

ISSN 2221-8432

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Bakı Slavyan Universiteti

HUMANİTAR ELMLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

(ALİ MƏKTƏBLƏR ARASI ELMİ MƏQALƏLƏR MƏCMUƏSİ)

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ИЗУЧЕНИЯ
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
Межвузовский сборник
научных статей

THE ACTUAL PROBLEMS
OF STUDY
OF HUMANITIES
Interuniversity collection
of scientific articles

1/2022

HUMANİTAR ELMLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ 1/2022

ISSN 2221-8432

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

**HUMANİTAR ELMLƏRİN
ÖYRƏNİLMƏSİNİN
AKTUAL PROBLEMLƏRİ**

Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ИЗУЧЕНИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК**

Межвузовский сборник научных статей

**THE ACTUAL PROBLEMS
OF STUDY OF HUMANITIES**

Interuniversity collection of scientific articles

№1

2022

Məcmuə 1997-ci ildən nəşr olunur.

İldə 4 nömrə çıxır.

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125/139b

Tel.: 596 21 44

Faks: 5962144

e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az

Bakı – 2022

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri
Rüblük elmi nəşr

Redaksiya heyəti:

Dilçilik

filol. e. d., prof. **Məmmədov Nəsirəğa**
filol. e. d., prof. **Veysəlli Fəxrəddin**
filol. e. d., prof. **Cahangirov Fikrət**
filol. e. d., prof. **Nurqali Kadişa (Qazaxstan)**
filol. e. d. **Qurbanova Fidan**
filol. e. d., prof. **Cəfərov Mikayıl**
filol. f. d. **Babaşova Xalidə**
filol. f. d. **Korotışev Aleksandr (Rusiya)**

Ədəbiyyatşünaslıq

filol. e. d., prof. **Qocayev Məmməd**
filol. e. d., prof. **Novruzov Rafiq**
filol. e. d., prof. **Xəlilli Şahin**
filol. e. d., prof. **Qeybullayeva Rəhilə**
filol. e. d., prof. **Rəsulov Rüstəm**
filol. f. d. **Ağamirzəyev Əliş**
filol. e. d., prof. **Travnikov Serqey (Rusiya)**

Pedaqogika

ped. e. d., prof. **Abbasov Akif**
ped. e. d., prof. **Rəcəbov Oqtay**
ped. e. d., prof. **Tağıyev Şahin**
ped. e. d., prof. **Xəlilov Vidadi**
ped. e. d., prof. **Cəbrayilov İntiqam**
ped. e. d., prof. **Quliyeva Ellada**
ped. f. d., dos. **Səmədov Oktay**
filol. f. d., dos. **Carçıyeva İlaha**
ped. e. f. d., dos. **Tağıyeva Ellada**

İctimai elmlər

tarix e. d., prof.,
AMEA-nın müxbir üzvü **Qasımlı Musa**
tarix e. d., prof. **İbrahimli Fəzail**
fəlsəfə e. d. **Məmmədov Cahangir**
tarix e. d., prof. **Əmrahov Mais**
fəlsəfə e. d., prof. **Əliyev Məmməd**
tarix e. d., prof. **Məmmədov Həbil**
tarix f. d., dos. **Əhməd Əsgər**
siyasi elmlər f. d. **Abdullayev Natiq**

Buraxılışa məsul: filol.e.d., prof. **Cəfərov Telman**

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. № 1/2022. – Bakı: Mütərcim, 2022. – 272 s.

*Məcmuə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən
Dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin
siyahısına daxil edilmişdir.*

*Сборник включен в Перечень рекомендуемых Высшей аттестационной комиссией
при Президенте Азербайджанской Республики научных журналов,
в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций.*

Məcmuənin bu sayından başlayaraq müəlliflərin müraciəti və redaksiya heyətinin rəyi əsasında bəzi elmi məqalələrə xüsusi identifikator nömrəsi (DOI) verilməsi qərara alınmışdır. Bu, Scopus və ya Web of Science platformalarında yerləşdirilmiş məqalə və elmi-tədqiqat işində DOI verilmiş işə istinad zamanı onun göstərilən bazalara daxil edilməsinə və bu publikasiyaya beynəlxalq status verilməsinə şərait yaradır.

Начиная с этого номера сборника, на основе обращения авторов и отзыва редакционной коллегии некоторым статьям присваивается специальный идентификатор (DOI). При ссылке на эти статьи работ, размещённых на платформах Scopus или Web of Science, это создаст возможность включения данных статей в указанные базы и придаст публикациям международный статус.

© Məqalə müəllifləri, 2022

© “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri”
məcmuəsi redaksiyası, 2022

DİLÇİLİK - ЛИНГВИСТИКА

G.R.BƏŞİROVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

e-mail: bashirova.gulnar@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası

(Bakı şəh., Zərifə Əliyeva küç., 18)

DİL SİSTEMİNDƏ CÜMLƏLƏRİN YERİ

***Açar sözlər:** cümlənin aspektləri, cümlə mürəkkəb vahid kimi, cümlənin çoxkomponentliliyi, cümlənin semantik və pragmatik aspektləri*

***Ключевые слова:** аспекты предложения, предложение как сложная единица, многокомпонентное предложение, семантические и прагматические аспекты*

***Key words:** aspects of the sentence, the sentence like a complex unit, multi-component sentence, semantic and pragmatic aspects of the sentence*

Son illərdə xarici dilin tədrisinə və öyrənilməsinə marağın artdığı bir dövrdə dilçiliyin ayrı-ayrı sahələrinə aid elmi tədqiqat işinin aparılmasının çox böyük elmi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti vardır.

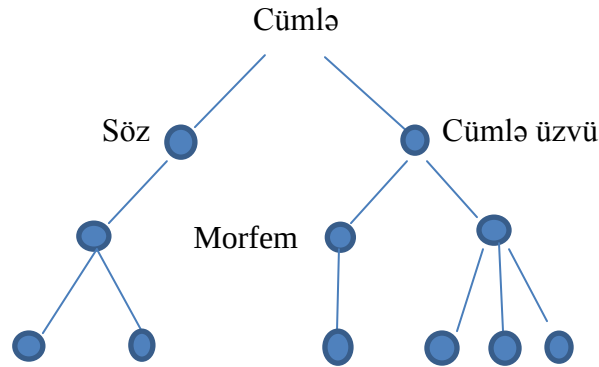
Çox qədim tarixə malik frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri nəsil-dən-nəslə keçərək özləri ilə bərabər dilimizin qədim qatlarına aid sözləri, ifadələri, cümlə quruluşunu zamanəmizə qədər gətirib çıxara bildiyi üçün bu material əsasında dilin keçdiyi yollar və bədii estetik deyim tərzəi təhlil süzgəcindən keçirilmişdir.

Cümlə özü tarixi inkişafı prosesində bir haldan başqa bir hala keçid dövründə öz struktur-məzmun düzənini və funksional yönünü dəyişir. Cümlənin quruluşca növü olan mürəkkəb cümlə başqa dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş və struktur-semantik cəhətdən təkmilləşərək bugünkü vəziyyətini almışdır. İngilis dilinin tarixində dövrlər bir-birini əvəz etdikcə mürəkkəb cümlənin modellərində, cümlə üzvlərinin ifadə vasitələrində müəyyən dəyişikliklər ortaya çıxmışdır. Hələ də sintaksisdə cümlə ilə bağlı mübahisəli məqamlar olduğundan cümlənin bir növü olan mürəkkəb cümlə, onun struktur-semantik xüsusiyyətləri və tarixi inkişafı xüsusi əhəmiyyətli məsələ kimi qeyd etmək olar. (2, s.62).

Qeyd etdiyimiz kimi ingilis dilinin sintaksis bəhsi, onun ayrı-ayrı sahələrinin tədqiqi, öyrənilməsi hər zaman əsas aktual məsələlərdən biri olmuşdur və müxtəlif dövrlərdə bir sıra dilçilərin müzakirə mövzusunə çevrilmişdir. Bu məsələnin müasir metodika tələbləri səviyyəsində həllinə təşəbbüs göstərilməsi və bir sıra məsələlərin nəzərdən keçirilməsi baxımından bu tədqiqat işi müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat işində tabeli budaq cümlələrin nəzəri əsasları, yəni ilkin kökləri və linqvistik problemlər əks olunmuşdur. Hər bir mürəkkəb sistemin (dil də belə sistemlərdəndir) təsvirinin nəticələri bu sistemdə əsas mərkəzləşmiş tədqiq obyektinin nə olduğuna və sistemin digər elementlərinin onunla əlaqəsindən asılıdır. Sintaksis və hətta qrammatika üçün belə əsas sintaktik vahid cümlədir. Ona görə ki, cümlə bazisi dil adlandırdığımız sistemin son fəaliyyət məhsuludur (5, s.56).

Dilin digər struktur vahidləri ilə iyerarxik münasibətinə baxdıqda cümlə bu vahidlərdən təşkil olunmuş piramidanın qülləsində durmalıdır, çünki bütün başqa struktur vahidlər cümlənin düzəlməsində iştirak edirlər. Cümlənin düzəldilməsi bu vahidlərin struktur təyini verir.

Çünki cümlə ünsiyyət məqsədi daşıyan təkə struktur deyil, həm də struktur-kommunikativ vahiddir. Bu münasibətləri aşağıdakı sxemdə göstərmək olar:

Q.Q.Poçeptsov cümləni təşkil edən elementlərin əlaqəsi barəsində yazırdı: “Предложение как целостная грамматически отмеченная конструкция образуется лишь при наличии определенных связей и зависимости между составляющими его элементами” (10, s.106).

Cümləni əsas sintaktik vahid kimi qəbul etdikdə ortaya belə bir sual çıxır: Bəs əgər cümlə əsas sintaktik vahid kimi götürülsə, onda həcmcə böyük olan abzas və ya mətnə necə yanaşmaq lazımdır? Bəlkə, cümlə axırıncı yeganə vahid olmayıb sadəcə aralıq vahiddir? (10, s.205).

Mətnin xüsusi bir nitq düzülüşü kimi mövcudluğu şübhə altına alınmamalıdır. Əsas sual ondan ibarətdir ki, mətn və ya onu təşkil edən abzas struktur dil vahididir, yoxsa yox. Lakin bu suala müsbət cavab vermək mümkün deyil. Mətn cümlənin malik olduğu dəqiq və birmənalı struktur xüsusiyyəti daşımır. Mətnin qarşısında belə bir struktur sxem yoxdur ki, onunla hər bir mənalı dil vahidi, həmçinin cümlə xarakterizə olunsun. Cümləni mətnə birlədirən heç bir semantik-struktur üsul mətn üçün xarakterik deyil. Onlar cümlədə də iştirak edirlər, mətnə isə sadəcə olaraq biz onların geniş istifadəsinə rast gəlirik (13, s.83).

Mətnin dilin struktur vahidi olmaması onunla izah olunur ki, dilin hər bir mənalı vahidi bir dil işarəsi olaraq adlandırma funksiyası yerinə yetirir. Bu plana isə morfem, söz, söz birləşməsi və cümlənin funksiyasını aid etmək olar.

Beləliklə, dilçilikdə “mətn lingvistikası” adı altında yeni istiqamətin yaranmasını qəbul etsək, cümlə yeganə əsas sintaktik vahiddir. Cümlə geniş mənalı anlam olub sadədən mürəkkəb poli-predikativ quruluşa qədər geniş cümlə quruluşu diapozonunu əhatə edir. Sadə cümlə struktur və kommunikativ vahid kimi cümlənin bütün əlamətlərini tamamlayır. Bundan başqa, sadə cümlə digər mürəkkəb quruluşun hamısının əsasında dayanır (6, s.94).

Cümlə dil sistemində ən mürəkkəb vahiddir. Cümlənin mürəkkəbliyi onu təşkil edən elementlərin cümlədə struktur cəhətdən kəmiyyətcə məhdudlaşması və çoxluğu ilə izah olunur. Hər bir cümlə istənilən qədər böyük ola bilər. Baxmayaraq ki, ayrılıqda cümlə təşkil edən elementlər axırıncıdırlar, hər bir cümləni istənilən qədər davam etdirmək olar. Bundan başqa, cümlənin mürəkkəbliyi həm də cümləni təşkil edən elementlərin münasibətinin çoxplanlı olmasından irəli gəlir. Bu elə həmin münasibətdir ki, cümlə üzvlərini xarakterizə edir, söz birləşməsinin hissələrini əlaqələndirir, cümlədəki elementlərin ardıcılığını və onların emfatik axınını, cümlədə semantik üzvlərin formalaşmasında ayrı-ayrı elementlərin rolunu müəyyən edir və s.

Nəhayət, cümlənin mürəkkəbliyi məzmun ilə forma arasında mövcud olan münasibətin çoxluğu ilə əlaqədardır. Bütün bunları öyrənmək üçün isə onları ayrı-ayrılıqda təhlil etmək lazımdır. Başqa sözlə desək, cümlənin aspektləri problemi ortaya çıxır. İ.P.İvanova, V.V.Burlakova və Q.Q.Poçeptsov cümlənin üç əsas aspekti olduğunu göstərirlər: (6, s.106).

1. Struktur
2. Semantik
3. Praqmatik

Dil vahidi olan cümlə forma və məzmun ilə xarakterizə olunur. Cümlə üçün forma, quruluş spesifikdir. Cümlənin çox komponentliyi sözlərin cümlədə necə birləşməsini, sözdən fərqi göstərmək işini ön plana çəkir. Ona görə də cümlənin bu aspekti onun struktur cəhətdən qurulma aspekti və ya sadəcə olaraq struktur aspekti adlanır. Cümlənin struktur aspektdən öyrənilməsi qrammatik cəhətdən mənalı formal göstəricilər tələb edir.

Təsdiq/inkar, nəqli/sual, şəxsi/şəxsiz bu və ya başqa məzmun xüsusiyyətləri cümlənin semantik təhlilində mütləq göstərilməlidir. Məzmun fərqlərinin formal göstəriciləri cümlənin struktur aspektinə aiddir.

Cümlənin ikinci aspekti semantik aspektidir. Semantik əlamətlər cümlənin komponentlərinə də aiddir: budaq cümlələr, cümlə üzvləri.

Mürəkkəb tabesiz cümlənin hissələri də müəyyən semantik münasibətlərlə xarakterizə olunur. Nəhayət, cümlənin elementlərində “tamamlıq” və ya “zərflilik” tipində funksional-semantik düzülüş olur və bütün bu semantik rollar və cümlənin semantik konfigurasiyası cümlənin semantik aspektdən öyrənilməsinə aid edilir.

Cümlənin üçüncü aspekti isə praqmatik aspektidir. Bu aspekt cümlənin nitq prosesində iştirakı ilə əlaqədardır. Dil vahidi olan cümlə dil üçün vacib olan struktur-funksional məna kəsb edir. Cümlə ünsiyyət prosesində iştirak edən əsas nitq vahididir. Məhz cümlənin ünsiyyət məqsədinə görə müxtəlif növlərə ayrılması (nəqli, sual, əmr, nida) mürəkkəb əlaqələr sistemi cümlənin praqmatik aspekti ilə bağlıdır (11, s.38).

Cümlənin semantik və praqmatik aspektləri sintaktik nəzəriyyədə az öyrənilir, lakin struktur aspekti isə müxtəlif dilçilər tərəfindən ətraflı şəkildə öyrənilməkdədir (14, s.74).

Cümlənin göstərdiyimiz üç aspekti: semantik, struktur və praqmatik aspektləri əsas aspektlərdir. Dilin sintaksisinin tədqiqi tarixində alimlər cümlənin müxtəlif aspektlərinin olduğunu da göstərmişlər, lakin bu aspektlərdən heç biri cümlənin forma, məzmun və işlənmə xüsusiyyətlərini tam əhatə etmir. Dilçilər Hind-Avropa dillərində cümlənin yeddi aspekti olduğunu qeyd etmişlər:

1. Məntiqi
2. Modal
3. Cümlənin bütövlüyü
4. Vasitəsiz nitqdəki cümlənin başqa cümləyə münasibəti
5. Cümlənin aktual üzvlənməsi
6. Kommunikativ vəzifə
7. Emosionallıq

Yuxarıda göstərdiyimiz aspektlərdən bizə aydın olur ki, onlar üç əsas aspektə uyğun gəlir. Beləliklə, struktur, semantik və praqmatik aspekt ilə cümlənin üç əsas xüsusiyyəti uyğun gəldiyinə görə onlar əsas aspektlər sayılır.

Apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, bu mövzu uzun illər boyu bir sıra dilçi alimlərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir və qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ hələ də öz aktuallığını qoruyur. İsmi budaq cümlələri məsələsi ətrafında hər zaman geniş müzakirələr, diskussiyalar olmuşdur. Lakin bir sıra hallarda müxtəlif alimlərin bu məsələ ilə bağlı irəli sürdüyü fikirlər bir qədər ziddiyyət təşkil etmiş və bu da mövzunun yenidən tədqiqinə səbəb olmuşdur.

Araşdırmalar nəticəsində məlum oldu ki, cümlə geniş mənalı anlam olub, sadəcə mürəkkəb poli-predikativ quruluşa qədər geniş cümlə quruluşu diapazonunu əhatə edir. Mürəkkəb cümlə struktur və kommunikativ vahid kimi cümlənin bütün əlamətlərini tamamlayır.

Cümlə üçün 3 aspekti: semantik, struktur praqmatik aspektlər əsas aspektlərdir.

Tədqiqat zamanı aydın olur ki, dildə mövcud olan paradiqmatik əlaqələr nitqdə mövcud olan sintaqmatik əlaqələrlə birlikdə dil semantikasını daha tam açır.

Tabeli mürəkkəb cümlə kimi mübtəda, tamamlıq, xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr də ədəbi dilin inkişafının məhsulu olaraq konkret dillərdə onların qrammatik quruluşunun xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşir və aydınlaşdırma-obyekt münasibətlərinin ifadə vasitələrinin ən geniş yayılmış tipləri kimi çıxış edirlər (11, s.56).

İngilis dilində mübtəda, xəbər, tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr yalnız birüzlü ola bilərlər, çünki mübtəda, xəbər, tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin ayrı-ayrı üzvlərini aydınlaşdırır bilirlər.

İngilis dilində mübtəda, xəbər, tamamlıq budaq cümlələrinin struktur xüsusiyyətləri tipoloji baxımdan aydınlaşdırıcı özək sözlərin olması ilə aşkarlanır. Özək sözlər mənasına görə eyni leksik-semantik qruplara bölünür. Mübtəda, xəbər, tamamlıq budaq cümlələrinin aydınlaşdırdığı özək sözlərdə təzahür edən fərqlər aydınlaşdırılan, konkretləşdirilən, tamamlanan üzvlə bağlı olur. İngilis dilində mübtəda, xəbər, tamamlıq budaq cümlələri baş cümlənin mübtədasını, xəbərini, tamamlığını və təyinini aydınlaşdırır, tamamlayır, izah edir.

İngilis dilində mübtəda, xəbər, tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri komponentləri arasında əlaqə vasitələrinin nomenklaturasına görə fərqlənir. İngilis dilində bu budaq cümlələr baş cümləyə 1) bağlayıcı; 2) tabelilik intonasiası; 3) bağlayıcı sözlər; 4) sözönülərlə bağlanır. Lakin bu dildə komponentlər arasında tabelilik əlaqəsinin dominant üsulu bağlayıcı və tabelilik intonasiası üsuludur. Eyni zamanda, bağlayıcı vasitələrin – bağlayıcılar və bağlayıcı sözlər-semantik cəhətdən oxşarlığı onun çoxfunksionalılığında təzahür edir. Bağlayıcı vasitələr ingilis dilində budaq cümləyə görə prepozitiv mövqedə yerləşir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələsi, Bakı Dövlət Universiteti, 1992, 332 s.
2. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı, Maarif, 1999, 281 s.
3. Axundov A.A., Məmmədov N. Dilçiliyə giriş, Bakı, Maarif, 1980, 315s.
4. Hüseynzadə M.H., Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, III hissə, Bakı, Maarif, 1973, 357 s.
5. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı, Maarif, 1979, 360 s
6. Бурлакова В.В. Использование лексических средств М. Прогресс, 1965, №4, 136
7. Виноградов В.В. Русский язык. Москва, 1972, 485 с.
8. Винокурова Л.П. Грамматика английского языка. Л., 1954.
9. Воронцова Г.Н. Об именном форманте в современном английском языке. Журн. Иностранные языки в школе, 1948, 3,4.
10. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Рочепцов Т.Т. Теоретическая грамматика английского языка. М., 1981.
11. Barber Ch. Linguistic Change in Present-Day English. L., 1964.
12. Ganshina M.A., Vasilevskaya N.M. English Grammar, Ninth Edition Revised, M., 1964.
13. Ilyish B. The Structure of Modern English. M., L., 1965.
14. Jespersen O. A Modern English Grammar on Historical Principles, L., 1949.
15. Jespersen O. Essentials of English Grammar. L., 1933.

Г.Р.Баширова

Роль предложений в системе языка

Резюме

В отличие от слова или словосочетания, которые выражают лишь различные понятия, предложения выражают относительно законченные мысли, и тем самым используются, как единицы общения между людьми. При выражении предложения, люди что-то сообщают, выясняют, побуждают друг друга к выполнению действия. В двусоставных предложениях имеются оба главных члена - подлежащее и сказуемое. Двусоставные предложения употребляются гораздо чаще односоставных.

G.R.Bashirova

The role of the sentences in the language system

Summary

In contrast to the words or phrases that expresses a different idea regarding the sentence complete thoughts, and thus are used as a unit of communication between people. Double nucleus and single nucleus sentences are distinguished by the number of the principal parts they contain: the double nucleus sentence contains two parts subject and the predicate, while the single nucleus sentence contains only one participial part.

Rəyçi: filol.f.d., dos. F.M.Allahverdiyeva

Redaksiyaya daxil olub: 09.03.2022

A.Ş.ƏLİYEVƏ

baş müəllim

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

İNGİLİS DİALEKTLƏRİNDƏ SAİT VƏ SAMİT FONEMLƏRİNİN TƏLƏFFÜZ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: variant, dialekt, aksent, tələffüz, dil standartı

Ключевые слова: вариант, диалект, акцент, произношение, стандарт языка

Key words: variant, dialect, accent, pronunciation, language standard

Müasir dövrdə dünya ölkələrinin dil mənzərəsinə nəzər salsaq, görərik ki, ingilis dili bir çox ölkələrin dövlət dilidir. Beynəlxalq dil kimi ingilis dili Birləşmiş Millətlər Təşkilatında aparıcı rəsmi dildir. Fərqli ölkələrdə yaşayan insanlar fərqli irqə, millətə mənsub olduqları üçün onlar ingilis dilində danışarkən sözləri fonetik və qrafik cəhətdən müxtəlif şəkildə tələffüz edir və yazırlar. Hər bir ölkənin mədəniyyəti, elmi, iqtisadiyyatı, coğrafi mövqeyinin və s. inkişafı dilə də öz təsirini göstərmiş olur. Bütün bu amillər ingilis dilində variantların yaranmasına səbəb olur. Odur ki, ingilis dilində variantlıq problemi dilçilikdə aktual problemlərdən biri olaraq qalmaqdadır.

Dil variantlığı araşdırılarkən onun mümkün olan lokal – regional sosial funksiyalarını, sinxronik və diaxronik mahiyyətini də nəzərə almaq lazımdır. Formal ingilis dili, məlum olduğu kimi, kitab dilidir. Burada fərqlilik o qədər də hiss olunmur. Qeyri-formal danışiq dilində isə qrammatik qanunlara, intonasiya və vurğuya, söz sırasına və s. münasibət çox sərbəstdir.

Formal, qeyri-formal və standart dil məsələlərinə toxunarkən dialekt və şivələrdən də söhbət açmaq lazımdır. Dialektlərin öyrənilməsi həm praktik, həm də linqvistik baxımdan çox əhəmiyyətlidir. İngilis dili bir çox ölkələrin rəsmi dili olsa da, bu ölkələrdə bir çox etnik qruplar yaşayır və onların da fərqli danışiq dilləri, dialektləri vardır və bu da ingilis dilinin bu və ya digər variantını təşkil edən reallıqdır. Məqalədə əsas məqsəd də ingilis dilinin Britaniya variantında sait və samit səslərin bəzi tələffüz xüsusiyyətlərini aşkarlamaqdır.

İngilis dilinin Britaniya variantı fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə Londonun kokni tələffüzüdür və bu tələffüz yuxarı təbəqəyə aid olduğu üçün standart ingilis tələffüzü kimi qəbul olunur. Londonun kokni dialekti İngiltərənin ən təmiz sosial dialekti sayılır. Kokni dialekti Böyük Britaniyada yeganə məhəlli dialektdir ki, onu həm Britaniyada, həm də ölkə xaricində yaşayan ingilislər bilirlər. Kokni dialekti geniş statusa malikdir, çünki londonlular, şəhərin ətraf qəsəbələri, xüsusilə də, şərqdə yaşayan aşağı təbəqə bu variantı yaxşı bilir. Kokni dialektini səciyyələndirən əsas xüsusiyyət diftonqların tələffüz qaydasıdır (4, s. 81).

a) [eɪ] diftonqu [aɪ] kimi tələffüz olunur: day [daɪ], make [maɪk], place [pleɪs]

b) [aɪ] diftonqu [oɪ] kimi tələffüz olunur: fine [foɪn], nice [noɪs]

c) [ou] diftonqu [au] kimi oxunur: no [naʊ], go [ɡaʊ]

d) Kokni dialektinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri qoşa işlənən iki sözdən birində [h] samit səsinin düşməsi və digərinə əlavə olunmasıdır.

RP – də **up the hill** (dağ yuxarı), kokni dilində **hup the ill**

e) Kokni dialektində qrammatik qaydaların gözlənilməsi (ədəbi dildən fərqli olaraq) çox maraqlıdır. Belə ki, ingilis dilində indiki qeyri-müəyyən zamanda şəxsdən asılı olmayaraq əsas feilin sonuna -s əlavə olunur. I says, he says, she says, they says və s.

f) Kokni dialektində cümlədə standart ingilis dilinə xas olmayan iki inkar forma mümkündür. Məs, Tom, ain't you get no papers? Bu dialektə leksik cəhətdən də fərqliliklər

mövcuddur. Pul vahidi şilling – boo, sixpence – tanker kimi hələ də bəzi insanlar tərəfindən işlənən sözlərdir.

Kokni dialektindən sonra İngiltərənin ikinci böyük dialekti ingilis dilinin Cənub – Qərb variantı adlanır. Məhz bu dialektə İngiltərənin XIX əsrdə tanınmış yazıçılarından Ç.Dikens, T.Tekkeri bir çox əsərlərini yazıb -yaratmışlar.

Cənub-Qərb dialektinin fonetik xüsusiyyətlərindən başlıcası [s] və [f] samit səslərinin cingiltili tələffüz olunmasıdır. Məsələn, six [zɪks], seven ['zevn], father ['va:θə], fox [voks] və s.

İngiltərədə ən çox yayılmış dialektlərdən digəri ingilis dilinin şimal variantıdır.

a) Bu dialektə ən nəzərə çarpacaq fonetik xüsusiyyət qısa [ʌ] səsinin [u] ilə əvəz olunmasıdır. Məsələn, sun [sun], cup [kup], love [luv], but [but].

b) Sözü gedən dialektin digər fonetik xüsusiyyəti [eɪ] diftonqunun [e] monofonqu ilə əvəz olunmasıdır. Məsələn, paper [pep], day [de], make [mek].

Tələffüzdə mövcud olan yuxarıda qeyd olunan variativlik dil daşıyıcılarının yaş xüsusiyyətlərindən də asılıdır.

1. [ou] diftonqunun əksər hallarda [ɔ:] kimi tələffüz olunması. Məsələn, yaşlıların tələffüzündə: paw, pore, poor hər üç halda [pɔ:] orta yaşlıların tələffüzündə [pɔɪ], [pɔɪ], [puə], cavanların tələffüzündə isə hər üç halda [pɔ].

2. [ɔə], [ɔɪ], [aɪ], [ou] diftonqları [ɔ:], [a:], [o:] monofonqları kimi tələffüz olunur, [auə] trifonqu da monofonq kimi tələffüz olunur, məsələn, tower [tauə] – [ta:] (qala).

3. Bəzi hallarda [f], [θ], [t] kar samitlərindən əvvəl gələn ɔ fonemi yaşlı nəslin nümayəndələri arasında [ɔ:] kimi tələffüz olunur. Məsələn, off [ɔ:], troth [trɔ:θ], lost [lɔ:st].

Gənclərin tələffüzündə isə tamamilə əks proses baş verir, məsələn, salt [səlt], fault [fəlt] və s.

4. [j] səsi əksər hallarda [s] səsinə sonra düşür, məsələn, suit [sju:t] əvəzinə [su:t], lakin Susan [sju:zn], super [sju:pə] sözlərində [j] səsinin tələffüzü öz qüvvəsində qalır.

5. [ɪ] səsi vurğusuz hecəda RP-də həmişə olduğu kimi tələffüz olunduğu halda, başqa ingilis variantlarında [ə] kimi səslənir, məsələn, village ['vɪlɪdʒ] – ['vələdʒ], horses ['hɔ:sɪz] – ['hɔ:səz].

RP-də samit səslər başqa ingilis variantları ilə uyğun gəldiyi halda, Şimali Amerika, Şotlandiya və İrlandiya variantlarından fərqlənir. Məsələn, RP-də gənc nəslin danışığında t samiti bəzi hallarda düşür – fit them [fɪəəm], bat man [bætəmən] və s. Bəzi hallarda intrusiv (yalançı) [r] səsi sözlərə əlavə olunur church [tʃɜ:rtʃ], box [bɔ:ks].

İngilis aksentində rotik [r] səsi bəzi sözlərdə orfoqrafik qaydaya uyğun olaraq tələffüz olunur. Məsələn far [fɑ:r], farm [fɑ:rm] və s. Standart ingilis dili qaydalarına uyğun olaraq [r] samiti saitlə başlayan sözlərdə əvvəl tələffüz olunur. Bəzi hallarda isə intrusiv [r] işlənir (3, s.76), draw up [drɔ:rʌp], pa and ma [pɑ:r ən ma:].

İngiltərənin cənubunda [ʌ] səsi ilə tələffüz olunan sözlər şimalında [ɔ] ilə əvəz olunur none [non], one [on].

İngiltərənin ən geniş ərazilərindən olan Essen, Linkşaia, Kembric və Pitəzburq şəhərlərində [j] səsi danışq dilində, demək olar ki, səslənmir. Məsələn, few [fu:], music [mu:zɪk], human [hu:mən]. Bu regionda eɪ diftonqu əi kimi tələffüz olunur, paper [pæpə], later [læɪtə], [ou] diftonqu [æe] kimi oxunur – scope [skæep]. [aɪ] diftonqu [a:], [au] diftonqu [æə] kimi deyilir, məsələn, surrounded [sə'rændɪd]. RP-dən fərqli olaraq bu aksentdə qısa [ɒ] və [u] saitləri uzun [ɑ:] kimi tələffüz olunur, məsələn, job [dʒɑ:b], bucket [ba:kɪt] (2, s. 90).

Uel variantı da Böyük Britaniyaya aid olan variantdır. RP təhsili almış insanların danışq tərzində qabarıq şəkildə elə bir fərq hiss olunmasa da, variantların fonoloji çalarlarında fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərməkdədir.

1. last [la:st], dance [da:ns] – [ləst], [dəns]

2. rubber [rʌbə], [ræbə]

3. Uel ingilis variantında [dʒ] səsi sözlərdə tələffüz olunmur, language [læŋ wɪdʒ] – [læŋ wei]

4. Tooth [tu:θ] – [təθ]

5. [ɪ] fonemi Uels variantında [i:] kimi səslənir. city [sɪti:], seedy [si:di:]

İngilis dilinin Şotlandiya variantı ölkədə geniş yayılmışdır.

1. Şotlandiya dialektində əsas tələffüz xüsusiyyəti [eɪ] diftonqu əvəzinə RP-də olmayan uzun [e] səsinin tələffüz olunmasıdır. Məsələn, day [de:], station [ste:ʃn], play [ple:]. RP-də [ou] diftonqu isə bu dialektə [ɔ] kimi tələffüz olunur, bone [bɒn], home [hɒm] (1, s. 89).

2. Şotlandiya variantında monofonqlar diftonqlaşmır.

3. tide, tied kimi sözlərin tələffüzü fərqlidir, məsələn, tide [taɪd], tied [ta:d].

4. which, witch sözlərinin tələffüzü fərqlənir – which [hwɪtʃ], witch [wɪtʃ].

5. RP-də [au] diftonqu Şotlandiyanın bəzi dialektlərində [u:] monofonqu kimi səslənir. Məsələn, house [hu:s], mouse [mu:s] [1].

6. Edinburq və Qlazqo aksentlərində coat [kɒt], cought [kɒt] eyni tələffüz olunurlar. [Ər] səs birləşməsi [gr] kimi səslənir. Məsələn, three [gri:], through [gru:]. İrlandiya danışığı dilində diqqəti cəlb edən fonogrammatik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirək:

1. –ea hərf birləşməsi [eɪ] diftonqu kimi səslənir: tea [teɪ], sea [seɪ], easy [eɪzi]

Məlumdur ki, -ea diqrafı RP-də uzun [i:] kimi tələffüz olunur.

2. Rotik [r] səsi, demək olar ki, bütün hallarda səslənir.

3. Dilyanı [l] səsi ilə [m fonemi arasında neytral ə saiti, demək olar ki, həmişə səslənir. Məsələn, film [fɪləm], helm [heləm].

4. Bəzi əyalətlərdə [k] və [g] səslərindən sonra [j] səsinin tələffüzü müşahidə olunur, məsələn, car [kja:], garden [gja:dən].

5. Mother sözü [mɔ:ə-i] kimi səslənir.

6. RP-də [u] səsi bəzi hallarda [ɔ] və [ʌ] səsi ilə əvəz olunur, soon [sɒn] və ya [sʌn], wood [wɒd], [wʌd] (4, s.122).

7. Sözsonu mövqedə -ing [ɪn] səslənir, məs: nothing ['nʌθɪŋ].

8. RP [ɔɪ] diftonqu irlandiya aksentində [əɪ] diftonqu kimi tələffüz olunur, məsələn, spoil [spɔɪl], join [dʒəɪn] və s.

Beləliklə, biz ingilis dilinin Böyük Britaniyada mövcud olan standartları, eləcə də Şotlandiya dialektinin sait və samit səslərinin tələffüzü ilə bağlı əsas fonetik xüsusiyyətlərini təhlil etdik. İngilis dili variantları üzərində apardığımız araşdırmalardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dil geniş yayılma radiusuna baxmayaraq, hər bir yayıldığı ərazidə tarixi və coğrafi amillərdən asılı olaraq öz xüsusi variantında təqdim olunur.

Ədəbiyyat

1. Allen B. H., Linn. D. Dialects and language variation, Orlando, 1980
2. Brook G. L., English dialects, oxford Un. Press, 1977
3. Brook G. L., Varieties of English, London, 1977
4. Shopen T., Williams T. M., Standarts and dialects in English, Cambridge 1980
5. Trudgil P. The dialects of English, second edition, 2000
6. Соколова М. А., Теоритическая фонетика Английского языка, 1996

А.Ш.Алиева

Об особенностях произношения английских гласных и согласных в Британских диалектах

Резюме

В статье исследуется общественно значимая и прагматически направленная сущность варианта национального английского языка. Рассматривается понятие британский вариант английского языка, его роль в формировании региональных вариантов английского языка.

A.Sh.Aliyeva

**On some pronunciation features of English vowel
and consonant phonemes in British dialects**

Summary

The article deals with socially meaningful and pragmatically aimed essence of variant of the national English language. Here is explained the concept of British English and its role in shaping the regional variants of English.

Rəyçi: filol.f.d., dos. S.Poladova

Redaksiyaya daxil olub: 27.12.2021

V.EMİNOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

İNGİLİS DİLİNDƏ -İST VƏ -İTE SÖZDÜZƏLDİCİ ŞƏKİLÇİLƏRİLƏ DÜZƏLƏN İSİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: sözdüzəltmə, leksik-semantik xüsusiyyətlər, affiks sistemi, morfemlər, polisemiya, törəmə sözlər

Ключевые слова: словообразование, лексико-семантические особенности, аффиксальная система, морфема, полисемия, производные слова

Key words: word-building, lexico-semantic features, affixal system, morphemes, polysemy, derived words

1. -ist sözdüzəldici şəkilçisilə düzələn isimlər

İngilis dilinə sözdüzəldici element mənası ilə daxil olan - **ist** şəkilçisi (F. -**iste**, L. - **ista**, Y. - **istes**) sonradan daha da inkişaf etdiyinə görə hal-hazırda qismən roman dillərindən alınmış sözlərdə və qismən də yeni düzəldilmiş sözlərdə rast gəlinir.

Roman dillərində - **ist** şəkilçili isimlər adlıq halında olan söz köklərindən düzəlmişdir və bu xüsusiyyəti o, ingilis dilində də saxlamışdır. Hal-hazırda bu şəkilçi isim və sifət köklərinə birləşsə də, sonuncularla birləşməsinə nadir hallarda rast gəlinir.

Yeni sözlər düzəldərək - **ist** fəal iştirak edən şəxs mənasını ifadə edir. Lakin törəmə köklərin mənasından asılı olaraq - **ist** şəkilçisi əsas mənanın müxtəlif çalarlarını ifadə edir. Bu şəkilçi aşağıda verilmiş semantik kök sinifləri ilə birləşir:

1) Əmək aləti mənasını daşıyan isimlər (maşın, musiqi aləti və s., adları). Bu halda - **ist** şəkilçisi fəaliyyəti söz kökü ilə ifadə olunan predmetlə bağlı olan şəxsi bildirir. Məsələn: motor- mühərrik (məs: motorist- mühərrik ustası); machine - maşın (məs: machinist - maşinist); automobile - avtomobil (məs: avtomobilist); harp - arfa (məs: harpist - arfa çalan); guitar - gitara (məs: guitarist - gitarist); accordion - akkordeon (məs: accordionist - akkordeonist); violin - skripka (məs: violinist - skripka çalan).

2) İnsanların əmək fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinin adlarını bildirən isimlər (elm, mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət və s.). Bu cür köklərlə birləşərək - **ist** törəmə kökünün göstərdiyi fəaliyyət sahəsində məşğul olan şəxs mənasını bildirir. Məsələn: technology- texnologiya (məs: technologist - texnoloq); geology - geologiya (məs: geologist - geoloq); biology - biologiya (məs: biologist - bioloq); education - tərbiyə, təhsil (məs: educationist - pedaqoq - nəzəriyyəçi).

3. Tarixdə məşhur olan şəxslərin adları, müxtəlif elm, nəzəriyyə, elmi sahə, müəyyən baxışlar və s., müəllifləri bildirən isimlər. Bunlarla birləşərək -**ist** hər hansı təlim, nəzəriyyə, ideya cərəyanları, elmi təmayüllər, baxışlar və s., davamçılarını bildirir. Məsələn: Lenin - Lenin (məs: Leninist - Leninin davamçısı); Marx - Marks (məs: Marxist - marksist); Darwin - Darvin (məs: Darwinist - darvinist); Pushkin - Puşkin (məs: Pushkinist - puşkinist).

4) Siyasi və elmi cərəyanları bildirən isimlər. Bu semantik sinif kökləri ilə birləşərək - **ist** bu cərəyanlar, təmayüllərin tərəfdarı, davamçısını bildirir. Məsələn: communism - kommunizm (məs: communist - kommunist); socialism - sosializm (məs: socialist - sosialist); materialism - materializm (Məs: materialist - materialist); defeatism - məğlubiyyətçilik (məs: defeatist - məğlub); revisionism - revizionizm (məs: revisionist - revizionist); pacifism - pasifizm (məs: pacifist - pasifist).

Bu semantik sinfin isimlərinin səciyyəvi xüsusiyyəti onların bir qayda olaraq -**ist** şəkilçisi ilə düzəldilməsidir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, -**ist** şəkilçisi sifətlərlə də birləşə bilir. Bu cür düzəltmə formaların törədici kökləri -**al** ilə bitən sifətlərdir. Bunlar adətən, söz kökünün göstərdiyi elmi

və ya siyasi cərəyana mənsubiyyəti bildirir. Məsələn: natural- təbii, təbiətə aid (məs: naturalist-naturalist); controversial – mübahisəli, müzakirə predmeti olan (məs: controversialist – mübahisə edən, polemist); transcendental – transendental (məs: transcendentalist – transendental fəlsəfə tərəfdarı); conversation – söhbət (məs: conversationalist – söhbət ustası, maraqlı həmsöhbət); individual – şəxsi, fərdi (məs: individualist – individualist) və s.

- **ist** şəkilçisi müasir ingilis dilinin canlı və məhsuldar şəkilçisidir. Bunu manicurist – manikürçü, behaviorist – biheviorist, columnist – müxbir; felyetonist və s., kimi yeni düzəldilmiş sözlər sübut edir.

2. - **ite** sözdüzəldici şəkilçisi ilə düzələn isimlər

Həm roman dilləri və həm də ingilis dilində - **ite** sözdüzəldici şəkilçisi (yunan mənşəli) iki əsas mənə kəsb edir:

- a) müəyyən yerin sakini (ölkə, ada, şəhər və s.);
- b) hər hansı təlim, elmi və ya siyasi cərəyan, nəzəriyyə və s., davamçısı.

Birinci mənada - **ite** xüsusi isimlərin köklərinə birləşərək nəticədə törədici kökün göstərdiyi yerdə yaşayan (ölkə, şəhər, ada və s.) sakini bildirən isimləri düzəldir. Məsələn: Muscovite – moksvalı, rus (Muscovy – Moskva dövləti ismindən); Israelite – israili (İsrael – İsrail sözündən); Sydneyite – Sidneyn sakini (Sydney – Sidney ismindən); Main Streetite – Meyn/ Əsas küçənin sakini).

Öz inkişaf prosesi nəticəsində - **ite** şəkilçisi bu mənada xüsusi isim olmayan yer adlarına da birləşməyə başladı. Bu cür hallarda - **ite** söz kökünün göstərdiyi yerdə yaşayan və ya həmin yerə tez-tez baş çəkən şəxsi bildirir. Məsələn: suburbanite – şəhəratrafi qəsəbə sakini; cityite – şəhərli.

İkinci mənada - **ite** şəkilçisi yazıçılar, müəlliflər və ya müxtəlif nəzəriyyə, təlim, siyasi və ya elmi cərəyanların banilərinin ad köklərinə birləşir və nəticədə törədici kökün bildirdiyi şəxslərin həmfikirləri, tərəfdarları və davamçılarını adlandıran isimlər düzəldilir.

Məsələn: Leninite – Leninçi; Marxite – Marksist; İbsenite – İbsen tərəfdarı; Kiplingite – Kiplinq davamçısı; Nietzscheite – Nitzşenin davamçısı; Hitlerite – Hitlerçi, Hitler tərəfdarı və s.

Şəxs mənalı yunan mənşəli - **ite** şəkilçisi və latın mənşəli -**ist** şəkilçisi sinonimik olsalar da, onların istifadəsində nəzərəçarpan fərq mövcuddur. Birincisi, -**ist** şəkilçisi:

- a) əmək aləti;
- b) insanların müxtəlif iş sahələrinin adları (elm, ədəbiyyat, incəsənət və s.);
- v) siyasi və elmi terminlər;
- g) tarixdə məşhur şəxslərin şəxsi adları, müxtəlif təlim, nəzəriyyə, elmi təmayüllər və s., müəlliflərin adlarını bildirən isim kökləri ilə birləşir.

- **ite** şəkilçisi isə yer adları (şəhər, ada, ölkə və s.), habelə yazıçı, müəlliflər, müxtəlif nəzəriyyə, təlim, siyasi və elmi cərəyanların banilərinin adlarını bildirən isim köklərinə birləşir. İkincisi, -**ist** şəkilçisi yalnız birinin (müəyyən təlim, nəzəriyyə, elmi cərəyan və s., davamçısını bildirən şəxs), -**ite** şəkilçisinin ikinci mənasına uyğun gəldiyi üç mənəni kəsb edir. Yalnız bu halda belə fərq hiss olunur: təlim davamçısı və s., mənası kəsb edən -**ite** şəkilçisi müxtəlif siyasi və elmi cərəyanların (məs: communism və s.) adlarına birləşmir. Müxtəlif elmi və siyasi təmayüllər və s., müəlliflərinin adlarına gəldikdə isə, -**ite** şəkilçisi onların köklərinə birləşsə də, bir qayda olaraq, -**ist** şəkilçisindən düzəldilən sözlərə üstünlük verilir.

Müasir ingilis dilində, heç şübhəsiz olaraq, yuxarıda nəzərdən keçirilmiş şəkilçisinin omonimi olan daha bir -**ite** şəkilçisi mövcuddur. Əlverişlilik üçün biz onu bundan sonra - **ite**₂ adlandıracağıq.

Bu şəkilçi müxtəlif mineral, faydalı qazıntı, müxtəlif turşululuğa malik duz adları, partlayıcı maddələr, üzvi birləşmələr, kimyəvi məhsullar və s., bildirən isimlərin düzəldilməsi üçün elmi dildə istifadə olunur.

Məsələn: barite – barıt, ağır şpat, anthracite – antrasit, ammonite – ammonit, dendrite – dendrit, lignite – liqnit, boz kömür, sternite – sternit (öskürdücü zəhərləyici maddə), dynamite – dinamit, cordite – kordit (tüstüsüz nitroqliserin barıtı), ebonite – ebonit, bərk kauçuk, buynuz qətranı, vulcanite – vulkanlaşdırılmış qətran.

Əksər hallarda **-ite** şəkilçisi mineralların adlarında rast gəlinir. Bu şəkilçi iki semantik söz siniflərinin köklərinə birləşir:

1) Verilmiş mineral, kimyəvi və ya partlayıcı maddə və s., yaxud onların ilk dəfə tapıldığı və ya aşkar edildiyi yeri bildirən xüsusi isimlərin kökləri. Məsələn: hauerite (avstriyalı geoloq F.Von Hauerin adına) – qauerit (kükürd marqanı); martensite (alman naturalisti prof. A.Martensin adına) – martensit; monzonite (ilk dəfə təsvir edilən yer olan Tyrol'da Monzoni); okenite (alman naturalisti olan Lorenz Oken adına) – okenit; prehnite (1774-cü ildə the Cape of Good Hope-dan gətirmiş holland polkovniki van Prehn adına) – prenit; lyddite (İngiltərə, Lydd-də proving grounds-a uyğun adlandırılmışdır) – liddit; lewisite (G.N.Lewis adına) – luisit; dolomite (fransız geoloqu Dolomier adına) – dolomit; eprite (N.W.Belçikada şəhər olan Ypres adına) – iprit, xardal qazı və s.

2) **-ite** şəkilçisinin köməkliyi ilə adın verildiyi mineral, kimyəvi və ya partlayıcı maddənin hər hansı səciyyəvi əlaməti və ya xassəsini bildirən isim kökləri. Məsələn: roburite – roburit (partlayıcı maddə) (L. Robur = güc); sepiolite – sepiolit (min.) (L. Sepia- sepiya (boya); specularite – spekulyarit, dəmir parlaqlıq, kristal hematit (specular şüşəli, speculum reflektor); staurolite – stavrolit (Qr. Stauros – çarpaz); stellite – stellit (yüksək bərkliyə malik və tərkibində kobalt, xrom, volfram və molibdenin müxtəlif nisbətləri olan xəlitə) (L. stella = ulduz); stilbite – stilbit, qelandit (Qr. stilbeto – parlaqlıq); stylolite – stilolit (Qr. stylo – sütun); titanite – titanit (F. titanite – onun tərkibində titan turşusu olduğuna görə bu cür adlandırılır).

Duzların əmələ gəlməsi üçün **-ite₂** şəkilçisi bir qayda olaraq, **-ous** ilə bitən turşuların adlarını bildirən isim köklərinə birləşir. Məsələn: nitrite – azot turşusunun duzu (nitrous acid adından azot turşusu); sulphite – kükürd turşusunun duzu (sulphurous acid adından kükürd turşusu); chlorite – xlor turşusunun adı (chlorous acid adından xlor turşusu) selenite – selenit, selenit turşusunun duzu (selenious acid adından selenit turşusu); sulphoantimonite – hipotetitik sulfosurmanit turşusunun duzu (sulphoantimonious acid adından sulfosurmanit turşusu); sulphoarsenite – sulfomərgümüş turşusunun duzu (sulphoarsenious acid adından sulfomərgümüş turşusu).

Beləliklə, müasir ingilis dilində iki omonim şəkilçi var: **-ite₁** və **-ite₂**. Bunların hər ikisi və hər biri öz istifadə sahəsinə malikdir.

Ədəbiyyat

1. П.М. Карашук. Аффиксальное словообразование в английском языке. Изд. Высшая школа, Москва, 1965.
2. П.М. Карашук. Словообразование английского языка. Изд. Высшая школа, Москва, 1977.
3. С.Ф. Леонтьева. Отрицательные аффиксы в современном английском языке. Изд. Высшая школа, Москва, 1974.
4. Р.Г. Зятковская. Суффиксальная система современного английского языка. Изд. Высшая школа, Москва, 1971.
5. A.Hajiyeva, E.Najafli. Contrastive Lexicology. Science and Education, Baku, 2013
6. A. Hacıyeva. English Lexicology. Elm və Təhsil, 2011.
7. I.V. Arnold. The English Word. Изд. Высшая школа, Москва, 1986.

İnternet saytları

8. <http://www.english.stackexchange.com>
9. <http://www.dictionary.cambridge.org/suffixes/>
10. <http://www.busyenglish.org/-word-formation-basic-theory/>

11. <http://www.nounformingsuffixes-ESL-worksheets/>
12. <http://www.cyberleninka.org/article/n/word-formation-types-of-the-old-Germanic-abstract-nouns/>
13. <http://www.morphological-structure-of-the-noun/>
14. <http://www.what-is-word-formation/FCE-CAE/>
15. <http://www.FCE-CAE/the-best-word-formation-guide/useofenglish/d.mendez>

В.Эминова

**Лексико-семантические особенности существительных,
образованных словообразовательными суффиксами -ist и -ite в английском языке**
Резюме

Суффикс **-ist**, вошедший в английский язык как словообразовательный элемент, образует существительные со значением орудия труда в заимствованных словах романского происхождения (например, *motorist*, *machinist* и т.д.). Этот суффикс присоединяясь к существительным, обозначающими названия различных областей человеческой деятельности, образует названия терминов, обозначающих человека, занятого в той или иной сфере деятельности (например, *technologist*, *geologist* и т.д.). Кроме того, этот суффикс используется при образовании существительных обозначающих различные теории, научные направления, определенные взгляды авторов (например, *Marxist*, *Darwinist* и т.д.), политические течения и научные направления, связанные с именами известных в истории людей (например, *socialist*, *materialist*, *pacifist* и др.). Словообразовательный суффикс **-ist** также образует существительные от прилагательных, оканчивающихся на **-al** (например, *naturalist*, *individualist* и т.д.).

В английском языке словообразовательный суффикс **-ite** присоединяясь к корням существительных образует существительные обозначающие жителей их место происхождения, на которое указывает словообразующий корень (например, *Muscovite*, *Israelite*), а также писателей, авторов или последователей основоположников различных теорий, учений, политических течений и научных направлений (например, *Nietzscheite*, *Ibsenite*). Суффикс **-ite** также образует различные минералы, полезные ископаемые, названия солей с различной кислотностью, взрывчатые вещества, органические соединения, химические вещества и т. д., научные термины (например, *barite*, *ammonite*, *dynamite*, *vulcanite* и т. д.).

V.Eminova

**Lexico-Semantic Features of Nouns Built by Word-building Suffixes -ist and -ite
in the English Language**
Summary

Entered into the English language as a word - building suffix, **-ist** builds nouns expressing labour tools in the words borrowed from Roman languages (such as *motorist*, *machinist* and etc.) This suffix combines with nouns denoting names of various fields of human activity and builds terms denoting a person occupied in a certain field of activity (such as *technologist*, *geologist* and etc.). Furthermore, the suffix builds nouns (such as *socialist*, *materialist*, *pacifist* and etc.) denoting various theories, field of science, certain views and authors (such as *Marxist*, *Darwinist* and etc.) expressing political and social movements associated with names of prominent historic figures. **-ist** also builds nouns from adjectives ending in suffix **-al** (such as *naturalist*, *individualist* and etc.)

In the English language, the word- building suffix **-ite** combines with noun roots and builds nouns denoting the inhabitants living in a place referred to in the derivative root (such as *Muscovite*, *Israelite*) and writers, authors or successors of the founders of various theories, teachings, political and scientific movements (such as *Nietzscheite*, *Ibsenite*). The suffix **-ite** also builds different minerals, natural resources, salt names having various acidities, explosive substances, organic compounds, chemical products and etc., scientific terms (such as *barite*, *ammonite*, *dynamite*, *vulcanite* and etc.)

Rəyçi: filol.f.d. Ü.Əhmədova

Redaksiyaya daxil olub: 07.02.2022

B.A.ƏSGƏROVA

dissertant

e-mail: tt.aaa.2014@mail.ru

Azərbaycan Universiteti

(Bakı şəh., Mirəli Qaşqay küç. 84)

MƏTNİN İNFORMASIYA STRUKTURUNDA ARTIKLLARIN ROLU*Açar sözlər: nominal sistem, müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik, semantik xüsusiyyət, analitik**Ключевые слова: именная система, определенность, неопределенность, смысловой признак, аналитический**Key words: nominal system, certainty, uncertainty, semantic feature, analytical*

Mətnin informasiya strukturunda artikllar mühüm rol oynayır. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində **artikl** adlı qrammatik forma mövcuddur. Artikl, əsasən, ismin əlamətidir. Qədim ingilis dilinin nominal sisteminin inkişafında mühüm hadisə artiklların yaranması olmuşdur. “Qədim ingilis dilində isim çox vaxt işarə əvəzliyi əgər obyekt məlum idisə və ya əvvəllər qeyd edilmişdisə se:, seo:, þæt, þa: ‘that’, ‘those’ ilə təyin olunurdu” (2, s.39)

13-cü əsrdə işarə əvəzliyinin paradiqması iki formada məhdudlaşdı: that ‘that’ və those ‘those’. Qədim ingilis dilində qeyri-müəyyən artikl “one” (bir) sözündən yaranmışdır. “Artikl (fransızca artikl, lat. Articulus-dan) (üzv) dildə xidməti söz və ya affiks kimi görünən və kateqoriyanın (nominal) müəyyənlik-qeyri-müəyyənliyini ifadə etməyə xidmət edən qrammatik elementdir, yəni istinad növü”)(1). İngilis dilinin tarixi qrammatik inqilabın tarixidir. Qədim ingilis dili Hind-Avropa tipli bir dil idi, yəni, belə ki, qrammatik münasibətlər ilk növbədə fleksiya yolu ilə ifadə olunur – sözün formasının dəyişməsi, məsələn, isim və sifətlərin tanış tənəzzülü və ya feillərin təsriflənməsi. İki yüzdən çox müasir qaydasız feil keçmiş dövrlərdən günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Lakin müxtəlif dialektlərin qarşılıqlı təsiri və tələffüzün dəyişməsi bu sistemin tədricən öz funksionallığını itirməsinə və əsas etibarilə dağılmasına səbəb olmuşdur. Bununla paralel olaraq qrammatik sistemin yeni elementlərinin inkişafı baş verdi: bəzi ifadələr və xüsusi mənalı sintaktik konstruksiyalar analitik (yəni bir neçə elementdən ibarət) qrammatik strukturların ayrılmaz formasını və yenidən düşünülmüş, ümumiləşdirilmiş məzmunu əldə etdi. Beləliklə, “əvəzlik+isim ifadəsi predmetin müəyyənliyi haqqında məlumat daşıyan artikllı ismə çevirmişdir. Müasir ingilis dili qrammatika sahəsində analitik quruluşla, yəni qrammatik mənalı ifadə edən əsas vasitələrin söz sırası və funksiya sözləri olduğu, sözlər və ya söz qrupları arasındakı əlaqəni göstərən bir quruluş ilə xarakterizə olunur” (1, s.4-27).

Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası müxtəlif sistemli dillərdə spesifik şəkildə təzahür edir. Məsələn, “Hind-Avropa dillərində sözün müəyyən, qeyri-müəyyən (ümumi) anlayış bildirməsi əsasən artikl vasitəsilə, türk dillərində isə başqa vasitələrlə, məsələn, bir sözün ilə, hal, mənsubiyyət, xəbərlilik şəkilçiləri və s. ilə göstərilir”. (1, s.6). “Müasir ingilis dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının əsas ifadə vasitəsi artikl hesab olunur”.(4,s.98) İngilis dilində nitq hissələri arasında artiklın statusu mübahisəlidir və müxtəlif müəlliflər tərəfindən müxtəlif şəkildə izah edilir. Məsələn, C.Kerm, “artikl nitq hissəsi hesab etmir və artikla ismin yalnız təyinedicisi kimi” baxırdı.(3, s.1-2). O.Cespersen artikl əvəzliyə aid edir, “müəyyənlik artiklini işarə əvəzlilikləri yarımsinfə, qeyri-müəyyənlik artiklini qeyri-müəyyən əvəzliliklər yarımqrupuna” daxil edir (7, s.161). A.İ. Vetoşkina, “müəyyənlik artiklinin funksiyasını məhdud, qeyri-müəyyənlik artiklinin funksiyasını müəllif üslubi funksiya” hesab edir (5, s.8). “Müasir ingilis dilində artiklın sayı məsələsi də mübahisəlidir. İngilis dilinə aid qrammatika kitablarında ənənəvi olaraq iki artiklın

mövcudluğu göstərilə də, üç artıqlı nəzəriyyəsinə də rast gəlmək mümkündür". (9, s.380-387).

İ.P.İvanova, V.V.Burakova, Q.Q.Poseptov sıfır artıqlı mövcudluğunu qəbul etmir və göstərir ki, "sıfır morfem qəbul olunsa da, sıfır artıqlı anlayışı qəbul edilməzdir. Artıqlı sözdür və sıfır göstəricisi ilə ifadə oluna bilməz (6, s. 29). Artıqlı semantik funksiyası ondan ibarətdir ki, o əşyanın ümumi və xüsusi məna əlaqəsini əks etdirir. Artıqlı ümumiləşdirici məna bildirdiyi kimi konkretləşdirici mənaya da malik olur. Artıqlı morfoloji, semantik, sintaktik xüsusiyyətləri ilə yanaşı onun üslubi və ritmik xüsusiyyətlərini də qeyd etmək lazımdır. İngilis dilində artıqlı növlərinin adlandırılmasında "definite", "indefinite" terminlərinin qorunub saxlanması onun leksik-qrammatik mənası ilə bağlıdır və daha münasib termin tapılmadığından "müəyyənlik", "qeyri-müəyyənlik" mənalı ilə bağlı terminlərdən istifadə olunur.

Qeyri-müəyyən artıqlı. Qeyri-müəyyən artıqlı ümumi mənası eynicinsli konkret əşya və predmetlərin müəyyən bir sinfə daxil olmasını bildirməkdir. A pen – bir qələm, hər hansı bir qələm. Qeyri-müəyyən artıqlı bu funksiyası onun müəyyən bir sərə mənsub olma, sadalama, müəyyən sinfə mənsub olan əşyalardan birinin adının çəkilməsini bildirir. Qeyri-müəyyən artıqlı aşağıdakı işlənmə halları nəzərdən keçirilmişdir:

a) Ümumi mənada işlənərək aid olduğu sinfi bütünlükdə təmsil edən konkret isimlərlə. A man in need is a man indeed. (proverb). (8,s.19)

b) Eyni sinfə daxil olan şəxs və ya əşyalardan birini bildirən və predikativ funksiyasında işlənən konkret ismin qarşısında. My father was a kind man.

c) Qarşısında what, such, rather, quite kimi sözlər işlənən sayıla bilən tək isimlərlə: Never was there such a lover.

d) Şəxs adları bildirən və ailənin bir üzvünü bildirən xüsusi isimlə: It is in the nature of a Forsyte to be ignorant that he is a Forstye.

e) Qarşısında təsviredici təyin işlənən gün, günün hissələri, fəsil, yemək adları bildirən isimlərlə: It is a perfect day. It was a hot summer. He organised a little dinner to celebrate her birthday.

f) Qarşısında təsviredici təyin işlənən mücərrəd isimlərlə: Events for a period of six years made him to understand everything.

Göstərilən bu hallarda ingilis dilindəki qeyri-müəyyən artıqlı Azərbaycan dilində, əsasən, qeyri-müəyyənlik ifadə edən bir, hansısa sözlərinə uyğun gəlir, bəzi hallarda isə tərcümə olunmur.

Müəyyən artıqlı. İngilis dilində müəyyən artıqlı aşağıdakı hallarda işlənir:

a) Eyni sinfə daxil olan konkret isimlər haqqında danışarkən: The postman gave her a letter .

b) Müəyyən bir hissəsi haqqında danışılan maddi isimlərlə: The wind is blowing this autumn.

c) Qarşısında təsviredici və ya səciyyələndirici təyin olan maddi isimlərlə: The champagne of France is highly evaluated.

d) Şəxs adının bütöv bir ailəni təmsil etdiyini bildirən xüsusi isimlərlə: The Aliyevs are very famous in this country.

e) Coğrafi cəhət, okean, dəniz, ada, göl, kanal, çay, mehmanxana, gəmi, qəzet, klub və jurnal, tarixi tikililərin- muzey, qala, park və s. Abidələrin adlarını bildirən xüsusi isimlərlə.

f) Qarşısında səciyyələndirici təyinin işləndiyi ay, həftə günlərinin, günün hissələrinin adlarını bildirən isimlərlə: It was the Sunday of our first party.. "The" artıqlına akademik yazıda "a" və ya "an"dan təxminən iki dəfə tez-tez rast gəlinir." (2, s.46) Longman grammar of written and spoken English. Pearson). Bunun səbəbi ola bilər ki, yazıçılar tez-tez ümumi fikirlərə və kateqoriyalara (ümumi istinad, adətən, artıqlı yoxdur) və xüsusi istinadlara (müəyyən istinad, "the" artıqlı) diqqət yetirirlər.

Artikl yoxdur (ümumi isinad)

Yazıçılar bəzən artikl əlavə etmək və ya onu tamamilə çıxarmaq seçimində çətinlik çəkirlər. Nəzərə alın ki, əgər isim tək, sayıla bilən və qeyri-spesifik və ya ümumdirsə (məsələn, kitab, müəllif), “a” və “an” artikllarından istifadə edilə bilər. Bununla belə, əgər isim sayıla bilən və cəmdir (məsələn, “tədqiqat işləri”) və ya sayılmayırsa (məsələn, “məlumat”) və qeyri-spesifik və ya ümumi şəkildə istifadə olunursa, heç bir artikl istifadə edilmir. Burada daha bir neçə spesifikasiyalar var: Əgər cəm sayılan isim ümumi və ya qeyri-spesifikdirsə heç bir artikl istifadə olunmur. Əgər sayılmayan isim ümumi mənə kəsb edir və qeyri-spesifikdirsə: Artikl ingilis dilində fikirlərin dəqiq ifadəsini və düzgün başa düşülməsini təmin edən mühüm lingvistik vasitədir. Mətnə artiklın yersiz istifadəsi ya ifadənin mənasının təhrif olunmasına, ya da həmsöhbətlərin qarşılıqlı anlaşılmaqlığına gətirib çıxarır. Verilmiş nitq əsərinin verilmiş nitq vəziyyəti ilə əlaqələndirilməsi vasitələrindən biridir. Sadəcə dillə desək, istənilən mətn ardıcıl olmalıdır. İstənilən cümlənin özündə onu kontekstlə – mətnin əvvəlki və sonrakı bölmələri ilə birləşdirən nəşə var. İngilis dili sonluq baxımından o qədər zəifdir ki, sözlərin sırasını dəyişsək, mövzunun harada olduğu və obyektin harada olduğu tamamilə anlaşılmaqlı olacaqlar.

Ədəbiyyat

1. Бикеева О.В. История происхождения и употребление артиклей в английском языке, тезис, 2018).
2. Biber et al. Biber, D., Johansson, S., Leech, G., Conrad, S., & Finegan, E (1999). Longman grammar of written and spoken English.
3. Curme G.A. Grammar of the English language. London, 1931
4. Волкова Е.Н. Английский артикль. Воронеж. Изд. Воронеж. Уни. 1977 .
5. Ветошкина А.Н. Употребление артикля с неисчисляемыми абстрактными существительными в современном английском языке. Автореф. Дисс. Фил. Наук. М. 1974.
6. Иванова П.П. Бурлакова В.В. Почепов Г.Г. Теоретическая грамматика английского языка. Высшая школа. Москва 1981. Стр 29)
7. Jespersen O. Essentials of English Grammar. London 1933, p 161
8. Jennifer Speake. Oxford dictionary of proverbs. 6th edition, 1997
9. Смирницкий А.И. Морфология Английского языка. М. Изд. Лит на англ. Языке. 1959, стр 380-387
10. Şiriyev F.A. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası. Fil. Elm. Nam. Dis. Bakı 2001
11. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Artikl>

Б.А.Аскерова

Роль артиклей в информационной структуре текста

Резюме

Обобщая сказанное в данной статье, выясняется, что артикль является важным лингвистическим компонентом информационной структуры текста. В отличие от азербайджанского, в английском языке есть грамматическая форма, называемая артиклем. Артикль в основном является признаком существительного. Являясь одним из основных дискурсивных маркеров информационной структуры, статья является сверхважным языковым средством, обеспечивающим точное выражение и понимание мысли на английском языке. Неправильное употребление артикля в тексте приводит либо к искажению смысла выражения, либо к взаимному непониманию собеседников. Это одно из средств связи данной речи с данной речевой ситуацией. В любом предложении есть что-то, что связывает его с контекстом – предыдущим и следующим разделами текста. Английский язык настолько слаб в плане окончаний, что если мы изменим порядок слов, то будет совершенно непонятно, где подлежащее, а где дополнение. Смысловая функция артикля заключается в том, что он отражает связь между общим и частным значением предмета. Статья имеет как общее значение, так и конкретное значение. Помимо морфологи-

ческих, семантических, синтаксических особенностей артикля необходимо отметить его стилистические и ритмические особенности.

B.A.Asgarova

The role of articles in the information structure of the text

Summary

Summarizing what is mentioned in this paper, it is figured out that, the article is an important linguistic component of the information structure of the text . Unlike Azerbaijani, English has a grammatical form called an article. The article is basically a sign of the noun. Being one of the main discourse markers of information structure , article is a super crucial linguistic tools that provides accurate expression and understanding of ideas in English. Misuse of the article in the text either leads to distortion of the meaning of the expression or to mutual misunderstanding of the interlocutors. It is one of the means of linking a given speech to a given speech situation. There is something in any sentence that connects it with the context - the previous and next sections of the text. The English language is so weak in terms of endings that if we change the order of the words, it will be completely incomprehensible where the subject is and where the object is. The semantic function of an article is that it reflects the relationship between the general and specific meaning of an object. The article has a general meaning as well as a specific meaning. In addition to the morphological, semantic, syntactic features of the article, it is necessary to note its stylistic and rhythmic features.

Rəyçi: filol.e.d., prof. A.Y.Məmmədov

Redaksiyaya daxil olub: 08.02.2022

S.İSMAYILOVA*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**e-mail: sabinaismayilova@bsu.edu.az*

DOI:10.48652/j2750-6508-9805-h

Bakı Dövlət Universiteti

(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

DİALOJİ DİSKURSUN TƏDQIQINƏ YANAŞMALAR**Açar sözlər:** *diskurs, dialoq, dialoji diskurs, söhbət təhlili metodu, ünsiyyət, implisitlik.***Ключевые слова:** *диалогическая речь, диалогический дискурс, диалог, разговорный анализ, коммуникация, имплицитность.***Key words:** *dialogic speech, dialogic discourse, dialogue, conversation analysis, communication, implicitness.*

Müasir humanitar elmlərdə kommunikasiyanın cəmiyyətdə artan əhəmiyyəti qeyd olunur. Buna görə də kommunikasiyanın “ideal növü” kimi dialoq və onun xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələlər müasir dilçilik elmində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dialoji diskursun tədqiqi sayəsində insan, onun cəmiyyətdə rolu, eləcə də sosial ünsiyyətin öyrənilməsi üçün yeni imkanlar yaranır. Məhz dialoqların realizəsi ilə təfəkkürün xüsusiyyətləri xarakterizə olunur. Kommunikasiya problemləri çoxaspektli olmaqla xalqın mədəniyyətinin, təfəkkürünün ifadəsidir.

Dialoji diskursun tədqiqi sosiologiya vasitəsilə ortaya çıxsada, o, antropologiya, psixologiya, kommunikasiya nəzəriyyəsi, koqnitiv elmlər və digər sahələr üçün də mühüm tədqiqat obyektidir. Dialoji diskursun həm psixoloji, həm də linqvistik tərəfləri mövcuddur. Dilçilik elmi dilin diskursda ifadə vasitələri sistemini üzə çıxardığı halda, psixologiya elmi isə nitqin törəmə, formalaşma prosesini araşdırır. Məhz buna görə də dialoji diskursun təhlili alimlərə digər humanitar elmlər ilə bağlı tədqiqat problemlərinin araşdırılmasına əhəmiyyətli dərəcədə kömək edə bilər. Dialoji diskursun təhlili insanlararası qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsi üçün əsas metodik yanaşmalardan biridir. Dialoqun analizi dilçilik çərçivəsindən də kənara çıxır. Son dövrlərdə dialoji diskurs kompleks şəkildə həm də psixolinqvistika və sosial psixologiya üçün əsas tədqiqat obyektidir.

Qloballaşan dünyamızın ideoloji-siyasi mənzərəsində indiyədək zorakı vasitələr bu və ya digər ideologiya üçün tətbiqində əsasən başlıca rola malik olduğu halda, günümüzün reallığı sivil yollardan istifadəni zəruri etmişdir. Qeyd etdiyimiz sivil vasitələrin ən önəmlisi dialoqdur desək, yəqin ki yanılımarıq. Məhz dialoq vasitəsilə insanlar şəxsi rəy və mövqeləri haqqında qarşı tərəfi sivil yolla məlumatlandırırlar. Dialoq insanlara dəyərlərimizi, ideyalarımızı müqabil tərəfə sərbəst şəkildə çatdırmağı mümkün edir.

Linqvistik tədqiqatlarda dialoqların öyrənilməsinə bu qədər önəm verilməsinin səbəblərindən biri də məhz dialoji diskursun tədqiqinin gündəlik həyatda danışmaq və ünsiyyətin rolunu başa düşməyimiz üçün geniş imkanlar yaratması ilə bağlıdır. Dialoq gündəlik həyatımızın əsas hissəsini təşkil edir.

Dialoq diskursa məxsusdur, başqa sözlə monoloji diskursla birgə diskurs tiplərindən biridir. Dialoqun iştirakçısı bir qayda olaraq iki nəfər olur. Buraya məişət söhbəti, müsahibə, debatlar kimi janrlar aid edilir. Dialoji diskurs zamanı formalaşan mətnlərə həm sosial, həm də kommunikativ situasiyalar təsir edir (4). Buraya hər iki tərəfin bölüşdüyü ortaq bilik (shared knowledge) də daxildir. Məhz bu bilik sayəsində iştirakçılar dialoq üçün çox mühüm amil olan implisit mənadan istifadə edə bilirlər. N. Roy qeyd edir ki, “Dialoq bütün deyilənləri, deyilməyənləri və deməsi mümkün olmayanları üzə çıxarır” (10).

Müxtəlif kontekstlərdə və interpretasiyalarda geniş istifadə edilən "dialog" termini özünün çoxmənalılığı ilə seçilir. Belə ki, dialog eyni zamanda həm bədii modelləşdirmə üsulu, həm ünsiyyət və şəxsiyyətlərarası ünsiyyət forması, həm də "həqiqi" qarşılıqlı münasibətlərin və mənəvi əlaqənin zəruri şərti, həm də insan həyatının etik əsası kimi nəzərdən keçirilir. Nəticədə dialoji diskursun əsas anlayış kimi dialogun konseptual-semantik mənasının müəyyənəşdirilməsi problemi aşkar və zəruridir.

İnsanın nitq fəaliyyəti çoxşaxəli bir hadisədir. Bu müxtəliflik təkcə saysız-hesabsız ayrı dillərin, dialektlərin mövcudluğunda özünü göstərmir. Bu müxtəliflik verilmiş hər hansı bir dildə, dialektə, hətta müəyyən bir fərdin dialektində də mövcuddur.

Dilin ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq nəzərdən keçirilməsi də müasir dilçiliyin əsas tədqiqat məsələsidir. Dialoji diskursun zənginliyi ilk növbədə fərqli ünsiyyət şəraitinin, müxtəlif sosial qruplaşmaların (ərazi, milli, dövlət, peşə və s.) nəticəsidir.

Misirli mütəfəkkir Məhəmməd Xəlifə Həsən "Dialog mədəniyyəti və metodologiyası" kitabında dialogun məqsədlərini aşağıdakı kimi qeyd edir (9):

- a) Qarşılıqlı ünsiyyəti təmin etmək;
- b) Müxtəlif din və məniyyətlərin nümayəndələrinin bir-birləri ilə ortaq dil tapmalarına kömək göstərmək;
- c) Bəşəriyyətin birgə yaşayışını təmin etmək;
- d) Sivilizasiyaların toqquşması və mübarizəsi qəbilindən olan nəzəriyyələrə qarşı vahid cəbhədən çıxış etmək;
- e) Dini mötədilliyə şərait yaratmaq;
- f) Dinlər və məzhəblərarası yaxınlaşma prosesinə can atmaq;
- g) Dinlər haqda təsəvvürləri redaktə etmək;
- h) Dini-mədəni fəaliyyəti genişləndirmək;
- i) Bəşəriyyətin müştərək tərəflərini müəyyənəşdirmək
- j) Birgə yaşayışa imkan yaratmaq;
- k) Xalqların dini yaşayış tərzini inkişaf etdirmək; (9, 6-7)

Tədqiqatlar göstərir ki, dialoji nitqə maraq keçən əsrin 40-50-ci illərindən başlamışdır. Dialog nəzəriyyəsinin əsaslarına rus dilçiliyində L.P.Yakubinski, L.V.Şerba, V.V.Vinoqradov, M.M.Baxtin kimi alimlərin əsərlərində rast gəlinir.

Linqvistik araşdırmalarda dialoqa dialoji diskursun əsas tədqiqat obyektı kimi xüsusi önəm verilməsi onun mürəkkəbliyi, çoxaspektliliyi ilə əsaslanır. Canlı dialektlərlə məşğul olan tədqiqatçılar isə tez-tez dialog və monoloq haqqında bir "nəzəriyyə"nin zəruriliyini dərk edirlər. L. V. Şerba 1915-ci ildə müdafiə etdiyi "Şərqi Lusatiya ləhcəsi" adlı doktorluq dissertasiyasında dil hadisələrinin öyrənilməsi üçün dialoji və monoloji formanın fərqləndirilməsinin vacibliyini xüsusi vurğulayıb. "Bütün bu müşahidələr bir daha göstərir ki, monoloq əsasən süni dil formasıdır və bu dil öz həqiqi varlığını yalnız dialoqda ortaya qoyur". (14, 3-4)

"Dialog" -yunan sözü olub ədəbi əsərin, iki şəxsin söhbəti şəklində yazılmış hissə; mükəllimə mənasını ifadə edir (3, 616). Ağamusa Axundov "dialog" terminini mühakimə, iki insanın danışığı kimi şərh edir (1, 79).

Fikrət Şirəliyev nitqin forma və janrları məsələlərini araşdırarkən dialoqa şəxsiyyətlər arasındakı əsas ünsiyyət forması kimi yanaşır. O qeyd edir ki, dialog anlayışı dedikdə "elə bir kommunikativ fəaliyyət növü başa düşülür ki, onun gedişində tərəfdaşların birgə məqsədi bir tərəfdaşın bu və ya digər mülahizəsi və digər tərəfdaşın həmin mülahizəni dərk etməsi nəzərdə tutulur. Dialog üçün həmsöhbətlərin danışan və dinləyən rollarını dəyişməsi xarakterikdir. (6, 111)

"Dialog" termini yunan dilindəki "dialogos" sözündən olub replikaların bir-biri ilə əvəzlənməsi ardıcılığı (geniş mənada replikalar-cavabların hərəkətlərlə, jestlərlə və s. ifadəsi anlamındadır. Bu termin haqqında xarici sözlərə dair lüğətlərdə iki fikirlə qarşılaşmaq olur:

1) dialoq – iki və ya bir neçə şəxs arasında olan söhbət, dram əsərlərində nitqin təşkilinin əsas forması; 2) ədəbi əsər, danışiq forması. (12, 120)

O.S. Axmanovanın lüğətində dialoqun təbiəti belə açıqlanır: “Dialoq-nitqin bir formasıdır. Orada hər bir söyləmə həmsöhbətə doğru istiqamətlənir. Dialoq nisbi qısalığı, lakonikliyi ilə səciyyəli və sintaktik quruluşu təmin edir (2, 132).

D. E. Rozental, M.A. Telenkovanın dilçilik terminlərinin lüğəti əsərində iki və ya daha çox şəxs arasında birbaşa ifadə mübadiləsinin aparıldığı nitq forması kimi xarakterizə olunan dialoqun bir sıra xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Bunlara ifadələrin qısalığı (xüsusilə sual-cavab formasında), nitqdən kənar vasitələrin geniş istifadəsi (üz ifadələri, jestlər), intonasiyanın böyük rolu, natamam cümlələrin geniş istifadəsi, qabaqcadan hazırlanmayan bəyanatlar, kitab nitqindənə sadə cümlələrin üstünlük təşkil etməsi və s. kimi məsələlər aid edilir (12, 64).

T. V. Matveeva dilçilik terminləri lüğəti kitabında dialoqu iki və ya daha çox şəxsin hər bir ifadəsinin həmsöhbətlərə ünvanlanan birbaşa şifahi nitq fəaliyyəti prosesi və məhsulu kimi şərh edir. O həmçinin qeyd edir ki, dialoq ünsiyyət situasiyası ilə bağlı olduğu üçün ona diskurs anlayışı tətbiq edilir. Bununla belə dialoqun formalaşmasında təkcə situasiya deyil, həm də həmsöhbətlərin ümumi təcrübəsi, habelə onların jestləri, mimikaları, intonasiya və s. mühüm rol oynayır (8, 88).

Dialoji tədqiqatlarımız zamanı biz “poliloq” termininə də rast gəlirik (8). Məlumdur ki, poliloq sözü yunan sözü olan “polys”- çoxsaylı və loqos- burada söhbət sözlərindən əmələ gəlib bir neçə nəfər arasında baş tutan söhbəti bildirir. Bir çox tədqiqatçılar nitq formalarını xarakterizə edərkən poliloq məsələsinə də toxunmuşlar. Belə ki, Fikrət Şiriyev “Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika” adlı əsərində poliloq anlayışına da toxunaraq bildirir ki, ünsiyyətin məhsuldarlığı baxımından “dialoq” və “poliloq” terminlərindən istifadədə prinsipial fərq yoxdur və məzmun etibarilə qismən “dialoq” termini ilə uyğundur. Vəziyyətlə əlaqəlilik, özü-özünə meydana çıxmış olmaq, xətti olmamaq poliloqun məzmun-məna quruluşunda maksimum dərəcədə əks olunur (6, 111).

Müasir dövrdə dünyanın ictimai-siyasi, mədəni fəaliyyətinin əksər məqsədlərinin reallaşması üçün dialoqdan yararlanma halları əhəmiyyətli dərəcədə artıb. Dialoq siyasi, hərbi, sosial-iqtisadi, dini-mədəni sahələrdə xalqların təhlükəsizliyini təhdid edən problemlərlə dolu dünyada birgə yaşayışı təmin etmək üçün dövlətlər, millətlər və mədəniyyətlərarası anlaşma vasitəsidir. Qərbin bir çox inkişaf etmiş ölkələrinin ali təhsil müəssisələrində dialoq bir elm sahəsi kimi öyrənilir, auditoriyalarda aktual müzakirə mövzusu kimi araşdırılır.

XXI əsrdə nəşr edilmiş bir çox linqvistik tədqiqatlarda dialoji diskursun təhlilindən danışarkən əsasən Emanuel Şeqlof (Emanuel Schegloff), Harvi Saks (Harvey Saks) və Qeyil Cefersonun (Gayle Jefferson) adı çəkilir. “Söhbət təhlili (Conversational Analysis) metodunu dilçiliyə üç nəfər gətirdi: Emanuel Şeqloff, Harvey Saks və Qeyil Ceferson (5). Gündəlik sosial davranışa aid olduqları üçün bu metod sonralar da inkişaf etdirildi. Qırx il sonra Söhbət təhlili sosiologiya, dilçilik və kommunikasiya üzrə tədqiqatlarda insanların sosial qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsinə dominant yanaşmaya çevrildi. Söhbət təhlili üzrə ən son beynəlxalq konfrans (2010) 600-dən çox iştirakçı topladı. Bu sahədə nəşrlərin sayı 5000-dən çoxdur və onlar sürətlə böyüyürlər. Qısacası, 21-ci əsrdə söhbət təhlili sahəsi müxtəlif dillərdə, təhsil müəssisələrində və adi kontekstlərdə işləyən zəngin və canlı beynəlxalq alimlər birliyini təmsil edir (5, 1).”

Dialoji diskursu əsrlər boyu öyrənilə bilən, lakin yalnız 1960-cı illərin əvvəllərində elmi araşdırmaların ciddi və davamlı diqqətini qazanan tədqiqat obyektini kimi xarakterizə edən Amsterdam Universitetinin Sosial və Davranış elmləri fakültəsinin antropologiya və sosiologiya kafedrasının professoru Pol ten Heyv (Paul ten Have) mülahizələrində danışığa (bizim kontekstdə dialoqlara) insanların bir-biri ilə sırf danışmaq məqsədi ilə sosiallaşma forması kimi və ya məqsədindən asılı olmayaraq hər hansı interaktiv danışiq fəaliyyəti kimi yanaşır. Alim qeyd edir ki, “dialoji təhlil” ifadəsi daha geniş və məhdud mənalarda istifadə oluna bi-

lər. Geniş mənada bir termin olaraq, insanların birlikdə danışması, "şifahi ünsiyyət" və ya "dil istifadəsi" ilə bağlı hər hansı bir araşdırmanı ifadə edə bilər. Amma məhdud mənada, "dialoji təhlil" mərhum Harvi Saks, Emanuel Şeqlof və Qeyl Ceferson da daxil olmaqla, onun əməkdaşları tərəfindən başlanan xüsusi ənənəvi analitik iş nəzərdə tutulur (11, 5).

Rebeka Klift dialoji analizə həsr etdiyi əsərlərinin birində qeyd edir ki, dialoji tədqiqatlar Harvi Saksın söhbət haqqında ilk müəhazirəsindən bəri davam edən tədqiqat sahəsi kimi mövcudluğunun ilk yarım əsrini qeyd edir. Hazırda ingilis dilindən başqa dillərdə də dialoji diskursun təhlili məsələlərinə diqqət artırmaqdadır. Dialoji diskursun "dili kontekstdə" araşdırması onu semantika və pragmatikaya əlaqələndirir. Dialoji diskursun insan fəaliyyətinin qurulmasına və tanınmasına diqqət yetirməsi isə onu bu sahələrdən də kənarda aktual edir. Belə ki, dialoji diskursla bağlı araşdırmalar "Cəmiyyətdə dil", "Praqmatika jurnalı", "Diskurs və cəmiyyət", "Diskurs tədqiqatları", "Mətn və söhbət" də daxil olmaqla bir sıra nüfuzlu jurnallarda dərc edilir. Bununla yanaşı, dialoji diskursun tədqiqinə əsaslanan iki əsas beynəlxalq konfrans da var. Dörd ildə bir dəfə keçirilən Beynəlxalq Söhbət Təhlili Konfransı (the International Conference on Conversation Analysis) və iki ildə bir dəfə keçirilən Beynəlxalq Praqmatika Assosiasiyasının Konfransı (International Pragmatics Association Conference) bu sahədə mühüm araşdırmalar aparan mütəxəssisləri bir araya toplayır (7).

Dialoji diskursun təhlili son illər ərzində cəmiyyətdə dilin ünsiyyət prosesində öyrənilməsi üçün əsas üsul kimi inkişaf etmişdir.

Dialoq başa düşmədə, düşüncə irsini formalaşdırmada, elmi nailiyyətlərə imza atmada insanların əsas alətinə çevrilmişdir. Dialoq təlim-təhsildə bəzi elmlərin tədrisi vasitəsi, bilik və informasiyanın toplanması metodu kimi də çıxış edir. Ona görə də, təlim-tədris proqramlarında və pedaqoji fəaliyyət üsullarında dialoq mədəniyyətinin yaradılması üçün önəmli addımlar atılmalıdır.

Bununla yanaşı, dialoq həm də insanların başqaları ilə ünsiyyət vasitəsi olub, uzun illər boyunca bir sivilizasiyanın digər sivilizasiyalarla təmasında önəmli funksionu yerinə yetirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bircildlik. Bakı: "Elm" nəşriyyatı 2005, 425 s.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Сов. энциклопедия, 1966, с. 132.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, I c., Bakı: "Qərb-Şərq", 2006, 744 səh.
4. Van Dijk Teun 2008 Discourse and Context: A Sociocognitive Approach. Cambridge: Cambroidge University Press, 2008, 283 p.
5. Jack Sidnell and Tanya Strivers. The Handbook of Conversational Analysis. A John Wiley & Sons, Ltd., Publication, 2013, 825 p.
6. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Bakı: "Nurlar" Nəşriyyat və Poloqrafiya Mərkəzi, 2014, 400 s.
7. Clift Rebecca. Conversation Analysis. Cambridge Textbooks in Linguistics, Cambridge: Cambridge University Press 2016, 316 p.
8. Матвеева Т.В. Полный словарь лингвистических терминов. Ростов-на-Дону: «Феникс» 2010, 562 с.
9. Məhəmməd Xəlifə Həsən. Dialoq mədəniyyəti və metodologiyası. Tərcümə edən və redaktor: Elvüsal Məmmədov. Bakı: CBS, 2011, 228 səh.
10. Nilanjana Roy 2017, Financial Times, 29 April/30 April, 2017, p. 224.
11. Paul ten Have. Doing Conversation Analysis. Second Edition. SAGE Publications Ltd., 2007, 246 p.
12. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов, Москва: «Просвещение», 1985, 399с.
13. Словарь иностранных слов. 7-е стереотип. Изд. М.: Гос. Изд-во иностр. И нац. словарей, 1952, 488с.
14. Щерба Л.В. Восточно-лужицкое наречие, т. 1. Пг., 1915. 194 С.

С.Исмаилова

Подходы к изучению диалогического дискурса
Резюме

В статье рассматриваются особенности и подходы к анализу диалогической речи. Благодаря анализу диалогического дискурса возникают новые возможности для изучения человеческого существования. Со второй половины 20 века интерес к межличностному общению, диалогическому дискурсу и анализу разговора значительно возрос. Проблема определения понятийно-смыслового значения диалога как базового понятия диалогического дискурса очевидна и необходима.

S.Ismayilova

Approaches to the study of dialogic discourse
Summary

The article discusses the features and approaches to dialogic speech analysis. Through the analysis of dialogic discourse, new opportunities arise for the study of human existence. Since the second half of the 20th century, interest in interpersonal communication, dialogic discourse, and conversation analysis has significantly increased. The problem of defining the conceptual and semantic meaning of dialogue as a basic concept of dialogue discourse is obvious and necessary.

Rəyçi: filol.e.d., prof. A.Y.Məmmədov

Redaksiyaya daxil olub: 05.03.2022

A.İ.MƏMMƏDBƏYLİ*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**e-mail: mamedbeilifa@mail.ru*

DOI:10.48652/f7958-7114-7410-p

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

**BAĞLAYICILAŞMIŞ ZƏRFLƏRİN MƏTNİN
RİTORİK STRUKTURUNDAKI ROLU***Açar sözlər: zərf, bağlayıcı, mətn, informasiya, əlaqələndirmə, ritorik struktur, münasibət.**Ключевые слова: наречие, союз, текст, информация, согласование, риторическая структура, отношение.**Key words: adverb, conjunction, text, information, coordination, rhetorical structure, attitude.*

Mətnin ritorik strukturunda qrammatik vasitələrlə yanaşı dilin qrammatikləşmiş vasitələrinin mühüm rolu vardır. Dilin qrammatik vahidləri qrammatik sistemdə sabitləşmiş, morfoloji və sintaktik funksiya cəhətdən tam müəyyənləşmiş dil vahidləridir. İngilis dilinin morfolojiyasında sözdüzəldici və kateqorial şəkilçilər buna misal ola bilər. Sintaktik vahidlərə gəldikdə isə müxtəlif tipli əlaqələr sistemi və onların formalaşmasında iştirak edən vasitələr dildə sabitləşmiş qrammatik məzmun kəsb edir. Qrammatik vasitələr termini çox geniş əhatə dairəsinə malikdir və biz onları leksik vahidlərlə oppozisiyada yerləşən dil vahidlərinin funksiyası ilə səciyyələndiririk. Lakin dilin tarixi inkişafının izlənilməsi onun evolyativ inkişaf xüsusiyyətinə malik olduğunu üzə çıxarır. Ona görə də dilin daim inkişaf etməsi faktı artıq dilçilikdə qəbul olunmuş konsepsiyadır. Bu prosesdə dil quruluşuna təsiredici səviyyədə müşahidə olunan leksik vahidlərin qrammatikləşməsi dilin sisteminə təsiredici səviyyədədir. Digər tərəfdən, nəinki müəyyən fikrin, həm də informasiyanın qurulmasında, məndə komponentlərarası əlaqələrin reallaşmasında böyük rol oynayır. Leksik vahidlərin qrammatikləşməsi çox zəif gedən evolyutiv prosesdir, onların qrammatik funksiyası əvvəlcə situativ, sonra isə morfoloji motivləşmə əsasında gəldikcə dil sisteminə daimi funksiya yerinə yetirir. İltisqa dillərdə mövcud olan ilkin şəkilçilər leksik vahidlərin semantik ümumiləşməyə məruz qalması nəticəsində qrammatikləşmişdir. Bu proses qrammatikləşmə dərəcəsi və bu prosesin əhatə dairəsindən və kəmiyyətindən asılı olaraq bütün əsas nitq hissələrini əhatə edir. Nəticədə müasir dil nöqtəyi-nəzərindən əsas nitq hissələri ilə köməkçi nitq hissələri arasında ortaq mövqedə dayanan desemantizasiyaya uğramış köməkçi söz qrupları formalaşır. Bu prosesdə dillərin spesifikliyindən asılı olaraq desemantizasiyanın təzahür formaları meydana çıxır (3, s.34-40). Bu silsilədən ingilis dilində zərflərin qrammatikləşərək bağlama funksiyasını yerinə yetirməsi diqqəti cəlb edir. Bildiyimiz kimi tarixi baxımdan zərflər digər əsas nitq hissələri ilə müqayisədə sonralar formalaşmışdır. Onların mövcudluğunun qısa tarixinə baxmayaraq dilin morfoloji sisteminin zənginləşməsində mühüm rol oynayan qrammatikləşmə prosesinə daxil olmasını təkcə lingvistik amillərlə izah etmək mümkün deyil, o, həm də insanlararası kommunikasiyanın funksional cəhətdən genişlənməsindən irəli gələn tələblərlə də izah oluna bilər. Bu proses qeyd etdiyimiz kimi digər əsas nitq hissələrini də əhatə edir. Məsələn əvəzliliklərin qrammatikləşməsi də zərflər kimi funksional baxımdan qrammatikləşməsi təsir dairəsi baxımından dilin morfoloji və sintaktik səviyyəsi ilə də səciyyələnir və mətn nəzəriyyəsində deyildiyi kimi mətnin ritorik strukturunun qurulmasında da mühüm rol oynayır. Məsələn nisbi əvəzliliklər: who(m), which (kim, hansı – insanlara aid münasibətlərdə işlənir), that, whose(ki, kimin –

predmetlərə və heyvanlara aid münasibətlərdə işlənir). Onların qrammatikləşmə istiqaməti bağlayıcıların funksiyası ilə üst-üstə düşərək tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında təşkiləddici rol oynayır. Eləcə bu funksional səciyyə əsasında mətnin komponentlərinin bir-biri ilə bağlanması, mətn ierarxiyasının formalaşmasında mühüm funksiya yerinə yetirir. Bu kontekstdə *“therefore, then, however, nevertheless, still, yet, besides, moreover, otherwise, else, consequently, when, then, where, why, how”* (*“Buna görə də, o zaman, buna baxmayaraq, yenə də, hələ də, bundan əlavə, başqa bir şəkildə, başqa zamanla, sonra, harada, niyə, necə”*) qrammatikləşmiş zərfləri misal göstərmək olar.

Zərflər sintaktik baxımdan cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda işlənə bilər. Müqayisə üçün deyək ki, zərflər cümlənin əvvəlində gələndə zərflilik onlarda zəifləyərək və əvvəlki cümlə ilə əlaqəni göstərir və emfatik səciyyədə olur (3). Bu xüsusiyyət zərfin mətn və diskurs əlaqələndiricisi və diskursun informasiya strukturunda tematik proqressiyanı göstəricisidir (4, s.135-157). Luis zərf və ya zərflər ifadələri (bağlamaları) adlandırır. O, bir çox diskurs strukturu modellərinin koherentlik münasibətləri ilə bağlı olduğu fikrini irəli sürür. Məsələn, Ritorik struktur nəzəriyyəsi kontekstində qrammatikləşmiş zərflər və ya zərflər birləşmələri koherentlik münasibətləri ilə informasiya strukturunu birləşdirir. Bu nəzəriyyənin ilkin variantında iki koherent münasibətlərdən (simmetrik və asimmetrik) bəhs olunur və bu münasibətlərin əksəriyyətinin asimmetrik olduğu bildirilir (5). *“Where, when, why”* zərfləri tabeli mürəkkəb cümlələrin tərəflərini bir-biri ilə bağlayır. Həmçinin mətnin komponentlərini də bir-biri ilə bağlayaraq mətn bütövlüyünün yaranmasında iştirak edir. Prof. A.Y.Məmmədov yazır: *“Nəzərdən keçirilən mürəkkəb sintaktik bütöv bir neçə struktur-semantik əlaqənin daşıyıcılarının iştirakı ilə yaranmış və bu da mətnqəbuledicisinin müvafiq informasiyanı adekvat şəkildə əldə etməsi üçün mühüm amilə çevrilir. «И» (Və) bağlayıcısının mətnin orta mərhələsində və sonunda «когда» zərfləri ilə birgə ardıcılıq münasibətlərinin daşıyıcıları kimi məqamları, eləcə də leksik təkrar, deytik elementlərin işarə funksiyalarının təmin etdikləri digər semantik münasibətlərlə həmahəng burada möhkəm struktur-semantik əlaqəliliyi təmin edir”* (2,37).

Bağlayıcılaşmış zərflər aşağıdakı qrammatik funksiyaları yerinə yetirir:

“Наречие не только определяет глагол, прилагательное или другое наречие, но также может служить вопросительным словом, с которого начинается вопросительное предложение. К таким наречиям относятся when? когда? where? где? why? почему? how? как?”

When did you arrive? Когда вы приехали?

Where are you going? Куда вы идёте?

Why do you think so? Почему вы так думаете?

How will he do it? Как он это сделает?

Наречие может служить для соединения независимых предложений. К таким наречиям относятся so поэтому, таким образом, итак, therefore поэтому, then затем, тогда, however однако, nevertheless тем не менее, still, yet тем не менее, все же, besides кроме того, moreover сверх того, кроме того, otherwise, else, or else иначе, в противном случае, а то

It was late, so I went home. Было поздно, поэтому я пошел домой.

It's very fine weather for a walk but yet I don't think I'll go out. Прекрасная погода для прогулки, но все же я не предполагаю выходить.

Go at once, otherwise (or else) you will miss your train. Идите немедленно, иначе вы опоздаете на поезд.

Наречие может также служить для присоединения придаточного предложения к главному. К таким наречиям относятся when когда, where где, why почему, how как

He called when I was busy. Он зашел, когда я был занят.

I do not know where he lives. Я не знаю, где он живет.

I can't understand why he late. Я не могу понять, почему он опаздывает.

Наречие once употребляется для соединения предложений, соответствуя в русском языке раз уж или стоит только... как (и)

Once you have promised you must do it. Раз уж вы обещали, вы должны это сделать.

Once you show any fear, the dog will attack you. Стоит только вам проявить страх, и собака нападет на вас” (Наречие в английском языке - Study-English.info study-english.info» adverb).

Zərflərin prqamnatik markerə çevrilməsi onların mürəkkəb cümlə və mikromətnin komponentləri arasında əlaqələndirici vasitəyə çevrilməsi ilə bağlıdır. İngilis dilində zaman zərflərində müşahidə olunan bu hadisə diskursun və ya mətnin komponentləri arasında əlaqələndirici vasitələrə aid münasibətlər sisteminin zənginləşməsi ilə bağlıdır. Digər tərəfdən məndə zaman münasibətlərinin əlaqələndirici formada təzahürü kommunikativ tələbatın incəliklərinin dəqiq və optimal ifadə olunması ilə bağlıdır.

M.A.Salkova temporal məzmunlu bağlayıcılaşmış zərflərdən bəhs edərək yazır: “Согласно своим структурным особенностям, исследуемые синтаксические единицы представляет собой сложноподчиненные предложения, состоящие из главной и зависимой частей, каждая из которых обладает выраженной субъективно-предикативной структурой. Зависимая часть функционирует в качестве обстоятельства времени.

Как следствие на структурных характеристиках семантическая сущность структур с ПВ(when)состоит в том, что они, прежде всего, отображают временную связь между ситуациями, которые они обозначают. Поскольку данные синтаксические единицы многокомпонентным образованием, их потенциал складывается из взаимодействия нескольких темпорально релевантных элементов. К ним относятся лексико-грамматическое значение временного союза аспектальный класс глагола-предикатов обеих частей структуры с ПВ, категориальное грамматическое значение временных форм, прагматические факторы, которые могут иметь конкретно-языковое и неязыковое проявления» (6, 17-18). Zaman zərflərinin situasiyadan asılı olaraq qrammatikləşməsi onların mətnin komponentləri arasında əlaqələndirici funksiya qazanması fakultativ səciyyə daşıyır. Bu hadisə müxtəlif sistemli dillərdə də, xüsusən, iltisafı dillərdə geniş yayılmışdır. Akad. K.M.Abdullayev “sonra” zərfinin bağlayıcılaşma xüsusiyyətini nəzərə alaraq yazır: “Mətn komponentlərinin ardıcılıq əlaqəsi zamanı onları birləşdirən vasitə, xüsusi leksik vahid kimi çıxış edən “sonra” vahidi də işlədilə bilər. Bu da öz növbəsində mətnin daha möhkəm koqeziyasına xidmət edir” (1, 249).

Mətnin komponentləri arasında və ya daxilində əlaqələndiricilik mətnin ritorik strukturuna aiddir və mətnin seqmentinin (mikromətnin) və ya qlobal əlaqələnmənin, mətni bütövləşmənin formalaşmasına xidmət edir. Mətni bütövlük həm formal, həm də semantik əlaqələnməni əhatə edir. Onların da əsasında mətnin koqeziyası ilə koherentliyinin dialektik əlaqəsi dayanır. Bu dialektik əlaqənin mövcudluğunda mətnin ritorik strukturunun həlledici rolu vardır. Misallara müraciət edək:

“You should, wonder why she wants me around, not why I want to be waiting patiently on my satin cushion to have my head patted.”

Besides

I'm boring you and God knows I'm boring myself.”

“You're not boring me.

I'm a trained listener.

(Raymond Chandler. The Long Goodbye).

“You should, wonder why she wants me around, not why I want to be waiting patiently on my satin cushion to have my head patted.” (“Mənə maraqlı deyil ki, mən ipək balışda otururam, səbrlə gözləyirəm – mənə nə vaxt dönüb baxacaqlar, maraqlıdır mən onların nəyinə lazımam, bax belə” komponenti ilə “Besides I'm boring you and God knows I'm boring myself.” (“Bundan əlavə, mən sizi də təngə gətirdim, özümü

də, Allah görür” komponenti) bağlayıcılaşmış zərf olan “Besides” vasitəsi ilə birləşir, əlaqələ-nir. Ondan sonrakı komponentlər də (“You’re not boring me. (Siz məni təngə gətirmədiniz); I’m a trained listener (Mən dinləməyə vərdis etmişəm); “Besides” bağlayıcısının təsiri altında əlaqələ-nir.

Başqa bir misal:

“When the air inside is still cool and clean and everything is shiny and the barkeep is giving himself that last look in the mirror to see if his tie is straight and his hair is smooth.

"Alcohol is like love," he said.

"The first kiss is magic, the second is intimate, the third is routine.

After that you take the girl's dothes off."(Raymond Chandler.The Long Goodbye).

Bu mikromətnə mətnin komponentləri “When” bağlayıcılaşmış zərfinin cazibəsinə alınaraq bir mərkəzdə birləşdirir, əlaqələndirir. Mətnin komponentləri arasında belə əlaqələnmələri distansion da adlandırmaq olar. Çünki onun funksiyası yanaşı gələn cümlələri deyil, ondan nisbətən uzaqda olan digər komponentləri də əlaqələnmə sferasına salınmaqla mətnin bir seqmenti formalaşır.

Müəllif tərəfindən illokusiya olunmuş informasiyanın strukturlaşması və quruluş seçimi, eləcə də intensionallıq nöqteyi-nəzərindən diskursiv markerlərin müəyyənləşdirilməsi mətnin ritorik strukturunun qurulmasında mühüm rol oynayır. Zaman zərflərinin bu xüsusda müvəqqəti olaraq bağlayıcı funksiyası yerinə yetirərək praqmatik markerə çevrilməsi kommunikativ ehtiyacdən irəli gəlir, dilin quruluşunun bu cür vasitələrlə zənginləşməsi markerlər sisteminin imkanlarının genişlənməsinə imkan verir.

Ritorik struktur praqmatik markerlərlə o mənada sıx bağlıdır ki, o, çoxsaylı münasibətlər sistemindən asılıdır, həmin münasibətlər insanların həyatı təcrübəsinin zənginləşməsi xüsusunda yeni çalarlar qazanır və ya yeniləri meydana gəlir. Deməli, mətnin ritorik strukturunda fəal rol oynayan münasibətlər (praqmatik markerlər) sistemi daim inkişaf edir, o, statik deyil. Buna da səbəb dilin açıq sistem olmasıdır.

Mətnin ritorik strukturunda qeyd olunan bağlayıcılaşmış sözlərin işlənməsi üslubi hadisədir. Çünki müəllif qənaəti veriləcək informasiyanın əsasında duran ictimai-sosial məzmun daşdığı kimi, onun linqvistik strukturlaşması, daha doğrusu, linqvistik vasitələrin seçimi ixtiyari səciyyə daşıyır. Bu da müəllifin intellektual səviyyəsindən, hadisələrə yanaşma tərzindən asılıdır. Müəllif bu yolda bəzən novatorluq edir, məsələn zərflərin və ya ədatların bağlayıcılaşması kimi. Bu məqam dilin yeni praqmatik markerlərinin formalaşması ilə nəticələnir. Bu mənada dil daşıyıcılarının bu istiqamətdəki aktivliyi mətnin ritorik strukturuna iştirak edən vasitələrin zənginləşməsi ilə nəticələnir. Haqqında bəhs etdiyimiz zərf-bağlayıcı istiqaməti buna nümunədir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998. s. 249.
2. Məmmədov A. Mətnin yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı, 2001. s. 37.
3. Hüseynov Ş. Türk dillərində şəkilçilərin törəmə yolları. Bakı, 2009. s. 34-40.
4. Heywinings M. Advansed Grammar in use; A self-study referens and practice book for advansed learners of English. Cambridge University Press, 2005.
5. Lewis D. Grammatikalizing connectives in English and discourse information structure New Trends in Grammatikalizing and language Change. John Benjamins. 2018. p.135-157.
6. Mann Uillian C. and Sandra A.Tompson. Rhetorical Structure Thory: A Theory of Text orqanization. C: Report RS 87-190 Marina del Rey CA Information Sciens Institute/ Universityof Southern California, 1987.
7. Салькова М.А. Грамматические средства выражения когнитивно-функциональной семантики. Сборных трудов. Выпуск 460. М., 2001. с.17-18.

Роль превратившихся в союзы наречий в риторической структуре текста**Резюме**

Исторически сложилось так, что наречия образовались позже, чем другие основные (самостоятельные) части речи. Несмотря на свою недолгую историю, включение их в процесс грамматики, играющей важную роль в обогащении морфологической системы языка, можно объяснить не только языковыми факторами, но и требованиями, вытекающими из функционального расширения человеческого общения. Этот процесс охватывает и другие самостоятельные части речи. Например, грамматика местоимений, как и наречий, характеризует морфологический и синтаксический уровень языка с точки зрения его объема функциональной грамматики и, как утверждается в теории о тексте, играет важную роль в построении риторической структуры текста. Система отношений (прагматических маркеров), играющая активную роль в риторической структуре текста, постоянно развивается. В этом процессе наречия-союзы (превратившиеся в союзы наречия) играют важную роль; это связано с их включением в систему ссылок на уровне текста. Наречия в отмеченной ситуации действуют как союзы. Многие наречия в английском языке служат процессу выполнения коммуникативной функции текста в этом направлении.

Это связано с тем, что язык является открытой системой. Развитие наречий-союзов, упомянутых в риторической структуре текста, представляет собой стилистическое явление. Поскольку авторский вывод основывается на социально-экономическом содержании представляемой информации, ее языковое структурирование, а точнее, выбор языковых средств носит произвольный характер. Это также зависит от интеллектуального уровня автора и его подхода к событиям. Автор иногда проявляет новаторство в этом отношении, например, превратив в союзы наречия или междометия. Этот момент приводит к формированию новых прагматических маркеров языка. В этом смысле активность носителей языка в этом направлении приводит к обогащению средств, задействованных в риторической структуре текста. Направление наречий-союзов, о котором говорится в статье, является примером этого.

The role of conjunctive adverbs in the rhetorical structure of the text**Summary**

Historically, adverbs were formed later than other notional parts of speech. Despite their short history of existence, their inclusion in the process of grammaticalization, which plays an important role in enriching the morphological system, can not be explained only by linguistic factors, but also by the requirements arising from the functional expansion of Interpersonal communication. This process, as we have noted, covers the other notional parts of speech as well. For example, the grammaticalization of pronouns, like adverbs, is characterized by the morphological and syntactic level of language in terms of its scope of functional grammaticalization, and, as stated in the theory of discourse, plays an important role in the construction of the rhetorical structure of the discourse. The system of relations (pragmatic markers) that plays an active role in the rhetorical structure of the text is constantly developing. Conjunctive adverbs play an important role in this process. This is due to the fact that they are part of a multi-faceted coordinating system at the text level. These adverbs fulfill the function of conjunction in the mentioned situation. Many adverbs in English serve the process of fulfilling the communicative function of the text in this direction.

This is because language is an open system. The usage of mentioned conjunctive words in the rhetorical structure of the text is a stylistic phenomenon. Because the author's conclusion as bearing socio-public content of the information, its linguistic structuring, or rather, the choice of linguistic means is arbitrary. And it depends on the author's intellectual level and approach to events. The author is sometimes innovative in this way, such as conjunctionizing adverbs or particles. This point results in the formation of new pragmatic markers of language.

In this sense, the activity of native speakers in this direction results in the enrichment of the means taking part in the rhetorical structure of the text. The adverb-conjunction direction we are talking about is an example of this.

P.B.MUSAYEVA*e-mail: parvinmusayeffa@gmail.com***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

İNGİLİS DİLİNDƏ REDUKSIYA HADİSƏSİNİN NİTQDƏ REALLAŞMASINA DAİR

Açar sözlər:** tələffüz, variant, reduksiya, zəif forma, səs düşüümü*Ключевые слова:** произношение, варианты, редукция, слабые формы, опущение фонемы****Key words:** intonation, variant, reduction, weak forms, phoneme dropping*

Nitq zamanı səslər bir-birilə yaxın əlaqəyə girərək, bir-birinə təsir edir və tələffüzü asanlaşdırmaq üçün müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. Nitq prosesində danışq səslərinin fizioloji və akustik keyfiyyətlərində baş verən müxtəlif dəyişikliklər fonetik hadisələr adlanır və bu dəyişikliklər fonetik əvəzlənmələrlə nəticələnir.

Bütün təbii dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də bir sıra fonetik hadisələr mövcuddur. Bu fonetik hadisələrə biz həm yazıda, həm də şifahi nitqdə mütəmadi olaraq rast gəlirik. Belə fonetik hadisələrdən biri də reduksiya. Reduksiya, yaxud zəifləmə səslərin bəzi mühüm xüsusiyyətlərinin itirilməsi ilə nəticələnən bir prosesdir.

Danışq aktının sintaqma, sintaqmın isə aktlara – yəni vurğulu sözlə, vurğusuz söz ardıcılığına bölünməsi, danışılanın daha aydın başa düşülməsinə xidmət edir. Vurğulu hecanın və ya sözün nəinki saiti yüksək tonla, qüvvətli tələffüz olunur, həm də bir qayda olaraq, daha böyük zaman sərf etməklə deyilir. Sintaqmın vurğulu mərkəzindən əvvəl və sonra gələn vurğusuz seqment ardıcılığı sintaqmın fonetik təşkilinə xidmət edir. Danışq aktı adətən vurğulu və vurğusuz heca və sözün növbələşməsindən ibarət olur.

Cümlədə əsas məna daşıyan sözlər isim, sifət, say, feil, zərf, işarə və sual əvəzlilikləri həmişə vurğu daşıyır. Amma semantik məna daşımayan köməkçi sözlər, şəxs və yiyəlik əvəzlilikləri, modal və köməkçi feillər, bağlayıcılar, artıklar və s. vurğu daşımır. Lakin situasiyadan asılı olaraq, bu qaydaların dəyişməsi labüddür. Vurğu daşımayan köməkçi sözlər intonasıyadan asılı olaraq vurğulu işləmə bilərlər, yaxud əksinə. Dilin lüğət tərkibinin leksik vahidləri kimi ayrılıqda götürülmüş sözlərin hamısı vurğuya malikdir. Ancaq sözlərin bir qrupu ritmik qruplar, sintaqmlar, söyləmələr tərkibində öz vurğularını itirir. Obyektiv aləmdə cisim və hadisələr bir-birilə əlaqədə, münasibətdə və vəhdətdədir. Nitqdə işlənən sözlər, söz birləşmələri və cümlələr isə bu əlamətlərin, münasibətlərin, şifahi nitq prosesində daşıyıcısı kimi çıxış edir. Odur ki, cümlədə vurğu daşıyan sözlər, müəyyən əlamət, keyfiyyət, hərəkət və tərz bildirən məfhumların (ümumi, xüsusi, fərdi) maddi qabığının daşıyıcısı olan sözlərdir. Bu maddi qabıq konkret bir akustik obrazda səs kompleksində müəyyən bir vurğuya malikdir. Nitqdə vurğu daşımayan sözlər isə cisim və hadisələr arasında əlaqə və münasibətlərin ifadəçisi kimi çıxış edən leksik vahidlərdir (1, s.117).

Saitlərin danışq zəncirində dəyişməsi aşağıdakı istiqamətlərdə izlənilir. Onlar ya keyfiyyətə, ya kəmiyyətə, ya da hər iki istiqamətdə dəyişirlər. Saitlərin dəyişməsi bir sıra amillərdən asılıdır: saitin sözdəki mövqeyindən, sözlərin aksent quruluşundan, nitqin sürətindən, ritmindən və s. Saitin kəmiyyətinin azalması, yaxud uzunluğunun qısalması saitin kəmiyyət dəyişiminin göstəricisidir. Keyfiyyət dəyişməsi isə, saitin vurğusuz mövqedə keyfiyyətinin, çalarının itirilməsidir. Neytral səsin yüksək tezliyi ritmik modellərin nəticəsidir. Ritm müəyyən zaman intervalında vurğulu və vurğusuz hecaların bir-birini izləməsidir. Başqa sözlə desək, vurğusuz hecalar zəifləyib, qısa zaman intervalında vurğulu hecalarla bir qrupda tələffüz olunmalıdır. Burada vurğusuz sözlərin yerini dəyişməklə, neytral vəziyyətin yaranma-

sını müşahidə edə bilərik. Tam qüvvətli sait neytral /ə/ səsə keçə bilər, yaxud əksinə, neytral səsə tələffüz olunan söz qüvvətli formaya keçə bilər. Məsələn:

Analyse /'ænəlaiz / - analyses /ə'nælɪsɪz / (təhlil etmək)

Hər iki sözdə qüvvətli /æ/ səsi vurğusuz halda neytral /ə/ səsə keçib. Həmişə qüvvətli, yaxud həmişə zəif formanın nitqdə işlənməsi mümkünsüzdür.

Fonemin itirilməsi, yaxud əlavə fonemin artırılması onun funksiyasının və statusunun itirilməsinə səbəb olur, əksinə müxtəlif fonem xüsusiyyətləri meydana çıxır. Beləliklə, səslərin rabitəli nitqdə dəyişməsi allofonik xarakter daşıyır, bu isə fonem variantlarının realizasiyasını əmələ gətirir (7, s. 90).

Vurğulu hecəda işlənən saitlər, vurğusuz halda işlənənlərə nisbətən daha qüvvətli tələffüz olunur və müəyyən aydın tembrə malik olur. Bu hər şeydən əvvəl onunla əlaqədardır ki, vurğulu saitləri tələffüz edərkən danışq üzləri gərgin olur və rezonatorun ölçüsü uzun müddət dəyişməz qalır. Vurğusuz saitlərin artikulyasiyası zamanı bu hala rast gəlinmir, çünki vurğusuz halda işlənən sait qısa, zəif, bir sözlə reduksiya uğramış vəziyyətdə olur. İki və daha artıq hecalı sözləri tələffüz edərkən, bütün hecaların eyni dərəcədə qüvvətli, aydın, gərgin tələffüz olunmadığının şahidi olur. Bu hecaların bəziləri zəif, qeyri-gərgin tələffüz olunduğu halda, digərləri aydın və qüvvətli tələffüz olunur. Vurğulu hecaların tələffüzü vurğusuzlardan danışq üzlərinin əzələ gərginliyi ilə fərqlənir. Vurğu daşımayan hecalar adətən zəif hecalar adlanır və reduksiya uğrayırlar. İngilis dilində qüvvətli formaların ixtisar olunmasının, başqa sözlə desək, reduksiyanın üç dərəcəsi qeyd olunur:

1. Saitlərin keyfiyyətinin dəyişmədən reduksiyası (kəmiyyət reduksiyası)

2. Başqa saitlərin neytral /ə/ səsinə çevrilməsi (keyfiyyət reduksiyası)

3. Sıfır reduksiya (səs düşümü)

Məsələn: he / h i : / - / h i / o (kişi cinsi); Can / k æ n / - / k ə n / - / k n / bacarmaq

Have / hæ v / - / hə v / malik olmaq: And /ænd / - / ənd / - / nd / - / n / “və”

Vurğulu halda işlənən sait özünün keyfiyyəti ilə, vurğusuz sait isə özünün qısalığı ilə fərqlənir (3, s. 64). Zinder L.R. isə qeyd edir ki, uzunluq qısalıqdan daha çox müəyyən fonetik şərtlərlə bağlıdır. Lakin səslərin uzunluğu vurğulu hecanın işlənmə mövqeyindən asılıdır. Saitlərin uzunluq dərəcəsi onların açıq, yaxud qapalı hecəda işlənməsi ilə də sıx bağlıdır. Açıq hecəda saitlərin uzunluq keyfiyyəti sərhədlənmir, qapalı hecəda isə samitlə sərhədlənir. İki samit arasında gələn sait səs tembrindən asılı olmayaraq qısa tələffüz olunmağa meylli olur. Səslərin intensiv, aydın tələffüzündə nitqin tempi də mühüm rol oynayır (4, s. 217).

Əksər monoftonqlar vurğusuz vəziyyətdə reduksiya uğrayıb, neytral səsə keçirlər.

Qüvvətli forma ilə zəif forma arasında sıx əlaqə var. Qüvvətli forma istənilən zaman zəif formaya keçə bilər. Lakin zəif formanı da qüvvətli forma kimi nitqdə yerli-yerində işlətmək lazımdır. Həmişə qüvvətli formanı, yaxud zəif formanı işlətmək düzgün alınmaz. Onların hər birinin öz işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənmək və danışq zamanı onlardan düzgün istifadə etmək lazımdır.

Vurğusuz halda olan saitlərlə, vurğulu halda işlənən eynikökdən olan saitlər arasında yaxın əlaqə var. Biz bunu aşağıdakı nümunələrdə müşahidə edə bilərik:

1. Praktiki olaraq ingilis dilində vurğulu hecəda işlənən qüvvətli forma neytral səsə əvəz oluna bilər. Məsələn:

Man /mæn / - kişi, insan; postman /'poustmən / poçtalyon

2. Vurğulu /i:/ - vurğusuz /ɪ / ilə. Məsələn :

Compete / kəm'pi:t/ - yarışmaq; competition / kəmpɪ'tɪʃn / yarışma

3. Vurğulu /e/ - vurğusuz /ɪ/ ilə :

Define /di'fain / - təyin etmək; definite / 'defɪnɪt / müəyyən

4. vurğulu /eɪ/ - vurğusuz /ɪ/ səsi ilə əvəz olunur:

Day /deɪ/ - gün; Sunday /'sʌndi / bazar günü

Bəzi monofonqlar neytral səsə keçir, bəziləri isə tamamilə düşə bilir. Bunu da misallar üzərində müşahidə edə bilərik :

e - /ə/ kimi :absent / 'æbsənt / iştirak etməmək

i, y -/ɪ/ kimi : copy / 'kɒpi /kopya, köçürmə

o - /ə/ kimi : lemon / 'lemən / limon

u - /ə/ kimi : difficult / 'dɪfɪkəlt / çətin

a – tam düşür : metal / 'metl / metal

o –tam düşür : reason / 'ri:zn / səbəb

i – tam düşür : basin / 'beɪsn/ ləyən

Bir çox sait birləşmələri də vurğusuz mövqedə neytral səsə, yaxud /ɪ/ səsinə keçir. Bunlar: ar, ai, ay, er, ei, ey, ir, ie, or, oi, ou, ue, ui, ur, yr və s.

Məsələn: captain / 'kæptn / kapitan; money / 'mʌni / pul; doctor / 'dɒktə / həkim; famous / 'feɪməs / məşhur; foreign / 'fɔrɪn/ xarici; essay / 'eseɪ / esse və s.

İngilis dilinin tələffüzündə nəzərə cərpacaq xüsusiyyətlərdən biri də qüvvətli və zəif hecaların bir-birindən köklü surətdə fərqlənməsidir. Qüvvətli və zəif hecaları yaradan qüvvətli və zəif sait fonemləridir. Deməli hecaların qüvvətli, yaxud zəif olması bilavasitə hecadakı saitin keyfiyyəti ilə xarakterizə olunur. Hecanı yaradan sait qüvvətlidirsə, heca da qüvvətli olub, vurğu daşıyır. Əgər sait zəif sədsə, o vurğusuz heca yaradaraq, hecaların da zəif olmasına səbəb olur. Zəif hecada işlənən sait qısılır, zəifləyir, keyfiyyətini itirir, bəzən hətta düşür. İngilis dilində əksər saitlər qüvvətli. Lakin saitlərin qüvvətli olması heç də onların qüvvətli formada işlənməsi, yaxud elə qüvvətli olaraq da qalması demək deyildir. Cümlədə işlənmə mövqeyindən, yaxud sözdə işlənmə mövqeyindən asılı olaraq saitlər zəifləyir, reduksiya uğrayır.

Reduksiya hadisəsi əksər dillər üçün xarakterikdir. Lakin ingilis dilində daha geniş yayılmışdır. Bunun səbəbi ingilis dilinin ritmik quruluşu ilə əlaqədardır. İngilis dilində vurğulu ritm hökm sürdüyündən (stress time rhythm) vurğusuz mövqedə qalan saitlər dərhal zəifləyərək reduksiya uğrayırlar. Reduksiyanın olmaması nitq prosesində az-az hallarda müşahidə olunur. Onlar da xüsusi xarakter daşıyır. Bu hallarda qüvvətli forma saxlanılır. Məişət dili üçün isə iki-üç hecadan ibarət qısa sözlər xarakterikdir. Hətta mürəkkəb sözlərdə iki hecası da vurğulu olan sözlərin ikinci hecadan vurğusu düşür (5, s. 224)

Qüvvətli və zəif forması olan sözlər əsasən köməkçi sözlər deyilən qrupa daxildir ki, onların da lüğəti mənası olmur. Belə köməkçi sözlərə qeyd etdiyimiz kimi, modal və köməkçi feillər, sözönləri, artikllar, bağlayıcılar və s. aiddir. Nitqdə kontekstdən asılı olaraq qüvvətli və zəif formanı işlətmək olar. Qüvvətli və zəif formanı istədiyimiz vaxt istədiyimiz yerdə işlədə bilmərik. Onların öz işlənmə xüsusiyyətləri var. Lakin bəzi ingilis dilli əhali danışarkən həmişə qüvvətli formadan istifadə edir. Bunu bəziləri anlasa da, bəziləri danışanın nitqini tuta bilmir, bu halda isə ünsiyyət baş tutmur. Ona görə də iki əsas səbəb var ki, zəif formanın işlənmə yerini bilmək vacibdir.

Birincisi, bəzi dildəşiyiciləri “tam qüvvətli forma”da tələffüzü təbii hesab etməirlər və xaric kimi qəbul edirlər. İkinci əsas səbəb kimi P. Rouç onu göstərir ki, zəif formanın işlənmə xüsusiyyətlərini bilməyənlər, sözləri həmişə qısaldılmış, reduksiya olunmuş halda tələffüz edənləri başa düşə bilmirlər (3, s. 107). Həmişə qüvvətli, yaxud həmişə zəif formanı işlətmək nitqdə ahəngdarlığın pozulmasına səbəb ola bilər. Bunun üçün də danışığ zamanı onların işlənmə xüsusiyyətlərini nəzərə alıb, onlardan nitqdə düzgün istifadə etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Axundov A., Babayev S.M., Zeynalov F.H. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik -melodik xüsusiyyətləri. Bakı:1996.
2. Jones D. Cambridge English Pronouncing Dictionary. Cambridge: 2011

3. Roach P. English Phonetics and Phonology. Cambridge: 2009.
4. Vassilyev V.A. English Phonetics, Moskva:1980.
5. Zeynalov F.H. Practical English Phonetics. Bakı:2020.
6. Zeynalov F.H. Supplement to the book "Practical English phonetics". Bakı:2020.
7. Соколова М.А. Теоретическая фонетика английского языка. Москва: 1996.

П.Б.Мусаева

Осуществление особенностей редукции в связной речи

Резюме

Данная статья посвящена одной из фонетических аспектов языка-редукции. В статье анализируются типичные особенности использования редукции. Причины возникновения слабые формы и степень их важности считаются спорным вопросом в лингвистике при изучении английского языка. Законы редукции в живой спонтанной речи представляют особый интерес. Для достижения успешного иноязычного общения надо учитывать фонетические трудности произношения и модификацию звуков в связной речи.

P.B.Musayeva

On pronunciation peculiarities of reduction in connected speech

Summary

This article deals with reduction - as one of the aspects of connected speech. Typical peculiarities of using reduction in the given context is analyzed in the article. Degree of importance and cause of using weak forms is ambiguous problems in linguistics. It would be very interesting to learn specific ways of using weak forms. In order to get better understanding one must learn phonetic difficulties of pronunciation and modification of sounds in connected speech.

Rəyçi: f.f.d. C.H.Yaqubova

Redaksiyaya daxil olub: 14.03.2022

S.A.NƏSİROV*doktorant**e-mail: samid.nasir@mail.ru*

DOI:10.48652/r3467-5152-7730-a

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

XXI ƏSRDƏ FRANSIZ DANIŞIQ DİLİ*Açar sözlər: Fransız dili, linqvistika, terminologiya, arqo, jarqon**Ключевые слова: Французский язык, лингвистика, терминология, арго, жаргон**Key words: French, linguistics, terminology, argot, slang*

Bu gün insanlar arasında ünsiyyət o qədər dəyərlidir ki, dil yaşamaq üçün ən önəmli vasitədir. Dil qabiliyyəti mesajları, faktları ötürməyə və alınan mesajları və ifadələri dərk etmək üçün geniş imkanlar yaradır. Gündəlik həyatda insanların danışdıqlarının fərqli olduğunu və ünsiyyətdə, xüsusən, yerli və xarici oxucularla, gənc və yaşlı oxucular arasında uçuşuma şahid oluruq.

Tədqiqatımızda XXI əsrdə gənc fransızların danışiq dilinin xüsusiyyətlərindən bəhs edəcəyik. Burada ilk növbədə müasir fransız dilində olan sözlərin quruluşu və formalaşmasının müxtəlif növlərini və tipologiyasını təhlil edəcəyik. Eyni zamanda dil reyestrləri arasındakı fərqləri də araşdıracağıq. Bundan başqa, gənc fransızların danışiq dilini sosial baxımdan təsvir edəcək və sonra istifadə etdikləri dilin xüsusiyyətlərini öyrənərək onların danışiq dilində istifadə etdiyi sözləri təhlil edəcəyik.

Fransız dilində sözdüzəltmə yeni fikirlərin formalaşmasına yönəlmiş linqvistik prosesdir. Yeni sözlər ən çox prefiks və suffikslərdən istifadə etməklə düzəlir. Sözlün kökündən əvvəl əlavə edilmiş prefiks ona yeni bir məna verir. Kökdən sonra artırılan şəkilçi isə başqa bir qrammatik sinifdə təsnif edilmiş bir söz yaradır. Məsələn, fransız dilində “légal” (qanuni) sözünə sadə bir nümunəyə nəzər yetirək. Bu sözün mənası *-i* prefiksi artırmaqla tam əksinə dəyişmiş olur : “illégal” (qanunsuz) və *-ment* suffiksi artırmaqla isə bu sözün qrammatik baxımdan sinfi dəyişir : “légalement” (qanuni).

Fransız dilinin daxili imkanları sayəsində mövcud bir mənadan da çox sayda yeni bir məna ərsəyə gətirmək mümkündür. Bunlar çoxmənalı sözlər adlanır, yəni iki və ya daha çox məna daşıyır. Məna kontekstdən asılıdır. Belə bir nümunəyə nəzər yetirək: fransız dilində “la souris” sözü (heyvan olaraq) “siçan” mənasını və informatika elmində isə “kompüter siçanı” mənasını verir.

Fransız dilinin böyük bir hissəsi alınma sözlərdən ibarətdir. Bu sözlər digər əcnəbi dildən alınmış, qəbul edən dilə uyğunlaşdırılmış söz vahidləridir.

Dilçi və leksikoqraf Alen Reyin fikrincə, “*sözlər səyahət edir, köç edir, itirlər – insanlar kimi. Sözlərin həqiqi mənşəyini tapmaq (bəzən) çətinidir*” (6, s.267).

Fransız dili Avropa dillərindən daha çox söz alır. Fransız dilində daha geniş yayılmış alınma sözlər arasında ingilis mənşəli sözlərə də rast gəlirik, məsələn “baby-sitter” (dayə) sözünü nümunə olaraq əsas götürə bilərik.

Ərəb, türk və fars dillərindən alınma sözlər də fransız dilində çox işlənir. Gündəlik danışiqda istifadə olunan bu kimi sözlərin miqdarı çoxdur – təxminən 20 və ya 30 min söz. Bu sözlərdən bəzilərini nümunə göstərə bilərik : “le magasin” (dükan), “la caravane” (karvan), “le matelas” (döşək), “la jupe” (ətək) və s.

Fransız dilində sözdüzəltmənin başqa bir forması sözün qısaldılması yolu ilə yaradılmasıdır. Fransız dilində bu cür söz sözdüzəltmə, birincisi, sözün qrafik olaraq qısaldıldığı formasıdır, məsələn: “Monsieur” (Cənab)-> M .; “toujours” (həmişə) -> tjrs. İkincisi, abreviaturalardan istifadə metodudur, üçüncü üsul isə sözün bir və bir neçə hecasının kəsilib qısaldılması yolu ilə yaradılmasıdır, məsələn : “ciné” (“Cinéma” – kinoteatr sözünün qısaldılmış forması) və ya “Amphi” (“amphithéâtre” – sözünün qısaldılmış forması).

Leksik yaradıcılığın digər bir forması yanılmaclardan istifadədir. Fransız dilində bu tip sözdüzəltmə, əsasən, gündəlik danışq dili və arqotik dil səviyyələrini xarakterizə edir. Yanılmaclardan istifadə etməklə söz düzəldilərkən bu və ya digər bir termin fərqli formalı bir terminə çevrilir, daha dəqiq desək, birinci və ikinci hecaların yeri dəyişir, məsələn : femme (qadın) -> meuf.

Ümumi olaraq qeyd edək ki, fransız dilində leksik yaradıcılığın bir sıra linqvistik vasitələri var. Hər hansı bir söz yaratmaq və ya yeni reallığı təyin etmək üçün prefiks və suffikslər kimi sözdüzəldici elementlərdən istifadə olunur, digər dillərdən alınma sözlərə müraciət edilir və yaxud mövcud sözlərdən yeni mənalar əmələ gətirilir. Qeyri-standart fransız dilində də söz yaradıcılığında istifadə olunan bir dilçilik vasitəsi vardır ki, bu da yanılmaclardan istifadə etməklə tətbiq olunur.

“İngilis dili təhdidindən” danışmadan müasir fransız dilindən bəhs etmək olmaz. Akademik Rene Etiembl “Parlez-vous franglais” monoqrafiyasında fransız dilində qarşılığı olmasına rəğmən ingilis sözlərini nitqinə gətirən anglomanlardan söhbət açır. O hesab edir ki, bu sözlər fransız dilinin ingilis dilinə linqvistik və mədəni baxımdan təslim olduğunu ifadə edir. Fransız dilinin belə hallara məruz qalmamasının həlli yolu dilin istifadəsinə və inkişafına ciddi nəzarətdən keçir. Terminologiya sahəsində daha ciddi olmaq şərtidir (3, s.230).

Fransa hökuməti, eləcə də, milli dilçilik akademiyası fransız dilindəki “saflığı” qorumaq üçün dəfələrlə cəhdlər göstərsələr də, müasir fransız dili ingilis dilinin, daha doğrusu, amerikan ingiliscəsinin təsirində olmuş və minlərlə ingilis dilində olan söz jurnalistlər, elm xadimləri, səyyahlar, musiqçilər, şou-biznes nümayəndələri tərəfindən fransız dilinə daxil edilmişdir. Danılmaz faktdır ki, bu gün televiziya tok-şoularının aparıcıları və onların qonaqları, eləcə də ulduzlar, əvvəl-əvvəl sıradan fransız dilli insanlar üçün olduqca anlaşılmaz olan ingilis mənşəli sözlərlə fransız danışq dilini bəzəyirlər. Bu tip fransız danışq dili isə “franglais” (“fransız ingiliscəsi”) olaraq tədqiq edilir. “Le shopping” (alış-veriş), “un parking” (avto-park) və sair sözlər müasir fransız dilində o qədər oturuşmuşdur ki, fransız dilində danışanların çoxu bu kimi sözlərin ingilis dilindən alınma olduğunu fərqi nə qədər var. Fransız dilli oxucular əcnəbi dillərdə müxtəlif motivlərdən olan alınma sözlərdən istifadə edirlər və biz ən çox üstünlük təşkil edən üç kateqoriyanı fərqləndirə bilərik: leksikləşmiş (yəni, artıq dilə daxil olmuş) alınma sözlər, zəruri alınma sözlər və dəbdəbəli (lüks) alınma sözlər.

Fransız dilli oxucular əcnəbi dillərdə müxtəlif motivlərdən olan alınma sözlərdən istifadə edirlər və biz ən çox üstünlük təşkil edən üç kateqoriyanı fərqləndirə bilərik: leksikləşmiş (yəni, artıq dilə daxil olmuş) alınma sözlər, zəruri alınma sözlər və dəbdəbəli (lüks) alınma sözlər.

Fransız dilində leksikləşmiş alınma sözlər dedikdə, biz vurğulaya bilərik ki, bu qrupa artıq dilə daxil olmuş əcnəbi sözlər, əksər hallarda da fransızlar tərəfindən gündəlikdə tez-tez istifadə olunan ingilis dilindən daxil olmuş sözləri şamil edə bilərik. Bu qrupa daxil olan leksik vahidlər kimi, məsələn “puzzle” (pazl), “souk” (bazar), və s., sözləri nümunə göstərmək olar.

Zəruri alınma sözlərdən isə oxucu yenicə ortaya çıxan əşyaları necə adlandırmağı bacarmadıqda məcburən istifadə edir. Bu kimi sözlərə yeni kəşf olunan heyvan növləri, bitki növləri və yaxud da bəzi ölkələrə xas olan geyim əşyalarını aid etmək olar. Məsələn: “afro” (afrikalı), “ramadan” (ramazan), “halloween” (halloween-əcinəllər bayramı) və s.

Fransızdilli oxucular alınma sözlərə, əsasən, özlərini digərlərindən fərqlənmək naminə müraciət edirlər. Bu tip alınma sözlərin fransız dilində ekvivalentinin mövcud olmasına baxmayaraq, xüsusən, gənclər bütün dünyanı əhatə edən qloballaşmanın təsiri altına düşdükələrinə görə bu tip alınma sözlərdən istifadə edirlər. Proses, şübhəsiz ki, dilin təkamülü

ilə əlaqədardır. “Lüks” alınma sözlər kateqoriyasına nümunə olaraq bir neçə misal gətirək: “walkman”(qulaqlıq – bu alınma sözün fransız dilində ekvivalenti “écouteurs”), “winner” (qalib – fransız dilində ekvivalenti “gagnant”), “hot”(isti – fransız dilində ekvivalenti “chaud”), “cool” (sakitləşdirən – fransız dilində ekvivalenti “détendu”) və s.

Fransız dilli gənclər özlərinin linqvistik bacarıqları baxımından daha yaradıcıdırlar. Fransız dili digər canlı dillər kimi durmadan təkamül edir və xüsusən də, gənc nəsil neologizmlər və yeni ifadələrdən istifadə edir.

Bu günədək aparılmış tədqiqatların ümumi nəticəsi belədir ki, fransız dilli gənclərin danışdığı dili intensiv leksik yaradıcılıqla xarakterizə olunur. Məsələn, yanıltmaclar gənclərin dil üzərində əsas işini təmsil edir, yəni dilə verdikləri əsas töhfələrdən biridir. Ancaq bir amili də qeyd edək ki, yanıltmaclar hələ XVII əsrdən bəri fransız dilində mövcud olub.

Fransız danışığı dilində sosial şəbəkələrdə istifadə olunan ingilis mənşəli sözlərin təsirini hamımız görə bilərik. Bunun yaxşı bir nümunəsi “j’aime” (xoşlayıram, bəyəniyəm) ifadəsinin ekvivalenti olan və fransız dilində artıq təsərif edilə bilən “like” sözüdür: “Il a liké sa photo”(o, onun şəklini bəyəndi). Sosioliqviistik nöqteyi-nəzərindən bu hal fransız dilinin gənc fransızlarda zəif tərəfini nümayiş etdirir.

Fransız dilində istifadə olunan ingilis dilindən alınma sözlərdən danışmışkən əsərləri dissertasiyamızın tədqiqat obyektinə olacaq XXI əsr müasir fransız yazıçısı Faiza Qenin yaradıcılığında yer almış ingilis dilindən alınma sözlər haqqında qısa olaraq bəhs etmək yerinə düşər. Müəllifin romanları ilə tanış olarkən oxuculara aydın olur ki, bu əsərlərdə ingilis dilindən alınma sözlərin istifadəsinə geniş yer verilib. Təkcə Faiza Qenin əsərlərində deyil, fransızların gündəlik həyatında belə bu cür geniş şəkildə ingilis dilli ləksemlərin istifadəsi, etiraf edək ki, kütləvi informasiya vasitələri ilə ötürülən (yayımlanan) dünyəvi qloballaşma ilə əlaqədardır.

Halbuki bir sıra fransız dilçilər müasir dövrdə ingilis-amerikan sözlərinin fransız dilini öz cəngəllərinə almaqlarından bərk şikayətlənirlər. Mişel Verdelhan-Burqadın fikrincə, “*media və reklamlar vasitəsilə ötürülən ingilisləşdirilmiş fransız dilinin gündəlik hədsiz istifadəsi fransız dillində bir çox sözü məhv olaraq dildən çıxma təhlükəsi ilə üz-üzə qoyur*” (5, s.69).

Baxmayaraq ki, fransız dili “püristlər” (dilin qeydinə qalanlar) tərəfindən qorunur, lakin əks fikirdə olanlar da var. Əks fikirdə olanlar hesab edirlər ki, ingilis və ya ingilis-amerikan mənşəli sözlər fransız dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə və dilin təkamülünə xidmət edən bir mənbədir.

Həqiqətdir ki, yaşadığımız hazırkı dövrdə ingilis yaxud da ingilis-amerikan dili əhəmiyyətli bir dil hesab olunur, çünki bu dil bütün ticari və siyasi sahələrə daxil olur.

Qeyri-standart fransız dili norma və qaydalardan istifadə etməyən, danışığı və jarqon leksikonuna üstünlük verilən dildir. Bu dilə frankofon oxucuların nitqlərində rast gəlirik. Gündəlik həyatda istifadə olunan fransız dilinə qeyri-ixtiyari olaraq yazılı və şifahi nitqdə müraciət olunur. Bu dil səviyyəsi qeyri-rəsmi kontekstdə – dost-tanış arasında işlənir. Bu dil reyestrinə daha sadə bir lüğət və qısa cümlələr xasdır. Yazı səhvləri bu dil səviyyəsində daha çox rast gəlinəndir. Gündəlik həyatda istifadə olunan fransız danışığı dilinin leksikonu daha çox KİV-dən, habelə Fransadakı mühacirlərdən qaynaqlanır. Burada arqo və vulqar sözlərdən istifadə qaçılmazdır (1, s.46).

Arqo ümumi dildən əldə edilən linqvistik formalara malik digər dil reyestridir. Söhbət kiçik qrup daxilində ünsiyyət yaratmaq üçün istifadə olunan dil səviyyəsindən gedir. Arqotik dil xüsusi kateqoriya olub əsas funksiyası mənanı maskalamaq, məxfiliyi təmin etmək və ünsiyyəti müəyyən qrup daxilində məhdudlaşdırmaqdır. “*L’image du policier qui glane des renseignements comme un poulet picore des grains*” (toyuq dən dənədiyi kimi məlumat toplayan polis obrazı) nümunəsindəki “poulet” (toyuq) sözü arqoda polis nəfərini ifadə edir. (2, s.127)

XXI əsrin gənc fransız nəslı müasirdir. İnternetin tətbiqi və onun inkişaf etdirilməsi ilə müşahidə edirik ki, virtual aləm, sosial şəbəkələr və hətta bu gün daha əlçatan olan musiqi gənc fransızların həyatının böyük bir hissəsini əhatə edir. Bütün bu kimi təsirlər onların nitqlərində öz əksini tapa bilir. Gənc fransız nəslin danışiq dili eyni zamanda əcnəbi mənşəli sözlərin dilə axınına səbəb olan mühacirətdən də təsirlənir.

Dilçi Lazar Janın fikrincə, virtual məkanda ünsiyyət ifadənin qənaət edilməsi, akronimlərin və abreviaturaların yaradılması ilə səciyyələndirilir, məsələn: <mort de rire>, yəni “gülməkdən öldüm” cümləsi əvəzinə fransız dilli virtual şəbəkə istifadəçisi qənaət edib onu qısaldaraq, konkret olaraq “mdrrr” sözünü istifadə edir. Belə bir qənaətə gələ bilərik ki, fransız dilli oxucular virtual aləm vasitəsilə şifahi ifadələri təqlid edərək yeni orfoqrafik sistemlər və neologizmlər işlədirlər.

Bugünkü fransız cəmiyyəti, o cümlədən gənc nəsil XX əsrin sonundan dünyada yayılmağa başlayan internet səbəbindən qloballaşmanın təsiri altındadırlar. Avrostatın 2013-cü ildə dərc etdirdiyi statistik göstəricilərə əsasən əksər internet istifadəçiləri xidmətlər, eləcə də bank xidmətləri və müxtəlif məhsullar haqqında axtarış edir və daha sonra onları sosial şəbəkələr vasitəsilə öz aralarında bölüşürlər. Bu kimi hallara, əsasən, XX əsrin sonlarında dünyaya göz açmış, internetlə böyümüş və sosial şəbəkələrdən yaxşı istifadə etməyi bacaran gənc nəsil arasında rast gəlinir. Fransada 2018-ci ildə 25-34 yaş arası qrup 9,8 milyon internet istifadəçisini təşkil edir. Buna görə də deyə bilərik ki, gənclərin bu cür təsirə düşməsinin əsas mənbəyi məhz internetdir.

Bu gün biz fransız danışiq dilinə gənclər tərəfindən hər dəfə yeniliklərin gətirilməsinin onların normadan uzaqlaşmaq istəyinin, eləcə də onların yaradıcılığının əlaməti olduğunu şahidi oluruq. Gənclərin sosial vəhdəti (bağlılığı) spesifik bir danışiq dilinin istifadəsi ilə özünü büruzə verir. Xüsusi bir danışiq dilindən istifadə etmək həmçinin cəmiyyətdən fərqlənməyə də imkan yaradır.

Bu gün, xüsusən, sosial şəbəkələrin hər kəsin özünü sərbəst şəkildə ifadə etməyinə şərait yaradığı bir dövərdə biz müasir fransız danışiq dilinin yeni texnologiyalar və sosial şəbəkələr səbəbindən bir partlaşıya məruz qaldığını müşahidə edirik. Yeni texnologiyalar və sosial şəbəkələr fərdlər arasında geniş imkanlar yaradır. Əvvəllər sosial şəbəkələrdən istifadə etməyənlər bu gün, şübhəsiz, dildə gedən təkamül nəticəsində və yaxud da müəyyən danışiq dili formalarının dilə gətirilməsi səbəbindən onlardan mütəmadi olaraq istifadə edirlər. Beləliklə, sosial şəbəkələrdə vaxt keçirərək, orada öz həmyaşıdalarının videolarına baxaraq, gənc nəsil lüğət bazalarını daha da zənginləşdirir.

Fransız gənc nəslinin digər bir təsir fenomeni isə musiqidir, xüsusən də, rep janrında olan musiqi. Larus (Larousse) lüğətindəki verilən izaha əsasən rep deyildikdə impravizasiya edilən və ya edilməyən sözlərdən ibarət və yüksək ritmə əsaslanan musiqi stili nəzərdə tutulur. İlk fransalı repçilər 1986-cı ildə üzə çıxır. Larus ensiklopediyasına istinadən bu üslubda olan musiqi dinamikani və yaradıcılığı dəstəkləyən musiqidir, özünü ifadə etməyin sanki digər bir üsulunu bizə aşılrayır. İnternet meydana gəldikdən sonra ümumilikdə musiqi daha əlçatan oldu. Fransada həmçinin rep üzrə xüsusi radio verlişləri də yayımlanır və bu kimi verlişlərdən “Planète Rap sur radio Génération”, “Skyrock” və digərlərini nümunə olaraq əsas gətirə bilərik. Rep janrında fransız dilinə həsr olunmuş xeyli sayda kitabların müəllifi olan dilçi Valeri Debov etiraf edir ki, bu musiqi üslubunda istifadə olunan fransız dilində xeyli sayda akronimlər, abreviaturalar, yanılmaclaşdırılmış sözlər mövcuddur.

Fransalı gənclərin danışiq dili onların digərlərindən fərqlənmək, digərlərini təəccübləndirmək istəkləri ilə xarakterizə olunur. Məhz buna görədir ki, onların nitqlərində mütəmadi olaraq vulqar ifadələrə, arqotik sözlərə və s. rast gəlinir.

Lakin hər fərdin dili fərqlidir. Leksik seçim və qrammatik bacarıq müxtəlif aspektlərdən asılıdır. Kontekst, mühit, sosial səviyyə və yaş kimi aspektlər əsər qəhrəmanının nitqində əks oluna bilər. Lakin düzgün hesab olunan fransız dili rəsmi mətnlərdə istifadə olunan dildir.

Ümumilikdə isə, fransız dili bütün frankofonların istifadə etdiyi vahid dildir. Bu dil daim inkişafda olduğu üçün onun yeni semantik və üslubi layları yaranır ki, bunları da başa düşmək üçün tədqiqat aparmaq zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Bédard, É. et Maurais, J. La norme linguistique: textes colligés et présentés. Le Robert, Paris, 1983.
2. Calvet, L-J. L'Argot (Que sais-je?), Presses Universitaires de France. Paris, 1994.
3. Étiemble, R.. Parlez- vous franglais ?, Gallimard, Paris, 1967.
4. Guène, F. Kiffe kiffe demain, Hachette Littératures, Paris, 2004.
5. Michele, V-B. Sans Frontières 2, Clé international, Paris, 1991,
6. Rey, A. Le voyage des mots - De l'Orient arabe et persan vers la langue française, Guy Trédaniel Éditeur, Paris, 2019.

С.А.Насиров

Концепции письменной и устной речи на стандартном и нестандартном французском языке

Резюме

Язык каждого человека индивидуален. Лексический выбор или грамматическое мастерство зависят от разных аспектов. Такие аспекты, как контекст, окружение, социальный уровень или возраст говорящего, могут быть отражены в речи и в общении говорящих. Самый правильный французский - это французский, используемый в официальном стиле. Для формального общения говорящие используют стандартный французский язык, который следует стандартным грамматическим нормам и лексике.

Таким образом, если французский язык является единым языком, которым пользуются все франкоговорящие, то язык молодежи является творческим. Он развивается и изменяется, создавая потенциальные трудности в общении между людьми. Вот почему важно быть в курсе этих изменений и учиться каждый день.

S.A.Nasirov

Concepts of written and spoken language in standard and non-standard French

Summary

We have differentiated the different registers of language in relation to the norm and for a better understanding of the aspects that can take part in linguistic elocutions. We also made the link between the young French generation of the 21st century and sources that also influence the language of young French people such as globalisation or migration.

The aim of our work was also to study the characteristics of spoken and non-standard French. We have noticed that spoken language contains features which are not clearly non-standard and which are also used in writing but which have a particular position in speaking and thus in creating the illusion of spoken language. In addition to traditional linguistics, our study also touches on sociolinguistics. Thus, there are still several issues to be studied and defined on this subject. If the French language is a unified language used by all French speakers, the language of young people is creative. It evolves and changes causing potential difficulties in human communication. That is why it is important to keep up with these changes and to learn every day.

Rəyçi: filol.e.d., prof. G.Sadixova

Redaksiyaya daxil olub: 29.01.2022

S.QULİYEVA

e-mail: seadet.quliyeva.00@mali.ru

DOI:10.48652/t2393-0236-7396-b

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

DİLİN MİLLİ MƏNƏVİYYATIMIZDA ROLU*Açar sözlər: dil, düşüncə, şüur, ictimai hadisə, mənəviyyat**Ключевые слова: язык, мышление, сознание, общественное явление, духовность**Key words: language, thought, consciousness, social event, morality*

Hər bir xalqın öz dili var və bu dil vasitəsilə bütün aləmdə tanınır. Xalqın mənəviyyatı məhz öz dilində əksini tapır. Dil formalaşmağa başladığı dövrdən cəmiyyətdə üzlər arasında ünsiyyət vasitəsi rolunu oynamışdır. Bu zaman ərzində formalaşmış inkişaf edən dil aid olduğu cəmiyyətin tarixi və keçmişidir. Müasir dövrdə insan məhsulu olan dil tədricən zənginləşməyə başlayır və bu onun ən başlıca keyfiyyətlərindən biri hesab edilir.

Dilin özü mənəviyyatdır. Dilin inkişaf yolu və məqsədi məhz mənəvi aləm öyrənmək, onun nə dərəcədə zəngin olduğunu araşdırmaqdan ibarətdir. Cəmiyyətdə mənəviyyatın formalaşması həm dilin inkişafına təsir edir, həm də onu istiqamətləndirir. Dil hər bir xalqın milli şüurunu özündə əks etdirməklə bərabər, dilin istiqamətdə yenilənməsinə, zənginləşməsinə dəlalət edir.

Cəmiyyətdə dildən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilir. Buna misal olaraq Aristotelin “Ritorika” əsərini göstərmək olar. O, bu əsərində qeyd edir ki, dil yeni tərbiyə məsələlərini həll etmək üçün, başqalarını inandırmaq üçün, hətta vətəndaşları milli ruhda tərbiyə edilməsində istifadə olunur.

Dil xalqın yalnız fəaliyyətini deyil onun sosial yaddaşının bir hissəsi olmaqla onun idrak və mənəvi fəaliyyətinin əsas hissəsini təşkil edən mənaların məcmusundan ibarətdir.

E.Sepir qeyd etmişdir ki, dil maddi mədəniyyətin lap ilkin mərhələlərindən əvvəl meydana gəlmişdir. Burdan başa düşülür ki, əgər dil yaranmasaydı mədəniyyətin inkişafı baş verməzdi.

Onun fikrincə “dil” həm də “mədəni” funksiyaya malik olan bir vasitədir. Dilin köməyi ilə hər bir mədəniyyətin məzmunu ifadə edilə bilər və bir-biri ilə ayrılmaz şəkildə bağlılıq təşkil edir.

Görkəmli alman şəxsiyyətlərindən biri olan Vilhelm fon Humboldt dillə təfəkkür arasındakı qarşılıqlı münasibəti şərh etmiş və onun bölünməz dialekt vəhdətində olduğunu qeyd etmişdir. O sübut etməyə çalışmışdır ki, bütün dillər arasında əlaqə vardır (8, s.79).

Digər görkəmli alim Ferdinand de Sözsüz dili ictimai hadisə kimi təsəvvür edərək deyirdi: “Dil dilçiliyin yeganə və əsl obyektidir... (8, s.115).

Deməli, burdan belə bir nəticəyə gəlik ki, dil milli xarakter və xüsusiyyətləri özündə formalaşdırır və cəmiyyət arasında mühüm ünsiyyət vasitəsinə çevrilir.

Əgər bir milləti məhv etmək lazım gələrsə birinci onun dilinə xələl gətirirlər.

İstənilən dilin inkişaf etməsi üçün onun lüğət tərkibini formalaşdırmaq, zənginləşdirmək lazımdır, bütün bunlar olmadan həmin dilin varlığından söhbət gedə bilməz.

Tarixə nəzər saldıqda görürük ki, Azərbaycan dili Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir. Biz bilirik ki, Azərbaycan dili min ildən artıq inkişaf yolu keçərək bizim dövrümüza gəlib çatmış bir dildir. Dilimizin tarixinə nəzər salsaq görürük ki, onun kökləri çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Ötən dövrlərdə həm xalqımız

həm dilimiz müəyyən çətinliklərlə qarşılaşmasına baxmayaraq o öz saflığını, milli ruhunu, sintaktik quruluşunu bu gününki günədək qoruyub saxlamış və onu daha da inkişaf etdirmişdir. Məhz buna görə də dil insan şüurunun, xalqın təfəkkürünün, milli mədəniyyətimizin formalaşdığı cəmiyyətin, yaşadığımızın tarixi axarını və getdikcə zənginləşən lüğət tərkibinin əsas mayası hesab edilir.

Azərbaycanda dilçilik elminin inkişafında çox böyük xidmətli olan şəxsiyyətlər olmuşdur. Bunlara misal olaraq Ə.Dəmirçizadəni, H.Bayramovu, A.Qurbanova, B.Çobanzadəni, M.Şirəliyevi, Ə.Orucovu, M.Hüseynzadəni, S.Səfərovu və başqalarını göstərmək olar. Azərbaycan dilçiliyinə elminin inkişafı məhz bu dilçilərin fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur.

Azərbaycan dili dünyada öz evqonik xüsusiyyətlərinə görə ən gözəl dillərdən biridir. Məşhur müğənni Bülbül Azərbaycan dilini professor Lev Rafeloviç Zinderin fikirlərinə istinad edərək, onu italyan dilindən musiqi cəhətdən çox incə olduğunu sübut etmişdir. Azərbaycan dilçiliyində öz sözünü demiş professor Ə.M.Dəmirçizadə üslubiyyət sahəsinin əsasını qoymuş və bu haqda öz fikirlərini söyləmişdir: "Dilin inkişafı, onun xidmət sahələrinin genişlənməsi məhz dilçilikdə üslubi vasitələrin zənginləşməsinə səbəb olur və bu zaman dilin üslubları da artır." Bununla da professor Ə.Dəmirçizadə göstərir ki, dilimizin üç üslubu var. Müəllif burada üslub məsələsini təfəkkürlə əlaqələndirir. Professor A.M.Qurbanov Ə.Dəmirçizadənin bu fikirlərini dəstəkləyir və deyir: "Qədim dövrlərdən başlayaraq Azərbaycan ədəbi dilində zəngin üslub yaranmışdır." Məhz buna görə də ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində ədəbi dilimizin müxtəlif üslublar olmuşdur. Bütün bunlar vaxt keçdikcə daha da artmış və təkmilləşmişdir.

Humboldt öz nöqteyi-nəzərdən çıxış edərək dili belə qiymətləndirmişdir: "Dünyada iki eynilik yoxdur ki, bir xalqın dili ilə onun ruhu arasında eyni olsun."

M.K.Atatürk türk dünyasının birliyi perspektivləri haqqında düşünərkən həmişə Türkiyə daxilində yürütdüyü dil siyasəti, dil məsələsinə xüsusi diqqət yetirməsini bir daha sübut etməsidir. Atatürk Humboldtdan fərqli olaraq dili mədəni körpü sayır və 1993-cü ildə o, dil haqqında türk əxlaqından, türk mədəniyyətindən, türk təfəkküründən bəhs edən fikirlər söyləmişdir. O demişdir ki, dillə şüur arasında qırılmaz bağlar vardır, məhz buna görə də dili inkişaf etdirmədən milli şüuru inkişaf etdirmək olmaz.

Biz dünyaya göz açdığımız andan etibarən allahın bizə bəxş etdiyi şüur ətraf aləmin, ən başlıcası isə mühitin və cəmiyyətin təsiri nəticəsində formalaşmağa başlayır və tədricən inkişaf edir. Məhz bu inkişafda dilin rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Çünki dil vasitəsilə biz hər şeyi, bizə aid olanların adlarını öyrənirik, yaşadığımız dünyanı dərk etməyə başlayırıq. Bilirik ki, ayrı-ayrı xalqların dili ilə şüuru arasındakı vəhdət onların müxtəlif dünya baxışlarını, adət-ənənələrini, yaşayış tərzlərini meydana çıxarır. Çünki dil ictimai hadisədir və hər dəyişikliyi özündə canlandırı bilir.

Biz ilk növbədə milli şüurumuzu və dilimizi inkişaf etdirməliyik. Məhz bu yolla biz dilimizi, adət-ənənələrimizi, milli-mədəni dəyərlərimizi möhkəmləndirməli və onu qoruyub saxlamalıyıq.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev cənabları dil haqqında çox dəyərli fikirlər söyləmişdir. Belə ki, hər bir millət öz dili ilə yaranır. Əgər bir xalq öz dilini unudursa onda o xalq öz milliliyini də unudar.

Umumilli liderimiz Azərbaycan dilinin dövlət kimi yaşamasını, zənginləşməsini, möhkəmlənməsini və inkişaf etdirməsini ən böyük nailiyyətimiz hesab edir. Məhz buna görə də o, Azərbaycan cəmiyyətinin ruhən möhkəmlənməsi üçün dil ilə milli "mən" imizidə qəbul edilən qarşılıqlı vəhdət təşkil etməsini düzgün saymışdır. Bundan başqa Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi, onun yürütdüyü dil siyasətində xalqımızın müstəqilliyi əsas əhəmiyyət kəsb etmişdir. Onun fəlsəfi fikirləri xalqın milli dirçəlişinə, milli qürur hissələrinin oyanmasına dəlalət edirdi (11, s.49).

Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan dilinin nüfuzu daha da gücləndi və dövlət səviyyəsində qorunmasına göstəriş verildi. Heydər Əliyev öz ana dilinə qayğı ilə yanaşmış və bu sahədə onun çox böyük nailiyyətləri və xidmətləri olmuşdur.

On səkkiz iyun və doqquz avqust 2001-ci il, otuz sentyabr 2002-ci il, iki yanvar 2003-ci il tarixlərində ümummilli liderimiz Heydər Əliyev cənablarının Azərbaycan dilinin tətbiqi və qorunması haqqında imzaladığı fərmanlar məhz onun öz ana dilinə göstərdiyi böyük qayğının bariz nümunəsi hesab etmək olar (7, s.22).

Heydər Əliyev on səkkiz iyun 2001-ci il tarixli “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” imzaladığı fərmanda o belə demişdir: “Dilimiz xalqla birlikdə bütün tarixi mərhələlərdə onunla birlikdə addımlamış, onunla birgə yaşamış və üzləşdiyi problemlərlə qarşılaşmışdır.” Xalqın ağır günlərində belə Heydər Əliyev onun milli mənliliyini, onun inamını qoruyub saxlamışdır. O demişdir ki, zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməz, ölməz və böyük gələcəyə malikdir (7, s.23).

Müstəqillik qazandıqdan sonra prezidentimizin doqquz avqust 2001-ci il tarixli “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” verdiyi fərman ən düzgün qərar idi. Fərmanda deyilir ki, “Hər il avqust ayının 1-ci Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilsin.” (7, s.38)

Ümumiyyətlə millilik və beynəlmiləçilik münasibətləri ümummilli liderimiz dil siyasətində optimal şəkildə əlaqələnməsi və ön planda olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Görkəmli alim Uşinski deyir ki, bir millətə hər şeyi ver, o yaşayacaq, ancaq dilini alsan o öləcək. Biz bilirik ki, hər yerdə qaraçı var, bu qaraçının yeri, dövləti yoxdur, ancaq dili var. Deməli xalq tarixini, mədəniyyətini, şəirini, mənəviyyatını məhz öz dilini qoruyaraq yaratmış, öz milli dəyərlərini qoruyub saxlamış və onu yaşatmaqdadır.

Sözsüz ki, bilavasitə dil mənəviyyatla vəhdət təşkil edir. Belə ki, insanın şüuru, onun düşüncəsi də dillə bağlıdır. Bu fikrə misal olaraq nümunəvi nəzərdən keçirək. Məsələn: “Bakıda 2015 Eurovision müsabiqəsi keçiriləcəkdir”. Bu misal türk dilində belə ifadə olunur: “Bakı bu müsabiqəyə ev sahibliyi edəcək”.

Burdan belə qənaətə gəlirik ki, Bakı sözü türk dilində cümlə üzvi olaraq mübtəda rolunu oynayır. Azərbaycan dilində isə yer zərfliyi kimi nəzərdə tutulur. Buradan görürük ki, ayrı-ayrı dillərdə işlənmiş eyni fikir nəinki cümlənin quruluşunu, həmçinin cümlə üzvlərini dəyişir və bunun nəticəsində düşüncə tərzində dəyişiklik, bu düşüncə tərzində hər bir millətin dilində öz əksini tapır. Deməli, dilimizdəki, hər bir söz öz ifadə tərzinə, funksiyasına görə dilin daşıyıcısı olan insan şüurunun töhfəsidir. Görkəmli ziyalılarımızdan biri olan Firudun bəy Köçərli demişdir ki, Azərbaycan xalqı min ildən bəri mövcud olmuş, yaratmışdır, çünki onun ana dilisi var. O, Uşinskinin fikrini təsdiqləyir ki, dili olmayan millətin heç nəyi ola bilməz.

Başqa bir ziyalımız olan Ö.F.Nemətzadə isə deyir ki, dil millətin nişanıdır. Düzdür, biz ilk növbədə millətin dilini bilməliyik, biz əgər millətin dilini bilməsək onun tarixini, mədəniyyətini öyrənə bilmərik. Hər bir millət öz dilini qoruyub saxlamalı və onu inkişaf etdirməlidir. Belə ki, millət vətənsiz yaşaya bilər, ancaq dilsiz yaşaya bilməz.

Dil çoxcəhətli mürəkkəb ictimai hadisə olub mənəviyyatla bağlıdır. Biz bilirik ki, dil daima dəyişir. Cəmiyyət üzvləri arasında dil ünsiyyətə xidmət etməklə, mədəniyyətlərin qarşılıqlı öyrənilməsinə xidmət etməkdən ibarətdir.

Azərbaycan dilinin bu günki səviyyəyə qalxması məhz onun tarixi ilə bağlıdır.

Hal-hazırda Azərbaycan dili xalqımızın, Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dilidir. Bu gün biz qanımızla, canımızla, ruhumuzla “dərindən fikirləri çox aydın və səlis şəkildə ifadə etmək qabiliyyətinə maliklik.” (7, s.23) Məhz buna görə də biz dilimizi yad ünsürlərdən qorumaq və milli xüsusiyyətlərimizi də qorumaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. A.A.Axundov. Dil və mədəniyyət. Bakı. Yazıcı, 1992-ci il, 192 s.
2. A.M.Babayev. Dilçiliyə giriş. Bakı. Maarif, 1992, 504 s.
3. A.Qurbanov. Ümumi dilçilik I cild, Bakı. Nurlan, 2004, 750 s.
4. A.Qurbanov. Ümumi dilçilik II cild, Bakı. Nurlan, 2004, 535 s.
5. A.M.Babayev. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı, 1996, 358 s.
6. A.A.Axundov. Bir neçə söz N.Xudiyev Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, Təhsil, 1997, 295 s.
7. A.M.Babayev. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, "Elm və təhsil", 2011, 620 s.
8. A.M.Babayev. Müasir Azərbaycan dilinin funksional üslubları. B. işiq. 2001, 328 s.
9. Ə.M.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatları. Bakı, API nəşri 1962, 270 s.
10. H.Əliyev. Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin yaxşılaşması haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı. 18 iyun 2001. N.504.

С.Кулиева

Роль языка в нашей национальной духовности

Резюме

Как и языки всех народов, язык азербайджанского народа является одним из основных факторов, отражающих его национальное существование. Таким образом, наш язык прожил с ним свою судьбу на всех этапах нашей жизни и столкнулся с проблемами, в самые тяжелые наши дни он сохранил национальную самобытность народа и его уверенность в завтрашнем дне. Мы знаем, что народ с богатым языком и культурой никогда не согнётся и не умрёт. Каждый азербайджанский ребенок должен как зеницу ока беречь язык, доставшийся в наследство от наших предков, и окружать его заботой. Это наш главный гражданский долг.

S.Guliyeva

The role of language in our national morality

Summary

Like the languages of all peoples, the language of the Azerbaijani people is one of the main factors reflecting its national existence. Thus, our language lived its destiny with it at all stages of our life and faced problems, in our most difficult days, it preserved the national identity of the people and their confidence in the future. We know that a nation with a rich language and culture will never bend and die. Every Azerbaijani child should protect the language inherited from our ancestors like the apple of his eye and cover it with care. This is our main civic duty.

Rəyçi: dos. N.E.Camalzadə

Redaksiyaya daxil olub: 18.02.2022

S.S.QURBANOVA

doktorant

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ VIRTUAL DİSKURSDA “NƏZAKƏT” KONSEPTİNİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: yazışma, nitq, interaktiv, nəzakət, strategiya

Ключевые слова: корреспонденция, речь, интерактивный, вежливость, стратегия

Key words: correspondence, speech, interactive, politeness, strategy

Qeyd edək ki, bu gün informasiya kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı insanların müəyyən məsafədən ünsiyyət qurmalarını mümkün etmişdir. Belə ki, virtual komandalar müxtəlif mədəniyyətlərə və xalqlara məxsus iştirakçılarla zaman və məkan interaksiası yaradırlar. Bu mənada linqvistik təcrübə və ünsiyyət vacib rola malikdir. Bu zaman bəzi faktlar diqqət mərkəzində saxlanılır. Birinci, iştirakçılar eyni məkanı paylaşmadıqlarından anlaşılan bütün münasibətlər linqvistik dəyişikliklərlə səciyyələnir. İkinci, iş yerindəki söhbətlər sosial bərabərliyin qurulmasında və dəstəklənməsində əsas alətlər hesab olunur. Eyni zamanda komanda üzvlərinin dil seçimi onların qəbul edilməsində mühüm rol oynayır. Üçüncü, əgər komanda üzvləri şəxsi olaraq görüşürsə, bu zaman virtual ünsiyyət komandaların yaranmasında, formalaşmasında, paylaşılan bilik və təcrübənin qəbul edilməsində əsas vasitə hesab olunur.

İşgüzar yazışmalar zamanı fikir, ideya ifadə edilərkən aydın, anlaşıqlı, lakonik, inandırıcı və faktlara əsaslanmalıdır.

Nəzakət qaydaları təkcə üz-üzə baş verən ünsiyyətdə deyil, eyni zamanda virtual komandaların internet vasitəsilə baş verən diskursunda da qeydə alınır. Belə ki, şəxsi poçt ünvanlarında da nəzakət qaydalarını özündə ehtiva edən müəyyən yazılara rast gəlinir.

Komandaların mədəni bilikləri aşağıdakı interaktiv fəaliyyətlər əsasında həyata keçirilir:

1. online community,
2. conventions.

Bundan başqa, virtual komandaların təbii şəkildə meydana çıxan məlumatları virtual diskursda linqvistik təcrübənin əldə edilməsinə işıq sala bilər. Qeyri-dil fenomeni kimi, virtual komandalara aid olanlar fərdi və ya komanda bərabərliyi, norma, əməkdaşlıq, güc və s. dir.

Beləliklə, virtual diskurs təhlili dilə və mətn əsaslı kompüteriyönlü ünsiyyət texnologiyalarına dilin istifadəsində yanaşmanı nəzərdə tutur. Eyni zamanda dilə fokuslanmış, danışq və yazılı tədqiqatlarda qaydalara adaptə edilmiş şəkildə istifadə edilir. Ənənəvi olaraq dil quruluşuna, interaktiv idarəçiliyə, onlayn diskursun sosial təcrübəsinə yönəldilir.

Onu da qeyd edək ki, virtual komandaların müxtəlif ünsiyyət modelləri mövcuddur.

Bunlar aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Audio (telefon),
2. Audio-vizual (video-konfrans),
3. Mətn əsaslı model (mesajlaşma, e-mail və s.) .

Virtual komandalar interaksiyanın tapşırıqlarından, cavabların sürətindən, iştirakçılardan asılı olaraq müxtəlif kombinasiyalardan istifadə edirlər. Burada mesajlaşma mətn əsaslı, həqiqi kommunikativ model olduğundan iştirakçılar xəbərləri informasiya texnologiyaları vasitəsilə çatdırırlar, mübadilə prosesinə qoşulurlar. Bu mesajlaşma üz-üzə (face-to-face) interaksiasıya bənzəyir. Bu da sinxron, spontan, interaktiv və məhdud quruluşu ilə fərqlənir.

lənir. Lakin bu modeli üz-üzə modeldən fərqləndirən əlamətlər də vardır. Birinci, kompüter-yönlü mesajlaşmada üz-üzə interaksiyadan fərqli olaraq, məhdudiyyətlər mövcuddur.

Belə ki, burada üz-üzə situasiyalardan fərqli olaraq, kontekstual əlamətlər azlıq təşkil edir. Bu zaman interaksiyanın idarə olunmasında birbaşa təsirin şahidi oluruq. Bununla yanaşı, vizual və audio fədbəklərə (feedback) ehtiyac qalmır.

Həmçinin, bu sistem üzərində qurulan interaksiya fragmentli, xəbərlərin əksər hallarda ünvanına çatmadığı, uzun gözləntilərin olduğu bir məkandır. Bu çatışmazlıqlar sonda onunla nəticələnir ki, mesajlar göndərilmək məqsədilə yola salınır, cavabın necə olacağı o qədər də diqqət mərkəzində olmur. Bəzən relevantlıq əldə edilə bilmir.

Bundan başqa, kompüter-yönlü mesajlaşmada insanlar səsləndirdiklərini çap edə bilir ki, bu da nitq prosesindən daha yavaş sürətə malikdir.

Kompüter-yönlü nəzakət strategiyaları arasında prosodiya əsas yerlərdən birini tutur. Söhbətlər zamanı prosodiyanın bir neçə funksiyası həyata keçirilir:

1. topic shift,
2. speaker change or convey paralinguistic information.

Melodiya və intonasiyada səs ucalığı nəzakətlik və nəzakətsizliyin qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır və onun xüsusi əlamətləri kimi hesab edilir. Bu zaman orfoqrafiya əvəzinə prosodiyadan istifadə edirlər. İştirakçıların məqsədli şəkildə hər fəhlərinə yol verdiklərinin şahidi oluruq. Xüsusilə, “multiple” sait səslərdə buna rast gəlmək olur. Məsələn,

- *Diana: It is so good you came.*

- *Kennedy: Oh, thank you.*

- *Diana: You sent me messages*

- *Kennedy: noooooooooo!*

Burada axırıncı misrada çoxlu sait səslərdən istifadə olunmuşdur (nooooo). Bu strategiya hipotezalı və güclü səs effekti yaradır. Bu danışanın əvvəlki təcrübəsindən irəli gəlir. Digər strategiya sözlərin böyük hərflərlə yazılması strategiyasıdır ki, bu yaradıcı linqvistik strategiya hesab olunur. Burada əsas məqsəd hər hansı sözün xüsusi linqvistik emfatikliklə deyilməsidir.

- *I come*

- *You're the LAST*

- *OK*

“Nəzakət” konseptinə məxsus interaktiv funksiyalarda “dear, honey, dude” kimi ifadələr işlədilir.

- *it is a bore. He said out loud*

- *what is, my dear?*

Göründüyü kimi, “dear” sözü xitab olaraq, sual cümləsinin sonunda işlənmiş və interaksiyanın yumşaldılması niyyətini özündə ehtiva etmişdir.

Interaction management (interaksiyanın idarə olunması)

İnteraksiyanın aparıcı qüvvəsi idarəçilikdir. Kimsə danışır və mövzunu digərinə ötürür və s. Çap edərkən vaxt qənaət etmək akronim və ixtisarlara yaranmasına, çoxalmasına gətirib çıxarmış və ya şərait yaratmışdır.

Clarification (aydınlıq)

Burada qənaət (economizing) əvəzinə aydınlığa (clarification) daha çox üstünlük verilir. Bu iştirakçılar tərəfindən qənaət əvəzinə müxtəlif diskurs strategiyaları ilə əvəz edilir. Məsələn, “how r u doing” ifadəsi. Burada iştirakçılar mənanı çatdırmaq üçün qısaldılmış sözlərdən istifadə edirlər.

Beləliklə, bir-birləri arasındakı anlaşılmazlığı aradan qaldırır, komanda içərisində kommunikativ normaları bölüşürlər.

Backchannels

Digər dil hadisəsi “backchannels” siqnallarıdır. Məsələn, *ah, oh, hm, mm* və s. Bu siqnallar digər strategiyalara da bənzəyir.

Məsələn,

- *You saved me.*

- *hmmm*

- *You gave me new life*

- *oh!*

Bu cür strategiyalarda işlədilən nida işarəsi əsas, vacib məzmun hissədən xəbər verir. Nəzakətliklik implisit və eksplisit ola bilər. İmplicit nəzakətliklikdə istənilən dil markerləri olmayan söyləmə öz funksiyalarını tam yerinə yetirə bilər. Lakin burada danışanın məqsədlərinə cavab verməsi şərtidir. Eksplisit nəzakətliklik isə verbal və qeyri-verbal davranış olaraq, normal hesab edilir.

Ümumiyyətlə, yazışmalarda həmcins üzvlər və paralel komponentlərin işlədilməsi də diqqət çəkir.

Akademik K.Abdullayev yazır: “Həmcins üzvlərin və paralel komponentlərin cümlə tərkibinə daxil edilməsi cümlənin məzmun səviyyəsinin kommunikativ dolum baxımından zəruri genişlənməyini nəzərdə tutur” [1].

Etiket davranışının nitq aktında illokutiv məqsədi danışanın münasibətini ifadə etməsi və ya dinləmə keyfiyyətidir. Məsələn, tərif, təşəkkür və s.

Etiket söyləmləri özündə başqalarının davranışlarına, habelə onların keçmişdə və ya gələcəkdə baş verəcək davranışlarına münasibət və bu münasibətlərin eksplisit ifadəsini özündə ehtiva edir.

B.Frazerə görə nəzakətliklik və takt, hörmət, vətəndaşlıq və s. kimi buna dair diqqəti cəlb edən termin və konseptlər arasında da fərq yoxdur [3]. Vey -Lin Çanqa görə, əvvəllər də bütün tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, müxtəlif mədəniyyətlərin əsasında dayanan məsələlər nəzakətlikliyin müxtəlif səviyyələrinin əmələ gəlməsinə səbəb ola bilər [2].

Sifianou Maria nəzakətlikliyi aşağıdakı kimi konseptuallaşdırır:

- insanların hissləri

- sosial norma və gözləntilərin üst-üstə düşməsi;

Bu normalara *please* və *sorry* sözlərinin müvafiq situasiyalarda istifadəsi, tələbdən daha çox özündə “gözəl davranış” nümayişini ehtiva edən hörmət də daxildir [5]. Burada sosial situasiyanı kommunikativlik baxımından nəzərdən keçirirlər.

Bu mənada D.Haymsın sosial situasiya modeli obyektin kommunikativ strukturu ilə müəyyənləşir [4].

D.Hayms bunu “Speaking” akronimi ilə qeyd edir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Situation, setting, scene –Situasiya (ünsiyyət şəraiti);

2. Participants-İştirakçılar (danışanlar, dinləyənlər, onların sosial rolları);

3. Ends (ünsiyyətin məqsədi, gözlənilən nəticə);

4. Act sequences (hərəkət ardıcılığı);

5. Key-Anlamaq üçün açar (ton, tələffüz manerası, nitq üslubu);

6. Instrumentalities (informasiyanı ötürmə üsulu);

7. Norms (ünsiyyət normaları);

8. Genre (janr).

D. H. Haymsa görə, indi kommunikativ səriştə daha vacib hesab olunur. O qeyd edir ki, ünsiyyətdə vacib olan təkcə qrammatik cəhətdən cümlənin düzgünlüyü deyil, həm də söyləmin ifadəsində sosial bacarığa malik olmaqdır [4].

Beləliklə, aydın olur ki, nəzakət strategiyalarının həyata keçirilməsində dil faktlarından düzgün istifadə vacib rola malikdir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 281 s.
2. Chang, Wei-Lin. Australian and Chinese perception of im(politeness) in an intercultural apology. Griffith Working Papers in Pragmatics and Intercultural Communication, 2008, 1, 2. p.60
3. Fraser, Bruce. "Perspectives and politeness". Journal of Pragmatics: 14, 1990, 234p.
4. Hymes D. H. Foundations in socio-linguistics: An ethnographic approach. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1974, X, 245p.
5. Sifianou, Maria. Politeness Phenomena in English and Greece. Oxford: Clarendon Press, 1992. p.80

S.C.Гурбанова

**Средства выражения концепта «Вежливость» в виртуальном дискурсе
в современном английском языке**
Резюме

В статье рассматриваются возможности сети Интернет, которые актуальны на сегодняшний день. В дополнение к стратегиям вежливости лицом к лицу также доступны компьютерные стратегии вежливости. При этом была затронута важность этих стратегий в виртуальном дискурсе, выделены такие вопросы, как время, пространство, ситуация и контекст. Кроме того, в статье рассматриваются функции разных языковых единиц в речевом акте в разных ситуациях контекста. Даются ссылки на авторитетные источники по теме, и анализы проводились на основе конкретных фактов.

S.S.Gurbanova

**Means of expressing the concept "Politeness" in virtual discourse
in the modern English language**
Summary

The article has been investigated the possibilities of the Internet, which is relevant today. In addition to face-to-face politeness strategies, computer-based politeness strategies are also available. At the same time, the importance of these strategies in virtual discourse was touched upon, such issues as time, space, situation and context were highlighted. In addition, the article discusses the functions of different language units in a speech act in different context situations. Authoritative sources on the topic were cited here, and analyzes were carried out on the basis of specific facts.

Rəyçi: f.e.d., prof. Ə.Ə.Abdullayev

Redaksiyaya daxil olub: 15.02.2022

A.M.RÜSTƏMLİ*baş müəllim**e-mail: an.rustemli@gmail.com***Bakı Slavyan Universiteti**

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

MƏTN VƏ ONUN TƏSNİFAT MÜXTƏLİFLİYİ**Açar sözlər:** mətn, mətn dilçiliyi, təsnifat, kommunikasiya və linqvistik vahid, mətn kriteriyaları**Ключевые слова:** лингвистика текста, классификация, коммуникативно-языковая единица, критерии текста**Key words:** text, text linguistics, classification, communication- and linguistic unit, text criteria

Mətn tarixən poetika, ritorika və teologiya kimi müxtəlif elm sahələrinin tədqiqat obyektinə olsa da, 1960-cı illərdən etibarən yeni yaranan gənc elm sahəsi olan mətn dilçiliyinin özək termini kimi araşdırmağa başladı. Lakin özünün qısa tarixində müxtəlif dəyişikliklər yaşamış və birmənalı, homogen elm sahəsi kimi hələ də özünü tapa bilməmişdir. (17, 8; 3, 1)

Mətn dilçiliyinin sələfi ictimai nitq mədəniyyəti adlandırılan antik yunan ritorikası sayıla bilər. Ritorikanın vəzifəsi hansı xüsusi ritorik vasitələrlə nitqi daha optimal, kommunikativ effektiv etməyin mümkünliyünü araşdırmaq idi. Təsirli bir nitqin hazırlanması üçün 5 faza təsvir olunurdu ki, bunlar da öz növbəsində mətn dilçiliyinin maraq dairəsinə daxildir:

1. inventio, arqumentlərin üzə çıxarılması
2. dispositio: nitqin üzvlənməsi
3. elocutio: dil vasitələri ilə formalaşma
4. memoria: əzbər öyrənmək

5. pronuntiatio: ictimai hadisə olan nitqin söylənilməsi. Səs mimika və jest vasitələrinin iştirakı

Nitqin üzvlənməsi və linqvistik vasitələrlə formalaşma fazaları eyni zamanda mətn dilçiliyi sahəsinə də daxil olan məsələlərdəndir. (11, 19-20; 8, 5)

Adamzika görə (3, 6) kommunikasiya elmi kimi ritorika mətn dilçiliyinin kommunikativ-praqmatik aspekti ilə sıx əlaqədədir. Lakin müasir dilçilər özlərini heç də ritorikanın davamçıları hesab etmirlər. Onların fikrinə görə ritorika mətn dilçiliyinin sələfi kimi görülməz.

Mətn dilçiliyinin ikinci sələfi daha çox üslubiyyat elmi götürülür. Üslubiyyatın da ritorika kimi eyni məqsəd və vəzifəsi var – mümkün effektiv kommunikasiya. Amma ritorikadan fərqli olaraq üslubiyyat nəinki danışılan nitq, həm də bədii mətnlər üzərində tədqiqat aparır. (11, 21)

Dressler (8, 6) bugünkü mətn dilçiliyi ilə üst-üstə düşən 20-ci əsrdə yaranmış daha bir üçüncü cərəyanı – hekayələrin quruluş sxemlərinin struktur analizi irəli sürmüşdür. O bildirirdi ki, mətn dilçiliyinin sələfi, dar mənada götürsək, hətta tək-tək dilçilər də ola bilər. Məsələn olaraq isə o, İ.Nye (1912) tərəfindən yazılan, bir çox mühüm mətn prinsiplərinin üzə çıxarıldığı dissertasiyanın adını çəkir.

Bugünkü mətn dilçiliyinə Z.S.Harris 1952-ci ildə özünün məşhur "Discourse Analysis" əsəri ilə böyük bir təkan verib. Bu əsərdə dilçi mətn səviyyəsində strukturalist cümlə analizi metodlarını geniş izah etmiş və bununla mətni linqvistik tədqiqatın obyektinə sayan ilk dilçilər siyahısına düşmüşdür. (11, 24-25; 8, 6)

Transfrastik mətn dilçiliyi isə daha çox dil yönümlü olub 1960-ci illərdə bugünkü mətn dilçiliyinin bir istiqaməti kimi inkişaf etməyə başladı. Bu inkişafın özəyində struktur dilçilik və cümləyə onilliklər boyu əsas dil vahidi kimi yanaşan generativ transmormasiya qrammatikası durmuşdu. Mətn dilçiliyinin yaranması ilə bir çox linqvistik tədqiqatlarda ali dil

vahidi kimi tanınan cümlə əvəzinə mətn termini meydana çıxdı. Söz və ya cümlə düzəltmə kimi mətn düzəltmə də dil sistemi qaydaları ilə müəyyənləşir. (4, 12-14)

Yeni yaranmış mətn dilçiliyi cümlələr toplusunu hansı dil vasitələrinin köməyi ilə koherent mətnə çevirməyin mümkünlüyünü araşdırırdı. Bu araşdırma struktur dilçilikdə və generativ transformasiya qrammatikasında istifadə olunan eyni termin və metodlarla aparılırdı. Cümlə məfhumu mətn anlayışından daha çox istifadə olunurdu. Brinker (4, 14) bu araşdırmaların nəticəsi kimi hesab edirdi ki, mətn dilçiliyində mərkəzi məfhum olan mətn koherensiyası komponentlər arasında sintaktik-semantik əlaqələr vasitəsilə reallaşan qrammatik termin-dir. Kommunikasiya yönümlü mətn dilçiliyi – Mətn dilçiliyinin sonrakı istiqaməti kimi 1970-ci illərdə kommunikativ-praqmatik mətn dilçiliyi adı ilə yarandı. (12, 13; 11, 22)

Mətnin izolyasiya olunmuş statik bir obyekt kimi araşdırılması kommunikasiya yönümlü mətn dilçiliyində tənqid olunurdu. Dilçiliyin bu istiqamətində mətnə artıq müəyyən kommunikasiyada reallaşan bir vahid kimi, müxtəlif kommunikativ məqsədlərə qulluq edən mürəkkəb dil aktı kimi baxılırdı. Beləliklə, kommunikativ-praqmatik yanaşmanın əsas tədqiqat obyekti mətnin kommunikativ funksiyasıdır. (4, 14-15)

Mətn dilçiliyində koqnitiv yanaşma. 20-ci əsrin son onilliklərində dilçilikdə, eləcə də mətn dilçiliyində koqnitiv çevriliş baş verdi. Bu çevrilişin əsasında dil proseslərinin psixoloji izahı dururdu. Bu istiqamətə görə dildə baş verən hər bir hadisə, eyni zamanda mətn özü də koqnitiv cəhətdən izah olunurdu. (11, 66-67; 1, 1)

Yuxarı qeyd olunduğu kimi mətn dilçiliyi vahid elm sahəsi deyil, bir çox tədqiqat sahələri və yanaşmaları ehtiva edir. Bundan əlavə mətn dilçiliyinin məşqul olduğu, önə qoyduğu məqsəd və vəzifələr çoxluq təşkil edir. Mətn dilçiliyinin cavablandırmağa çalışdığı bir sıra suallar, bir çox problemlər vardır.

Mətn nədir? Mətn nəyin vasitəsilə mətn olur? Mətnin mənası nədir? Hansı kontekstdə mətn anlamlı olur? Mətn daxilində cümlələr bir-biriylə necə qarşılıqlı əlaqədə olur? Mətn daxilindəki müxtəlif dil elementləri hansı funksiyaları daşıyır? Hansı mətn növləri mövcuddur?

Qarşısına qoyduğu məqsədə, problemə yanaşma tərzinə görə mətn dilçiliyinin müxtəlif istiqamətləri ortaya çıxır. Sovinski (16, 54-55) mətn dilçiliyinin dörd fəaliyyət sahəsini müəyyənləşdirir: Mətn praqmatikası, mətn semantikasi, mətn qrammatikası və mətn üslubu. Mətn praqmatikası mətnin kontekstində üzə çıxan funksiyasını tədqiq edir. Mətn semantikasi əksinə olaraq yalnız mətnin mənasını, mətn qrammatikası qrammatik mətn strukturu və mətn düzəltmə qaydalarını, mətn üslubiyyatı isə mətn variasiyası və yuxarıda adları çəkilən digər 3 istiqamətin yanaşmasını araşdırır. Sovinskiyə görə bir istiqamət daxilində fərqli yanaşmaların olması onların heç də tamam ayrı-ayrı məqsəd və vəzifələrinin olması anlamına gəlməməlidir, yanaşmalar mütləq ki, bir-birinə istinad edir.

Mətn dilçiliyinin tədqiqat dairəsi haqqında, bir sözlə, onu demək olar ki, mətn dilçiliyi, mətnlə işləyən ədəbiyyatşünaslıq və s. başqa elm sahələrindən fərqli olaraq, sadəcə mətnin çatdırmalı olduğu informasiya və mənaya köklənir, həmçinin mətnin kommunikativ funksiyası, mətni mətn edən vahidləri, mətni təşkil edən komponentləri və komponentlər arasında əlaqəni araşdırır.

Mətn dilçiliyinin özək terminin mətn olmasına baxmayaraq, mətn anlayışına hələ də dəqiq, vahid bir tərif yoxdur. Təbiidir ki, bu gün hər kəs mətn dedikdə nəyisə anlayır, ən azından romanın, mətkubun, qəzetdə bir məqalənin mətn olduğunu bilir. Ancaq burada da bir sıra ikili fikirlər var. Musiqinin sözləri də bir mətnirmi, və yaxud bir piktoqram? Belə sualları cavabı da, mətn anlayışının hansı perspektivdən araşdırıldığına görə çoxsaylı olur. (11, 13-14)

Langenscheidt əsaslı lüğətində (14, 979) mətn sözü “Qarşılıqlı əlaqədə olan cümlələrin ardıcılığı” kimi tərif olunur. Mətn anlayışı linqvistik və semantik cəhətdən bir-birindən asılı olan cümlələrdən ibarət olan bir dil vahidi kimi nəzərdən keçirilir. Heinz Vater iddia edir ki,

mətn dedikdə çoxluq yazılı təzahür formasını nəzərdə tutur. Bu zaman iki nəfər arasında baş tutan dialoq və yaxud yol nişanları mətn kimi götürülmür.

Adamzik Kirsten (1, 38-39) mətn tərifini kimi müxtəlif dilçilərdən sitatlar gətirir:

Mətn termini öz aralarında koherent olan dil işarələrinin məhdud ardıcılığıdır və yaranmış bir bütöv kimi müəyyən kommunikativ funksiyaları yerinə yetirir. (5, 17)

Mətn sözü dilçilikdə vahid bütövlük təşkil edən müxtəlif uzunluqlu istər yazılı, istərsə də, şifahi formada fikrin çatdırılmasına xidmət edir. (10, 1)

Mətn – dil sistemi qaydalarına əsaslanaraq yaranan mürəkkəb dil elementidir. Mətni digər bir formada kommunikasiya aktı da adlandırmaq olar. (9, 47)

Mətn – eyni kommunikativ məqsədə xidmət edən cümlələr toplusudur. (13, 45) Mətn haqqında irəli sürülən bu müddəaları ümumiləşdirsək, mətnin bir bütövlük, vahid olması, eyni funksiya və semantikaya malik olması nəticəsinə gəlmək olar. Bir çox dilçilər mətnin yazılı və yaxud şifahi olması fikri ilə razılaşırlar. Yalnız bir sıra dilçilərin nəzəriyyəsinə görə mətnin dil vahidləri ilə ifadə olunması mütləq deyil, o, qeyri-dil elementlərindən, səs və yaxud piktoqrafik işarələrdən də ibarət ola bilər. (1, 41-43)

Göründüyü kimi, dilçilikdə indiyədək mətn anlayışının vahid bir tərifinə ərsəyə gəlməmişdir. Ümumi götürüldükdə mətnlə bağlı bütün tədqiqat sahələrini iki qrupa ayırmaq olar: kommunikativ yönümlü və dil sistemi yönümlü mətn tərifləri. Mətn dil yönümlü dilçilikdə qrammatik vahid kimi, kommunikativ istiqamətli tədqiqatlarda isə kommunikasiyanın bir vahidi kimi araşdırılır. Yəni, mətn anlayışı daha çox araşdırıldığı tədqiqat sahəsinə görə dəyişə bilər.

Mətn anlayışı hər bir tədqiqat sahəsi üçün birmənalı olaraq müəyyən əlamətlərin cəmləşdiyi bir bütövlük anlamına gəlir. Dil işarələrinin ardıcıl düzülüşünü mətn edən xüsusiyyətlər vardır. (17, 31)

De Beaugrande və Dressler (1981) mətnçilik kriteriyaları adı altında yeddi əlaməti cəmləmişdir. Onların araşdırmalarından çıxan nəticəyə görə “mətn, yeddi kriteriyaları yerinə yetirən kommunikativ vahiddir”. Bu dilçilərə görə mətnin varlığı üçün irəli sürülən bu yeddi əlamət öz dil ifadəsini mütləq şəkildə tapmalıdır. Əks halda mətn cümlə toplusu olaraq qalacaqdır. Adı çəkilən yeddi kriteriyaları aşağıda bir qədər ətraflı izah etməyə çalışaq. Qeyd edək ki, bu kriteriyalar arasında dilçilərin fikrinə görə ən əsası koheziya və koherensiyadır:

1. Koheziya. Qeyd edildiyi kimi 7 kriteriya arasında öndə gələn və xüsusi əhəmiyyət kəsb edən koheziyadır. Koheziya adı altında mətn bütövlüyünün komponentləri arasında qrammatik əlaqə vasitələri nəzərdə tutulur. Mətn bütövlüyü isə burada yazılı və ya şifahi formada reallaşan informativ vahid kimi başa düşülür.

2. Koherensiya. Bu kriteriya dilçilikdə bir qədər mübahisə doğurur. Belə ki, Brinker, Halliday/Hasan kimi dilçilər koheziya və koherensiya arasında elə ciddi bir fərq görmürlər. De Beaugrande və Dressler isə, hər bir halda, bu iki məfhumu bir-birindən ayırmağa üstünlük verirlər. Koheziya qrammatik bağlılıq kimi izah edildikdə, koherensiya bunun əksi olaraq komponentlər arasında məzmun əlaqəsi, daha dərin semantik bağlılıq kimi qəbul olunur.

3. İntensionallıq. De Beaugrande və Dresslərə görə intensionallıq koheziv və koherent mətn yaratmaq istəyən produsentin öz məqsədini həyata keçirmək istəyidir. Məqsəd isə burada məlumatı paylaşmaq, informasiya verməkdir.

4. Akseptabilitet. Bu kriteriya intensionallıqla sıx bağlıdır, aralarındakı fərq isə ondan ibarətdir ki, intensionallıq produsentin, mətn yaradanın reallaşdırdığı əlamətdir, bu isə mətni qəbul edən, resipientin mətni koherent və koheziv qəbul etmə bacarığı və yaxud gözləntisidir.

5. İnformativlik. Bu kriteriya özündə gözlənilən, tanış olan və yaxud gözlənilməyən, tanış olmayan, yeni informasiyanı ehtiva edir. Hər bir mətn bir qədər informativdir, yeni məlumat çatdırmadığı təqdirdə o mətn deyil.

6. Kontekst. Bu kriteriya mətnin çatdırmaq istədiyi informasiyanın reallaşması üçün mühümdür. Hər bir məlumat müəyyən kontekstdə anlaşılandır, relevantdir. Məsələn, “Diqqət, uşaqlar!” yalnız yol hərəkəti zamanı təhlükə ifadə edir.

7. Mətnlərarası integrasiya. Dilçilərə görə son kriteriya olan mətnlərarası integrasiya bir mətni başa düşmək üçün digər bir mətnin informasiyasına duyulan ehtiyacdır. Bir mətnin anamlı olması üçün çox zaman resipientin ümumi biliyə, digər sferalardan məlumat zənginliyinə ehtiyac yaranır. (15, 3-14)

Ədəbiyyat

1. Adamzik, Kirsten, Textlinguistik. Eine einführende Darstellung, Tübingen, Niemeyer, 2004,
2. Adamzik, Kirsten, Forschungsstrategien im Bereich der Textsortenlinguistik, In: Zeitschrift für Germanistik. Neue Folge 1/1/91, S. 99-109,
3. Adamzik, Kirsten, Texte, Diskurse, Interaktionsrollen. Analysen zur Kommunikation im öffentlichen Raum, Tübingen, Stauffenburg 2002, 211-255.
4. Brinker, Klaus, Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden, Berlin 2005, Erich Schmidt, 1. Aufl. 1985
5. Brinker, K./Antos, G./Heinemann, W./Sager, S. F. Text - und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung., Berlin/New York: de Gruyter, 2000/01,
6. Brinker, Klaus, Zum Textbegriff in der heutigen Linguistik. In: Studien zur Texttheorie und zur deutschen Grammatik. Festschrift für Hans Glinz zum 60. Geburtstag. S. 9-41., 1973,
7. Brinker, Klaus, Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden. Erich Schmidt Verlag, Berlin, 1985,
8. Dressler, Wolfgang, Einführung in die Textlinguistik, Max Niemeyer Verlag, Tübingen 1973,
9. Gülich, Elisabeth / Raible, Wolfgang, Linguistische Textmodelle. Grundlagen und Möglichkeiten, München 1977, (Uni-Taschenbücher; 130)
10. Halliday, M.A.K./ Hasan, R. Cohesion in English, London, 1976,
11. Heinemann, Wolfgang/Viehweiger, Dieter, Textlinguistik. Eine Einführung, Tübingen 1991, Niemeyer. (Reihe Germanistische Linguistik; 115)
12. Helbig, Gerhard Entwicklung der Sprachwissenschaft seit 1970, Leipzig, 1988,
13. Kallmeyer, Werner / Klein, Wolfgang / Meyer-Hermann, Reinhard Lektürekolleg zur Textlinguistik. Bd.I: Einführung; Bd.II: Reader. Frankfurt / Main, 1974,
14. Langenscheidt Großwörterbuch, Deutsch als Fremdsprache, Verlag Langenscheidt, Berlin 2002
15. Robert-Alain de Beaugrande, Wolfgang U. Dressler, Einführung in die Textlinguistik, Niemeyer, Tübingen 1981,
16. Sowinski, Bernhard, Textlinguistik, W.Kohlhammer, Stuttgart 1983,
17. Vater, Heinz, Einführung in die Textlinguistik, München, 1992

А.М.Рустамли

Текст и его классификационное разнообразие

Резюме

Хотя история языкознания текста не очень древняя, наиболее актуальными проблемами последнего времени являются такие вопросы, как текст, его структура, границы, внутренняя связь между предложениями. Текстуальная лингвистика изучает возможность перевода набора предложений в связный текст. Попытки ряда лингвистов дать единую классификацию тексту, являющемуся основным термином лингвистики текста, предпринимаются с 1960-х гг. В статье сравниваются различные классификации текста западных лингвистов.

Причиной различной классификации термина текст является грамматический, коммуникативно-когнитивный подход к этому понятию. Подводя итог, можно сказать, что текст представляет собой единое целое с одинаковой коммуникативной функцией и семантикой, образованное из ограниченной связной последовательности языковых знаков.

A.M.Rustamli

Text and its classification diversity
Summary

Although the history of text linguistics is not very ancient, the most pressing problems of recent times are issues such as the text, its structure, boundaries, internal relations. Textual linguistics is the study of the possibility of translating a set of sentences into a coherent text. Attempts by a number of linguists to give a single classification to the text, which is the core term of text linguistics, have been going on since the 1960s. The article compares different classifications of western linguists. The reason for the different classification of the term text is the grammatical, communicative and cognitive approach to this concept. To summarize all the provisions, the text is a whole with the same communicative function and semantics, formed from a limited coherent sequence of language signs.

Rəyçi: prof. Ş.Q.Hüseynov

Redaksiyaya daxil olub: 01.03.2022

S.RÜSTƏMOVA*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***Azərbaycan Dillər Universiteti***(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)*

ÜZEYİR HACIBƏYOVUN KOMEDİYALARININ DİL VƏ ÜSLUBUNUN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*Açar sözlər: opera, komediya, dramaturq, kinayə, yarımçıq cümlələr, poetik ifadələr**Ключевые слова: опера, комедия, драматург, сарказм, незаконченные предложения, поэтические фразы***Key words:** *opera, comedy, playwright, cynicism, missing sentences, poetic phrases*

Azərbaycan opera sənətinin inkişafı öz qüdrətli istedadını xalqa sərf etmiş Üzeyir Hacıbəyovun adı ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Görkəmli sənətkar bütün Yaxın Şərq aləmində ilk opera olan “Leyli və Məcnun”, eləcə də “Koroğlu” operasının müəllifidir. Güzəl bəstəkarımızın yaradıcılıq yolu daim musiqi yaradıcılığının yüksəkliklərinə can atan böyük bir istedadın inkişafını əks etdirən parlaq bir nümunədir.

Üzeyir Hacıbəyov həm də ədəbi-bədii dəyərini itirməmiş yazıları ilə tanınan publisist, felyetonçu və librettoçu-dramaturqdur. O, Azərbaycan musiqisi tarixində ilk opera, musiqili komediya və bir sıra digər janrların yaradıcısı kimi tanınan ilk musiqişünas alimdir.

Dahi sənətkarın dram əsərlərində klassik dramaturgiyamızın gözəl mütərəqqi ənənələrini davam və inkişaf etdirən musiqili komediyaları milli zəmin əsasında, klassik komediya ənənələri əsasında yaranmışdır. Bunlar xalqın müsbət əxlaqi keyfiyyətlərini təbliğ edən, yüksək fikirləri məlahətli tərzdə ifadə edən realist əsərlərdir.

Üzeyir Hacıbəyov bir bəstəkar kimi opera ustasıdırsa, bir dramaturq kimi məzhəkə-nəvisdir. Dram əsərlərində klassik dramaturgiyamızın gözəl, mütərəqqi ənənələrini davam və inkişaf etdirmişdir. Xüsusən, onun musiqili komediyaları milli zəmin əsasında, klassik komediya ənənələri əsasında yaranmışdır və ifadə etdiyi ideyası və sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə irəliyə doğru atılmış bir addım idi. Bunlar xalqın müsbət əxlaqi keyfiyyətlərini təbliğ edən, yüksək fikirləri məlahətli tərzdə ifadə edən realist əsərlərdir.

Üzeyir bəyin dram janrında yazdığı əsərlər, əsasən, iki qismə bölünür. Bunlardan biri klassik ədəbiyyatın və xalq ədəbiyyatının məhəbbət və qəhrəmanlıq əsərləri ruhunda yaranmış “Leyli və Məcnun”, “Şeyx Sənan”, “Rüstəm və Zöhrab”, “Şah Abbas və Xurşidbanu”, “Əsli və Kərəm”, “Harun və Leyla”, “Firuzə” operalarının mətnləri olan ciddi dramlardır, ikincisi sujeti müasir, real həyatdan götürülmüş “Ər və arvad” (1909), “O olmasın, bu olsun” (1910), “Arşın mal alan” (1913-1914) kimi komediyalardır.

Üzeyir Hacıbəyovun bir dramaturq kimi ədəbiyyat tarixində mövqeyini müəyyən-ləşdirən başlıca amil müasir dövrün ailə-məişət həyatını, əxlaq normalarını, adət-ənənə, azad sevgi və nığah məsələlərini əks etdirən komediyalarıdır. Bu komediyaların qəhrəmanları da onları əhatə etmiş mühitin, məişətin geridə qalmış adət-ənənələri ilə yaşayan, özlərinə məxsus pozğunluq, nəfs-tamah üzündən gülünc vəziyyətlərə düşürən real həyat adamlarıdır.

Böyük sənətkar mahir söz ustasıdır. Onun komediyaları dilinin gözəlliyi, təbiiliyi və lakonikliyi etibarlı ilə diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda burada təsvir olunan surətlərin dilindəki hazırcavablılıq, yığcamlıq, söz oyunu, bəzi təkrarlar vasitəsi ilə ifadələrin təsirliliyinin qüvvətləndirilməsi və ifadələrdəki ikimənalılıq çox maraqlıdır.

Sənətkarın ədəbiyyat tarixində tutduğu mövqe əsərlərinin miqdarı, səhifələrin sayı ilə deyil, onun yaratdığı tiplər ilə, ümumi milli ədəbi dilə gətirdiyi orijinal ifadələrlə ölçülür. Qriboyedovun rus ədəbiyyatı tarixinə düşməsinə əsas səbəb “Ağıldan bəla”da yaratdığı fərdi

tiplər olmuşdur. Bu tiplərin adları və onların sözləri rus ədəbi dilində o qədər yayılmış, ümumiləşmiş ki, hətta zərb-məsəllərə çevrilmişdir. Bu cəhətdən Ü.Hacıbəyovun təkcə üç komediyasında yaratdığı tiplər silsiləsi onu klassik söz sənətkarları səviyyəsinə qaldırmışdır.

İngilis dilində Şekspirin, alman dilində Hötenin, rus dilində Qriboyedovun nə qədər xidməti varsa, Azərbaycan dilində Ü.Hacıbəyovun xidməti təxminən o qədər olmuşdur. Sözləri, ifadələri dillər əzbəri olmaq, xalq dilinə, milli ədəbi dilə daxil olmaq bu sözlərin müəllifi üçün, sənətkar üçün çox böyük məziyyətdir və bu səadət heç də hər hansı bir söz ustasına müəssər olmur.

Böyük sənətkarlar xalqın tarixinin müəyyən hissəsini təşkil edirlər. Sənətkarın yaradıcılığı, tərcümeyi-halı bütün xalqın tərcümeyi-halı ilə, tarixi ilə bir vəhdət təşkil edir. Əsl sənətkarın ömrü onun yaşadığı bir neçə onillikdən ibarət deyildir. Onun ömrü xalqın ömrü qədərdir. Xalqa qovuşmağın bir əlaməti də belədir ki, yazıcının sözləri, tipləri ümumxalq dilinə daxil ola bilsin. Bu cəhət sənətkarın qabiliyyətini, bacarığını, məharətini qiymətləndirməkdə ən obyektiv meyar hesab edilə bilər. Adətən tipik şərait ilə əlaqədar işlənmiş tipik söz və ifadələr tipikləşir, xalq dilinə keçə bilər.

Biz M.F.Axundovun, M.Ə.Sabirin, C.Məmmədquluzadənin, C.Cabbarlının əsərlərindən yayılmış onlarla söz və ifadə qeyd edə bilərik. Lakin bu yerdə U.Hacıbəyovun rolu müstəsna dərəcədə böyükdür. Təkcə “O olmasın, bu olsun” əsərindəki külli miqdarda söz və ifadələr ümumiləşib yayılmış, indi də xalq içərisində müxtəlif vəziyyətlər ilə əlaqədar işlədilməkdədir. Əsərlərindəki belə ifadələrdən bir neçəsini qeyd edək: “Kəblə Qubad, gəl bəri”. “Əbəs sözdür bu əfsanə”, “Qızım sənə yaylıq alım”, çünki, “Nə oldu ki, bizi yad elədin”, “Bəs elə isə, ver əlini”, “O olmasın, bu olsun”, “Nə qədər qoca olsam da, dəyərəm min cavana”, “Bir baxım görüm mal nə cür maldır”, “Arvad kişidən qorxsa, yaxşıdır”, “Mən tarixi-Nadiri yarısına qədər oxumuşam”, “Qulaq asmaq da yaxşı şeydir”, “Qoca kaftar sənə 15 yaş olan qız nə gərək”, “Deyirlər ki toy olacaq”, “İntiligent ola-ola savaşırsan”, “Qurban olasan bu altımdakı hambala”, “Qızın iki namizədi var”, “Mən hasarın bu tayında qalım, bir dələduzun biri də o tayda dursun”, “Babalın Sərvərin boynuna”, “Təki mənim də dərdim sənə təki bir abbası olaydı”, “Qızı mənə, qızı mənə gərək verəsən”, “Hambal adam deyil?”, “Bir eybim varsa, o da eyibsizliyimdir”, “Bir nəfər molla, üç manat pul, bir kəllə qənd”, “İki başlı qohum olaq”, “Sənsən, yoxsa özgəsidir?”, “Ay sənə başın var olsun”, və s. Buraya müxtəlif situasiyaları da əlavə etmək olar: Məşədi İbadın güzgü qabağındakı monoloqu, papağı müxtəlif tərzdə qoyması, hamam səhnəsindəki vəziyyətlər, Məşədi ilə Həsənqulu bəyin dialoqu və s.

Ü.Hacıbəyovun əsərlərindəki külli miqdarda sözlərin, ifadələrin belə məşhurlaşmasının əsas səbəbi, müəllifin sənətkarlıq qabiliyyəti və istedadı ilə bağlıdır. Həm də, bu işdə dram-komediya janrının da əhəmiyyəti az deyildir.

Bu kimi ifadələrin bir qismi Ü.Hacıbəyovdan əvvəl də xalq dilində və bədii ədəbiyyatda var idi. “Nə qədər olsa, qoca gərçi Vidadi xəstə; yenə Vaqif kimi, əlbəttə, yüz oğlana dəyər” (*Vidadi*). “Qaldı çayın o tayında” və s. İş burasındadır ki, sənətkar bu tipli ifadələri də çox səciyyəvi və tipik şəraitlərlə əlaqədar işlədərək, o dərəcədə özününküləşdirmişdir ki, bu ifadələri eşidərkən hər kəsdə istər-istəməz Ü.Hacıbəyovun əsərləri ilə assosiasiya yaranır. Müəllif öz orijinal ifadələrini bəzən bir neçə əsərdə təkrar edir.

“Ər və arvad” komediyasında Mərcan bəyin işlətdiyi “Allahın bəndələri” (Minnəti boşadım mən) ifadəsi daha çox “Leyli və Məcnun” operası ilə əlaqədar bir assosiasiya yaradır. Yenə həmin Mərcan bəyin dediyi “Belədir, belə deyil” ifadəsi daha çox “Arşın mal alan”da Süleymanın dilindən yayılmışdır. “Ər və arvad”dakı bir sıra hadisələr, sözlər elə bil ki, sonrakı əsəri daha məşhur və klassik səviyyəli “O olmasın, bu olsun” üçün bir eskiz rolu oynamışdır. Mərcan bəyin qonaqlığı, onun adlanması sanki Məşədi İbad üçün bir hazırlıqdır. Mərcan bəy də nöqərlərə bir abbası vəd edir, Məşədi İbad da “saqqıza verib çeynəmək üçün” Sənəmə bir abbası təklif edir. Hambalın da tez-tez dediyi bu “abbası məsələsi” bir xəsislik rəmzi kimi M.F.Axundovun “Hacı Qara”sından başlanıb gəlir. Yenə “Ər və arvad”da Mərcan

bəy ilə Minnət xanımın dialoqu (“-----Sənsən?-----Bəli mənəm...” ---- “Arşın mal alan”da belə təkrar olunur:

Gülçöhrə – sənsən? yoxsa özgədir?

Əsgər – Mənəm, mənəm, Gülçöhrə. Arxayın ol.

“Arşın mal alan”da lirik ünsürlər çoxluq təşkil edir. Müəyyən mənada bu əsərə heç komediya deməmək də olar. “Ər və arvad”isə komediya sahəsində müəllifin ilk təcrübəsi idi. Sanki gələcəkdə yazılacaq daha mükəmməl əsər üçün bu əsər bir növ hazırlıq, “özünüimtahan” idi.

Müəllifin komediya dilinin və üslubunun əsas və başlıca xüsusiyyətləri “O olmasın, bu olsun” əsərində bütün parlaqlığı və kəskinliyi ilə təzahür edir. Bu əsər təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, hətta dünya ədəbiyyatında (bunu cəsarətlə deyirik) tayı nadir tapılan klassik əsərlərdəndir.

Sənətkarın üslubunda bir cəhət də tiplərin nitqinin belə, bir növ “məntiqsiz” (müsbət mənada) qurulmasıdır. Sözlərin düzümlü ilə həmin sözlərin ifadə etdiyi mənə arasında bir ziddiyyət özünü göstərir ki, komizmin bir cəhəti də burada təzahür edir.

Mərcan bəy – Yaxşı, sən heç uxajıvat eləmişən ki, belə danışırısan?

Kərbəlayı Qubad – Eləmişəm, amma bilmirəm ki, uxajıvat nədir, çünki urusca savadım yoxdur.

Obyektiv olaraq “eləmişəm, amma bilmirəm” birləşməsi mümkün deyildir. Lakin mətn daxilində, xüsusilə də, müəllifin ifşaçı qələminin qüdrəti sayəsində belə “məntiqsizlik” qətiyyənlə nəzərə çarpır, əksinə komizm, satira qat-qat artır, öldürücü keyfiyyət qazanır. Ü.Hacıbəyov üslubunun bu cəhəti “O olmasın, bu olsun” əsərində sanki kulminasiya nöqtəsinə çatır:

Ey kimsən orda, aç qapını!

Aç qapını gələk səni öldürək!

Qoçuların söylədiyi bu sözlərin mənasına fikir verin. Necə yəni “aç qapını, gələk səni öldürək”. Sənətkarın çox böyük hünəridir, cəsarətidir ki, belə bir ifadə işlədir. Azərbaycan ədəbiyyatında da bu misalın misli, bərabəri yoxdur. Axı, belə söz deməzlər! Lakin söz ustası dedirdir. Özü də komik vəziyyətə, situasiyaya tam müvafiq olduğundandır ki, bu ifadə də dillər əzbəri olmuş, bir növ qanadlı sözlərə çevrilmişdir. Belə misalların sayını artırmaq da olar.

Bədii yaradıcılıq qanunları çox mürəkkəb və rəngarəngdir. Bəzən bu qanunlar formal məntiqi qanunları vurub alt-üst edə bilər. Odur ki, söz sənətkarlarının hər bir cümləsində, ifadəsində formal məntiq qanunu axtarmaqdansa (Belə bir “utilitarist” niyyətdənsə), bədii xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək daha zəruridir.

Xalq şairi R.Rza Ü.Hacıbəyovla olan bir söhbətini belə təsvir edir:

“...Mən uzun zaman dilimin ucunda olan bir sualı ona verdim.

...Necə olur ki, sizin kimi sənətkar “Məşədi İbad” əsərində məntiqə uymayan cümlə yazıbsınız”.

Müəllifin göstərdiyinə görə Ü.Hacıbəyov ona belə cavab vermişdir:

“...Mən o sözləri bilə-bilə yazmışam və burada heç bir məntiqsizlik yoxdur. Bakı qoçularının adı çıxmışdı, onların “qoçaqlığı” haqqında əfsanələr uydurulmuşdu. Əslində onlar qorxaq və ən xırda adamlardı. Məşədi İbadın qoçuları bu yağlı Məşədini mümkün qədər soymaq istəyirdilər. Onlar Məşədi İbad üçün qanlı vuruşmaya girmək, özlərini təhlükəyə salmaq fikrində deyildilər. Odur ki, “Aç qapını, gələk, səni öldürək” deyirlər ki, Sərvər məsələdən agah olsun, çıxıb getsin. Bildiyin tək bir fit səsi eşidən kimi qoçular qaçıb gedirlər. Məntiq də elə buradadır”.

İlk baxışda “məntiqsiz” görünən bu bədii üslub, bədii məntiq, Ü.Hacıbəyovun sənətkarlıq məntiqi nöqtəyi-nəzərindən tamamilə ağılabatandır.

Fərdin əhval-ruhiyyəsini, müxtəlif vəziyyətlərlə əlaqədar psixoloji vəziyyətini müəllif monoloqlarda çox gözəl əks etdirə bilər. Aşağıdakı misalda cümlələrin qırıqlığı, suallar,

təkrarlar, artıq sözlər əsəbiləşmiş Minnət xanımın həmin andakı vəziyyətinə olduqca müvafiqdir:

“Bəs belə, Mərcan, bəs belə; mənə 2.500 manata satmaq istəyirsən? ha..ha..ha... Bəs belə, Mərcan! Mənə iki min beş yüz manata satmaq istəyirsən? İndi görək kim bədsazdır; sən, yoxsa mən?”

Yaxud aşağıdakı qırıqlıq, həyəcanlı nidalar, təkrarlar sevinc içərisində qərq olan Mərcan bəyin psixoloji vəziyyətinə nə qədər də müvafiq və realistcəsinə verilmişdir. Guya ona ərə getməyə söz verən (əslində isə, bu, onun öz arvadı Minnət xanımdır) “İyirmi üç yaşında nazənin” gedəndən sonra Mərcan bəy belə danışır:

“Yox getmə, sən getsən mənim canım da gedər. Üç aydan sonra... üç ay, üç ay!.. Ey fələk!.. Mən sənə nə etdim ki, sən mənə bu qədər xoşbəxt eylədin? Yoxsa mənə sataşırsan? Yox, yox, sataşma, sataşma... Bəli, getdi...getdi”.

Hələ buradakı novatorluğa,orijinallığa baxın. “Mən sənə nə etdim ki...” ifadəsi adətən şikayət məqamında işlənər, sonrakı sözlər də bununla bağlı olar. Həmin sözlərdən sonra “sən mənə xoşbəxt etdin” çətin, çox çətin işlənə bilər. Bu qüdrətə yalnız sənətkar, söz sənətkarı malik ola bilər.

Cəsarətlə demək olar ki, Azərbaycan komediya janrında Ü.Hacıbəyov qədər zəngin psixoloji səhnələr ustası göstərmək çətindir. Tez-tez dəyişən müxtəlif əhval-ruhiyyələr, şadlıq, sevinc, kədər, acıq, qəzəb və s.ilə əlaqədar meydana çıxan vəziyyətlər çoxdur. Əsərlərində bir mütəhərrirlik, dinamika vardır. Tiplər çevik, heyecanlı, diribaşdırlar. Burada mühakiməçilik, fəlsəfəçilik özünə yer tapa bilmir. Konkret və real həyat, hadisələr tiplərin fərasətini, diribaşlığını tələb edir. Bir balaca keyləşən kimi Mərcanın vəziyyətinə düşmək olar:

Mərcan: Mən bu qədər xoşbəxtliyə davam gətirə bilmərəm. Yox, yox! Mən dəli olaram. Özümü itirmişəm. Hanı mənim başım?

Hətta nə qədər psixoloji vəziyyətlə bağlı olsa da, “hanı mənim başım?” sözlərini dedirtmək xüsusi ustalığ tələb edir. Sənətkarlıq, sözü işlətmək komediyada hadisəni qabartmaq bacarığı ilə əlaqədardır. Hadisədən təcrid edildikdə sözlər yalnız güldürə bilər. Vəssalam. Lakin həmin sözlər, hadisələr silsiləsi ilə əlaqələndirildikdə gülüşdən əlavə, daha artıq bir məqsəd də izləyir. Bu yerdə sənətkarın məqsədi habelə ifşa etməkdir, mənfi tipi məhv etməkdir. Kiçik bir səhnə:

Mərcan bəy: Ay uşaqlar, heç dünyada xoşbəxt adam görürsünüz?

Hamı: Xeyir, ağa

Mərcan bəy: Di görün! O xoşbəxt adam mənəm!

Elə bil Mərcanın idiotizmi son həddə varır. Belə də adam, belə də səhnə, belə də “məntiqsizlik” olar? Gülmək qalır. Gülməkdən başqa çarə yox... Lakin sənətkarı yalnız özlüyündə gülüş cəlb etmir. Burada ifşaçılıq meylə əsasdır.

Dram sənətində hər şeyin başlanğıcı dilə, sözə bağlıdır. Gərgin psixoloji vəziyyətlər, müəyyən təəssüratla yaranan hiss və duyğular yalnız sözlərin köməyi ilə ifadə olunur; yəni tipin, personajın öz sözləri vasitəsilə, müəllifin müdaxiləsi olmadan ifadə olunur.

Ümumiyyətlə, bədii dildə, xüsusilə də, dramatik əsərdə fikri dolayı yolla oxucuya çatdırırlar. Sənətkar tipin dil qabiliyyətsizliyini mücərrəd şəkildə söyləmir. Konkret və əyani şəkildə göz önündə canlandırır.

Ü.Hacıbəyovun dil ustalığından öyrənməli nöqtələr çoxdur. Tiplərin hər birinin öz nitqi ilə səciyyələndirilməsi, xüsusilə də, şifahi nitq ünsürlərindən dialoqlarda geniş miqyasda istifadə edilməsi diqqəti özünə cəlb edir. Şifahi dildə hissi cəhətin, intonasianın çox böyük rolu vardır. Odur ki, burada fikirlər, cümlələr bütün məntiqi təfərrüatı ilə ifadə edilmir. Yarımçıq cümlələr, qırıq ifadələr şifahi danışq dilinin əsas əlamətləridir. Buna görə də yazı dilinə məxsus tam bütöv, bitkin cümlələrin işlədilməsi dialoq nitqinin ancaq süniliyini göstərir. Budur qoçu Əsgərin nitqi:

“Günlərin bir günü, axşam saat doqquzda bazardan gəlirdim. Ədə, bir də gördüm ki, birisi dalımca gəlir. Bir az getdim, gördüm ki, yenə gəlir. Dedim, yəqin ki, mənimlə düşməndir, o saat puştovu belimdən çıxartdım, çəkdim yuxarı aşağı, dedim: Ədə dayan! Bir də gördüm dalımca gələn götürüldü; ədə, dayan, ədə, dayan!.. Dayanmadı, part, bir güllə!.. Bir də gördüm: Şarap!.. Yıxıldı yerə. Dedim, baxım görüm kimdir? Bir də gördüm kim?... həmin bu Məşədi İbad!”

Bu parçada danışiq dilini səciyyələndirən bir sıra cəhətləri göstərmək olar. 1) *Söz və ifadələr*: “Günlərin bir günü”, “ədə”, “bir də gördüm”, “dedim”. 2) *Bəzi sözlərin tez-tez təkrarı*: “Bir də gördüm”, “Dedim”. 3) *Suallar, nidalar*. 4) *Cümlələrin qırıqlığı, intonasiyanın üstünlüyü* 5) *Müxtəlif mənalı feillərin ardıcıl gəlməsi*: “...Belimdən çıxartdım, çəkdim, yuxarı aşağı, dedim”. 6) *Fikrin yığcam ifadəsi*: “Dayanmadı, part, bir güllə” sözləri bunu bildirir: “O dayanmadı, mən də ona part səsi çıxaran bir güllə atdım”. Görürsünüz, bu variant nə qədər sönükdür. Yaxud: “Şarap!... Yıxıldı yerə” --- ifadəsi. “Şarap səsi çıxararaq (şarappılı ilə) yıxıldı yerə” mənasını əks etdirir. Şifahi dildə sözlərə nə qədər qənaət etmək olarmuş!

Xüsusilə müxtəlif feillərin həmcins üzlər şəklində çox işlənməsi nitqin qüvvəsini artırır, onu enerjili edir. Feillərin bu xüsusiyyətindən Sabir, Mirzə Cəlil kimi, Ü.Hacıbəyov da ustalıqla istifadə edir. Bu da yenə ustalıqla, şifahi danışiq dili ilə əlaqədardır.

Cahan: Vallah, gedərəm, dolanaram, gəzərəm, baxaram, bəyənərəm, seçərəm, bir qız alaram ki, adam baxanda ağı gedər”.

Ümumiyyətlə, dram janrı, habelə satira şifahi dil ünsürlərinin bədii ədəbiyyata gəlməsinə çox səbəb olmuşdur. Ən çox Soltan bəyin dilində işlənən “qudurğan oğlu qudurğan”, “mərdüməzar oğlu mərdüməzar”, “şeytan oğlu şeytan”, “axmaq qızı axmaq”... tipli tərkiblər bədii dilimizdə, əsasən, XIX əsrdən özünü göstərməyə başlamışdır. C.Məmmədquluzadənin, N.B.Vəzirovun, Ə.Haqqverdiyevin əsərlərində də geniş yer tutan belə qarğış – söyüş məzmunlu ifadələr tipin xarakterini göstərmək üçün səciyyəvi ifadə vasitələrindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Diqqəti belə bir cəhət də cəlb edir ki, Ü.Hacıbəyov komediyalarında remarkalar da, əsasən, bitkin və bütöv cümlələrdən ibarət olur. Xüsusilə, H.Cavidin pyeslərində natamam, yarımçıq cümlələrlə qurulan remarkalarla müqayisədə müəllifin üslubundakı bu cəhət nəzərə çarpır. Məsələn: (Kərbəlayı Qubadı yola salır. Mərcan daxil olur. Acıqlı o yana, bu yana gəzir. Xəncərini çəkib yüyürür. Qayıdıb fikrə gedir).

Bəzən də bu remarkalar bir neçə cümlədən ibarət olur, səhnədə yaranmış komik vəziyyətlə yanaşı tipin eybəcərliyi daha qabarıq şəkildə tamaşaçı qarşısında canlanır.

(Sükut. Heç kəs dinməyir. Məşədi İbad birdən-birə gözlərini Gülnazın başına tərəf dikib diqqətlə baxır) və s.

Tiplərin dilində bir sıra səciyyəvi təkrar növləri xalq mühakimə tərzilə əlaqədardır. Bir neçə misal:

- 1) *Məni atamdan istə, verər-verər, verməz mən özgəsinə ərə getməmə.*
- 2) *Əgər arvadı bu gün tovladım, tovladım, tovlamadım onda pulu verərəm özünə.*
- 3) *Əgər iş tutdu-tutdu və illah tutmadı; Babalın Sərvərin boynuna.*

Ü.Hacıbəyovun əsərləri musiqili komediya. Bu “musiqili” sözü ilə həmin əsərlər digər komediyalardan, təbii ki, fərqlənməlidir. Həmin fərqlərdən biri və zənnimizcə, ən mühümü əsərin dilində özünü göstərir. Bunlar bir bədii əsər kimi ümumi dil qanunlarına müvafiq bir dildə yazılır və burada müəllifin dil sənətkarlığından da danışmaq mümkündür. Hər hansı bədii əsər kimi bunlarda da dil mühümdür, əsasdır. Lakin musiqili komediya janrı bəzən dil qanunlarını (obyektiv, kommunikativ mahiyyət daşıyan dil qanunlarını) ikinci dərəcəli edir, musiqini ön plana çəkməli olur. Odur ki, burada canlı, real danışiq bir növ sünüləşdirilir, musiqi qanunlarına tabe edilir. “Adi” nitqdə aşağıdakı tipli təkrarlar qətiyyəən mümkün deyil və işlədilməz. Bunlar ümumi dil faktı deyil, bədii dil-üslub faktı da deyil. Yalnız musiqinin ritmi, ahəngi ilə əsərin dilinə daxil edilmiş əlavə keyfiyyətdir:

1. *Qızım, səni... qızım səni... qızım, səni ərə verim!*
2. *Qurban edərəm mən canana; malımı, pulumu, canımı mən.*
3. *Bir de görüm nə oldu ki, nə oldu bizi yad elədin?*
4. *Mən nə qədər, nə qədər qoca olsam da...*

Bu növ təkrarlar leksik-qrammatik, hətta üslubi səciyyə daşıyır. Obyektiv və üslubi dil qanunları nöqtəyi-nəzərindən işlənməyən, belə musiqi xatirinə düzəlmiş birləşmələr yalnız ritmik funksiya daşıyır. Elə buna görə də heç dil faktı olmayan ünsürlər də (musiqi xatirinə) təkrarlanır.

Xalqın evində dava etmək pis şeydir,
Adama yaraşmaz, adama yaraşmaz,
Adama yaraşmaz, maz, maz, maz, maz, maz, maz.

Böyük sənətkarın satirik tipli komediyaları karikatura mahiyyətli obrazlılığı ilə insana və cəmiyyətə zidd xarakterləri lağa qoymağa, ifşa etməyə xidmət göstərmişdir.

Ədəbiyyat

1. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, 1974.
2. Adilov M. Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub. Bakı, 1991.
3. Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992.
4. Bağirov Q. Azərbaycan nəsrində danışq dilinin leksik xüsusiyyətləri. Bakı, 1987.
5. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1962.
6. Hacıyev T.İ. Satira dili. Bakı, 1975.
7. Hacıyev A.M. Epik ənənə və müasir dil. Bakı. Elm, 1984.

С.Рустамова

Основные особенности языка и стиля комедий Узеира Гаджибекова *Резюме*

В статье исследуются основные особенности языка и стиля У.Гаджибекова. То, что каждый персонаж, тип в его комедиях говорит на своем языке, блестяще показывая их характерные черты, является ярким примером красоты, лаконичности нашего языка. Он обратил внимание на то, что обработанные в его комедиях повторы – это сочетания исключительно ради музыки, которые несут ритмическую функцию. Именно поэтому в его произведениях повторяются элементы, не имеющие языкового фактора.

S.Rustamova

The main features of the language and style of Uzeyir Hajibeyov's comedies *Summary*

The article examines the main features of the language and style of U.Hajibeyov. The fact that each character, in his comedies speaks his own language and vividly shows their characteristic features, is a bright example of the beauty, conciseness of our language. He drew attention to the fact that the repetitions processed in his comedies are combinations for the sake of music solely, that have a rhythmic function. That is why elements that do not have a language factor are repeated in his works.

Rəyçi: dos. Ə.F.Axundova

Redaksiyaya daxil olub: 12.03.2022

N.SEYİDOVA*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*
e-mail: nigarseyidova@bsu.edu.az

DOI:10.48652/c5368-5921-4753-e

Bakı Dövlət Universiteti

(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

SEMANTİK DƏYİŞİKLİKLƏRİN FORMALARI**Açar sözlər:** *semantik dəyişiklik, metafora, metonimiya, sinekdoxa, məna genişlənməsi, məna daralması***Ключевые слова:** *семантическое изменение, метафора, метонимия, синекдоха, расширение значения, сужение значения***Key words:** *semantic change, metaphor, metonymy, synecdoche, semantic extension, semantic narrowing*

Dünyanın bütün dillərində baş verən semantik dəyişikliklər dilin inkişaf prosesi ilə bağlıdır. Ümumi dilçilik ədəbiyyatında sözlərdə baş verən semantik proseslərin təhlilinə aid çox sayda əsərlər yazılmışdır (3; 4; 6; 9; 10 və s.). Hansı dildə yazılmasından asılı olmayaraq, bu əsərləri nəzərdən keçirdikdə, məlum olur ki, sözlər dünyanın bütün dillərində semantik dəyişikliklərə məruz qalır. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ XIX yüzildə semantik dəyişiklikləri araşdıran tədqiqatçılar onları təsnif etmək və semantik dəyişmələrin müəyyən tiplərini fərqləndirmək zərurəti ilə qarşılaşmışdılar. Həmin dövrün dilçilik əsərlərində semantik dəyişmələrin təsnifinin müxtəlif prinsipləri irəli sürülürdü. Dünya dillərində baş verən semantik hadisələr ən çox məna daralması, məna genişlənməsi, mənada ümumiləşmə və ya konkretləşmə, metafora və metonimiya əsasında mənanın köçürülməsi, müsbət məna qazanılması, mənfi məna kəsb etməsi kimi təsnif edilir.

Linqvistik ədəbiyyatda semantik dəyişikliklər fərqli şəkildə təsnif olunsada, əsasən məna dəyişməsinin üç növü fərqləndirilir.

Semantik dəyişikliklərdən biri – mənanın köçürülməsi – həm leksikologiyada, həm də üslubiyyatda ətraflı araşdırılır. Bəkir Çobanzadə bu hadisəni “məna intiqalı” adlandıırırdı. Məna köçürülməsinə metafora, metonimiya, sinekdoxa aiddir. Bu prosesdə adətən iki obyekt iştirak edir. Obyektlərdən birinin əlamətləri, keyfiyyətləri, forması, hərəkəti digərinə köçürülür. Uyğun olaraq, adları da köçürülür.

Metaforanın ən sadə növü tam xarici bənzərlik əsasında yaranır. Məsələn, “ayaq” həqiqi mənada bədən üzvü kimi, metaforik mənada isə a) dayaq; b) axar suların aşağı hissəsi; c) son, axır və s. mənasında işlədilir. Yaxud “baş” sözü bir sıra metaforik mənaya malikdir: a) zirvə, təpə, üst; b) kənar, qıraq, yan; c) başlanğıc; ç) uc, qurtaracaq; d) hörmətli yer və s.

Canlılar cansız əşyalara məxsus əlamətlərlə səciyyələndirilir: soyuq su – soyuq nəzər (adam, münasibət...), dumanlı səhər – dumanlı fikir, iti bıçaq – iti söz (göz), bişmiş xörək – bişmiş adam.

Bəzən də cansızlar canlılara məxsus əlamətlərlə səciyyələndirilir: qəzəbli adam – qəzəbli dalğa (şimşək, külək...).

Metafora yüksək obrazlılığa malik olduğuna, bu və ya digər hadisəni daha təsirli ifadə etdiyinə görə bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunur:

Səhərdir....Darayır saçlarını gün,

Tərləyir Qafqazın qarlı dağları (S.Vurğun) (bunu dəyişmək olar)

Bu nümunədə günün saçlarını daraması və dağların tərləməsi metaforadır. Çünki, günün saçları olmur, dağ da tərləmir. Hər iki əlamət canlılara məxsusdur.

Məna köçürülməsinin digər növü olan metonimiya məkan, zaman və s. kimi yaxınlıq əlaqəsi əsasında bir əşyanın adının digərinə köçürülməsidir. Metafora bənzərlik əsasında yarandığı halda, metonimiyada iki və ya daha çox əşya eyni sözlə adlanır.

Məkanla bağlı metonimiyaya müxtəlif nümunələr göstərmək olar. “Həbsxana” sözü həm həbsxananın özünü, həm də həbsxanadakı adamları (bütün həbsxana ayağa qalxdı) ifadə edir. Eyni fikri universitet, ölkə, kənd, məhəllə, salon, şirkət və s. haqqında da demək olar.

“İclas diqqətlə mübahisənin necə qurtaracağını gözləyirdi” (M. İbrahimov). “Salon təbrik edir, salon əl vurur” (H.Arif). “Bütün salon qulaq asdı qocanın gur səsinə” (S.Vurğun).

Zamanla bağlı məna köçürülməsinə də çox sayda nümunə göstərmək olar. “İl” sözü həm vaxt, həm də mərasim (il vermək) mənalarını ifadə edir.

Bəzən bir söz həm materialı, həm də bu materialdan hazırlanmış əşyanı, onunla bağlı hadisəni bildirir: ağac 1) bitki; 2) əsa; dil 1) ağızdakı ət parçası; 2) ünsiyyət vasitəsi və s.

Metonimiya sanki ixtisar nəticəsində meydana çıxır. (8, s.166) “Qızıl saat” əslində “qızıldan düzəldilmiş saat” deməkdir. İclas (yəni iclasın iştirakçıları) qərara alır.

Metonimiyaların aşağıdakı geniş yayılmış növləri var:

1) Əsərin adı əvəzinə müəllifin adı işlənir: Vəqifi oxudum. Sabiri əzbər bilir.

2) Qabın içindəki əşya əvəzinə qabın öz adı işlənir: İki boşqab yedi. Bir qazan bişirib.

3) Canlıların və ya başqa cisimlərin adı əvəzinə onların olduğu yer, ərazi adı işlədilir: Kənd meydana axışdı. Avropa qurtardı ölümdən, qandan (S. Vurğun).

4) Bir sıra terminlər həm müəyyən tədqiqat obyektinin adını, həm də həmin obyektə öyrənən elmin adını bildirir: qrammatika həm qrammatik quruluşu, həm də qrammatik quruluşu öyrənən elm mənasında işlənir. Fonetika, leksika, morfologiya, tarix, coğrafiya, biologiya və s. sözlər də bu qəbildəndir. Çəkilmiş misallardan aydın görünür ki, semantik dəyişikliklərdən biri olan metonimiya da dilin zənginləşməsində xüsusi rol oynayır.

Sinekdoxa bir sözün başqa sözlə birlikdə ifadə etdiyi mənanı təklikdə ifadə edə bilməsinə deyilir (1, s.316). Həsərət Həsənov isə sinekdoxaya belə tərif verir: “sinekdoxa arasında kəmiyyət münasibəti əlamətinə görə bir hadisənin mənasının digərinə köçürülməsidir: bütövün adının hissəsinin adının, eləcə də xüsusiyyətin əvəzinə ümumünün işlədilməsidir” (7, s.50). Məsələn, Zəkali adamlar tarix boyu yaşayır cümləsini götürək. Bu cümlədəki zəkali adam birləşməsi ağıllı adam, istedadlı adam, məşhur adam və s. mənaları bildirir. Lakin bəzən zəka sözü təklikdə zəkali adam mənasını ifadə edir. Məsələn: Tarixdə çox vaxt böyük zəkalar sadə insanlar olur. Bu cümlədəki zəkalar sözü sinekdoxadır.

M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva, "Azərbaycan dilinin semasiologiyası" (8, s.171) kitabında sinekdoxanın müxtəlif formalarını fərqləndirirlər:

1. Bədən üzvlərinin adı ilə əlaqədar sözlər bütövlükdə şəxs anlayışını bildirir: yekəbaş, əyriboyun, ağsaqqal, ağbirçək, yaşılbaş, keçəl.

2. Geyim, paltar adı şəxs adını əvəz edir: sarköynək, qırmızıpapaq.

Çirmələnib nə durubsan qarşımda,

Anam sənə qurban, ay Sarıköynək! (Aşıq Ələsgər)

Ə.Qəmküsar “Əshabi-kəhf” felyetonunda yazırdı: “...Şəhərin ağbaş, göybaş və sarıbaşları cərgə ilə... yuxarı tərəfdə əyləşdilər”. Burada insan paltarının adı insanı bütövlüklə, obrazlı şəkildə səciyyələndirir.

3. Daha ümumi anlayış bildirən söz konkret əşya adı yerində işlənir: qurd (canavar), aş (yemək), gül (bənövşə), meyvə (alma), ağac (söyüd).

Dilimizdə sinekdoxanın müxtəlif şəkillərindən həm ədəbi dildə, həm də danışiq dilində geniş istifadə olunur.

Henrix Paul dəyişmə prosesini sözün ilkin mənasının dəyişməsi "sözün həqiqətən dəyişməsinin «rüşeymi»nin olduğu uzual mənadan okkazional mənadan uzaqlaşması" kimi şərh edir. O, hər bir fərdin dildəki sözün uzual (norma daxilində, adi) işlənməsindən müəyyən sapmaların meydana çıxdığı nitq fəaliyyətini qarşılaşdırırdı. Alimin fikrincə, sözlərdəki

semantik dəyişmələr dil və ya qeyri-dil proseslərinə görə deyil, ümumqəbul edilmiş məntiqi sxemlərə uyğun olaraq baş verir. H. Paul semantik dəyişmələrin ən mühüm növlərindən mənə daralması və mənə genişlənməsini göstərərək, onların bir-birinə əks proseslər olmasını qeyd etmişdir (9, s. 106).

Bernard Qrum da mənə genişlənməsi və daralmasına böyük diqqət verərək qeyd edir ki, mənə daralması mənənin genişlənməsinin əks prosesidir. "Mənənin daralması müəyyən zaman daxilində bütöv əşyalar, predmetlər sinfini ifadə edən sözün sonradan həmin sinfin ancaq bir hissəsini ifadə etməsi, adlandırması prosesidir. Dildə eyni bir əşyanın adlandırılması üçün iki söz mövcuddursa, nə qədər ki onların funksiyaları ayrılmayıb, onlardan biri ümumi məfhumu, digəri isə onun hissəsini bildirmirsə, həmin sözlərin yanaşı fəaliyyət göstərməsi çətindir" (6, s. 132).

Semantik dəyişmələr – mənənin genişlənməsi və daralması – mənənin köçürülməsindən tam şəkildə fərqlənir. Belə ki, mənə genişlənməsi və daralması bir əşya və bir söz çərçivəsində baş verir. Burada, xüsusilə də mənə genişlənməsində, mənə köçürülməsindən fərqli olaraq iki deyil, bir obyekt var. Tarixən sözün mənə kəmiyyəti dəyişərək söz başqa sözlərlə birləşib müxtəlif mənə çalarları yaradır ki, bu zaman da mənə genişlənir və ya daralır. Mənə genişlənmə, həm də mənə dəyişmə prosesidir. Məfhmunun həcmi genişləndikcə oxşar əşyaların ümumiləşməsinə təsir göstərsə, daralma isə işlədilmənin ixtisarıdır. Sözün işlədilmə dairəsinin genişlənməsi və ya məhdudlaşması nəticəsində mənə genişlənə və ya darala bilər. Mənənin daralması və ya genişlənməsi qarşılıqlı olmaqla biri digərini tamamlayır. Biri digəri üçün əsas olur.

Söz öz köhnə mənasını itirdiyi zaman məzmunu və həcmi daralır. Sözün mənə həcmə genişlənməsi yeni törəmə mənalarının yaranması və sinonimlik əlaqənin genişlənməsi nəticəsində əmələ gəlir. Bu zaman sözün məntiqi-əşyavi məzmunu və tətbiq olunma sahəsi genişlənir.

Sözün mənə dəyişməsi nəticəsində mənə genişlənən sözlərə imtahan, böyük, yoldaş və s. leksik vahidləri göstərmək olar. Bu sözlərdə ilk əsas mənə qalmaqla yeni mənələr meydana gəlmişdir. İmtahan sözünün ilkin mənası hər hansı bir fənn üzrə keçirilən yoxlama, imtahan komissiyası, törəmə mənası sınaq - məni imtahana çəkir; böyük sözünün ilkin mənası kəmiyyətcə ölçüləri iri - böyük daş, törəmə mənası çox güclü - böyük daşqın, sayca çox, böyük Nizami, başçı – qoşun böyüyü; yoldaş sözünün ilkin mənası dost, rəfiq – məktəb yoldaşı, törəmə mənası vətəndaş – bir yoldaş sizi soruşurdu, arvad – həyat yoldaşı və s.

Mənə daralmış sözlərə aş, sancaq, tütün və s. sözləri misal göstərmək olar: aş - əvvəllər bütün yeməklərin adı, indi isə xörəklərdən birinin adı (plov), sancaq - əvvəllər, həm ərazi bölgüsü, həm də bənd edən əşya, indi ancaq ikinci mənada, tütün əvvəllər tütün və tüstü mənalarında, indi ancaq birinci mənada işlədilir.

Ədəbiyyat

1. Afad Qurbanov, Müasir Azərbaycan ədəbi dili I cild, Bakı, 2003, 449 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. Bakı, Şərq-Qərb, 2006
3. Bloomfield L. Language. New York, 1933.
4. Carnap R. introduction to Semantics. Cambridge, 1942.
5. Əbülfəz Rəcəbli, Nəzəri dilçilik, Bakı, Nurlan, 2003, 515 s.
6. Groom B. A. Short History in English Words. London, 1934.
7. Həsərat Həsənov, Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, dərslik, Bakı, 2001, 351 s.,
8. Musa Adilov, Zemfira Verdiyeva, Firəngiz Ağayeva, "Azərbaycan Dilinin Semasiologiyası, Bakı, Elm, 2019
9. Пауль Г. Принципы истории языка., М 1960
10. Ullmann S. The Principles of Semantics. Glasgow, 1959.

Н.Сеидова**Формы семантических изменений**
Резюме

Внимание лингвистов к различным аспектам лексики не случайно поскольку именно лексический состав в отличие от других уровней языка, находясь в состоянии почти непрерывного движения, характеризуется наибольшей изменчивостью и непостоянством. В данной статье на богатом лингвистическом материале анализируются формы семантических изменений слов. В семантике и исторической лингвистике семантическое изменение относится к любому изменению значения слова с течением времени. Этот процесс также называется семантическим сдвигом, лексическим изменением и семантической прогрессией. Общие типы семантического изменения включают улучшение, уничижение, расширение, семантическое сужение, метафору, метонимию и синекдоху.

Изменение значения слова, то есть расширение, сужение значения, образность и т. д., служит для улучшения лексического состава языка и развивает лексику языка не по количеству, а по содержанию.

N.Seyidova**Forms of semantic changes**
Summary

The attention of linguists to various aspects of vocabulary is not accidental since being in a state of almost continuous movement the lexical composition, unlike other levels of the language, is characterized by the greatest variability and impermanence. In this article, the forms of the semantic changes of the words are analyzed on rich linguistic material. In semantics and historical linguistics semantic change refers to any change in the meaning(s) of a word over time. This process is also called semantic shift, lexical change, and semantic progression. Common types of semantic change include amelioration, pejoration, semantic extension, semantic narrowing, metaphor, metonymy, and synecdoche.

Changing the meaning of a word, that is, semantic extension, semantic narrowing, imagery, etc. serves to improve the lexical composition of the language and develops the vocabulary of the language not in quantity, but in content.

*Rəyçi: prof. N.Q.Cəfərov**Redaksiyaya daxil olub: 01.03.2022*

L.E.SÜLEYMANOVA*müəllim, dissertant**e-mail: azerbaijanVIP@gmail.com***Azərbaycan Dillər Universiteti***(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)***DİSKURS PROBLEMİNƏ MÜASİR BAXIŞ****Açar sözlər:** *diskurs, konsept, mətn, kontekst, koqnitiv, situasiya, proses***Ключевые слова:** *дискурс, концепт, текст, контекст, когнитив, ситуация, процесс***Key words:** *discourse, concept, text, context, cognitive, situation, process*

XX əsrdə dilçilik elmində yaranan bir çox cərəyanlar, dilçilik anlayışları, terminləri arasında diqqət cəlb edənlərdən biri də diskurs anlayışıdır. Diskursun tədqiqi keçən əsrin 20-ci illərindən başlamış və artıq yeni bir sahə kimi dilçilikdə özünə yer tapmışdır.

XX əsrin II yarısından başlayaraq isə diskurs müasir dilçilikdə tədqiqat obyektinə çevrilmiş, diskursun mahiyyəti, tipləri, linqvistik, pragmatik və koqnitiv xüsusiyyətləri bərədə xeyli tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir.

Diskurs termini tənqidi nəzəriyyə, dilçilik, sosiologiya, fəlsəfə, sosial psixologiya və digər bir çox müxtəlif sahələrdə işlədilir və ona müxtəlif perspektivlərdən yanaşılır.

Linqvistik terminlər lüğətində “diskurs” termini belə açıqlanır: “Ekstralingvistik, pragmatik və digər amillərlə birgə əlaqəli mətn; hadisə aspektində götürülmüş mətn, məqsədyönlü sosial fəaliyyət kimi, insanların qarşılıqlı əlaqəsində və onların şüurlarının mexanizmlərində (koqnitiv proseslərdə) iştirak edən komponent kimi nəzərdən keçirilən nitq. Diskurs həyata köçürülmüş danışqdır (1, s. 53).

Diskurs məfhumu dilçilik elmində ilk dəfə Amerika alimi Z.Hərris tərəfindən “Diskurs təhlili” (“Discourse analysis) məqaləsində işlədilmişdi. Z.Hərris diskursu mətnin cümlədən böyük parçası hesab edir (9, s.4).

Professor A.Məmmədov qeyd edir ki, diskurs mətn ilə qarşı-qarşıya qoyularaq fəaliyyətdə olan danışq parçası kimi qəbul edilir. O, müəyyən mənanı kontekstdə əldə edir. Bu kontekst dildə məlumatın ötürən tərəfindən müəyyən məqsədlərlə, konkret şəraitdə və mənada istifadə edilir. Diskurs əlaqəli danışq parçasıdır (1, s.54).

Diskurs aktuallaşdırılmış mətnidir. Bu yanaşmanın əsasını T.A.Van Deyk qoymuşdur. T.A.Van Deyk diskursu konkret danışq kimi, danışq tipi kimi, janr kimi, sosial funksiya kimi nəzərdən keçirir (7).

Bu zaman ortaya nəzərə çarpan bir məqam çıxır ki, diskurs elə kontekstdəki mətnidir. Diskursun tamlığı üçün mətn və diskursun birliyi nəzərə alınmalıdır, yəni diskurs=mətn + kontekst (burada verbal və qeyri-verbal, dildaxili və dilxarici ünsürlərin tam vəhdəti nəzərdə tutulur.

Diskurs dedikdə özündə mətni və sosial kontekstdə olan dinamik dil fəaliyyətini birləşdirən proses başa düşülür. Yəni diskurs mətn və sosial kontekstin məcmusu kimi nəzərdən keçirilir.

Beləliklə, kontekst diskursun formalaşmasına təsir edən ən əsas amillərdən biri kimi qəbul edilir. Kontekstə kommunikasiya prosesində iştirak edənlər və onların rolu, məqsədləri, onları əhatə edən zaman, ümumi fon biliyi və s. daxildir.

Geniş mənada diskurs məfhumunun altında müəyyən zaman, məkan və situasiya kontekstində danışan və dinləyən arasında ünsiyyət prosesində baş verən kommunikativ hərəkət başa düşülür. Bu kommunikativ hərəkət həm şifahi, həm də yazılı, həm verbal, həm də qeyri-verbal tərkib hissəli ola bilər.

E.Benvenist demişkən “diskurs danışanın mənimsədiyi dildir, diskurs canlı nitqdır” (3, s.276).

R.Lanqaker qeyd edir ki, diskurs təbliğatın elə obyektidir ki, o, subyektin yaratdığı dünyanı əks etdirir. İnsana aləm bilavasitə verilmir, onu insan özü yaradır və özü şərh edir, dünyanı öz psixikamızla yaradırıq (2, s. 30).

M.Fukoya görə diskurs artıq deyilmişlə heç vaxt deyilməmişin sintezidir (4, s.145).

Bir sıra rus tədqiqat əsərlərində diskurs mətnin yaradılması və oxunması prosesi kimi başa düşülür. Xüsusilə də N.A.Kulibina yazılmış mətn kimi kitabla bir kəsin oxuduğu kitabı fərqləndirməyi təklif edir. Birinci halda bu, ilk sözündə son durğu işarəsinə qədər bütün qrafik formada həqiqətən mətndir. İkinci halda isə o, qavrama prosesində xüsusilə də bədii diskursun qavranması prosesində yaranan diskursdur (5, s. 79).

Diskurs fəaliyyətdə olan dildir. Diskurs onun iştirakçıları, yəni danışan və dinləyən, və ya yazan və oxuyan arasında sövdələşmə kimi görünən linqvistik kommunikasiyadır.

N. Enkvist diskursu belə izah edir: “Diskurs mətn ilə situasiya komponentinə malik kontekstin məcmusudur. Belə ki, diskursun əsas şərti kontekst sayılır. Biz mətnə situativ kontekstən ayrı baxdığımız halda, diskurs situasiyanın bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilir” (8, s. 369).

Deməli, diskurs daha mürəkkəbdir, onun təhlili üçün biz mətndəki eksplisit informasiyadan əlavə mətnarxası nəyin nəzərdə tutulduğunu, yəni implisit informasiyanı müəyyənləşdirməliyik.

Diskurs və mətni fərqləndirmək üçün bəzən onları proses və nəticə kimi qəbul edirlər. Diskurs fəaliyyətdə olan, yəni proses, mətn isə tamamlanmış sabit, yəni nəticədir. Diskurs linqvo-sosial sahəni əhatə etdiyi halda, mətn isə linqvistik sahəyə aiddir.

Mətn diskursun təzahürünün müşahidəsi və qeydə alınmasında yeganə imkandır. Belə ki, diskurs mətndə reallaşır. Diskurs zaman və ya məkan daxilində inkişaf edən proses, bu proses və nəticəni özündə birləşdirən daha geniş fəaliyyət növü hesab edilir.

Diskurs mətn öncəsi və sonrası koqnitiv prosesdir. Bu zaman ünsiyyət bu şəkildə baş verir: ünsiyyət=danışanın diskursu+həmsöhbətin diskursu. F.Veysəlli belə bir nəticə çıxarmışdır ki, diskurs=dil və ya üslub özəlliyi (variant)+mətn+kontekst. Diskursu ünsiyyət kimi qəbul etsək onun komponentlərinə mətni, mətnin yaranması və eyni zamanda onun digər iştirakçı tərəfindən interpretasiya olunmasını daxil etməliyik (2, s.22).

Diskursla mətnin qarşılaşmasında birincini proses, ikincini isə prosesin nəticəsi kimi götürürlər. Bu o deməkdir ki, diskurs hərəkətdir, fəaliyyətdə olandır, real danışmaq akt ilə bağlıdır. Diskurs mətndə və mətn vasitəsilə reallaşır (2, s. 21).

Koqnitiv dilçilikdə diskurs xüsusi sosio-mədəni kontekstdə şəüur, təfəkkür və dilin strukturlarının qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticəsi kimi nəzərdən keçirilir (6, s.8).

Diskurs prosesi sadəcə yazılan və ya deyilənə əsaslanmır, diskurs sözlərin kontekstində danışan və dinləyən arasında mənanın müzakirəsinin də daxil olduğu dinamik prosesdir. Diskurs fəaliyyətdə olan dil kimi, cümlədən sonra dil vahidi kimi, mədəni, institusional və ideoloji cəhətdən müəyyən olunmuş təcrübə kimi izah olunur. Diskurs dilin bütün əsas funksiyalarını əks etdirir: koqnitiv, kommunikativ, sosial və linqvistik.

Diskurs və mətn arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz, çünki diskursu nəzərdən keçirdikdə yalnız deyilən deyil, həm də deyilməyən və ya deyilə bilməyən, lakin məna tutumunda özünə yer alan diqqət mərkəzinə gətirilməlidir. Əgər diskurs artıq formalaşmış mətn və kontekstin vəhdəti kimi götürülsə, onun diskurs olması yalnız digər şəxslər tərəfindən qavranılma prosesində üzə çıxır.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çəşioğlu, 2010, 91 s.
2. Veysəlli F.Y. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı: Təhsil, 2010, 140 s.
3. Бенвенист Е. Общая лингвистика. М.: Прогресс, 1974, 446 с.
4. Фуко М. Порядок дискурса// Воля к истине. М.: Касталь, 1996, 448 с.
5. Кулибина Н.В. Художественный дискурс как актуализация художественного текста в сознании читателя // Мир русского слова.- 2001 № 1.
6. Караулов Ю.Н., Петров В.В. Об Грамматики текста к когнитивной теории дискурса// Т.А.ван Дейк. Язык. Познание. Коммуникация. М.: Прогресс, 1989, с. 5-11
7. Dijk Teun A. van. Discourse and context: A Sociocognitive Approach Cambridge University Press, 2008, 267 p.
8. Enkvist N.E. From Text to Interpretability: A Contribution to the Discussion of Basic terms in Text Linguistics. Connexity and Coherence: Analysis of Text and Discourse Ed by W.Heydrich. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 1989, p.p. 369-382.
9. Harris Z. Discourse analysis: A small text // Language, NY: Linguistic Society of America, 1952, vol.28, №.4, p. 1-30

Л.Э.Сулейманова

Современный взгляд на проблему дискурс

Резюме

Начиная со второй половины XX века дискурс превратился в объект исследования языкознания, появилось множество научных произведений о важности дискурса, его типах, о когнитивных и прагматических особенностях. Термин «дискурс» был впервые использован в серии статей, опубликованных Зеллиг Харрис («Анализ Дискурса») в 1982 году. Научная статья под названием «Современный взгляд на проблему дискурса» исследует лингвистические, когнитивные, прагматические особенности дискурса. Во-первых, в нем содержится некоторая информация о термине "дискурс". Дискурс означает текст + контекст, в котором контекст содержит ситуационный компонент. Нет дискурса без текста и контекста. В статье носит теоретический характер, содержит различные подходы к проблематике дискурса. Были также затронуты различия между текстом и дискурсом. Текст является конечным продуктом, в то время как дискурс - это процесс построения текста. Любой дискурс подразумевает существование текста, в то время как не все тексты можно рассматривать как дискурс.

L.E.Suleymanova

Modern view to the problem of Discourse

Summary

Beginning from the second half of the XX century discourse became the object of study in modern linguistics, many research works have appeared on the nature of discourse, its types, linguistic, cognitive and pragmatic features. The term "discourse" was firstly used in a series of papers published by Z.Harris ("Discourse analysis") in 1982. The scientific article named "Modern view to the problem of Discourse" investigates the linguistic, cognitive, pragmatic peculiarities of the discourse. Firstly, it gives some information about the term "discourse". Discourse means text + context, where context contains a situational component. There is no discourse without text and context. The article covers theoretical framework and contains different approaches to the issue of the discourse. The differences between the text and the discourse have been touched upon as well. Text is a final product, while discourse is a process of text construction. Any discourse implies existence of text, whereas not all texts can be treated as discourse.

Rəyçi: f.e.d., prof. F.F.Cahangirov

Redaksiyaya daxil olub: 04.01.2022

S.Ş.XANKİŞİYEVƏ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

FEİLİ SİFƏT FEİLİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARINDAN BİRİ KİMİ

Açar sözlər: feili-sifət, sifət, feili isim, feilin şəxslı forması, feilin şəxssız forması**Ключевые слова:** причастие, прилагательное, отглагольное существительное, личные формы глагола, неличные формы глагола**Key words:** participle, adjective, verbal noun, finite forms of the verb, non-finite forms of the verb

Dil mütəxəssisləri bildirirlər ki, nitq hissələri içərisində feil bəhsi mürəkkəb sistemə malikdir. Heç də təsadüfi deyildir ki, rus alimi V.V.Vinoqradov feil bəhsini sistemlər sistemi adlandırmışdır. Feil morfologiyasının ən böyük və zəngin hissəsidir.

Feil müstəqil bir nitq hissəsi kimi özünəməxsus leksik-semantik mənaya, morfoloji əlamətə və sintaktik funksiyaya malikdir. Bu xüsusiyyətlərinə görə feillər təkcə digər nitq hissələrindən fərqlənmir, həmçinin nitq hissələri sistemində müstəqil rol oynayır. Feillərin həm şəxslı, həm də şəxssız formaları vardır. Şəxslı formalar feilin əsas xüsusiyyətlərinin müəyyən qismini özündə cəmləşdirir. Lakin feillərdə bir sıra xüsusiyyətlər də vardır ki, bunlar şəxssız formalarla ifadə olunur. Şəxslı və şəxssız formalar bəzən ilk baxışda bir-birinə zidd görünsələr də, onlar dialektik vəhdətdir və feilin ayrılmaz əlamətləridir.

Müasir ingilis dilində feilin təsriflənməyən formaları çox geniş işlənmə dairəsinə malikdir, onlar xalq danışığı dilində, bədii əsərlərdə, mətbuat dilində və s. işlənir. Feilin şəxssız formaları bir sıra xüsusiyyətlərinə görə şəxslı formalarından fərqlənir.

Müasir ingilis dilində feilin təsriflənməyən formalarının kontekstual-funksional əlamətlərindən biri onların adi danışığda, kontekstual şəraitdə, bədii ədəbiyyatda və s. istifadə olunmasıdır.

Feilin şəxssız formalarından biri də feili sifətdir. Müasir ingilis dilində iki feili sifət vardır.

1. İndiki zaman feili sifəti (*the Present Participle*)

2. Keçmiş zaman feili sifəti (*the Past Participle*)

İndiki zaman feili sifəti feilin digər şəxssız formaları kimi ikili xüsusiyyətə malikdir. O, feil, sifət və zərf xüsusiyyətlərinə malik olur.

Onun sifət və zərf xüsusiyyətləri özünü cümlədəki sintaktik funksiyasında göstərir, belə ki indiki zaman feili sifəti cümlədə sifətlər kimi təyin, zərflər kimi zərflik funksiyasında işləyə bilər. İndiki zaman feili sifətinin aşağıdakı feili xüsusiyyətləri var.

1. İndiki zaman feili sifəti zaman və növ xüsusiyyətlərinə malikdir,

Indefinite *hearing* (active) – *being heard* (passive)

Perfect *having heard* (active) – *having been heard* (passive)

Təsirli feilin indiki zaman feili sifət forması vasitəsilə tamamlıq qəbul edə bilər. Məsələn,

Following *the signature* of the above contract and the successful completion of the first technical meeting, we feel that it will help our expanding relationship with your organizations.

2. Feilin şəxslı forması kimi indiki zaman feili sifəti də zərflə təyin oluna bilər. Məsələn, The children rushed into the room laughing *loudly*.

Keçmiş zaman feili sifəti də ikili xüsusiyyətə malikdir. Onun da feil, sifət və zərf xüsusiyyətləri vardır. Keçmiş zaman feili sifətinin sifət və zərf xüsusiyyətləri onun cümlədəki sintaktik funksiyalarında özünü göstərir. Keçmiş zaman feili sifəti cümlədə sifətlər kimi təyin, zərflər kimi zərflik funksiyalarında işləyə bilər.

Keçmiş zaman feili sifəti də feilin şəxslı forması kimi zərflə təyin oluna bilər və təsirli feillərdən yaranan keçmiş zaman feili sifəti vasitəsiz tamamlıq tələb edir.

A few early fallen oak leaves strewn the terrace already.

Keçmiş zaman feili sifəti zaman baxımından fərqlənir, cümlədə işlədilən şəxslı feilin zamanından asılı olmayaraq, o ancaq bir formada işlənir. [5, s. 247]

Təsirli feildən düzəldilmiş keçmiş zaman feili sifəti özlüyündə məchul növ mənasına malikdir, yəni təsirli feildən düzəldilən keçmiş zaman feili sifəti heç bir əlavə qrammatik vasitənin iştirakı olmadan, özlüyündə hərəkətin kiminsə tərəfindən icra olunduğunu bildirir. Məsələn, a broken cup, the written letter

Təsirsiz feillərdən düzəldilmiş keçmiş zaman feili sifəti məchul növ mənasına malik deyil və onun cümlədə müstəqil sintaktik funksiyası olmur, mürəkkəb zaman formalarında işlədilir. Məsələn, He said that he had *lived* in London for three years.

Feillər feili sifət şəkilçiləri adlandırdığımız şəkilçiləri qəbul edərək, feilin xüsusiyyətlərini saxlamaqla yanaşı, sifətlərə yaxınlaşır, sifət xüsusiyyətləri də qazanır. [16, s. 276]

Feili-sifətin qrammatik kateqoriya kimi ikili səciyyəsi onun sintaktik xüsusiyyətlərində aydın şəkildə təzahür edir. Həm söz birləşməsi, həm də cümlə daxilində feili-sifətin müxtəlif sözlərlə girdiyi qrammatik əlaqələr onun dil sistemindəki xüsusi rolunu əks etdirir.

Feili-sifət bir tərəfdən feil kökləri vasitəsilə başqa sözləri idarə edərək feili söz birləşmələri, feili-sifət tərkibləri yaradır, digər tərəfdən isə feili-sifət əlaməti vasitəsilə söz birləşmələrinin komponentlərinin formalaşmasına təsir göstərir. Cümlə daxilində isə feili-sifət əlaməti formalaşır və bu formalar əsasında yaranan birləşmələr yalnız sifətə və ya zərflə məxsus sintaktik mövqedən çıxış edir, sifət və zərfın daşdığı sintaktik funksiyalarla bağlı cümlə üzvləri ola bilər.

Feili-sifətin söz birləşməsi və cümlə daxilindəki spesifik mövqeyini nəzərə almadan bu kateqoriyanın sintaktik səviyyəsini müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Bununla əlaqədar olaraq, feili-sifətin sintaktik xüsusiyyətlərini söz birləşməsi və cümlə konteksti daxilində nəzərdən keçirmək məqsəduyğundur.

Feili-sifətlər söz birləşmələrinin təşkilində maraqlı xüsusiyyətə malikdir. Bütövlükdə söz birləşmələrinin xarakteri onu əmələ gətirən komponentlərin qrammatik xarakteri ilə müəyyənləşir.

Həmçinin söz birləşməsinin mənası onu təşkil edən sözlərin mənasının sadəcə ümumiyyəti olmayıb, sözlərin leksik-semantik əlaqələrinin ifadəsi, ümumiləşmiş halıdır. Bu səbəbdən söz birləşməsi daxilində feili-sifətlərin digər sözlərlə leksik-qrammatik əlaqələrinin, tarixən bu əlaqələrdə baş verən dəyişikliklərin üzə çıxarılması dilin qrammatik quruluşunun inkişaf meyilləri, sözlərin əlaqələnmə qaydaları və bu qaydalarda iştirak edən vasitələrin zənginliyi barədə aydın təəvvür yaradır.

Müasir ingilis dilində bəzi feili-sifətlər feil xüsusiyyətlərini tamamilə itirib sifətləşmişlər. Məsələn, *interesting, charming, alarming, complicated, distinguished, furnished*, etc.

Müasir ingilis dilində indiki zaman feili-sifətini izah etmək üçün birinci növbədə sifət ilə indiki zaman feili-sifəti arasındakı fərqi izah etmək, feili-sifətin təyin etdiyi ismin əlaməti-ni, indiki zaman feili-sifətinin müvəqqəti proses əlamətini bildirdiyi aydınlaşdırılmalıdır.

İngilis dilində işlənən feili sifətlərin sifət xüsusiyyəti olsa da feili sifətlə sifətlər arasında bəzi izomorfik xüsusiyyətlər vardır. Bunlardan bəzilərini nəzər salaq.

1. Müasir ingilis dilində feili sifətlər də sifətlər kimi təyin edə bilər. Lakin sifətlərdəki təyinetmə xüsusiyyəti daimi əlamət kimi özünü göstərir. Feili sifətlərdəki təyinetmə isə hərəkətlə bağlı əlamət kimi özünü göstərir. Məsələn: *sweet tea – sweetened tea*

2. Sifətlərdən əvvəl dərəcə əlamətlərini artırmaq olur, lakin bu xüsusiyyət feili sifətlərdə mümkün deyil.

3. Feili sifətlərdə əlamət bildirmək hərəkətlə bağlı üzə çıxır, sifətlərdə isə əlamətlə bağlıdır.

Türkologiyada feli sifətin gah feil, gah sifət bəhsində, gah da ayrıca bir nitq hissəsi kimi tədris olunması məqsədəuyğun hesab olunmuşdur. Bu mənada A. Troyanski, A. Borovkov, R. Cumanigözov və başqaları feili sifəti ayrıca bir nitq hissəsi hesab etməyə çalışmışlar. Lakin feili sifət feilin təsriflənməyən formalarından biri kimi feil bəhsində öyrənilir. Əsl həqiqət də belədir. [17, s. 255]

Q. Kazımov qeyd edir ki, feili sifətlər dərslük və monoqrafiyalarda təsriflənməyən feillər adlandırılır, lakin bu ifadə düz deyil. Dildə təsriflənməyən – şəxsə, kəmiyyətə görə dəyişməyən feil olmaz. Feili sifətlərin özünəməxsus lüğət fondu da yoxdur. Odur ki, bəzilərinin etmək istədiyi kimi, feili sifəti ayrıca nitq hissəsi hesab etmək də məntiqsizdir. [16, s. 276]

Hər hansı bir feil, feli sifət şəkilçisi qəbul edə bildiyi kimi, asanlıqla təsriflənə də bilər. Bu hal feilin kökünə, əsasına aiddir. Q. Kazımov qeyd edir ki, feili sifət feilin aldığı bir formadır. O forma da ola-ola söz ayrı formada ola bilməz. Zaman, şəkil, şəxs formaları qəbul edərək dəyişmiş, təsriflənmiş feilə həmin şəkilçiləri tərpətmədən feili sifət şəkilçisi artırmaq mümkün olmadığı kimi, feili sifət formasına da bu şəkilçiləri artırmaq olmaz. Ona görə də feili sifətlərə, məsdərlərə və feili bağlamalara təsriflənməyən feillər yox, feilin şəxssiz forması demək daha düzgündür. [16, s. 276]

Əksərən dilçiliyimizdə feili sifət, feili bağlama və məsdərin feillik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq üçün “feili sifət də feil kimi təsirli və təsirsiz, təsdiq və inkar olur” kimi ifadələr işlədilir.

Bu cür ifadə tərzəi ona görə düzgün deyil ki, sanki feili sifət, məsdər və feili bağlama feil deyil, lakin feilə məxsus bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Əslində isə bunlar feildir və feilin əsas xüsusiyyətlərini, bütövlükdə semantikasını tam saxlamaqla yalnız təsriş formalı feillərdən –yəni şəxslə formadan fərqlənir. Odur ki, feili sifətin əsas xüsusiyyətlərindən danışarkən feili sifət də feil kimi yox, feili sifət də şəxslə feillər kimi demək məntiqlidir. [16, s. 277]

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində feili-sifəti şərtləndirən ən başlıca əlamət onun hərəkət məzmununa malik olmasıdır və onun hərəkət məzmununa malik olması bir sıra qrammatik kateqoriyaların, məsələn, növ, tərz, zaman, inkarlıq kateqoriyalarının yaranmasına imkan verir.

Dilçilikdə feili sifətlə bağlı tədqiqatlar aparılmasına baxmayaraq bu məsələ ilə bağlı hələ də mübahisəli problemlər qalmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Abasquliyev T. İngiliscədən Azərbaycan dilinə tərcümənin əsasları, Bakı, 1971.
2. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, IV hissə, Bakı, 1972.
3. Əliyev V. Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formaları, məsdər. Bakı, 1986.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1963.
5. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Maarif nəşriyyatı, Bakı, 1996.
6. Müasir Azərbaycan dili, II cild, morfologiya, Bakı, 1980.
7. L.M.Xanbutayeva, Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində infinitiv (ümumi tipoloji tədqiqat), Bakı, 2003.
8. Gordon E. m., Krylova I.R. Grammar of Present-day English, Moscow, 1974.
9. Ilysh B.A. History of the English Language, Leningrad, 1973.
10. Jespersen O. Modern English Grammar on Historical Principles, London, 1961.
11. Kaushanskaya B. L., Kovner R. L. and others, Grammar of the English Language, Leningrad, 1973.
12. Khaimovich B.S., Rogovskaya B. I. A Course of English Grammar, Moscow, 1967.
13. Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M. I., Guzeyeva K. A. An English Grammar, Morphology, 1985.
14. Galsworthy J.A. A Modern Comedy. The White Monkey. 1956.

15. II hisse-22.06.2016_B_ISM.QXD.qxd - Buludxan XƏLİLOV
<http://buludxan-xelilov.com> > pdf > azerb-dilinini...
 16. Qəzənfər Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya ...
<https://ebooks.azlibnet.az> > .
 17. <https://www.buludxan-xelilov.com> > pdf > morfolog...

С.Ш.Ханкишиева

Причастие одна из неличных формы глагола
Резюме

Причастие – это один из неличных форм глагола, который имеет особенности глагола. Прилагательного и наречия. различают 2 вида причастия причастие 1 и причастие 2. Некоторые причастие утратили свою вербальность и стали прилагательными. Причастие 1 по форме идентичен герундию и отглагольному существительному. Хотя они идентичны, они имеют схожие и отличительные черты. Причастие также имеет синтаксические функции в предложении.

S.Sh.Khankishiyeva

Participle - one of the non-finite forms of the verb
Summary

Participle is one of the non-finite forms of the verb. It has verbal, adjectival and adverbial characters. There are two participles in English: Participle I and Participle II. Some participles have lost verbality altogether and have become adjectives. Participle I has an identical form with the gerund and the verbal noun. Though they have an identical form they have some allomorphic and izomorphic features among them. Participle may have different syntactic functions in the sentence.

Rəyçi: dos. İ.M.Nuriyeva

Redaksiyaya daxil olub: 19.02.2022

S.Ə.XASIYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

ALMAN DİLİNDƏ MODALLIQ VƏ MODALLIĞIN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: alman dilində modal feillər, modallıq, modallığın ifadə vasitələri, dil, qrammatik vasitələr, keçmiş zaman

Ключевые слова: модальные глаголы в немецком языке, модальность, модальные средства выражения, язык, грамматические средства, прошедшее время

Key words: modal verbs in the German language, modality, modal means of expression, language, grammatical means, past tense

Dilçilik elmi modallığın tədqiqində uzun yol qət etmişdir. Modallıq danışanın dediklərinin məzmununun reallığa münasibəti bildirir. O yazır ki, modallıq müxtəlif vasitələrlə – qrammatik, leksik vasitələrlə ifadə oluna bilər. Modallığın qrammatik ifadə vasitələrinə feilin şəkillərini, modal feilləri və s. misal göstərmək olar.

Modallıqla bağlı əsas problem onun hansı kateqoriyaya aid edilməsidir ki, bu barədə giriş hissəsində məlumat vermişik. Modallıqla bağlı digər ziddiyyətli problem onun hansı tiplərinin olmasıdır. H.Buşa, G.Helbiq modallığın üç tipini göstərirlər:

1) obyektiv modallıq tipində danışanın nöqteyi-nəzərindən deyilmiş cümlənin məzmununun həqiqətə uyğunluğu ifadə olunur; 2) subyektiv modallıq tipində danışanın söyləmin məzmununa münasibəti əks olunur; 3) törəmə tipli modallıq daha mürəkkəb struktura malikdir (9).

Modallıq çox mürəkkəb bir hadisədir və demək olar ki, bütün dillərdə baş vermə ehtimalı böyükdür. Nətiqələr müəyyən nəticə əldə etmək üçün modallıq vasitəsilə məlumatı və ya cümlənin həqiqi ifadəsini dəyişdirirlər (6; 7). Modallığın tərifində feilin kateqoriyaları xüsusi yer tutur. Şifahi modallıq feilin kateqoriyaları ilə ifadə olunur. “Modus”, əslində, yalnız bir kateqoriyadır, lakin dilçiliyin ən çox məşğul olduğu mövzudur. Feilin kateqoriyası üç ifadə vasitəsinə bir-birindən fərqləndirir. Bunlara indikativ, konjunktiv və imperativ aiddir. “Indikativ” reallıq, həqiqət forması adlanır və real olan bir şeyi ifadə etməyə xidmət edir. “Indikativ” bütün mətnlərdə və dillərdə ən geniş yayılmış formadır: 1) /Er schläft/ (O yatır); 2) /Die Menschen in Afrika müssen wegen der stark ausgebreiteten Armut verhungern/ (Afrikadakı insanlar geniş yayılmış yoxsulluq səbəbi ilə acından ölmək məcburiyyətində qalırlar).

“Indikativ” həqiqətə uyğun olmayan bir şeyi də ifadə edə bilər: /Der Mann im Mond macht die Laterne an/ (Aydağı adam fənəri açır).

“Indikativ”, həmçinin, həqiqətə uyğun olmayan, amma təsəvvür edilməsi mümkün olan bir şeyi də ifadə edir: /Wahrscheinlich müssen die Menschen in Afrika wegen der stark ausgebreiteten Armut verhungern/ (Afrikadakı insanların geniş yayılmış yoxsulluq səbəbi ilə acından ölməsi ehtimalı böyükdür).

“Indikativ” bütün qrammatik zamanlarla işlənir və müxtəlif yollarla modal gücə sahib olur: modal zərflər (sicherlich - bəlkə, əlbəttə), modal söz qrupları (Meinung nach – mənim fikrimcə), müəyyən feillər (glauben, vermuten – inanmaq, şübhələnmək), müəyyən zaman formaları (Futur: Alles wird gut. – Gələcək zaman: Hər şey yaxşı olacaq.) və əlbəttə ki, modal feillər.

“Konjunktiv” qeyri-real, hipotetik və ya qeyri-müəyyən bir şeyi ifadə edir və eyni zamanda bir ehtimal forması kimi başa düşülür. “Konjunktiv” arzunu, həddindən artıq nəzakəti ifadə etmək və dolaylı nitq kimi çıxış etmək üçün istifadə olunur. Forma baxımdan

indiki zaman kökündən yaranan (Konjunktiv I) və keçmiş zaman kökündən yaranan (Konjunktiv II) iki forması var (10).

Konjunktiv I. Bu forma ən çox arzu və ya istəyin ifadəsi kimi istifadə olunur: /Wir haben gesagt, dass wir an den Strand fahren// (Biz çimərliyə gedəcəyimizi dedik). Həmçinin, “Konjunktiv I” dolayı yolla nitqin gücünü artırmaq üçün də istifadə olunur: 1) /Es komme was wolle// (Nə olursa olsun, gəl); 2) /Gott sei Dank// (Allaha şükür).

Konjunktiv I bir növ xahiş, tələb kimi, xüsusilə riyazi mətnlərdə, reseptlərdəki təlimatlarda (insan ilə əlaqəli dərman və ya yemək reseptləri kimi) rast gəlmək olar: 1) /Man nehme täglich zwei Mal eine Tablette// (Gündə iki dəfə, bir dərman qəbul edin).

Onu qeyd edək ki, bu nümunənin əmr formasında olduğunu bildirən dilçilər də vardır. Məsələn: /Nimm täglich zwei Mal eine Tablette!

Alman dilində “Konjunktiv II” “Konjunktiv I”-dən daha çox işlənir. Bu forma real olmayan bir vəziyyətə işarə edir və nadir hallarda dolayı nitqi ifadə edir (7). “Konjunktiv II” aşağıdakı hallarda əsas cümlələrdə yer alır:

1. Təxirə salınan, reallaşmayan şərt cümləsi: /Es wäre schön, wenn du kommst// (Gəlsən, yaxşı olar);

2. Əlçatmaz bir istək: /Wenn ich doch nur mehr Zeit hätte// (Kas ki, daha çox vaxtım olardı);

3. Reallaşmayan, həqiqətdə baş verməyən modal feil quruluşu (keçmişdə baş verənlərə işarə edir): a) /Sie hätten diesen Verbrecher einsperren sollen// (Bu cinayətkarı həbs etməli idiniz); b) /Du hättest besser auf deine Brieftasche aufpassen müssen// (Cüzdanına qarşı daha diqqətli (ehtiyatlı) davranmalı idin);

4. Nəzakətli, mədəni istək: a) /Könnte ich Sie bitten, mir diese Frage zu beantworten? (Bu sualı mənim üçün cavablandırmağınızı xahiş edə bilərəmmi?); b) /Dürfte ich Ihnen eine Frage stellen? (Sizə bir sual verə bilərəmmi?

5. Əmin olmadığımız, şübhəli suallar və fərziyyələr: a) /Sie dürften bald kommen// (Onlar bu yaxınlarda gəlməlidirlər); b) /Könnte das wirklich passiert sein? (Bu, həqiqətən, baş vermiş ola bilərmi?

Modal feillərin “Konjunktiv II” forması. Können, sollen, müssen modal feilləri məsləhət və ya tövsiyə mənasında “Konjunktiv II” formasında işləyə bilər: a) /Du könntest auch mal “Nein” sagen// (“Yox” da deyə bilərdin); b) /Du solltest weniger arbeiten//. (Daha az işləməlisən); c) /Du müsstest mal wieder Urlaub machen// (Yenidən tətildə getməlisən).

“Können” ilə məsləhət və ya tövsiyə verə bilərsiniz, lakin daha vacib tövsiyə və ya məsləhətlərdə “müssen” və “sollen”-dən istifadə etməyiniz məqsəduyğundur. “Konjunktiv I” və “Konjunktiv II” formalarının yerində “würde + Infinitiv” (məsdər) işləyə bilər. Məs: /Ich würde alles für dich tun// (Sənin üçün hər şey edərdim).

“Imperativ” (əmr) bir və ya bir neçə şəxsə istək, əmr, tələb, eyni zamanda, mədəni dəvət və ya xahiş ifadə etmək üçün istifadə olunur. Əmr forması yalnız indiki zaman kökü ilə ikinci şəxsin təki və cəmində düzəlir. Brinkmana görə, beş fərqli əmr forması vardır: 1) bir şəxsə əmr etmək; 2) bir qrupa əmr etmək; 3) nətiqin daxil olduğu bir qrupa səslənmək; 4) komanda şəklində bir qrupa əmr vermək: Stehen bleiben! – Yerinizdə durun!; 5) müəyyən bir yerə bağlı olan və müəyyən bir yerdə addımlayan hər kəsə ünvanlanan ümumi təlimat: Einsteigen! – İçəri girin!

Ümumilikdə dörd əmr formasını bir-birindən fərqləndirmək olar: du (sən), ihr (siz), Sie (Siz), wir (biz). Nümunə: Alle aufgestanden! Geh’ weg! (Hamı qalxdı! Çıx get!

Modal feillər tərəfindən ifadə edilən bu istəklər əmrdən fərqlənir, onlar yalnız istək kimi başa düşülür, əmr formaları isə tələbin yerinə yetirilməsini gözləyir. Həmin modal feillərə yalnız müssen, sollen və dürfen modal feilləri aiddir: 1. /Du musst kommen! – (Gəlməlisən! 2. /Du sollst jetzt aufstehen! Du darfst jetzt gehen! –)İndicə qalxmalısən! İndi gedə bilərsiniz!

Modallıq haqqında fikirlər modallıq kateqoriyalarını – epistemik və epistemik olmayan (qeyri-epistemik) iki altkateqoriyanı fərqləndirməyin ənənəvi yollarını təsvir edir. Qeyri-epistemik (obyektiv) dedikdə deyilənlərin reallıqla əlaqəsi başa düşülür. Bu kateqoriya natiqin və ya yazanın qiymətləndirdiyi deyilənləri reallıq nöqtəyi-nəzərindən ifadə edən epistemik (subyektiv) kateqoriyaya qarşı çıxır. Hər iki modallıq növü dildə eyni səviyyədə mövcud deyil, daha doğrusu, epistemik istifadə qeyri-epistemik istifadədən asılı şəkildə mövcuddur. Hər iki modallıq növü eyni cümlədə birlikdə ola və bu zaman qeyri-epistemik modallıq növü, əsasən, hər hansı bir fikirdə məcburi olması ilə fərqləndirilə bilər. Bu o deməkdir ki, hər hansı bir şəxs öz fikrini şifahi və ya yazılı nitqdə ifadə edərkən həmin fikri qeyri-epistemik modallıq növü olmadan təsəvvür etmək mümkünsüzdür; nümunə olaraq, ən birinci modal feillərin adını çəkmək lazımdır. Epistemik növdə hər hansı bir fikir istəyə bağlı olaraq, yəni qeyri-məcburi şəkildə özünü göstərir.

Modal feillər modallığı ifadə edən leksik vasitədir. Divald deontik terminini qeyri-epistemik növ üçün ümumi bir termin kimi istifadə edir. Lakin o, bunu müəyyən məhdudluqla göstərir, çünki bütün modal feillər zərurət baxımdan təsvir edilə bilməz (10, s. 27). Müqayisə:

1. /Er darf ins Kino gehen// (Ona kinoya getməyə icazə verilir).
2. /Er kann Auto fahren// (O maşın sürə bilər).
3. /Er mag nicht tanzen// (O rəqs etməyi xoşlamır).
4. /Er muss zu Hause bleiben// (O evdə qalmalıdır).
5. /Er soll den Abwasch machen// (O qabları yumalıdır).

Bu misallar mövzunu əyani şəkildə izah edir. Göründüyü kimi, modal feillər yalnız məcburiyyət (4) və ya lazımlılıq, şəxsi öhdəlik (5) kimi anlayışları deyil, həmçinin icazə, bacarıq, istək kimi anlayışlarda ifadə edir.

Ədəbiyyat

1. Rzayev, V.V. Alman dilinin qrammatikası / V.V.Rzayev. – Bakı: Təfəkkür, – 2014, 250 s.
2. Səfiyev, R.V. Alman dili qrammatikası. / R.V.Rzayev. – Bakı, – 2018.
3. Арсеньева, М.Г. Deutsche Grammatik. –СПб.: Антология./М.Г.Арсеньева, Е.В.Нарустрат.-Москва,-2012.-544 с.
4. Сосна, Т.В., Гасова, О.В. Deutsche Grammatik. / Т.В.Сосна, О.В.Гасова. – Минск, – 2013, – 161 с.
5. Завьялова, В.М. Грамматика немецкого языка. / В.М.Завьялова, И.В.Извольская. – Москва, – 2012. – 272 с.
6. Whitt, R.J. Evidentiality and Perception Verbs in English and German / R.J.Whitt. – California: Berkeley, – 2008. – 398 p.
7. Baumann, C. Bedeutung und Gebrauch der deutschen Modalverben: Lexikalische Einheit als Basis kontextueller Vielheit. / C.Baumann. – Berlin, – 2017. – 479 S.
8. Bertelsmann, S. Deutsche Grammatik. / S.Bertelsmann. – Berlin, – 2000. – 445 S.
9. Buscha, J., Helbig, G. Deutsche Grammatik. / J.Buscha, G.Helbig. – Stuttgart, –2001. –654 S.
- 10.Diewald, G. Die Modalverben im Deutschen (Reihe Germanistische Linguistik). / G.Diewald. – Leipzig, – 1999. – 125 S.
- 11.Drax, F. Modalverben – ein Unterrichtsentwurf für den Unterricht im Fach Deutsch als Fremdsprache / F.Drax. – Düsseldorf, – 2009. – 75 S.

С.А.Хасиева

Модальность и средства выражения модальности в немецком языке

Резюме

В этой статье обсуждается модальность и способы выражения модальности на немецком языке. В статье также затрагиваются способы выражения модальности, примеры которых приведены на немецком и азербайджанском языках.

S.A.Khasiyeva

Modality and the means of expressing modality in the German language
Summary

This article discusses modality and the means of expression of modality in German. The article also touches on the means of expressing modality, examples of which are given in German and Azerbaijani.

Rəyçi: filol.f.d. C.M.Babayev

Redaksiyaya daxil olub: 18.01.2022

Ф.С.БАХШИЕВА

Азербайджанский университет языков
(г. Баку, ул. Р.Бехбудова, 60)СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПТА ПЕТУХ В РУССКОМ
И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Ключевые слова: петух, Азербайджанский язык, сопоставительный анализ, метафора, фразеологическая единица, языковая игра

Açar sözlər: xoruz, Azərbaycan dili, rus dili, müqayisə, təhlil, metafora, frazeoloji vahid, dil oyunu.

Key words: rooster, Azerbaijani language, comparative, analysis, metaphor, phraseological unit, language game

Метафора *петух* в русском языке основывается на одном ассоциативном признаке, носящем эмпирический характер: «о задиристом, запальчивом человеке, забияке» (3, 3, 116). Никаких других ассоциаций МАС не отмечает. Приводятся фразеологические единицы *индейский петух, красный петух, вторые петухи, пустить (красного) петуха, пустить петуха* (3, 3, 116). При сочетании *индейский петух* дается отсылка на слово *индейский*. Что же касается слова *индейский*, то в данной статье также приводится это выражение, которое объясняется как «индюк» (3, 1, 665). Следовательно, слово *петух* в словосочетании *индейский петух* употребляется в своем основном номинативном значении. Наши представления связывают индюка с индейской цивилизацией, что в принципе также должно расцениваться как свидетельство номинативного значения. Отсюда следует, что выражение *индейский петух* вовсе не является фразеологическим, это обычное словосочетание, где оба компонента не подвергаются деактуализации. С другой стороны, трудно расценивать это выражение и как устойчивое словосочетание, по той причине, что оно не употребительно. Никто сегодня не использует этого выражения для обозначения соответствующей птицы, в 100 случаях из 100 встречается слово *индюк*. Это не дает основания считать выражение устойчивым, поскольку оно не востребовано и не воспроизводится в речи. Фразеологическими в данном ряду можно считать остальные выражения, которые строятся в основном на обыгрывании звуковых ассоциаций. Выражение *красный петух* строится на метафорической игре, поскольку языки пламени ассоциируются с гребнем петуха. Символом переноса является картина, изображение острых красных кончиков петушиного гребешка.

БАС фактически выделяет те же самые значения, но не в устойчивых сочетаниях, а представляет их как фрагмент семантической структуры самого слова *петух*. Так, кроме основного номинативного значения «домашняя птица с красным гребнем на голове и шпорами на ногах; самец курицы» (4, 9, 1114), приводится еще три значения, причем все три квалифицируются как переносные: 2. «о зазорном человеке, забияке», 3. «о поджоге», 4. «о пискливом звуке, срыве голоса» (4, 9, 1116). В МАС эти значения связываются с фразеологизацией, т.е. представлены как значения ФЕ. Это еще одно свидетельство субъективности лексикографического описания. Вообще как принцип следует отметить, что устойчивость конфигураций сама по себе не может расцениваться как результат фразеологизации.

Статья из БАС примечательна также выделением особых коннотаций по основному номинативному значению. Так, приводятся в качестве сравнений сочетания *важничать, как петух, драчливый, как петух, ходить, стоять петухом* (т.е. готовым к драке) (4, 9, 1114), *петь, кричать петухом, петушиное пение как признак*

определенного времени суток, резное, лепное изображение этой птицы, самец некоторых других птиц, индейский петух (4, 9, 1115-1116). Анализ всех этих значений показывает, что в основном они мотивированы основным номинативным значением. Выражение *кричать петухом* является метаморфозой. То же самое относится и к *ходить* или *стоять петухом*, где семантическая игра навязывает человеку онтологию петуха, человек превращается в петуха. Остальные значения основаны на метонимическом переносе. Что касается сравнений *важничать как петух* и *драчливый как петух*, то тут со словом *петух* в принципе ничего не происходит. Образ петуха оказывается ориентиром, стандартом драчливости и важности для национального мышления, но само слово *петух* остается в основном номинативном значении. Наблюдаемый факт обозначается дискурсивно: *важничать, драчливый*. Для усиления коммуникативного эффекта этническое сознание обращается к прецедентному феномену.

Если попытаться объединить выделенные в двух академических словарях важные для концепта «петух» когнитивные признаки, оказавшиеся стимулом для обыгрывания знака, то придется выделить такие как «драчливость», «пискливый звук», «важничать», «горделивость», «время», «сигнал», «краснота». Как отмечалось выше, семантических множителей может быть значительно больше, но здесь речь идет о когнитивных признаках концепта «петух», значимых для картины мира русского народа, а не о семах, организующих лексическое значение русского слова *петух*.

В «Словаре молодежного сленга» представлен ряд значений, неожиданных с точки зрения нормативного языка. Так, первое значение носит очевидный метафорический характер, поскольку построено на внешнем эффекте: «вязаная шапка, напоминающая гребень петуха» (2, 65, 499). Здесь тот же мотив, что и в семеме «пожар», но шапка, напоминающая гребень петуха, это семантическая инновация. Фактически даже вне системы жаргонных обозначений здесь мы имеем дело с лексической инновацией, вполне соответствующей игровой стратегии нормированного языка.

Второе значение, на наш взгляд, этимологически не имеет отношения к молодежному жаргону. Это значение из арестантского жаргона, где соответствует «опущенному человеку» (2, 499). Вообще, конечно, стратегия игровой мотивации имеет отношение не к какой-либо разновидности языка, а к общенациональному языку в целом. Тем не менее целесообразно разграничивать молодежный (студенческий, тинейджерский) жаргон и жаргон воровской (арестантский).

В школьном жаргоне слово *петух* означает «пятерка», четвертое значение определяется как «пять рублей», пятое – «кисть руки» (2, 499). В третьем и четвертом значениях символом переноса может считаться фрагмент звуковой структуры, например, сочетание звуков [п] и [т]. Что касается пятого значения, то здесь можно предположить внешнее сходство с гребнем. Таким образом, несмотря на сложность и неоднозначность мотивационной базы, ее логика вполне прослеживается.

Словарь приводит ФЕ *петух гамбургский* и отмечает два значения: 1. «неодобр. Модно одетый пижон, зазнайка. 2. бран. Непорядочный, заслуживающий презрения человек» (2, 499).

«Словарь русской брани», помимо известных уже значений, выделяет «инновационные» с точки зрения нормативной системы. Например, Словарь приводит обычное для литературного языка значение «забияка» (1, 249). Одновременно зафиксированы такие значения, как «мужчина, изменяющий жене», «сторож», «милиционер», «начальник железнодорожной станции», «пропагандист» (1, 249).

Определить мотивационную стратегию всех этих значений нелегко, поскольку они не прозрачны. Можно предположить, что «мужчина, изменяющий жене» ассоциируется с курятником. «Сторож», возможно, ассоциируется также с курятником, поскольку стандартной является ситуация, когда петух не подпускает никого к своим

курам. Тот же символ переноса актуален и в случае со значением «милиционер». Что касается «начальника железнодорожной станции», то здесь символом переноса можно считать сему «отмечать (время)». Значение «пропагандист» можно соотнести с семой «писк» (ср. пустить петуха). Во всех случаях прослеживается определенная логика игры. Если предлагаемые мотивации закономерны, то можно сказать, что все эти значения системно между собой связаны.

В азербайджанском языке эквивалентом русского слова *петух* является лексема *horuz*. ТСАЯ в слове *horuz* выделяет два значения. Как и в русском языке, здесь выделяется основное номинативное значение и переносное «драчун, забияка» (5, 2, 473). Словарь также выделяет компаратив *horuz kimi*. Компаратив дается в двух значениях, первое из которых – «краснощекий, очень здоровый человек» – является неожиданным с точки зрения нормативных ассоциаций. Второе значение определяется в соответствии со вторым значением лексемы *horuz*, т.е. «забияка».

В азербайджанском языке существует также немало ФЕ с компонентом *horuz*. Если исходить из факта комбинаторного характера фразеологического значения, то можно предположить, что решающим фактором фразеологизации здесь является номинативное значение этого слова. Иными словами, когнитивные признаки, характеризующие концепт «петух» в картине мира азербайджанцев, мотивируют его участие и во фразообразовании. В ТСАЯ за знаком ромба, т.е. как ФЕ, приводятся следующие выражения: *horuz banı*, *horuz banına kimi (qədər)*, *horuz səsi eşitməmiş (eşitməyən)*, *horuza yükləmək*, *horuza yük eləmək*, *horuzu qoltuğuna verilmək*, *horuzun quyuğu görünür*, *horuzun qoltuğuna vermək* (5, 2, 473-474). Первые два фразеологизма, как и в русском языке, связаны с обозначением времени суток, что вообще может считаться как эмпирическим, так и универсальным обыгрыванием образа этой птицы. ФЕ *horuz səsi eşitməmiş (eşitməyən)* в общем-то также строится на обыгрывании одного из когнитивных признаков концепта «петух». Стандартом здесь является то обстоятельство, что в принципе не может быть ничего и никого, не слышавшего петушиного кукареканья. Если есть, то это нечто только что появившееся. Конечно, фразеологизация строится на гиперболизации, т.е. нечто противоречит стандартам.

Выражение *horuza yükləmək*, *horuza yük eləmək* также имеет прозрачную структуру. Буквально ФЕ означает «сделать грузом для петуха», «нагрузить петуха». Актуальное значение: «разорить». В данном случае «петух» служит образцом чего-то очень маленького. Здесь также игра строится на гиперболизации, поскольку петух это не выюное животное, но рассматривается в такой роли.

Выражение *horuzu qoltuğuna verilmək* не обнаруживает какой бы то ни было очевидной связи с концептом «петух», поскольку буквально означает «дать петуха под мышки», а актуальное значение определяется как «быть выгнанным, уволенным с работы» (5, 2, 474). Конечно, могут быть различные предположения, которые окажутся попытками образной интерпретации картины человека с петухом под мышками, однако сложно претендовать на адекватность. Наиболее приемлемой является мотивация следующего рода. Петух может олицетворять имущество человека (все его имущество; единственное что у него есть). Если так, то имущество под мышками означает уход, т.е. «собрал всё свое, следовательно, уходит», дать петуха (имущество) под мышки – «прогнать». Ср. в азербайджанском языке *papağı götürüb getmək*, т.е. «взять свою шапку (символ мужской чести) и уйти. Вместе с тем прямого соответствия между имуществом и петухом не существует, хотя можно предположить наличие фольклорного образа, когда у бедного крестьянина нет ничего, кроме петуха.

ФЕ *horuzun quyuğu görünür* обладает прозрачной структурой, и здесь важен не столько концепт «петух», сколько «хвост». Вообще образ птицы, где-то спрятавшейся и не догадывающейся о том, что хвост ее виден, может считаться в азербайджанском

языке стандартным. В структуре подобного образа птица, в данном случае петух, олицетворяет нечто предосудительное, что спрятать не удалось (в принципе не удастся), поскольку всегда остаются следы, приметы, знаки совершенного.

ТСАЯ приводит отдельно и ФЕ *xoruzunu qoltuğuna vermək*, которая является, на наш взгляд, не самостоятельным фразеологизмом, а вариантом приведенного выше выражения *xoruzu qoltuğuna verilmək*.

Таким образом, в азербайджанском языке концепт «петух» обнаруживает следующие когнитивные признаки: «драчливость», «задиристость», «здоровье», «боевитость», «важность», «надменность – особенно в структуре производного *xoruzlanmaq*, «обычность, стандартность», «имущество или имущество неимущего», «признак/знак», «темно-красный» и т.д. Все ассоциации, связанные в азербайджанском языке с данным концептом, основываются, на наш взгляд, на этих признаках. Если учитывать эмпирические показатели, то придется признать, что эволюция значения не выходит за рамки непосредственно наблюдаемого. В этом отношении направления обыгрывания соответствующих знаков, вербализующих концепт «петух» в русском и азербайджанском языках, совпадают. Исключение может составлять только ассоциация со здоровьем (краснощекий, пышущий здоровьем), в основе которой лежит признак «красный». *Красный* вообще ассоциируется со здоровьем и красотой.

Сопоставительный анализ данных фрагментов русского и азербайджанского языков однозначно свидетельствует о том, что семантическая система русского языка значительно богаче. Однако характерно, что игра со знаком стратегически направлена только в одном значении – обозначении определенных (известных) патологий. Исключение составляют отмеченные выше переносы, основанные на зрительных и слуховых ассоциациях. Можно отметить и влияние русского языка на азербайджанский в сфере использования русского слова *петух* для обозначения патологий. Так, в азербайджанском языке (и соответственно коллективном сознании) это русское слово употребляется в значении «гомосексуалист». Однако более распространенным в азербайджанском языке является употребление этого заимствования из русского языка в значении «подлец». Следует еще раз отметить, что для азербайджанского языка и соответственно мышления (картины мира) подобные ассоциации концепта «петух» не являются характерными. Более того, даже намек на такую игру со знаком и со смыслом мы не находим у исконного вербализатора данного концепта – слова *xoruz*.

Сам факт подобного заимствования и влияния одного языка на другой является, по нашему мнению, весьма характерным. Вообще сложнейшей задачей, стоящей перед современной азербайджанской этнической психологией и социологией, является определение степени и характера влияния русского языка на азербайджанский в прошлом столетии. При этом следует, конечно, иметь в виду, что языковое влияние никогда не бывает изолированным, следует иметь в виду и психологическое воздействие. Например, в значении «подлец» в азербайджанском языке традиционно употребляется слово *çaqqal*. На наш взгляд, сегодня в просторечии, особенно городском, оно вытесняется словом *петух*. Следует также отметить, что употребление слова *çaqqal* в значении «подлец» и соответственно «жадный», «трусливый», «коварный» в азербайджанском языке мотивировано эмпирическими, т.е. закономерными когнитивными признаками концепта «шакал». Это обстоятельство совершенно не характерно для слова *петух*, которое, на наш взгляд, употребляется в азербайджанском просторечии чисто механически, и мотивировано оно не эмпирическими признаками, а его жаргонным значением в русском языке, т.е. если такой, то, следовательно, подлый и далее уже подлый безотносительно к тому, какой.

Говоря о характере обыгрывания слова *петух* в русском языке и *xoruz* – в азербайджанском, необходимо, видимо, учитывать и семантику производных. С точки

зрения эволюции значения, безусловно, производные отражают стратегию развития. Так, в русском языке представлены такие слова, как *петушиный* (задиристый, запальчивый), *петуший* (резкий, срывающийся), *петушиться* (вести себя задиристо, запальчиво) (3, 3, 116). Интересна семантическая структура слова *петушок*, которая обнаруживает неожиданные семы. Так, в МАС слово *петушок* представлено в трех значениях. Если первое квалифицируется как уменьшительное по отношению к основному номинативному, то второе и третье носят характер метаморфозы. В этих значениях слово употребляется в форме творительного падежа и выражает (по второму) значение «сбоку, несколько сзади кого-л. (идти) выражая подобострастие, желание угодить», а также (по третьему) значение «задорно, хорохорясь (ходить)» (3, 3, 116). Неожиданным с точки зрения системы рассмотренных значений здесь является «подобострастно».

В азербайджанском языке представлены слова *xoruzbaz*, *xoruzbazlıq*, *xoruzgöz*, *xoruzgülü*, *xoruzlanma*, *xoruzlanmaq* (5, 2, 474). Эти слова обнаруживают значения «любитель петухов (бойцовских и петушиного боя)», «увлечение бойцовскими петухами», «молодой и дерзкий», «темно-каштанового цвета растение», «храбриться, задирается, важничать». Все эти значения так или иначе соотносимы с концептом «петух» в азербайджанской картине мира.

Литература

1. Мокиенко В. М., Никитина Т. Г. Словарь русской брани. СПб. «Норинт», 2003, 448 с.
2. Никитина Т. Г. Молодежный сленг: Толковый словарь. М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2003, 912 с.
3. Словарь русского языка в 4-х томах. АН СССР. Институт русского языка. Том 1. М.: Русский язык, 1981, 698 с. Том 4. М.: Русский язык, 1984, 794 с.
4. Словарь современного русского литературного языка в 17 томах. Том 1. М.-Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1948, 736 с. Том 17. М.-Л.: Наука, 1965, 2126 с.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 1 cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s. 4 cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.

F.S.Baxşıyeva

Rus və Azərbaycan dillərində “xoruz” anlayışının müqayisəli təhlili

Xülasə

Rus və Azərbaycan dillərində “xoruz” anlayışının müqayisəli təhlili rus dilinin semantik sisteminin daha zəngin olduğunu göstərir. Rus dilində “петух” sözü patologiyaları bildirdiyi kontekstdə Rus dilinin Azərbaycan dilinə təsirini qeyd etmək olar. Lakin Azərbaycan dilində bu alınma “alçaq” mənasında işlənir. Qeyd edək ki, Azərbaycan dili üçün “xoruz” anlayışının belə assosiasiyaları səciyyəvi deyil.

Ümumiyyətlə, müasir Azərbaycan etnik psixologiyası və sosiologiyasının qarşısında duran ən çətin məsələ ötən əsrdə rus dilinin Azərbaycan dilinə təsirinin dərəcəsini və xarakterini müəyyən etməkdir. Eyni zamanda, təbii ki, nəzərə almaq lazımdır ki, lingvistik təsir heç vaxt təcrid olunmur, psixoloji təsir də nəzərə alınmalıdır.

F.S.Bakhshiyeva

Comparative and contrastive analysis of the concept ‘rooster’ in the Russian and Azerbaijani languages

Summary

Comparative and contrastive analysis of the concept ‘rooster’ in the Russian and Azerbaijani languages indicates that the semantic system of the Russian language is much richer. It is also possible to note the influence of the Russian language on Azerbaijani in the use of the Russian word *cock* to denote pathology. However, widespread variant in the Azerbaijani language is the use of this

borrowing from Russian in the meaning of 'scoundrel'. It should be noted once again that for the Azerbaijani language and, accordingly, thinking of such associations (picture of the world), of the concept 'rooster' are not typical. In general, the most complicated task facing modern Azerbaijani ethnic psychology and sociology is to determine the degree and nature of the influence of the Russian language on Azerbaijani in the last century. At the same time, it should be remembered, of course, that linguistic influence is never isolated and psychological influence should also be intended.

Rəyçi: f.e.d., prof. E.Məmmədova

Redaksiyaya daxil olub: 03.03.2022

Л.Г.БЕЙЛЯРОВА

диссертант

Азербайджанский университет языков

(г. Баку, ул. Р.Бехбудова, 60)

ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ НЕМЕЦКОМУ ЯЗЫКУ

Ключевые слова: лингвострановедение, лингвокультурная компетентность, безэквивалентные лексические единицы, фоновые лексические единицы, конотативные лексические единицы

Açar sözlər: dilçilik və regionşünaslıq, linqvistik və mədəni səriştə, qeyri-ekvivalent leksik vahidlər, fon leksik vahidləri, konativ leksik vahidlər

Key words: linguistic and regional studies, linguistic and cultural competence, non-equivalent lexical units, background lexical units, conative lexical units

Основоположниками лингвострановедения считаются В.Г. Костомаров и Е.М. Верещагин, так как сам термин “лингвострановедение” был впервые использован в их работе “лингвистическая проблематика страноведения в преподавании русского языка иностранцам” [2, 13]. Более активно термин начал употребляться после выхода их книги “язык и культура” [2, 22]. Вначале лингвострановедение обозначалась как область методики, для исследования возможностей ознакомления иностранных студентов с действительностью страны изучаемого языка в процессе овладения им и через средства изучаемого языка. Страноведение, как комплекс сведений о государстве, язык которого изучается, появилась в недавнем прошлом, на рубеже 19-20 веков, а методика преподавания этих сведений при изучении иностранного языка-лингвострановедения ещё позднее 60-х годах XX века [1, 54]. Популяризации лингвострановедения способствовало включение соответствующего лекционного курса в процессуальную подготовку преподавателей по специальности “иностраннный язык”. Демократизация общественной жизни открыла перед лингвострановедением новые перспективы, позволила полностью раскрыть познавательный и воспитательный аспекты преподавания иностранного языка. По лингвострановедческой проблематике можно обозначить два основных круга вопросов - филологический (лингвистические) и лингводидактический (методический) [1,79].

В первом случае - это анализ языка (немецкого), для выявления в нем национально-культурной семантики, а во втором – поиск преподавателями приёмов презентации, закрепления и активизации национально – специфических языковых единиц и культуроведческого понимания текстов на практических занятиях.

Фоновые и коннотативные лексические единицы, безэквивалентные единицы, речевой узус и немой язык – лингвострановедческие понятия при комплексном научно-методическом направлении, изучающие новые возможности использования языка как средства подачи информации. Благодаря точности, ёмкости и глубине этих категорий они широко применяются в лингвострановедческом преподавании иностранного языка в системе высших и средних учебных заведений. Характеристика специфики лингвострановедческих понятий в обучении немецкого языка в условиях первого курса языкового вуза и выявление возможностей их применения. Одной из основных лингвострановедческих категорий в жизни языкового сообщества являются культурный компонент, как важная часть смысловой структуры языка, более чётко проявляющиеся на лексическом уровне.

Лингвострановедческое направление структурирует 3 типа лексических единиц в зависимости от качественного различия смысловой структуры слова. Семантика этих типов отражают особенности культурно – языкового сообщества его реалии и историзмы.

1. Безэквивалентные лексические единицы
2. Фоновые лексические единицы
3. Коннотативные лексические единицы

Безэквивалентные лексические единицы – это слова, не имеющие устойчивые соответствий в других языках, план содержания этих слов невозможно сопоставить с какими-либо иноязычными понятиями обозначающие уникально – национальный денотат. Специфика расхождения культур, выраженная в экстралингвистической действительности этих культур объясняются понятийно – безэквивалентной лексикой, помогая правильно интерпретировать значение языковых единиц в высказываниях, когда просто перевод сопряжен с информационными потерями в качестве примера: *das Schlüsselkind* - ребенок, предоставленный самому себе после занятий в школе или детском саду, которому родители, занятые на производстве, оставляют ключи от квартиры. Слово пришло к нам из 50-х и 60-х годов и, было придумано психологом и педагогом Отто Спеком [9].

Также это относится к словам: *Advent* – предрождественское время (Э. Даум, В. Шенк); *der Adventskalender* – предрождественский детский календарь, на котором каждый день открывается по окошку (О.П. Васильев), *die Bescherung* – раздача рождественских подарков (О.П. Васильев); случайных безэквивалентов (*die Baudenschuhe* – шерстяные носки ручной вязки, подшитые кожей (О.П. Васильев), *die Fahrerflucht* – бегство водителя с места происшествия (О.П. Васильев) и так далее[60].

Экстралингвистический контекст заключается в понятийно — безэквивалентной лексике и включает обстановку, время, место высказывания, и факта реальной действительности.

“Если изучение иностранного языка действительно представляет изучение новой для обучающей культуры, то на лексическом уровне оно сводится освоению безэквивалентной лексики” [3,45].

Фоновые лексические единицы, согласно лингвострановедческой теории слова — это два направления выражение (звуковая оболочка слова) и содержание (лексическое понятие слова).

Звуковая оболочка представляется как “материальная основа, опора для фиксации той совокупности знаний, которую языковая общность относит к классу предметов или явлений, обозначаемых данным словом” [2, 45].

Лексическое понятие и его функция предполагает “установление принадлежности или не принадлежности определенного конкретного предмета или явления к известной совокупности определенных однородных предметов или явлений обозначаемых данной лексемой [2, 13].

Коннотативные лексические единицы.

Слова, совпадающие в двух языках своими денотатами (то есть объективным содержанием), но не совпадающие коннотативными свойствами (то есть и национально-эстетическими оттенками), наслаивающиеся на основное значение слова [2, 65].

По определению О.С. Ахматовой, коннотация это дополнительное содержание слова (или выражения), сопутствующие ему семантические или стилистические оттенки, накладывающиеся на его основное значение и придают высказыванию эмоциональные, экспрессивные, метафорические, символические значения [5, 65].

Коннотативные слова можно сравнить с “нервными узлами прикосновения, к которым будут ряды определенных образов и ассоциаций” [5,45].

Например: Die Menge – «große Zahl von dicht beieinander befindlichen Menschen; Menschenmenge» («большое число находящихся вместе людей; толпа») (eine unübersehbare Menge – необъятная толпа, eine ungeheure Menge – ужасная / чудовищная толпа, eine gewaltige / riesige Menge – огромная толпа / целое полчище, eine wartende Menge – ждущая толпа, eine skandierende Menge – скандирующая толпа, eine feiernde Menge Menschen – празднующая толпа народу, eine schreiende Menge – орущая толпа, eine johlende Menge – завывающая / горлающая толпа). Разбор компонентов коннотации существительного die Menge: 1) стилистический компонент – «разговорный»; 2) эмоциональный – «отрицательный / положительный»; 3) оценочный – «неодобрительный / одобрительный»; 4) экспрессивный – «усилительный». Само по себе слово die Menge в значении «толпа, масса народу» употребляется преимущественно в разговорной речи и, соответственно, может использоваться со стилистически сниженной или нейтральной лексикой. Эмоциональный и оценочный компоненты коннотации лексемы, напротив, способствуют расширению её сочетаемости, предоставляя возможность создавать такие антонимные комбинации, как eine glückliche Menge Menschen – «счастливая толпа людей» (содержит положительную оценку) и eine verärgerte Menge Menschen – «разъяренная толпа народу» (содержит негативную оценку). Таким образом, данное существительное обладает весьма широкими синтагматическими отношениями [8].

Литература

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. Москва, 1990. – 248 с.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Москва, 2005. – 246с
3. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы): монография. Москва, 1997. – 250с.
4. Дридзе Т.М. Язык и социальная психология. Москва, 2009. – 240с.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология: учебное пособие. Москва, 2001.-245с.
6. <http://publishing-vak.ru/file/archive-culture-2018-2/7-lapchinskaya.pdf>
7. <https://studfile.net/preview/1763628/page:5/>
<https://cyberleninka.ru/article/n/konnotativno-sintagmaticheskiy-analiz-ekspressivnyh-slovoupotrebleniy-v-nemetskom-yazyke/viewer>

L.Q.Bəylərova

İlkin mərhələdə tələbələrə alman dilini öyrətmək üçün linqvistik və mədəni əsaslar **Xülasə**

Məqsəd yuxarıda göstərilən əsas linqvo-mədəni anlayışlardan istifadə imkanları, onların tədris üçün tətbiqi, dil universitetinin birinci kursunda alman dilinin linqvo-mədəni anlayışlarının xüsusiyyətlərini xarakterizə etmək və onların tədrisdə tətbiqi imkanlarını müəyyən etməkdir.

L.G.Baylarova

Linguistic and cultural basis for teaching students the German language at the initial stage **Summary**

The possibilities for using the above basic linguo-cultural concepts, their application for teaching, characterizing the specifics of the linguo-cultural concepts of the German language in the first year of a language university and identifying the possibilities of their application in teaching is the purpose of this article.

Rəyçi: p.e.d., prof. D.Ə.İsmaylova

Redaksiyaya daxil olub: 06.03.2022

A.R.BASHIRZADE*e-mail: efsaneismayilli95@gmail.com***Azerbaijan State Pedagogical University (Sheki)**

(Sheki city, M.A.Rasulzade, 305)

CLASSIFICATION OF DEFINING RELATIVE CLAUSES IN AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGE

Key words: *compound sentence, designation, adjective, adaptation, pronoun, personal, impersonal***Açar sözlər:** *mürəkkəb cümlə, təyin, sifət, uyğunlaşma, əvəzlilik, şəxslilik, şəxssiz***Ключевые слова:** *сложносочиненное предложение, обозначение, прилагательное, приспособление, местоимение, личное, безличное.*

1. Introduction

A complex sentence expresses the more complex knowledge of the objective reality that surrounds us, the more complex connections between events in the objective world. A definite branch sentence is one of the important sections of both Azerbaijani grammar and English grammar. As we know, English belongs to the Indo-European languages and Azerbaijani belongs to the Turkic group. Therefore it is important to know the grammatical features of the two languages

A complex sentence is a relatively later means of expression in the culture of speech. In the past, man understood and understood the various aspects of existence and used simple sentences to express them. Gradually, as the connections between events became clearer, complex sentences emerged as a means of expressing them. For this purpose, simple sentences were first combined on the basis of equal rights to form disobedient complex sentences, and gradually the contradiction, cause, condition, result, etc. between the events became clear. As connections are understood, new grammatical forms emerge, and subordinate compound sentences emerge. One of the simple sentences that make up a subordinate compound sentence is grammatically independent, and even if the other sentence is subordinate to it, the subordinate clauses are called subordinate compound sentences. A branch sentence serves the main sentence in different ways; Indicates the time, place, cause and other characteristics of the action expressed in the main sentence. One of the types of branch sentences is the definite branch sentence.

2. The main differences of relative clauses between Azerbaijani grammar and English grammar:

A definite clause defines any part of the main clause expressed by a noun or nouns. A definite branch sentence identifies the noun (or noun-denoted words) of the main sentence. (5,89) The definite article comes after the main sentence and answers the defining questions (how? What? Which?). In the main sentence, mainly the words one, one, one are used and explained by means of a definite branch sentence. For example: We need a warrior who is ready for any challenge. I love that criticism for the better. Teaching is an art that plays an important role in the fate of the people and so on. In all three of these examples, the branch sentence comes after the main sentence and is connected to it by a conjunction. In the first example, the branch sentence refers to the principle (warrior) of the main sentence, in the second example to the completeness (critical), and in the third sentence to the message (art) of the sentence. The branch sentences in the examples explain the same pattern words in the main sentence. Sometimes the stereotype is not worked out in the main sentence, but it is imagined. For example: There are herbs and flowers in these mountains, which are the cure

for a thousand and one ailments. (In these mountains, there are flowers that ...). There is a person who is a pattern of people (There is a person who ...)

A definite branch sentence can rarely be connected to the main sentence only by intonation. For example: You have a book, you don't want to take it. There is a man who does not like anything. In some designated branch sentences, the branch sentence comes before the main sentence. (2,135) In this case, the connective is connected with the word:

1. Eat whatever food you like.
2. Whichever book you say, I got that book.
3. As you said, I bought clothes.
4. We collected as many stones as you wanted.

In some definite clauses, the pronoun is abbreviated. A specialized replacement template can be easily restored. For example: There is a work, you are not satisfied with reading. This sentence is connected by intonation and the pronoun is shortened. In such sentences, the subordinate clause and the pronoun can be easily restored. For example, there is a work that you are not satisfied with reading.

- Pronouns in a definite branch sentence can determine the subject, completeness, and noun message in a sentence. (3, 40) For example, there are some flowers that you can't get enough of. Our scientists have developed a drug that eliminates the threat of an epidemic. This is a book that cannot be ignored. Sequential pronouns in sentences determine the subject, completeness, and noun message. It is necessary to pay attention to it in the definite branch sentence.

- In a simplified definite article, a branch sentence is used to define a simple sentence. For example, I tell a person to spend his life in storms (complex sentence). I call a person who spends his life in storms (which one?) A human being (simple sentence).

What is a relative clause in the English language?

A relative clause is one kind of dependent clause. It has a subject and verb, but can't stand alone as a sentence. (3, 55) It is sometimes called an "adjective clause" because it functions like an adjective – it gives more information about a noun. A relative clause always begins with a "relative pronoun," which substitutes for a noun, a noun phrase, or a pronoun when sentences are combined.

The relative pronouns are:

Pronoun	Stands For	Uses
who	people	substitutes for subject nouns/pronouns (he, she, we, they)
whom	people	substitutes for object nouns/pronouns (him, her, us, them)
whose	people or things	substitutes for possessive nouns/pronouns (his, hers, ours, theirs)
that	people or things	can be used for either subject or object can only be used in restrictive relative clauses (see below)
which	things	can be used for either subject or object can be used in non-restrictive relative clauses can also be used in restrictive relative clauses, though some people don't like this use

Relative pronoun as subject (in red):

I like the person. The person was nice to me.-I like the person who was nice to me.

I hate the dog. The dog bit me.-I hate the dog that bit me.

I am moving to Louisville, KY. It is home to the Muhammad Ali Museum.-I am moving to Louisville, KY, which is home to the Muhammad Ali Museum.

Relative pronoun as object:

I like the bike. My father gave me the bike.

I like the bike that my father gave me.

When the noun is the object of the preposition, both the noun and the preposition move together to the front of the relative clause. In less formal English, it's common to move only the pronoun to the front of the clause. Let's compare two sentences.

1. *I hope I hear from the person with whom I spent hours talking last night. (more formal)*

2. *I hope to hear from the person whom I spent hours talking with last night. (less formal)*

Non-restrictive relative clauses: This type of relative clause merely provides extra information. The information may be quite interesting and important to the larger conversation, but it is not essential for precise identification of the noun. "That" cannot be used as a relative pronoun in a non-restrictive relative clause. (4, 122) Commas are always used at the beginning and end of this type of relative clause. A non-restrictive relative clause can modify a single noun, a noun phrase, or an entire proposition.

My mother is thinking of opening a restaurant. My mother is an excellent cook.

My mother, who is an excellent cook, is thinking of opening a restaurant.

"My mother" is already a clearly defined noun, so the second sentence becomes a non-restrictive relative clause set off by commas on both sides.

I'm planning to grow roses. I find roses quite beautiful.

I'm planning to grow roses, which I find quite beautiful.

Reducing relative clauses: Some types of relative clauses can be "reduced"—the relative pronoun and maybe other words can be removed. You might reduce the clause to make your writing more concise or to add sentence variety. We'll use the examples above to demonstrate how to reduce both restrictive and non-restrictive clauses.

1. Restrictive relative clauses can be reduced in two ways.

Subject pronouns can be deleted if -ing is added to the verb.

I like the paintings that hang in the SASB North lobby.

I like the paintings hanging in the SASB North lobby.

Object pronouns can be deleted.

I like the bike that my father gave me.

I like the bike my father gave me.

2. Non-restrictive relative clauses can be reduced in one way.

Subject pronouns with "be" verbs can be deleted in non-restrictive clauses.

1. *I am moving to Louisville, KY, which is home to the Muhammad Ali Museum.*

I am moving to Louisville, KY, home to the Muhammad Ali Museum.

2. *My mother, who is an excellent cook, is thinking of opening a restaurant.*

My mother, an excellent cook, is thinking of opening a restaurant.

While speaking about relative clauses, it is important to look through subject-verb agreement in these clauses: Remember that the relative pronoun is substituting for a noun, which could be singular or plural before the substitution. The verb in the relative clause must agree with the original noun.

1. *People are lucky. People win the lottery.-People who win the lottery are lucky. (Plural verb)*

2. *A person is lucky. She wins the lottery every year.-A person who wins the lottery every year is lucky. (singular verb)*

Agreement can be tricky in “one of the...” constructions. The key is to find which noun the relative pronoun is referring to.

1. *Homelessness is a problem. The problem needs to be addressed.-Homelessness is a problem that needs to be addressed. (singular problem)*

2. *Many problems need to be addressed. Homelessness is one of the problems.-Homelessness is one of the problems that need to be addressed. (plural problems)*

3. Conclusion

As it is known, when studying any section in either Azerbaijani or English, it is necessary to study the characteristics of that section and analyze that section. features in English have also been analyzed, and it has been shown that in both languages a definite branch sentence explains the idea in the main sentence and analyzes that idea in a more expanded form.

Literature

1. I.Rahimov, T.Hidayatzade, S.Jafarova Practical grammar of English language, Azerneshr, 2003
2. O.Musayev, English Grammar Publishing House, 2015
3. R.Murphy, English Grammar in Use Cambridge University Press, 2004
4. S.Redman, English Grammar in Use Cambridge University Press, 2011
5. Q.Kazimov, Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis, Bakı, Təhsil 2007

Ə.R.Bəşirzadə

Azərbaycan və ingilis dillərində təyini budaq cümlələrin müqayisəli təsnifatı

Xülasə

Təyin budaq cümləsi həm Azərbaycan dili qrammatikasının həm də İngilis dili qrammatikasının mühüm bölmələrindən biridir. Bildiyimiz kimi İngilis dili hind-Avropa dillərinə Azərbaycan dili isə türk dilləri qrupuna aiddir. Ona görə də təyin budaq cümləsi İngilis-Azərbaycan dillərində müqayisəli formada araşdırılarda həmin dili öyrənmək üçün hər iki dilin qrammatik xüsusiyyətlərini dəqiq bilmək lazımdır.

A.Р.Баширзаде

Сравнительная классификация определенных предложений в азербайджанском и английском языках

Резюме

Предложение с определенной ветвью является одним из важных разделов как азербайджанской грамматики, так и английской грамматики. Как мы знаем, английский относится к индоевропейским языкам, а азербайджанский относится к тюркской группе. Вам необходимо знать грамматические особенности двух языки.

Rəyçilər: filol.f.d., dos. U.B.Mürşüdoğlu

ADPU-nun Şəki filialının

Dillər və onların tədrisi texnologiyası kafedrası

(14 fevral 2022-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №05))

Redaksiyaya daxil olub: 21.02.2022

G.K.CƏNNƏTOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

e-mail: jannatova2021@gmail.com

DOI:10.48652/c6050-9148-9885-p

AMEA-nın Folklor İnstitutu

(Bakı şəh., 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31)

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA OĞUZ MİFOLOJİ MƏKANİ: MƏSƏLƏNİN QOYULUŞUNA DAİR

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud”, dastan, Oğuz, mifologiya, məkan, dünya modeli

Ключевые слова: «Книга моего Деда Коркута», эпос, огузы, мифология, пространство, модель мира.

Key words: “The Book of Dede Gorgud”, epos, Oghuz, mythology, space, world model

Oğuz mifoloji məkanı Oğuz tanrının adı ilə bağlıdır. Bu mifoloji məkan Oğuz mifologiyasının sərhədləri daxilində fəaliyyət göstərir. Bu məkana Oğuz kosmosu da demək olar. Oğuz mifoloji məkanının əsas tanrısı Oğuz özüdür. Oğuz mifi də məhz bu məkanda yaranmışdır. Oğuz mifi türk mifinin strukturu əsasında formalaşmışdır. Oğuz haqqında qədim miflərdə o, öküzbaşı təsvir olunur. Oğuz tanrının digər bir zoomorf işarəsi isə quşdur. Oğuz mifoloji məkanını yaradan isə patriarxat cəmiyyətdir. Oğuzun fəaliyyət göstərdiyi zamanlarda bu məkanın yaratdığı da miflərdir. Oğuz mifoloji məkanı həm də astral məkandır. Oğuz kosmoqonik mifləri də bu astral məkan haqqında geniş informasiyalar verir. Oğuz mifinin astral obrazları tarixi şüur prosesində epos qəhrəmanına çevrilə bilər. “Tahir-Zöhrə” dastanında bu adlar astral işarələr kimi tarixi məkana proyeksiyalanır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Dəli Domrulun xatunu astral obrazın canlandırılmış varlığına çevrilmişdir. Astral mifoloji təsəvvürlərdə Ayı udan əjdahaya qız qurbanları verilir. Bu da can əvəzinə can motivinin şərtlərinə əsaslanırdı. Dəli Domrulun xatunu da can əvəzinə can motivinin şərtlərini yerinə yetirən antropomorflaşmış obrazdır.

Mif dövrü sona yetdikdən, tarixi şüur formalaşdıqdan sonra mifoloji məkanın sərhədləri də böyüyür, burada tarixi məkanda Oğuz haqqında əfsanələr, rəvayətlər və eposlar, xüsuslə Oğuznamələr bu məkanın bəzəyinə çevrilir. Bu məkanın yaratdığı ən böyük Oğuznamə isə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanıdır. Belə bir dastanın yaranması Oğuz mifoloji məkanının genişlənərək Oğuz epik məkanına çevrilməsini şərtləndirir. Bu mifoloji məkanın yaradıcısı olan Oğuzu epik məkanda Bayındır xan əvəz edir. Oğuznamə tarix deməkdir. Bu ad altında bütün Oğuz mifoloji məkanının keçdiyi qəhrəmanlıq yolu təhkiyə yolu ilə Oğuznamələrdə işıqlandırılır. Asif Hacı yazır: *Oğuznamə əzəli təcrübənin, el müdrikliyinin, ümumi ifadələrin xatirəsi təqdim olunur. Gerçek tarix ideal zaman axarı ilə əvəzlənir. “Ol zaman”, əfsanəvi keçmiş indiyə nümunə olur. Dinləyici təxmini bələd olduğu mətləblərin dolğun ifadəsini gözləyir, təkrar məziyyətə çevrilir, təhkiyə ənənəvi formullara əsaslanır* [1, 65 – 66]. Oğuz mifoloji məkanı öz dünyasını ifadə etmək üçün kosmoqonik mif mətnlərinə malikdir. Oğuz mifologiyası da bu mifoloji məkanda yaranır, özünün düşüncə modellərini həmin mifoloji məkanın

sərhədləri daxilində mifə çevirir. *“Cəmiyyətin siniflərə bölünməsi ilə mifologiya da laylanır, qədim dövlətlərin ağalığı, hərbi quldarlıq zadəganları öz zövqlərinə uyğun olan miflər və mifoloji personajlar yaradırlar”* [2, 155]. Oğuz mifoloji məkanının miflərdən savayı üç böyük epos yaradıcılığı vardır: *“Oğuz Kağan”*, *“Kitabi-Dədə Qorqud”* və *“Koroğlu”* dastanı.

Oğuzların yaşadıkları ərazilər Çündən başlamış Orta Asiyaya, İrana, Anadoluya, Azərbaycan, Sibirə, Şimali Qafqaza və Balkanlara qədər yerləri əhatə edir. Deməli, Oğuz mifoloji məkanı da həmin ərazilərin oğuzlarının yaşayış və etnik düşüncə mərkəzləri olmuşdur. Həmin etnik düşüncə mərkəzlərində yaranan Oğuz mifləri, rəvayətləri, əfsanə və eposları da bu səbəbdən fərqli olmuş, yerli mühitin xüsusiyyətlərinə tabe edilmişdir. Bu fərqi Rəşidəddinin *“Oğuznamə”*si ilə Əbülqazinin *“Şəcərəyi-Tərakimə”* Oğuznaməsi arasında da görmək olar. Yaxud Orta Asiyada Beçeneklərlə və Taymadukla bağlı rəvayətləri baxşılar dastan halına salmışlar. Azərbaycanda isə bu tarixi rəvayətlər *“Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu”*nda milli xüsusiyyətlərə uyğun olaraq yeni obrazlar, mənfi xarakterlər əlavə edilməklə ozanımız tərəfindən başqa variantlardan seçilən qəhrəmanlıq nəğməsi kimi işlənilmişdir.

Oğuz mifoloji məkanının ən dərin qatlarında Oğuzun günortac yeri Günəşin zenitdə dayandığı yerdir. Bu da Oğuz adının kosmik ad olması, Günortacın da Günəş məkanı, Basatın da dediyi kimi, *“Qalarda-qoparda yerim Günortac”*dır [3,123]. Babək rayonunda Çalxandağın yamacında hündürlüyü 1500 metr olan qayanın kölgəsi gündüz saat 1-də yox olur, ilin bütün fəsilərində günortanı səhsiz olaraq göstərir. Sallaxana qayası da günorta daşının yaxınlığındadır [4, 48]. Basatın aslanla, Günəşlə mifoloji bağlılığı onun da Oğuz kimi mifoloji məkanının Günortac olduğunu göstərir. S. Babayevin tədqiqatında da qeyd edilən Günortac adı – Günorta daşı adlanan *“Günortac”* kosmik məkanı Oğuz mifoloji məkanının kosmosdakı proyeksiyası kimi çıxış edir. Deməli, bir mifoloji kosmik zamanda təkcə Basat yaşamamış, Salur Qazan, Dədə Qorqud, Buğac və Beyrək də bu kosmik məkanda yaşamışlar. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Oğuz mifoloji məkanı kosmik məkandır. S. Rzasoy qeyd edir: *Basatın “qalarda-qoparda”kı yeri Günortac göydə olduğu kimi, Təpəgözün göyə tərs proyeksiyada dayanan yeri yeraltındadır* [5, 144].

Günortac düşüncəsi qədim oğuzların yaratdığı mifoloji dünya modelidir. Bu dünya modelinin içində Oğuzların təqvim mifləri, kosmoqonik mifləri, etnoqonik mifləri formalaşır. Təqvim miflərində də Oğuz mifoloji məkanı fəaliyyətdədir. Bu mifoloji məkan bütövlükdə onun inancı səviyyəsində ifadə olunur. Eyni zamanda bu mifoloji məkanın öz içinə aldığı mifoloji zaman modeli də fəaliyyət göstərir. Qədim oğuzlar mifoloji zamanda illəri sıralamaq üçün öz totem adlarından istifadə etmiş, hər ötən ilin və başlayan ilin mifoloji məkandakı adını da formalaşdırmış, mifoloji dünyanın bürc adlarını da bu yolla totem heyvanların adları ilə adlandırmışlar.

Totemin məkan içində zaman işarəsi ilan ili, at ili, meymun ili, qaban ili, pələng ili, öküz ili, xoruz ili, it ili, siçan ili, əjdaha ili, dovşan ili, qoyun ili kimi mifoloji məkanın müqəddəsləşdirdiyi adlarla qeyd edilir. Deməli, Oğuz dünya modelində mifoloji məkan, mifoloji zaman və bürc adları bir-birini tamamlayır. Sonradan bütün bu mifoloji məkan, mifoloji zaman və s. mif-ritual kontekstində öz rolunu oynayır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da mifoloji məkanın arxetipi hərəkət və qəhrəman arxetipləri ilə birləşərək eposla bağlı arxaik miflərin yaranmasında iştirak edir. Sonradan bu arxaik miflər unudulur, amma onun işarələri yeni mətnlərin, o cümlədən *“Kitabi-Dədə Qorqud”* dastanının strukturunda qalır. Məsələn, totem mifləri unudulur, amma onun işarələri *“Kitabi-Dədə Qorqud”*da Salur Qazanın ağaca, suya və qurda kult səviyyəsində inancında yaşayır. Salur Qazan dastandakı mifoloji məkanında su, ağac və qurdla xəbərləşir. İnanc sistemi Salur Qazanın mifoloji məkanını dastan içində yerləşdirir. Mifoloji məkan olmasaydı, Salur Qazan öz kultları ilə görüşə bilməyəcəkdi. Deməli, mifoloji məkan dastan içində hər zaman fəaliyyətdədir. Folklorun bütün janrları mifoloji məkanın təsiri ilə cilalanır və janr şəklinə düşür. Bu mənada mifoloji məkan mifoloji zamandan fərqlənir, o, passiv məkan deyil, zamanın özü-

nə yox, onun hüdudlarına təsir edə bilər. Mifoloji məkan tarixi şəxslərin rəvayətdə, nağılda və eposda funksiyasını dəyişdirir, obrazlaşdırır, mifoloji don geyindirir, hətta mifoloji qəhrəmana da çevirir. Mifoloji məkanın bu xüsusiyyətini Dədə Qorqudun, Bayındır xanın və Salur Qazanın şəxsində görürük. Və ya əksinə, mifoloji qəhrəmanı bədii obraza çevirərək, ona tarixi məzmun verə bilər. Beyrək, Basat, Dirsə xan və Dəli Domrul kimi mifoloji qəhrəmanlar mifoloji məkanda öz keçmişi ilə vidalaşaraq tarixi epos qəhrəmanı səviyyəsinə yüksəlirlər. Epos şüuru mifoloji yaddaşdakı mənfi tiplərin xüsusiyyətlərini dəyişərək, dastandakı mifoloji məkanın yadda qalan obrazına çevirir. Məsələn, Basat mifoloji yaddaşda mənfidir, amma epos şüuru onu Təpəgözlə qarşılaşdıraraq, mənfi xüsusiyyətini müsbətə çevirir. Belə deyə bilərik ki, arxaik düşüncə zamanında iki mənfi qüvvənin mübarizəsindən epos üçün lazımlı nəticə alınmazdı. Ona görə də Basatın mifoloji məkanda arxaik mifdəki mənfi xüsusiyyətlərinin dəyişdirilməsi tarixi məkanın tələbi olmuşdur. Məhz onlar mifoloji məkanda iki şəx qüvvə kimi üz-üzə gəlirlər, onların mübarizəsi baş verir. Eposda isə Basatın şəx xüsusiyyəti müsbətə çevrilir. Dəli Domrul öz mifoloji məkanında yumuşcudur, funksiyasını da yaxşı yerinə yetirir, amma mifoloji məkan dəyişəndə Domrulun funksiyası itir. O, mifoloji mələkdən epos qəhrəmanına çevrilir. Dəli Domrulun tarixi-mifoloji məkanda ölüb-dirilməsi üçün can tələb olunur. Bu, baş vermədikdə mifoloji məkan da onu qoruya bilmir. Buna səbəb mifoloji məkanın da öz funksiyasını itirməsi, yeni məkanın yaranmasıdır. Mifoloji məkanı formalaşdıran əsas amillər orada dil, yaddaş, zaman və mif şüurunun rolundan və s. ibarətdir. Rəhim Əliyev yazır: *Yaddaşda olan canlı obrazlar xəzinəsini onların işarəsi və qiyclandırıcısı rolunu oynaya bilən sözlər vasitəsilə idarə etmək, aktuallaşdırmaq qabiliyyətidir* [6, 120].

Bunlar da arxaik mif yaradıcılığının başlanması üçün bir stimül verir. Bu prosesdə mifoloji məkan canlı şəkildə təsəvvür olunur. Məkanın obrazları da bu canlı təsəvvür olunmanın nəticəsində meydana gəlir. Sonradan mifoloji məkan obrazları mənanı işarələyən totemə, onqona, ilahələrə və mifoloji tanrılara çevrilir. Məsələn, Oğuz tanrı Oğuz mifoloji məkanını işarələmişdir. Bu xüsusiyyəti Altay (Ülgəndən başqa), Kunqrat mifoloji məkanlarının tanrı yaratma funksiyasında görə bilərik. Altay mifoloji məkanı Altay eezi (Altay ruhu), Dyerdin ruhu (torpaq sahibi ruhu), Tuunun, kirdin eezi (dağlar sahibi ruhu), Suu eezi (su sahibi ruhu), Sarı-emeen, Kuu emeen (külək və tufan sahibi ruhu), Arjan, kutuk (müalicəvi sular sahibi ruhu) kimi ruhları yaradır. Altay və Kunqrat mifoloji məkanları ancaq qəhrəman yetirə bilər. Deməli, Altay mifoloji məkanı tanrılaşa bilmir, Kunqrat məkanı da bu funksiyaya malik deyil. Altay və Kunqrat məkanları hökmdar yetişdirmə funksiyasına malikdir. Onlar daha tarixi məkan olduqlarına görə sinxron olaraq tarixi və mifoloji hökmdar modellərini formalaşdırırlar. Oğuz mifoloji məkanına isə zamanın diaxron xüsusiyyəti xas olduğuna görə orada mifoloji şüurun tanrı yaratma prosesi gedir. Bu proses mifoloji məkanda baş verir, buna görə də mifoloji şüurun tanrı yaratma xüsusiyyətinin bu məkana aid olduğunu düşünə bilərik. Mifoloji şüur Oğuz məkanının tanrı və ilahələrini yaratdıqdan sonra onun funksiyalarını da formalaşdırır. Hətta Oğuz tanrıya demiurq xüsusiyyəti verir, mifoloji şüurun onqon düşüncəsinə uyğun olaraq, onu zoomorfik şəkildə təsvir edir. Çünki quşun da məskəni ağacdır, ağacı torpaq böyüdü, torpaq məkandır. Deməli, quş da həmin məkanda yaşayır, bu da Oğuz tanrının zoomorfik işarəsinin quşa bağlı olması kimi fikirlərə yol açır. Digər tərəfdən Oğuzun heyvan (öküz) şəklində düşünülməsi də onun ikibuynuzlu tanrı olduğunu düşüncələrə hakim edir. Mifoloji düşüncədə tanrı ideyasını yaradan isə simvol və formudur. Bu prosesi belə başa düşmək olar: İnsan şüurunda zəruri bir ölçü sistemi vardır. Bu sistem ani ideyanı ifadə etmək üçün möhtəşəm bir sözə, cümləyə, fikrin poetik ifadəsinə əsaslanan ümumiləşdirici qəlib-forma yaradır. Bu qəlib-forma formudur. Bu qəlib-forma simvolla birləşəndə onun poetik ifadəsinə xidmət edir, bədii nitqə çevrilir. Kamil Vəli Nərimanoğlu yazır: *Bu dəyişmənin qanunauyğunluğunu belə təsəvvür etmək olar: ixtiyari dastan dil kimi insan beyninə çökdürülmüş şəkildə yaşayır, ifa zamanı nitq reallığı qazanır və bütün nitq formulları həmin dilin ifadə formulları kimi meydana çıxır. Ancaq zaman hər şeyi dəyişdirir. Dastan və ifaçı o vaxta qədər əlaqəlidir, vəh-*

dətdədir ki, poetik struktur, obrazlar, süjet, motiv, uyğun formullarda yaşayır: bir növ “invariant-variant” əlaqəsi və dialektikası mövcuddur. Həmin əlaqə zəiflədikcə yeni dastanın strukturu formalaşmağa başlayır və qədim dastanın daxilində yetişən yeni dastan dünyaya gəldə yeni “dastan-ifaçı” münasibəti və yeni “invariant-variant” əlaqə dialektikası meydana çıxır [7, 128 – 131].

Bu bədii nitq sonradan məkan simvollarını və formullarını yaradır.

Oğuz mifoloji məkanını yaradan əsas amillərdən biri də orada yaşayan qədim oğuzların mifoloji şüurudur, onların mifoloji şüurunun yaratdığı məkan simvolları və məkan formullarıdır. Belə simvol və formullar topoqrafik (coğrafi) məkanlara aid olur. Topoqrafik məkanların bir xüsusiyyəti də eposda onların əfsanələşməsidir. Belə topoqrafik məkanlar tarixilikdən çıxır, bədii boyalar nəticəsində özü də obrazlaşa bilir (məkanın obrazlaşması xüsusiyyəti).

Məkan formulları və simvolları həm də epos məkanı ilə bağlıdır. Oğuz məkanı və kafir məkanı obrazlaşdığına görə eposda həm məkan formulunu, həm də məkan simvolunu formalaşdırır. “Öz” və “özgə” məkan anlayışları da buradan irəli gəlir [8, 12].

Mifoloji məkan anlayışı kompleks olaraq Oğuzların həm mənəvi dünyası, həm də maddi dünyasıdır, onlar Oğuz mifini yaradaraq maldarlıqla, qoyunçuluqla, xalçaçılıqla və başqa sahələrlə məşğul olur, Oğuzun mif nəğmələrini də bu mifoloji-tarixi məkanda yaradırlar.

Ədəbiyyat

1. Hacı, A. Zaman və onun poetik-mifik qavrayışı. //A.Hacı. “Elm və həyat”, – 1985. – №10.
2. Əfəndiyev, P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, –2012. – 600 s.
3. Kitabı-Dədə Qorqud. – Bakı: Gənclik, – 1977. –184 s.
4. Babayev, S.Y. Naxçıvanda “Kitabı-Dədə Qorqud” toponimləri./ S.Y.Babayev. – Bakı: “XXI” Yeni nəşrlər evi, – 1999. – 224 s.
5. Rzasoy, S. Oğuz mifi və Oğuznamə eposu./S.Rzasoy. – Bakı: Nurlan, –2007. – 182 s.
6. Əliyev, R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi./R.Əliyev. – Bakı: Mütərcim, – 2008. – 360 s.
7. Kazımoğlu, M. Folklorda obrazın ikiləşməsi./M.Kazımoğlu. – Bakı: Elm, –2011. – 229 s.
8. Əliyev, O. Azərbaycan nağıllarının poetikası./O.Əliyev. – Bakı: Səda, – 2001. –192 s.

Г.К.Джаннатова

Огузское мифологическое пространство в эпосе "Книга моего Деда коркута": к постановке проблемы Резюме

Огузское мифологическое пространство прошло два исторических этапа. Первым из них является матриархальный период. В этот период сформировалась архаическая мифологическая мысль внеогузского мифологического пространства, структурные единицы этой мысли. Второй этап – период, связанный с патриархальным обществом. В этот период формировалось мифологическое сознание, создавались и функционировали его структуры, связанные с мифологической моделью мира, а затем эта деятельность ослабевала, в результате чего происходил переход к историческому мышлению. Этот период можно считать периодом эпического творчества наших предков. К этому же периоду относится и происхождение древнейших Огузнаме. Во все мифологические и исторические периоды огузское мифологическое пространство влияло на создание эпоса, сыграло роль в создании такого великого эпоса, как «Книга моего Деда Коркута».

G.K.Jannatova

**The mythological space of Oghuz in the epos “The Book of Dede Gorgud”:
about the problem structure**

Summary

The mythological space of Oghuz has gone through two historical stages. The first of them is the matriarchal period. During this period the archaic mythological thought of the non-Oghuz mythological space, the structural units of this thought were formed. The second stage is the period associated with patriarchal society. During this period the mythological consciousness was formed, its structures related to the mythological world model were created, functioned, then this activity weakened, as a result of it the transition to historical consciousness took place. This period can be considered as the period of epic creativity of our ancestors. The formation of the ancient Oghuz scripts dates back to this period. In all mythological and historical periods the mythological space of Oghuz influenced the creation of the epic, played a role in the creation of such a great epos as “The Book of Dede Gorgud”.

Rəyçi: filol.f.d., dos. A.Ramazanova

Redaksiyaya daxil olub: 07.01.2022

B.F.HÜSEYNOVA*e-mail: bakhshihuseynova@gmail.com***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

STEN BARSTOUNUN “VİK BRAUN” TRİLOGİYASINDA SOSIAL PROBLEMLƏRİN İNİKASI

*Açar sözlər: müharibə sonrası ədəbiyyatı, sosial problem, fəhlə sinfi.**Ключевые слова: послевоенная литература, социальные проблемы, рабочий класс.**Key words: post-war literature, social problem, the working-class*

Sten Barstounun bədii nəsrinin əsas ideyalarından biri fərdin şüuraltısında olanı və gizlədiləni oyatmaq, insanı idarə edən hislərin altında yatan “gizlinləri” üzə çıxarmaq və bu vəsilə ilə onu nəyin idarə etdiyini göstərməkdən ibarətdir.

S. Barstou fəhlə sinfini əvvəlcədən düşünülmüş qərəzli şəkildə ifadə etmir, əksinə onu daimi dəyişkənliyi və dinamizmi ilə göstərirdi. Cəmiyyətdən və onun qaydalarından təsirlənən fərd nə Con Breindəki kimi maliyyə baxımından, nə də Alan Sillitoədə olduğu kimi özgələşmə ilə müəyyən edilmir və ya Devid Storeyin təsvir etdiyi kimi fərd qurbana çevrilmirdi. Onun əsərində irəli sürülən azadlıq anlayışları, fərdin özünün, cəmiyyətin şərti, sosial və mədəni sərhədlərini aşmağa çalışdığı zəka və daha geniş ictimai təcrübələrlə bağlıdır. Bir qayda olaraq yazıçı fəhlə sinfini təsvir edir, onun gündəlik həyat qayğılarında insani münasibətlərini üzə çıxarmağa müvəffəq olurdu.

1960-1976-cı illər arasında yazılmış “Vik Braun” trilogiyası fərdin özünü, öz daxili məninə və şüuraltıda gizlənənlərin üzərində həqiqi dəyərlərin varoluşuna yönəlmişdir.

“Bir növ Sevgi” – “A Kind of Loving” (1960), “Sahildəki Gözətçilər” – “The Watchers on the Shore” (1966) və “Doğru Gerçək Son” – “The Right True End” (1976) əsərləri fəhlə sinfi qəhrəmanı olan Viktor Braunun həyat təcrübələrinin, həyata baxışlarının bədii əksidir. Viktor Braun yetkinlik həyatından və şərti evliliyindən əziyyət çəkir. İyirmi il müddətində davam edən hadisələr, pravoslav dəyərlərinin sorgusu, ənənəpərəst İngrid ilə olan əlaqəsinin xoşbəxt sonluqla bitən davamlı axtarışı, aktrisa Donna Pennymən ilə görüşü, həyat yoldaşından və şimaldakı evindən ayrılması, Londonda qazandığı uğuru və tənhalığı, ayrılıqdan on il sonra Donnaya yenidən qovuşması ilə xarakterizə olunur.

Hamılə qaldıqdan sonra ənənəvi cəmiyyətin təhriki ilə İngridlə evliliyi, maddi və sosial təzyiqlər səbəbindən özünü qınaması, həyat yoldaşının qeyri-etik davranışları, aldandığının və tələyə düşdüyünün fərqləndirilməsi ilə nəticələnir. Evliliyini yaxşılaşdırmaq və “bu yola davam etmək – bir növ sevgi tapmaq” (1, s.296) üçün etdiyi cəhdlər, iş, ev və ailəsi ilə bağlı sorğu-sualları onun uğursuzluğunu sübut edir. Məhz bu baxımdan Vik deyirdi: “Mənim bir tərəfim heç vaxt qəbul etmir, həmişə faktlara təslim olmağa qarşı çıxır.” (6, s.22)

Vikin daha geniş bir dünya və əldə edə biləcəyi zənginliklər haqqında məlumatlı olması, həyat yoldaşından və cəmiyyətdən tam təcrid olması, onun hər ikisindən uzaqlaşmasına yol açır. S. Barstou, Vikin fəhlə sinfindəki həyat anlayışları ilə, ona yaxın cəmiyyətlərə edilən təzyiqin müxtəlif aspektlərini və fərdlərə tətbiq olunan “qrup anlayışını” ortaya atır. Roman kollektiv etik qanunları, evlilik və ləyaqət, utanc anlayışlarını ifşa edir.

Repressiv atmosfərə baxmayaraq, “Bir növ sevgi” romanında Vikin işçi qrupu bəzən D.H. Laurensin “Oğullar və sevgililər” (“Sons and Lovers”) romanına bənzəyən canlılığı, yaxınlığı ilə təsvir edilmişdir. London soyuqluğu və ticarəti ilə əhatə olunan Vik daha sonra “kiminsə gözündə həqiqi istilik, sevgi dolu əllərin toxunuşu” (5, s.48) üçün həsrət çəkir. “Bir-biriləri haqqında bildikləri hər şeydən, paylaşıqları hər şeydən qaynaqlanan” (5, s.145)

rahatlığı ilə bacısını ziyarət edir və əsl yalnızlığın “ehtiyac duyduğuna sahib ola bilmədiyi zaman deyil, ətrafına baxanda sənə ehtiyacı olan heç kimin, ümumiyyətlə, heç kimin olmadığını görmək” (5, s.145) olduğunu anlayır. Bu ziddiyyətli duyğuların mərkəzində duran və demək olar ki, müharibədən sonrakı bütün fəhlə sinfi ilə bağlı ədəbiyyatın xarakterik cəhəti idi. D.H. Laurensin həyatında və yazılarında kök salmış bir problem – inkişafa mane olan kollektiv repressiv tələbatdan özünü azad etmək arasındakı gərginlik, S. Barstounun qəhrəmanında da özünü biruzə verir. Bu problem Vikin sualları ilə ifadə olunur, çünki o, şəxsiyyəti üçün bir ifadə tapmağa çalışır.

Vikin xarici dünyanı “soyuq və qaranlıq” kimi kəşf etmək əzmi, sabit bir həyat tərzinə uyğunlaşmağa hazır olmasını üstələyir. Çünki anlayır ki, “Həyatınızı necə yaşayacağınız kim olduğunuzu və kim olmaq istədiyinizi bilməyinizdən asılıdır ... Sizdən başqa heç kim bilmir. Qərarları verən və onlarla yaşayan sizsiniz.” (6, s.15) “How to live your life depends on knowing who you are, and who you hope to be ... Nobody knows but you. It's you who makes the decisions and lives with them.”

Mühəndis firmasında, işə başladığı Longfordda əskik olduğu azadlığı tapır. O, intellektual aclığını, həyat yoldaşında tapa bilmədiyi sevgini aktrisa Donna Pennyman ilə görüşlərində tapır. Donna ilə olan yaxınlığını və ona olan hislərinin qənaətbəxş olduğunu özünə sübut etdikcə Vik öz evliliyini sorğu-sual etməyə başlayır. Bu mənada S. Barstou bütövlükdə cəmiyyətin dominant sosial əxlaqını şübhə altına alır, insan ehtiraslarının dəyərlərini araşdırır.

Donnanın işə düzəlmək üçün Londona getməsindən və Vikin boşanmasından sonra “Doğru Gerçək Son” – “The Right True End” romanı əvvəlki romanın hadisələrindən on il sonra Londonda baş verir. Vik indi nisbətən zəngindir. Londonda universitet təhsili aldıqdan, işgüzar səfərlərdə bütün dünyanı gəzib eyş-ışrət həyatı sürdükdən sonra “Şimali London” şirkətində mühəndis olaraq yaxşı bir mövqe tutur. Əvvəlki ənənəvi əxlaq sorğusu tədricən, demək olar ki, “mövqeyində və gəlirində yaxşılaşma ilə artan azad həyatının” (5, s.83) mənasını tapmaq üçün varoluş axtarışına çevrilir. Hələ də dəyərli bir şeyi ələ keçirmək və sona çatmaq üçün mübarizə aparır.

Onun Londonda tanıdığı qadınların hər biri ilə daimi əlaqələr qurmaqdan imtina etməsi “ikinci dəfə səhv etməyinin cəhənnəm olduğunu düşünməsi” (5, s.127) qorxusundan qaynaqlanır. Longfordda yaşadıklarından on il sonra bir uşaq ilə birlikdə Donna ilə yenidən görüşdükdən sonra yaşadığı azadlığın qiymətsiz olmasına baxmayaraq anlayır ki, heç nə “yerinə yetirilən bir ortaqlığın yerini tuta bilməz”. (5, s.168) Üçlüyün bir araya gəlməsi ilə hadisələr bağlansa da, münasibətlərinin sonu dəqiq olaraq təyin edilməmiş qalır.

Vikin təcrübəsi 1940-cı illərdən 1960-cı illərə qədər bir dövrü əhatə edir. Bu zaman kəsiyində baş verən dəyişikliklərlə əlaqəli Vik özü də dəyişir. Dəyişikliklərin həm fəhlə sinfinə, həm də bütövlükdə müharibədən sonrakı ingilis cəmiyyətinə təsir göstərdiyi görünür. “Bir növ Sevgi” (“A Kind of Loving”) romanında Vikin cəmiyyəti hələ də hamilə sevgilisi ilə evlənməyə məcbur edəcək qədər ənənəvi olsa da, 1950-ci illərin yeni meyllərindən də getdikcə daha çox təsirlənir. S. Barstounun dediyi kimi “bizi həyəcan verici bir sürətlə tələsdirən” (4, s.23) dəyişiklik, immiqrasiya, artan zənginlik, TV və pop qeydləri üçün yeni kütləvi oxucu haqqında çoxlu istinadlarda nəzərdə tutulur.

Nəticədə Donna Pennyman adlı bir aktrisanın qəzetə verdiyi müsahibədə heç vaxt evlənməsə də, onu dəli kimi sevdiyi doqquz yaşlı bir oğlanın anası olduğunu açıq şəkildə etiraf etməsinə imkan verən liberal bir əxlaqın (5, s.80) yaranmasını görürük.

S. Barstounun müharibə sonrası İngiltərədəki mədəni həyatın bütün sahələrini işğal edən kommersiya mədəniyyətini tənqid etməsi, bəzi personajlarının (Vik, Albert Konroy və Van Huyten) klassik musiqiyə göstərdiyi marağa real qiymət verməkdədir. Çarlz Bukovskinin avtobioqrafik qəhrəmanı kimi Viktor Braunun klassik musiqiyə olan marağı “bir qulağa girib digərindən çıxan” (1, s.180) və gənclərin musiqisi olan “Hit Paradı, gənclərin dəblərini, ticarət obyektlərində gənclərin böyük şövqlə etdikləri bədxərcliyi” (5, s.80) rədd etməsi onun

qəzəbinin göstəricisidir. Vikin klassik musiqi haqqında artan bilikləri, intellektual və ictimai biliklərinin genişlənməsi və kəşfi, səyahət üçün bir metaforaya çevrilir. Bu, Viki marağı yalnız jurnallar, pop musiqi və TV-dəki viktorina proqramları ilə məhdudlaşan İngridlə keçirə bilmədiyi və onu “bu dəqiqədən daha böyük bir şeyin bir parçası olduğunu düşündürən hislərinin” (6, s.28) simvoluna çevirir. Trilogiya boyunca klassik musiqi və kitablar Vikin “cəhalətdən dırmanışını” (5, s.30) simvollaşdırır, Viki Donnaya daha da yaxınlaşdırır.

Vik Broun özünü böyük dünyada görmək üçün cəmiyyətdən və evlilikdən ayrılır. “Qəzəbli Sakitlik” (“A Raging Calm”) personajları isə öz cəmiyyət ənənələrinə və öz münasibətlərinin mürəkkəbliyinə qapılır. Yenidən Şimali Kresley şəhərində davam edən roman tədricən “insan münasibətlərinin labirintinə” (2, s.354), özlərini məhdudlaşdıran, repressiv sosial mühitdən azad etmək üçün qəhrəmanların mübarizələrini əks etdirən müxtəlif təhkiyələrlə davam edir. Təhkiyəyə enerji və canlılıq verən ziddiyyətli ehtiraslar vasitəsilə, S. Barstou cəmiyyəti və fərdi bir araya gətirir və insan fəaliyyətlərini sevgi, sədaqət, xəyanət, fərdi ehtiyaclar və sosial ənənə anlayışlarına çevirir.

Vik personajı S. Barstounun romanında sosial, mədəni və siyasi meyllərin şərh edildiyi bir vasitədir. Yazıçı bədən və ruhun bölünməsi nəticəsində yaranan boşluğun başqa maraqlarla doldurulduğu bir hərəkəti təsəvvür edir.

“Vik Broun Trilogiyası və “Qəzəbli Sakitlik” (“A Raging Calm”) romanlarında Barstou müharibədən sonrakı İngiltərədəki mədəni dəyişikliklərin müxtəlif aspektlərini şərh edir. “Sahildəki Gözətçilər” (“The Watchers on the Shore”) romanında böyük müvəffəqiyyəti ilə tanınan fəhlə sinfindən yazan Vulf Kotton dövrünün yazıçılarına qarşı irəli sürülən bəzi tənqidlərə dəqiq cavab verir. Vulf Kottonun pyesində rol alan aktrisa Donna Pennyman Vik Brouna deyir ki, “Regional aksentlər var və “fəhlə sinfi olmaq” bu günlərdə bir aktyor üçün bankdakı puldur...” (6, s.143) Vik və Konraya Donnanın partisində görüşdüklerini izah edir.

“Sabah məndən soruş” (“Ask Me Tomorrow”) (1962) romanı Vulf Kottonun ədəbi aləmdə özünə bir ad qurma cəhdindən bəhs edir və bu əsər Barstounun fəhlə sinfi yazıçılarının “bədi əsərin yazılması anında” üzləşdiyi ədəbi və sosial problemlərlə əlaqədar suallarla məşğul olduğu romandır.

Əsərdə kənd əhalisinin “kəndin, çuxurun və evin hüdudlarından kənarda dolaşacaq bir zehni və təxəyyül” (3, s.9) gücünə malik olmadıqları üçün bu mədəni məhdudiyyət ictimai və şəxsi səviyyələrdə nəzərdə tutulmuşdur. Vulfun sevgilisi Qlinsin ənənəyə meyli və nəvazişi evlilikdə axtardığı xüsusiyyətlər deyildi, çünki o, “cismnin alovlanması ürəyin alovlanmasına reaksiya verməlidir” (3, s.39) deyirdi. Kəndin daxili qayda-qanunlarından azad olmaq ədəbi uğurun şərtidir və Vulfun Qlinsə dediyi kimi: “Bu, yazmaq istədiyim bir həyatdır, çünki bu mənim bildiyim yeganə həyatdır, ancaq əvvəlcə ondan uzaqlaşmalıyam” (3, s.43).

Daha böyük bir şimal şəhərinə köçən Vulf anonimlik və öz həyatını yaşamaq azadlığını tapır və ədəbi təcrübəsi ilə məşğul olur. Orada gündüz əmək haqqı katibi kimi işləyir, gecələr isə yazır. Ev sahibi olan orta yaşlı Popi və gənc Marqerit ilə əlaqələri bir yazıçı olaraq inkişaf etməsi üçün vacib olan iki tamamlayıcı zərurəti simvollaşdırır. O, Popidə evlilik və ailə tələbləri olmadan qayğı və cinsi məmnuniyyət tapırsa, Marqeritdə isə “intellektual stimül”, “ümumi ünsiyyət səviyyəsini” (3, s.104) görür.

Şərti cəmiyyətin məhdudlaşdırıcı sərhədlərindən çıxmağın zəruriyyətinin vurğulanmasına baxmayaraq S. Barstou fəhlə sinfindən yazan yazıçının təcrübələri və materialı arasındakı həyatı əlaqəni vurğulayır. Vulfun ilk əsəri – Şimal radiosunda yayımlanan qısa bir hekayə, “həyatının təxminən qırx ili mədənlərin içərisində keçən” (3, s.12), təcrübələrini bölüşmədiyi, ancaq başqa müasir nəsil kimi ona da ötürülənin “miras” bildiyi bir adam olan saxtaçı atasından ilhamlanır. Barstou, bu mənada, fəhlə sinfi yazıçılarından uzaqlaşdığını düşünür.

Romanda “Ənənəvi fəhlə sinfi işlərindən” olan bu yadlaşma Vulfun Popi və Marqerit ilə olan şəxsi təcrübələri ilə göstərilir. Məsələn, Popinin problemləri və ərinin əlində onun dəhşətli ölümü Marqeritin keçmiş həyatı və uşaqlıq faciəsi, Vulfun qardaşı Bentlinin nazlı

həyat yoldaşı ilə yasaq əlaqəsi haqqında bilgiləri, bədii sənəti üçün canlı xammal təmin edəcək təcrübələrdir. Vulfun Barstou kimi Şimaldan ayrılmayaraq Cənuba köçmək istəyi Barstounun fasiləsizlik adlandırdığı vacib əlaqəni davam etdirməklə təmin olunur.

Barstou qəhrəmanı yazıçıları ticarət bazarının ehtiyaclarına uyğun işləyən “iaşəçilər”ə və hazır bazarın tələbləri ilə deyil, öz ədəbi istedadları ilə motivasiya olunaraq öz işini quran “yaradıcılar”a bölməsi ilə sanki dövrün mədəni meyllərini şərh edir. Digər tərəfdən, Vulfun romanı yalnız məhdud auditoriyaya müraciət edən roman deyil, “kütləvi oxucuya” istinad edən əsərdir (3, s.201).

Romanda D.H. Laurens tez-tez xatırlanır və onun əsərləri ilə biz paralelləri izləyə bilirik. D.H. Laurensin əsəri Barstounun Vulf Kottonu üçün bir müvəffəqiyyət modeli olmağın önünə keçmişdir. Bu səbəbdən Barstounun bədii nəsrinə ilə Laurensin əsəri arasındakı yaxınlığı asanlıqla görmək olar. Hər iki roman yazarı arasındakı oxşarlıq, fərdi münasibətləri təyin edən sosial siyasəti araşdırmaqla və həm cəmiyyəti, həm də siyasi quruluşu dəyişdirmək istəyi, öz dövrünün siyasi problemlərini həll etmək istəyi ilə bağlıdır. Onların personajları öz həyat anlayışlarına güclü təsir göstərən, agah olduqları siyasi çərçivəyə möhkəm yerləşdirilən obrazlardır.

Vik Broun siyasi və iqtisadi dəyişikliklərlə dolu olan 1963-cü ili “seçimin qurtulmaq və batmaq arasında olduğu” (5, s.81) bir vaxt olaraq təsəvvür edir.

Həm S. Barstou, həm də D.H. Laurensin bədii nəsrində dövrün tragik personajı fərdi münasibətlərə bədii və əxlaqi vurğu etməklə vücuda ruh arasındakı boşluğu aradan qaldırmaq cəhdi ilə ödənilir.

Ədəbiyyat

1. Barstow, Swan. A Kind of Loving. London: Black Swan Books, 1986, 286 p.
2. Barstow, Swan. A Raging Calm. London: Corgi Books, 1974, 340 p.
3. Barstow, Swan. Ask me Tomorrow. Harmondsworth: Penguin Books, 1968, 72 p.
4. Barstow, Swan. In “The State of Fiction: A Symposium”, 1968, 23 p.
5. Barstow, Swan. The Right True End. London: Black Swan Books, 1986, 236 p.
6. Barstow, Swan. The Watchers on the Shore. London: Black Swan Books, 1986, 247 p.

Б.Ф.Гусейнова

Отражение социальных проблем в трилогии Стэна Барстоу "Вик Браун"

Резюме

Нигде о послевоенном рабочем классе, как в художественной литературе Барстоу, проблемы общества, не похоже на описание чувств и существования рабочего класса. Его условную этику, изменение образа жизни, политический авторитет, описывает толерантность. Романы Барстоу описывают человеческие проблемы в четко определенных местах и в определенное время. Читатель чувствует себя живым человеком вместе с местными жителями и персонажами общины Кресли, ведь персонажи и события, изображенные в таких произведениях, кажутся неотъемлемой частью жизни.

Достаточно примеров: "Спроси меня завтра - Ask Me Tomorrow" если роман Вольфа Коттона был на пути к независимости и литературному признанию, то в романе "Береговая охрана" – "The Watchers on the Shore" мы снова встречаемся с Вольфом Коттоном как женатым и успешным писателем с Маргарет, с которой он познакомился в предыдущем романе.

B.F.Huseynova

Reflection of social problems in Stan Barstow's "Vic Brown" trilogy

Summary

Nowhere about the post-war working class, as in Barstow's prose, is seen the problems of society appear as a description of the feelings and existence of the working class. He describes its conventional ethics, its changing styles of life, its political allegiances, tolerance. Barstow's novels

describe human problems in strongly defined places and times. A reader feels that Cressley community, along with its local people and characters is a living human, because the characters and events depicted in such works seem to be an integral part of life.

Examples are ample: If Wilf Cotton was on the path to independence and literary acceptance in “Ask Me Tomorrow”, we meet again Wilf Cotton in “The Watchers on the Shore”, married with Marguerite, whom he met in a previous novel, and as a successful writer.

Rəyçi: f.f.d., dos. Y.A.Abdullayeva

Redaksiyaya daxil olub: 30.12.2021

Р.Ф.АСАДЗАДЕ

Азербайджанский университет языков
(г. Баку, ул. Р.Бехбудова, 60)ОТРАЖЕНИЕ ФИЛОСОФИИ ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМА
В ТВОРЧЕСТВЕ АЙРИС МЕРДОК*Ключевые слова:* философия, экзистенциализм, творчество, английская литература, А.Мердок.*Açar sözlər:* fəlsəfə, ekzistensializm, yaradıcılıq, ingilis ədəbiyyatı, A.Mördok.*Key words:* philosophy, existentialism, creativity, English literature, A.Murdoch.

Общеизвестно, что каждая эпоха, как правило, приносила с собой новые идеи и веяния. Ренессанс поднял на небывалую высоту гуманизм как направление философской мысли. XVII век французы самолично называли «Великим», так как считали его точкой отсчёта для их национального самосознания. Это было время как литературных, так и научных открытий: теоретические положения и уставные каноны Н.Буало, трактаты Гассенди, комедии Мольера. А в науке – это открытие клеточного строения организма и описание гелиоцентрической системы Коперника. XVIII век с рождением величайшего «Фауста» Й.Гёте провозгласил разум как панацею спасения цивилизации. XIX век был «Золотым» в прямом и переносном смысле слова. Это расцвет критического реализма в Европе.

XX же век тем необычен и своеобразен, что фактически аккумулировал в себе богатства всех предыдущих эпох. Воистину это было время подготовки к открытиям масштабного значения во многих областях. На литературную авансцену прежде всего вышли модернисты. Отношение отдельных группировок к жизни и образам далеко не всегда было адекватным. Но одно учёные установили точно: XX век – расцвет философии экзистенциализма. Представители этого направления в целом скептически относились ко всем прежним законам, отныне предпочитая любым запретам «свободу без границ». Что это означает? Почти как в пресловутой теории советского литературоведения – «реализма без берегов», когда свобода общественная понимается исключительно как личная.

Как отмечает В.А.Луков: «Философы этого направления на место бытия поставили экзистенцию, т.е. бытие отдельного человека, вместо традиционных философских категорий стали использовать понятия, связанные с жизнью индивида (рождение, смерть, забота, страх и т.д.). По Ясперсу, человеческое бытие имеет две стороны: «бытие – в мире» и подлинное бытие (экзистенция) – свобода, самость человека, которая выявляется только в пограничных ситуациях (болезнь, смерть и т.д.)» (2, 415).

Экзистенциализм, по сути, провозглашал свободу личности от каких-либо твёрдых моральных устоев, точнее, свободу, не связанную узами с окружением. Позитивом этой философии можно считать предельное раскрепощение человека; негативом – одиночество, отрешённость, существование, словно на необитаемом острове. Это одиночество в лице отдельных героев экзистенциальных произведений граничило с безразличием к жизни, а беспечное самолюбование могло в отдельных случаях порождать и мысли о суициде.

Экзистенциализм, сформировавшийся как одно из важнейших течений философии XX века, получил распространение почти во всех уголках земного шара и занимал своеобразное место во всех сферах жизни, действительности и художественного мышления. Это философское учение, проистекающее из контекста катаклизмов действительности западного мира, сыграло важную роль в поисках выхода из кризисных

ситуаций и формировании нового общественного мировидения. И это естественно, потому что существовавшая до того философия неопозитивизма не в силах была вести вперед быстро развивающееся общество, защитить человека от всяческих бед действительности.

Неопозитивисты больше всего стремились опираться на естественные науки. Представители новомодного течения в Европе распространяли природные законы на всё общество. Можно сказать, что они не видели особой разницы между людьми и живыми организмами. Тем самым влияние неопозитивистов на диалектику развития происходящих в обществе событий было минимальным, что противоречило философской платформе экзистенциалистов. Вот почему это позволило писателям сформировать новое мировоззрение, и это философское учение стало отправной точкой того, чтобы скованный обществом человек обрел душевное равновесие. В центре нового учения стояла проблема человека и его сущности, которая находила свое отражение в различных, связанных с человеком процессах (жизни и культуры, общества, сознания и нравственности, науки, художественного мышления и др.). Труды и суждения Ф.Ницше, С.Кьеркегора, М.Хайдеггера, Г.Марселя, Ж.П.Сартра и других стали идейной основой экзистенциализма, сыгравшего большую роль в поисках новых путей миропознания.

Основным условием того, чтобы человек стал человеком, является его слияние, воссоединение с Богом. В этом экзистенциализм перекликается с философией хуруфизма. Для того чтобы слиться, воссоединиться с Богом, человеку приходится пройти через определенные этапы, продолжить свое существование, избежав с божьей помощью влияния сатаны. Обретение человеком духовного покоя в религиозной, мистической среде признается многими философами. Учение экзистенциализма о человеке, его сущности и существовании довольно долго оценивалось советскими философами как буржуазное и реакционное. Согласно анти экзистенциалистской логике, так как в буржуазном обществе утрачивается сущность человека, путь выхода из данной ситуации не может быть указан и не указывается. Отсюда и обращение к религии, аскетизму, идеализация прошлого. А это, прежде всего, зарождает в человеке неуверенность в завтрашнем дне, аскетизм и пессимизм.

Таким образом, можно уверенно констатировать: при всех своих плюсах и минусах экзистенциализм в Европе позиционировал себя как направление крайне противоречивое. В нём, как в «плавильном котле», оказались перемешанными различные философские категории, причём, такие жизненно важные, на которых опирается человечество. Мы не станем отрицать, что все вышеуказанные вопросы ставились и по мере возможности разрешались писателями этого крыла. Конечно же, нет. Их «открытый» характер был достоянием и других времён. Но XX век в особенности заострил внимание писателей, учёных, теоретиков-мыслителей на вековых проблемах бытия. Ведь наступило время эпохальных событий, полных войн, смертей и драматизма.

Экзистенциализм принёс с собой, образно выражаясь, философию «мрачного средневековья». Здесь много полутонов, а уединённый мир столь тесен, что человек в нём тяготится повседневными заботами. Отсюда, кстати, и примат страха. К примеру, яркий представитель английского «магического реализма» Дж.Фаулз откровенно заигрывал с Богом, порою издеваясь над «достоевщиной» русской и мировой литературы, в которой Бог стоял на пьедестале всего человечества. Экзистенциализм напрочь опрокинул две эти крайности: в этом направлении, не осталось ни Бога, ни полезных идеалов, только собственно экзистенция. Для человека, по идее некоторых писателей-экзистенциалистов, человек запрограммирован судьбой, то есть буквально вынужден её принять как призвание, его разум слаб перед враждебными силами бытия.

Хотелось бы отметить, что одиночество сопровождает человека, порою всю его сознательную жизнь. Но оно же определяет и его поведение, в основе которого лежит

индивидуализм, отчуждение. Так рождается особый персонаж – эгоцентрик до «мозга костей», своего рода типаж горьковского Данко, приуроченный к условиям европейского образа жизни. Чаще всего он честен перед самим собой, бескомпромиссный, но это не мешает ему беспрестанно биться в тисках морального выбора. Его делает Джейк Донагью (А.Мёрдок. «Под сетью»), с ним живут герои У.Голдинга на одиноких островах, сжились действующие лица из большинства романов М.Спарк, Веркора.

В понимании мира, различных общественных событий философия и художественное мышление выступают в неразрывном единстве, и то, что экзистенциализм уделяет основное внимание человеку, его сущности и внутреннему миру, обуславливают широкое распространение данного течения, как в философии, так и в литературе.

Экзистенциальное мышление, возникшее в философии, постепенно осваивается и литературой. В этом смысле возникает тандем науки и искусства, стремящийся понять человека, исследовать его в контексте природы и общества. Человек стоит в центре взаимоотношений науки и искусства. Особенно в западной литературе искусство уделяет пристальное внимание человеку, проблеме его существования, бытия. Богатый материал такого характера дают произведения таких выдающихся представителей английской литературы, как А.Мердок, У.Голдинга и К.Уилсона. Проблема человека в их произведениях отличается своей моральной, художественной и философской остротой.

Известно, что экзистенциализм сформировался в мировом философском и художественном мышлении как новое течение, учение. В XX веке горизонты данного учения заметно расширились, оно обогатилось новыми идеями. К философскому осмыслению проблемы вскоре добавилось и художественное, вследствие этого были созданы значительные произведения, обогатившие мировую литературу. Богатый и разнообразный материал под этим углом зрения предоставляет творчество английских писателей А.Мердок, У.Голдинга и К.Уилсона. Но исследование экзистенциализма, который занимает особое место в мировой философской и художественной мысли, нельзя считать адекватным популярности самого течения, так как в бывшем Советском Союзе исследования в этом направлении либо вообще не велись, либо в проводимых исследованиях сущность экзистенциализма искажалась и подвергалась критике со стороны реакционной системы.

Остановимся на писательском опыте Айрис Мердок несколько подробнее. Философы, разъясняющие критерии писательского мастерства экзистенциалистов, утверждают, что этот талантливый прозаик по особому относилась к проблеме времени. А именно, оно в её романах многомерно – субстанция линейная. Присутствуют такие черты, как фрагментарность некоторых художественных отрезков речи. Время идёт скачкообразно, отсюда не линейность пространства, коллаж, разрывы в повествовании, частое использование таких приёмов, как инверсия, различные вставные конструкции, междометия, восклицания и т.п. Каскад этих приёмов в её сочинениях служит в первую очередь важными экспрессивно-стилистическими средствами синтаксиса, способом реализации эмоционально насыщенных смыслов.

По словам И.Ю.Вераксиха «произведения А.Мердок неизменно привлекали к себе внимание, вызывая споры в печати, скептические, подчас резкие оценки у английских и американских критиков, и не случайно: автор их словно задалась целью «опрокидывать моральные критерии и представления о «нормальном», которые уцелели в Англии со времен королевы Виктории. Необычность романов Мердок была обусловлена ещё и тем, что её творчество возникло на стыке английских литературных традиций прошлого и – нового явления: проблемного философского жанра. Её книги многозначны, они с «двойным дном». Это романы-притчи, подобно «Постороннему» и «Чуме» А. Камю, «Притче» У. Фолкнера, «Повелителю мух» и «Шпилю» У. Голдинга, «Волхву» Дж. Фаулза, «Незабвенной» И. Во и т. д.» (2, 164)

Всплеск эмоций, как выброс нерастраченной героями энергии не даёт действующим лицам произведений Мёрдок почувствовать дыхание ровного эпического времени. Хотелось бы отметить, что оно драматично, если не сказать – трагично. Оно как синусоид, отражает хаос в душе героев. Так рождается необычный персонаж из «Зелёного рыцаря», который, как заправский канатоходец, балансирует между жизнью и смертью. И далее только ужасы: стеною встают тени мёртвых животных. А. Мёрдок, преданная мифологическим сюжетам, показывает, как из воды выныривают тюлени и застывают в скульптурном изваянии. Точь-в-точь, современный римейк мифа о Персее и Андромеды, в финале которого герой спасает возлюбленную, с помощью головы Медузы Горгоны превращая ужасное морское чудовище в камень.

Справедливости ради, надо отметить, что названный роман был написан под конец жизни А. Мёрдок. Тем не менее, это прижизненные последствия абсурда и хаоса, которые обрушиваются на человека, фактически попирая его достоинство, ограничивая также пространство его мысли. Трудно ведь противостоять силам зла, тем более самим смело выступить против прародителей зла. Болезнь подлинного художника – это его благословение. И А.Мердок, как и некоторые её единомышленники, всё своё творчество посвятила описанию самых тонких движений души человека. Для нее – это главная ценность в широком смысле этого слова. При этом приверженец экзистенциального метода письма отнюдь не чурается романтики и присущей ей характерных признаков. Отсюда непокорённые вершины мечты, непоколебимое упорство достигнуть намеченной цели. Правда, не всегда вершина героям покоряется, но стремление её покорить, на наш взгляд, показательно.

К примеру, мы это видим в её «Колоколе», «Пирамиде» У.Голдинга, в ряде романов К. Уилсона. Но о творениях последнего следует сказать особо. Так, интересы и пристрастия А.Мёрдок объективно лежали в иной плоскости, нежели у К.Уилсона. Скажем, проблемы преступности – не её стихия. К. Уилсон немало писал клинических исследований, о метаморфозах мозга, о патологии и т.п.

Эти темы встречаются, к примеру, в «Паразитах сознания». Писатель ставил перед собой цель – показать, что человечество ещё не достигло тех высот, которые позволяют ему «почивать на лаврах». Имеются грозные предостережения. В болезненном мировидении экзистенциалиста, нашу грешную Землю оккупировали паразиты, микробы, которые проникли в наше воспалённое сознание и препятствуют благим начинаниям. Понятно, что экзистенциализм К.Уилсона граничит с фантастикой. Но кто сегодня посмеет сказать, что человек не отцифрован инновационной техникой, а паразиты-микробы не окружают нас?

Экзистенциализм расширяет свои границы и его следы можно на равноправных началах обнаружить также в других литературах. Только в лучших образцах экзистенциальной литературы США, Франции, Италии или Испании национальное, как в творчестве Мёрдок и других, порою переходит в категорию общечеловеческую. Это происходит по той очевидной причине, что не только в России XIX века, начиная с Пушкина и кончая Л.Толстым, были сильны семейные традиции. Но и в XX веке они волновали как европейских и американских писателей реалистического толка, так и лучших представителей экзистенциализма. Талантливый художник не может не чувствовать серьёзной ответственности перед тем, что создаёт. Более того, писатель честный, работающий с полной самоотдачей сил, на интуитивном уровне может предчувствовать гибель «цивилизации потребления». Последнее, бесспорно, вытраивает в людях подлинные ценности. И не позволительно, чтобы верх брали такие понятия, как «опустошенность души» со всеми вытекающими отсюда негативными последствиями.

Вторая мировая война в отличие от первой, имела для Британии очень важные последствия. Начался активный распад империи, что реально ударило по национальному

самосознанию её обитателей. Однако чувство утраты с лихвой компенсировалось необыкновенной, можно сказать, истинно английской гордостью за страну, которая в часы серьёзных испытаний и потрясений выигрывала одну битву за другой. Одновременно с тем война, несомненно, нанесла урон устойчивому, весьма комфортабельному и хорошо отлаженному быту британцев. Англичане отныне ясно осознали всю тревогу и нестабильность военного времени, равно как и зыбкость своего положения в цивилизованном мире.

Как отмечает С.П.Толкачев: «Романы Айрис Мердок от первого лица, продолжая традицию формы, расширяют наши представления о возможностях авторского освоения действительности, частью которой является и внутренний мир героя-рассказчика. Вербальное мышление героя, с помощью которого он осваивает жизнь, выявляет его отношение к действительности, то есть слово запечатлевает определенную идеологическую позицию и в таком виде становится предметом изображения. При этом таким «предметом» предстает не только слово, но и точка зрения героя на мир. Между этой точкой зрения и авторской, между словом героя и словом автора возникают диалогические отношения, что и сообщает повествованию своеобразный драматизм» (5, 7).

Одиноким герой не окружён ореолом романтизма, но, напротив, чувствует себя на положении зверя, брошенного судьбой. Отсюда нигилизма, упадочнические ноты. В отдельных английских модернистских опытах немало заимствовано из французского декаданса. Это положение специфично и для художественных направлений. Так, английский экзистенциализм развивается позднее, чем, скажем, во Франции и Германии. А самые яркие его представители – А.Мердок и У.Голдинг.

Айрис Мердок (1919-1999), наиболее показательная представительница экзистенциалистской мысли в английской литературе, начала свою творческую деятельность с публикации работы, посвящённой Ж.П.Сартру, Недаром она назвала его своим главным наставником. Для писательницы он «знаменует собой целую эпоху» (1,159).

Её перу принадлежат произведения, совершенно различные по характеру и содержанию, но всем им присущи некоторые особенности. Писательницу всегда живо интересовала душа выведенных ею персонажей. Их свобода выбора непременно зиждется на субъективных психологических устремлениях. Обстоятельства внешнего мира интересуют её только с точки зрения их влияния на человека. Внешняя действительность считается мало значимой, поскольку она есть «ничто». Только индивидуальное бытие имеет значение.

Внешний мир видится абсурдным, поэтому ситуации, в которые попадают герои, подчас кажутся надуманными и нереальными, однако, это позволяет Мердок с необыкновенной точностью отобразить внутренний мир и переживания героев.

В основе создания литературных характеров лежит идея самой писательницы о том, что герои на страницах произведения должны жить самостоятельной жизнью, и быть способными удивить не только читателей, но и своего создателя – писателя. Отсюда и особенность концовок её романов: это всегда открытый конец, так как ни автор, ни читатель не могут даже догадываться о том, что произойдёт с героями дальше.

Творчество Мердок в такой степени разнообразно и разнохарактерно, что включает в себя значительный реестр тем и проблем. Большинство из них имеют морально-нравственный уклон. И не мудрено, ведь ряд её положительных либо рефлектирующих героев переживают, к примеру, трагедию веры, нередко обнаруживая, что догматы религии решительно расходятся с реальной жизнью («Колокол»). А забота о людях, в том числе оказывается несовместимой с понятиями о благочестии. И это только одна грань её плодотворной работы. Другая грань – это постановка масштабных проблем.

Так рождаются в её творчестве глобальные темы, овеянные драматизмом:

1. *Рок* – фатальная неизбежность судьбы (от неё не уйдёшь, как рассуждают некоторые герои Мёрдок);
2. *Недопонимание, глухота*, невозможность расслышать друг друга;
3. *Любовные мотивы* – эликсир, который отчасти помогает действующим лицам её романов обрести свежие силы;
4. *Драматургия искусства*. В ряде сочинений А.Мёрдок («Замок на песке») герои «спасаются» искусством.

А.Мердок также интересовали (в основном конец 1960-х годов) неоплатоники, тоже всегда стоящие на страже нравственности. Вслед за неоплатониками, писательница также балансирует между Злом и Добром и утверждает, что окончательный выбор только за самим человеком. А насколько он верен – зависит от конкретных обстоятельств. Иногда это положение выносится на суд вдумчивых читателей.

Тут мы подходим к выяснению очень важного вопроса: в чём состоит сущность экзистенциализма? Чем это направление всю жизнь так привлекало английского художника? Итак, продолжая идеи Сартра, Камю, Хайдеггера, неопозитивистов и неоплатоников, Мердок считает, что человек – это центр Вселенной. Более того, она вступала в открытый спор с агностиками, что называется, с фактами в руках доказывая всем своим творчеством, что характер человека познаваем, он неисчерпаем, и это лишний раз подтверждается в результате общения.

Необходимо отметить, что экзистенциализм Мёрдок тоже нельзя понимать буквально. Для анализа её произведений не подходят привычные схемы. К примеру, переход от реализма – к модернизму или от модернизма – к его следующей стадии – постмодернизму. Всё зависит от индивидуального подхода писательницы, и как постулируемые ею правила вписываются в литературный контекст 1960-1970-х годов.

По словам А.Н.Никифоровой: «Отличительная черта всех романов Мердок от первого («Под сетью», 1954) и до последнего («Дилемма Джексона», 1995) – наличие мощного философско-морального подтекста, поэтому большинство критиков склонны называть романы Мердок философскими. Однако сама Мердок не любила, когда поднимался вопрос о связи ее прозы с философией. Ее всегда интересовала природа Добра и Зла, изучая которую, она обращалась к опыту многих философов и со временем создала свою собственную моральную философию» (4, 3).

Таким путём под пером Айрис Мёрдок заметно расширяются рамки экзистенциального учения. Ведь автор прекрасных романов переосмысляет основные теоретические положения неопозитивистов и неоплатоников. Как выяснили критики – В. Скороденко, В. Ивашёва, Н. Михальская – в России; на Западе – А. Масси, Ч.А.Хойт и другие, у них тем не менее имеется единый корень: поиск экзистенциального героя, отвечающего их общим запросам, с одной стороны, и разрешение трудоёмких моральных проблем – с другой.

Литература

1. Андреева Л.Г. История зарубежной литературы. 1945-1980. М.: Издательство московского университета, 1989, 474 с.
2. Вераксих И.Ю. Английский философский роман // И.Ю.Вераксих Зарубежная литература. XX век. Курс лекций. Мозырь: МГПУ им. Н.П.Шамякина, 2010 252 с.
3. Луков В. А. История литературы: Зарубежная литература от истоков до наших дней: учебное пособие для студ. высш. учеб.заведений / В. А. Луков. М.: Академия, 2003. 512 с.
4. Никифорова А.Н. Поэтика романов Айрис Мердок 1950-х годов // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Уфа. 2007. 24 с.
5. Толкачев С.П. Художественный мир Айрис Мердок // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Москва. 1999. 22 с.

R.F.Əsədzadə**Ayris Mördok yaradıcılığında ekzistensializm fəlsəfəsinin əks olunması*****Xülasə***

Məqalədə məşhur ingilis yazıçısı A.Mördokun yaradıcılığında ekzistensializm fəlsəfəsinin tədqiqinə cəhd göstərilmişdir. Onun əsərlərində XX əsr avropa ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan ekzistensial motivlərdən istifadə olunur. Ekzistensializm fəlsəfi istiqamət kimi böhran vəziyyətlərindən çıxış yolunun tapılmasında və yeni ictimai dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

“Ekzistensial roman” A.Mördokun yaradıcılığında dəyişdirilmiş şəkildə təqdim olunur. Yazıçının əsərlərinin qəhrəmanları üçün ruh azadlığı, bir qayda olaraq, nəticəsiz yekunlaşır. Qəhrəmanlar dünyanın vəziyyəti və öz taleyi ilə maraqlanırlar. Bu mənada belə qeyri-adi yanaşmaya müraciətin aktuallığı qanunauyğundur. Qeyd etmək lazımdır ki, insan ekzistensializmdə davamlı şəkildə “özünü yaradır”. A.Mördok müasir cəmiyyəti ekzistensial mövqelərdən araşdırır və onun mahiyyətinin öyrənilməsinə əsas diqqət yetirir.

R.F.Asadzade**Reflection of the philosophy of existentialism in the work of Iris Murdoch*****Summary***

The article attempts to study the philosophy of existentialism in the work of the famous English writer A.Murdoch. Her works use existential motives characteristic of the European literature of the XX century. Existentialism as a philosophical direction has played an important role in the search for a way out of crisis situations and the formation of a new social worldview.

«The Existential novel» appears in the work of A.Murdoch in a modified form. For the heroes of the writer's works, the freedom of the spirit, as a rule, turns into a summing up of inconclusive results. The heroes are concerned about the state of the world and their own fate. In this sense, the relevance of addressing such an unusual approach is natural. It should be noted that a person in existentialism «creates himself» continuously. A.Murdoch examines modern society from existential positions and places the main emphasis on the study of its essence.

*Rəyçi: filol.f.d., dos. X.İ.Əliyeva**Redaksiyaya daxil olub: 07.02.2022*

П.М.ГУЛАМОВА

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

ТИПОЛОГИЯ ЖЕНСКИХ ОБРАЗОВ В ТВОРЧЕСТВЕ И.С.ТУРГЕНЕВА

Ключевые слова: типология, традиция, образ, литература, роман, повесть**Açar sözlər:** tipologiya, ənənə, obraz, ədəbiyyat, roman, povest**Key words:** typology, tradition, image, literature, novel, story

Значение женских образов в творчестве известного русского писателя И.С.Тургенева было отмечено еще его современниками. В свое время Н.А.Добролюбов, анализируя роман «Накануне», подчеркнул, что в нем главное лицо – Елена, и по отношению к ней должны мы разбирать другие лица (2, 212). Эту мысль, несомненно, поддерживал и сам автор, о чем свидетельствует тот факт, что во французском переводе роман назывался «Елена».

Исследование женских характеров в творчестве Тургенева не раз привлекало внимание ученых. В романах Тургенева основные женские характеры так или иначе могут быть классифицированы следующим образом: первая группа – те, кто живут собственными интересами, ибо сосредоточены на себе, и вторая группа – это именно тургеневские девушки, мысль которых все время обращена к жизни, страданиям других.

К первой группе относятся Дарья Михайловна Ласунская, мать Лизы Калитиной, Варвара Павловна, жена Лаврецкого, Одинцова, Ирина Ратмирова, Сипягина. Ко второй группе – Наталья Ласунская, Лиза Калитина, Елена Стахова, Марианна. При этом, выстроив в ряд персонажи каждой группы, мы увидим определенную эволюцию, определенную систему соотнесенности этих образов.

В романах «Рудин» и «Дворянское гнездо» героини явно противопоставляются друг другу: Наталья Ласунская и ее мать Дарья Михайловна; Лиза Калитина и ее мать Марья Дмитриевна. В романе «Рудин» Дарья Михайловна Ласунская изображается как человек, целиком занятый собой. Тургенев пишет, что в разговоре с Рудиным «Дарья Михайловна говорила небрежно, слушала рассеяно...» (7, 88). «Впрочем, Дарья Михайловна скоро перестала его расспрашивать: она начала ему рассказывать о себе, о своей молодости, о людях, с которыми зналась. Рудин с участием внимал ее разглагольствованиям, хотя – странное дело! – о каком бы лице ни заговорила Дарья Михайловна, на первом плане оставалась все-таки она, она одна, а то лицо как-то скрывалось и исчезало» (7, 101). Авторская ирония нарастает с каждым словом: «Судя по рассказам Дарьи Михайловны, можно было подумать, что все замечательные люди последнего десятилетия только о том и мечтали, как бы повидаться с ней, как бы заслужить ее расположение...» (7, 122) И далее: «Она (Дарья Михайловна) говорила о них, и, как богатая оправа вокруг драгоценного камня, имена их ложились блестящей каймой вокруг главного имени – вокруг Дарьи Михайловны» (7, 134). В другом месте о Дарье Михайловне говорит Лежнев: «Дарья Михайловна, во-первых, эгоистка и живет для себя» (7, 261).

Подобна Дарье Михайловне и мать Лизы Калитиной, о которой Тургенев пишет при первом ее представлении читателю: «...она избаловала себя, легко раздражалась и даже плакала, когда нарушали ее привычки; зато она была очень ласкова и любезна, когда все ее желания исполнялись и никто ей не прекословил» (5, 131). В другом месте

писатель прямо называет ее эгоисткой: «Марья Дмитриевна, как истая эгоистка, ничего не подозревала» (5, 144).

И в первом, и во втором романах своим матерям противопоставлены Наталья и Лиза, как бы знаменующая собой новое поколение. В противоположность Дарье Михайловне, ее дочь Наталья обычно «говорила мало, слушала и глядела внимательно» (5). Тургенев одной этой фразой подчеркивает внимание Натальи к окружающему миру. В первом же разговоре с Рудиным она заявляет о том, что такие, как он, должны «стараться быть полезными» (5). В нем Наталью привлекают, прежде всего, его идеи. «Она (Наталья), – пишет Тургенев, – все думала – не о самом Рудине, но о каком-нибудь слове, им сказанном, и погружалась вся в свою думу» (5). В Лизе Калитиной писатель тоже подчеркивает ее обращенность к людям: «Вся проникнутая чувством долга, боязнь оскорбить кого бы то ни было, с сердцем добрым и кротким» (5), – такой рисует ее автор.

В романе «Накануне» Тургенев еще более рельефно подчеркнул в героине ее альтруистическое начало, силу и способность служить людям. Как отмечал Анненков, «светская часть» русской читающей публики «была встревожена..., ужаснулась настроению автора» (1, 232) и в целом отнеслась к роману отрицательно. Тургенев подчеркнуто подробно рассказывает об особой жажде деятельного добра у Елены: «...она с детства жаждала деятельности, деятельного добра; нищие, голодные, больные ее занимали, тревожили, мучили; она видела их во сне; расспрашивала об них всех своих знакомых; милостыню она подавала заботливо, невольной важностью, почти с волнением. Все притесненные животные, дворовые собаки, осужденные на смерть котята, выпавшие из гнезда воробы, даже насекомые и гады находили в Елене покровительство и защиту...» (6, 227).

Однако следует отметить, что в этом романе Тургенев не противопоставляет Елене ни один женский характер так, как это сделано в первых двух романах. Зато в двух последующих романах, мы, наоборот, не встретим характер, который принято называть «тургеневская девушка». В центре внимания оказывается теперь уже усложненный образ все той же эгоистичной женщины, что в «Рудине» и «Дворянском гнезде».

Рассматривая женские образы в повестях И.С.Тургенева, приходим к следующему выводу, что во многом образы женщин в повестях похожи. В них есть общие, очень красивые черты: чувство справедливости, желание глубокой любви и необыкновенного героя, уверенность в себе и целеустремленность, правдивость и необыкновенная душевная красота. Писатель проявил огромное мастерство в раскрытии женских образов в повестях «Вешние воды», «Первая любовь», «Ася». В этих произведениях он предпочитает не скрупулёзно следить за переживаниями героинь, а выбирает несколько опорных сцен, ярко оттеняющих их характеры.

В «Вешних водах» тургеневская женщина – Мария Николаевна Полозова, которая предстает в облике хладнокровной соблазнительницы героя повести, своего рода змей-искуситель. Особого внимания заслуживают своеобразные художественные средства, какими пользуется Тургенев для передачи душевных переживаний. Это мысли героини, голос, поза, движения, манера пения, чтение любимых стихов. С исключительным мастерством пользуется писатель пейзажем, как средством раскрытия душевных переживаний героинь.

Особо хотелось бы остановиться на образе Аси из одноименной повести. Образ Аси является своеобразным идеалом «тургеневской девушки»

Эта повесть посвящена прекрасной истории любви, но, к сожалению, с печальным концом – возлюбленные расстались. Первая любовь Аси закончилась трагично.

Главная героиня Ася – это ярчайший образ в литературе. Миловидная девушка семнадцати лет со «смуглым кругловатым лицом, небольшим тонким носом, почти

детскими щечками и черными, светлыми глазами. Она грациозно сложена, но не вполне еще развита» (4).

Жизнь Аси складывалась трагическим образом: она дочь помещика и крепостной. Поэтому она застенчива и не умеет вести себя в светском обществе. Рано потеряла мать, а через несколько лет еще и отца. Это заставило ее рано задуматься о смысле жизни и разочароваться в некоторых вещах.

Но она не разлюбила жизнь, более того она хотела оставить свой след в истории. «Дни уходят, жизнь уйдет, а что мы сделали?» – говорит она (4). Ася стремится к чему-то особенному, к деятельной жизни, к совершению подвига. Она тонкая, романтическая натура, которой чуждо все обыденное и суетное. Не зря она хочет летать, как птица. Ей нравятся романтические рассказы и легенды. А своим кумиром она считает Татьяну, героиню романа «Евгений Онегин».

Главная ее особенность – это непостоянство, загадочность и странность. Именно поэтому Н.Н. восклицает: «Что за хамелеон эта девушка!» (4). Сначала она лазает по стене, как коза, поливает цветы на стенах, сразу после этого ведёт себя, как благовоспитанная барышня, шьёт и опять выказывает своё ребячество. Ася открытая, пылкая, благородная и непосредственная натура.

В этом произведении ее впервые охватывает такое чувство как любовь. Она полностью отдается этому ощущению. Любовь окрыляет ее и полету главной героини нет преград. Ася не умеет скрывать свои чувства или притворяться, и поэтому она первая, подобно пушкинской Татьяне, признается в любви Н.Н. Но его эти вести пугают и он не осмеливается связать свою жизнь с такой необычайной девушкой. Импульсивная и искренняя любовь Аси разбивается об робкую симпатию Н.Н., его нерешительность и боязнь противостоять общественному мнению. Обвинения Н.Н. глубоко ранят трепетную душу Аси, и она с Гагиным покидает город.

Как отмечает исследователь творчества И.С.Тургенева Г.Б.Курляндская: «Образ Аси, безусловно, затронул каждого. Ее странное поведение, сила, с которой она влюбилась в Н.Н., поражает нас, а судьба Аси, та драматичность, с которой она рассталась с Н.Н., заставляет нас посочувствовать. Но меня изумляет ее отношение к жизни, те цели, которых она хочет добиться, то, что она стремится достичь чего-то в жизни» (3, 128).

Иван Сергеевич Тургенев является одним из общепризнанных гениев российской литературы. Его произведения живут, и будут жить в веках, давая читателям и критикам возможности для мыслей и рассуждений об извечных философских вопросах.

В типологии женских образов тургеневских романов принято выделять истинно «тургеневских» девушек – это героини его первых романов, и трансформированные образы его героинь, самодостаточные и в чем-то эгоистичные натуры таких женщин как Одинцова и Ротмирова. Идеалом истинно «тургеневской» девушки можно назвать Асю, героиню одноименной повести.

Надо сказать, что если в финале прежних романов мы обнаруживаем, что счастье «тургеневских девушек» не состоялось, а все они видят его в любви к человеку высоких идеалов (Рудин не принял любовь Натальи Ласунской, Лиза Калитина ушла в монастырь, Елена Стахова потеряла Инсарова), то роман «Новь» заканчивается союзом Марианны с Соломиным.

Как видим, Тургенев подчеркнуто выделяет в своих романах две группы женских персонажей.

В первых двух романах писателем раскрываются два типа характера, эгоистичский и альтруистический, которые достаточно четко обозначены и явно противопоставлены друг другу. Как бы наметив общие контуры этих характеров и выявив их

сущность в отношении друг к другу, писатель далее обращается к тщательной и детальной их разработке.

В третьем романе, в «Накануне», Тургенев наиболее ярко рисует альтруистический характер Елены, при этом не противопоставляя ей никакой другой женский образ подобно тому, как было в «Рудине» и «Дворянском гнезде».

«Тургеневские женщины» – сильные и волевые, пожалуй, духом даже сильнее мужчин. А тургеневский идеал женщины заключается в умении любить и жертвовать собой ради любви.

Все это дает нам основание говорить, что Тургенев, разрабатывая представленную выше композицию женских характеров в своих романах и повестях, сознательно стремится убедить читателя в победе доброго, самоотверженного начала в жизни.

Литература

1. Анненков П.В. Литературные воспоминания. М.: Гослитиздат, 1960. 508 с.
2. Добролюбов Н.А. Когда же придет настоящий день? («Накануне», повесть И.С.Тургенева) // Н.А.Добролюбов. Русские классики. Избранные литературно-критические статьи. Издание подготовил Ю.Г.Оксман. Серия «Литературные памятники». М.: Наука. 1970. 618 с.
3. Курляндская Г.Б. И.С.Тургенев. Мировоззрение, метод, традиции. Тула, 2001. 229 с.
4. Тургенев И.С. Вешние воды. Три повести. Л.: Художественная литература. Ленинградское отделение, 288 с.
5. Тургенев И.С. Дворянское гнездо. М.: Гос. изд-во худож. лит., 1944. 212 с.
6. Тургенев И.С. Накануне. М.: Художественная литература. 1969. 352 с.
7. Тургенев И.С. Рудин. Повести и рассказы. М.: Правда, 1984. 496 с.

P.M.Qulamova

İ.S.Turgenevin yaradıcılığında qadın obrazlarının tipologiyası

Xülasə

Məqalədə böyük rus yazıçısı İ.S.Turgenevin əsərlərində qadın obrazlarının tipologiyası araşdırılır. Qeyd edilir ki, Turgenevin əsərlərində qadın obrazlarının iki tipi daha qabarıq şəkildə təsvir olunmuşdur. Qadın obrazlarının birinci qrupu öz maraqları ilə yaşayır, ikinci qrup qadınlar isə məhz başqalarının həyat və iztirabları ilə yaşayan Turgenev qızlarıdır. Turgenevin əsərlərində qadın obrazları güclü və iradəli təbiətə malikdirlər. Əsl sevgiyə qadir olan və sevgisi üçün özünü qurban verməyi bacaran qadın obrazı Turgenevin idealıdır.

P.M.Gulamova

Typology of female images in the works of I.S.Turgenev

Summary

The article examines the typology of female images in the works of the great Russian writer I.S.Turgenev. The author of the article notes that in the typology of female images of Turgenev's works, it is customary to distinguish two types. The first group of female images live by their own interests, and the second group is precisely the Turgenev girls, whose thoughts are always turned to the lives and sufferings of others. Female images in Turgenev's works are strong and strong-willed natures. And Turgenev's ideal of a woman is the ability to love and sacrifice herself for the sake of love.

Рецензент: д.ф.филол. Х.А.Аббасова

Redaksiyaya daxil olub: 06.03.2022

А.А.ИСМАЙЛОВАдоктор философии по филологии, доцент
e-mail: aybanizismayilova26@gmail.com

DOI:10.48652/c6789-3397-1288-j

Азербайджанский университет языков
(г. Баку, ул. Р.Бехбудова, 60)**ОСНОВНЫЕ ЛЕЙТМОТИВЫ ПРОИЗВЕДЕНИЙ
ДЭВИДА ГЕРБЕРТА ЛОУРЕНСА****Ключевые слова:** модернизм, интермедиальность, всезнающий рассказчик, инстинкты, религия**Açar sözlər:** modernizm, intermediallıq, "hər şeyi bilən" təhkiyəçi, instinktlər, din**Key words:** modernism, intermediality, omniscient narrator, instincts, religion

Великий английский писатель Д.Г.Лоуренс (1885-1930), представитель литературы модернизма, совершил революцию в английском романе. Он обогатил литературу новыми эпическими и поэтическими формами, сочетанием реалистического изображения с движением к символу и мифу. В своих произведениях писатель затрагивает множество проблем, среди которых проблема отчуждения человека занимает особое место. Тема защиты человека от негативного воздействия механической цивилизации очень важна для Лоуренса. Он верил в безграничные возможности мужчин и женщин, которые им были даны природой, но подавлялись официальной моралью общества. Нарушение единства человека с природой, по мнению Лоуренса, приближает человечество к катастрофе.

В своих произведениях писатель проявляет большой интерес к жизни рабочего класса и уверенно противостоит промышленной цивилизации своего времени. Д.Г.Лоуренс полагал, что подавление естественных инстинктов и эмоций современным человеком и механизированный характер современной цивилизации имеют разрушительный эффект на жизнь человеческого духа. Писатель предлагает свою программу возрождения «естественных начал», - таким образом, многие современники воспринимали его, как творца «новой религии».

Лоуренс считал человека смешением культуры и биологии, естественных импульсов и инстинктов, которые могут угрожать цивилизации. Он был сильно озабочен эмоциональным отчуждением человека, вызванным разладом, происходящим внутри личности. Лоуренс постоянно испытывал проблемы с цензурой потому, что лейтмотивами его произведений были такие запретные темы, как человеческие страсти, отношения между мужчиной и женщиной, отношения между человеком и внешней средой.

В своих романах Лоуренс использовал традиционного всезнающего рассказчика, ограничивая свое авторское вмешательство; во многих произведениях писатель, фактически, описывает точку зрения протагониста романа. Посредством использования различных средств художественного выражения таких, как ритм, рифмы, повторы, аллитерация, ассонансы, которые имеют музыкальный эффект и т.д., раскрываются чувства и переживания персонажей.

Критика общества является основной темой произведений Лоуренса. Романы Лоуренса обнаруживают глубокое осознание и понимание природы общества. Однако, по словам Лионел Триллинга, «исследование реальности в социальной области» вовсе не является основной целью писателя [1, с.37].

Романы Лоуренса («Влюбленные женщины» и др.) содержат замечательные портреты английских интеллигентов - космополитов, с которыми писатель поддерживал знакомство во время, и после первой мировой войны. Эти характеры разоблачают вульгарность, мелочность и аморальность некоторых представителей творческой интеллигенции, показывают бесцельных и разочарованных персонажей (как в романе «Жезл Аарона»). Поведение индивида у Лоуренса не интерпретируется в контексте социальной сферы.

Взгляд Лоуренса на общество подчиняется его концепции о человеке, как о частице живой вселенной. Писатель критикует все, что разрушает «абсолютную инстинктивную жизнь» личности. Его романы создают новый и оригинальный образец существования, который следует ритму самой жизни с альтернативными моментами самореализации и нереализованности. Эта интенсивная жизнь индивида за пределами общества показывает тщетность попыток рассматривать его в качестве «социального существа». «Герои» Лоуренса ищут самореализации не в гармонии с обществом, а в отдаленности от него.

Лучшие романы Лоуренса, такие как «Радуга» (1915) и «Влюбленные женщины» (1920), были написаны во время первой мировой войны, когда писателя волновали проблемы ответственности перед соотечественниками и реформирования общества. Эти романы высвечивают изменения, которые происходили в английском обществе, и пророчески предсказывают события, которые в дальнейшем произошли в мире.

Главной темой творчества Лоуренса является сама жизнь во всех ее проявлениях. Жизнь является сильным импульсом, пронизывающим вселенную, силой, приводящей в движение каждую часть физического создания; жизнь в своих многогранных аспектах является имманентной, спонтанной и неотразимой, она является первичным двигателем естественного мира, чей поток не может быть разрушен без трагических последствий. По мнению писателя, человек должен держать связь с живым космосом и реализовывать себя в гармонии с ним. Начиная с первых романов, Лоуренс выражает эту связь человека со вселенной, и определяет ее как естественное явление.

Именно эту мысль - связь человека со вселенной – писатель обосновывает в романе «Белый павлин». «Белый павлин» (1911) является первым романом Лоуренса, с которого начинается череда блестящих романов писателя.

История любви Джорджа Сакстона и Летти составляет основную сюжетную линию романа. Руководствуясь предрассудками своей семьи, Летти выходит замуж за «человека своего круга», отвергнув неравного ей по происхождению Джорджа. Это приводит ее к духовному краху. В романе наблюдается связь с литературными традициями Дж. Элиота и Т.Гарди: у Элиота Лоуренс позаимствовал технику построения «внутреннего действия», передающего отношения героев, у Гарди – технику передачи драматических конфликтов, которые скрываются за внешней идиллией деревенской жизни.

Некоторые критики считают роман «Белый павлин», в основном, описанием картины английской провинциальной жизни начала XX в. Однако в этом романе Лоуренс обращается к темам, которые он позднее еще глубже разработал в своих последующих произведениях. Это касается, в основном, растущего влияния женщины в семье и обществе, а также подавления воли мужчины женщиной, которая отказывается принимать его таким, какой он есть, и пытается сделать его «лучше».

Известный исследователь жизни и творчества Д.Лоуренса Бренда Мэддокс пишет, что роман «Белый павлин» отражает влияние немецких философов Артура Шопенгауэра и Фридриха Ницше. По мнению Мэддокс, основная тема произведения заключается в идее о том, «что христианство отчуждает человечество от природы и разрушает языческую мудрость» [3, с.57]. Исследовательница утверждает, что, несмотря на

то, что работы Лоуренса считают полными фрейдистских идей, роман «Белый павлин» больше соответствует концепциям влиятельного британского психоаналитика Мелани Кляйн, которая в своих трудах пролила свет на ранние психические процессы, формирующие эмоциональный склад и внутренний мир человека.

По мнению Лоуренса, любовь и интимные отношения, которые являются преддверием к бесконечному, должны обязательно происходить на безличном уровне, преодолевать личность, и процветать вне нее. Очевидно, что любовь является «функциональным процессом». Лоуренс настаивает на ценности любви между мужчиной и женщиной, потому что он верит в ее силу возрождать жизнь. Согласно Лоуренсу, «физический союз порождает знание крови, которое, по крайней мере, в человеческих отношениях намного превосходит ум». [5]

Понятие баланса является центральным в видении космоса Лоуренсом. Жизнь есть борьба, в которой разрушительные и созидательные силы по очереди преобладают друг над другом, но, в конечном итоге, уравнивают друг друга в большом потоке жизни. Писатель считает, что баланс между мужским и женским должен быть в природе самого человека, точно так же, как должен быть баланс между двумя формами сознания:

«Давайте смиримся с судьбой. Человек не может жить инстинктами, потому что у него есть разум... У человека есть интеллект и умение мыслить, поэтому это просто легкомысленно сетовать о невинности и наивной спонтанности... Вы должны соединить эту пару (чувства и разум). По отдельности они не хороши». [6, с.205]

Аналогично, баланс является, или, даже должен быть, основной сутью всех человеческих отношений и жизни в обществе. Это является, фактически, краеугольным камнем критики Лоуренсом общества, так как, в конечном счете, корень всего зла, по мнению писателя, лежит в неспособности человека достичь баланса, гармонии во всех аспектах жизни. Как мы видим, романы Лоуренса подвергают сомнению и отвергают современный образ жизни, потому что это противоречит тому, что он называет «обширная, неисследованная мораль самой жизни». [7, с.419]

Роман «Кенгуру» был издан в 1923 г. Действие романа «Кенгуру» происходит в Австралии. В книге содержатся некоторые автобиографические элементы, относящиеся ко времени визита Лоуренсом и его супруги Австралии. Роман повествует о посещении английским писателем Ричарда Ловат Сомерса и его жены, немки Гарриет, штата Нью Саут Уэлс, на восточном побережье Австралии, в начале двадцатых годов XX в. Основное значение романа «Кенгуру» заключается в осуждении Лоуренсом всей современной политической системы.

Кенгуру - это прозвище Бенджамина Кули, бывшего солдата и юриста, который является лидером секретной фашистской военизированной организации «Движение Диггеров». Кули очаровывает Сомерса, но последний сохраняет дистанцию в отношениях с военизированным движением.

Недовольство Лоуренса современной политикой, на самом деле, было связано с критикой писателем власти толпы. В книге «Культура и общество» Реймонд Уильямс, уэльский писатель, теоретик культуры и литературы, неомарксист, один из наиболее активных и влиятельных в Великобритании новых левых, утверждает, что «страх перед массами и демократической системой, которую они хотят установить, исходит из того, что их рассматривают как людей, демонстрирующих все характеристики толпы: «легковерность, непостоянство, предрассудки стада, отсутствие вкусов и привычек». [8, с.288] По мнению Уильямса, массы представляют собой постоянную угрозу культуре. Массовое мышление, массовое внушение, массовые предрассудки грозят «затмить индивидуальное мышление и чувства». [8, с.300]

Будучи в Мексике Лоуренс был впечатлен реальной связью, которая, по его ощущениям, существовала между землей и древними племенами, между людьми и

духом места. Писатель рассматривал Мексику как подходящее место для возрождения богов, с помощью которых люди могут быть возвращены к жизни из тупика бесплодия и смерти, в который их загнала современная цивилизация.

Идея романа «Пернатый змей» возникла у Лоуренса во время посещения им Мексики в 1923 году. «Пернатый змей» является политическим романом и основывается на опыте Лоуренса в Мексике.

Сюжет романа связан с историей Кейт Лесли, ирландской туристки, посетившей Мексику после революции. Она встречает Дона Сиприано, мексиканского генерала, который поддерживает религиозное движение «Люди Кецалькоатля», основанное его другом доном Рамоном Карраско, и присоединяется к религиозному культу, полному интриг, страстей и языческих ритуалов. В конце концов Кейт соглашается выйти замуж за дону Сиприано, который представлен, как воплощение древнего божества Уицилопочтли, бога солнца и войны. С помощью нового президента «Люди Кецалькоатля» положили конец христианству в Мексике, заменив его поклонением Кецалькоатлю.

Европейцы в романах Лоуренса выражают непосредственно позицию самого писателя и являются посторонними наблюдателями происходящих событий, но в случае с Кейт дело заходит так далеко, что она фактически пытается принять участие в политических и религиозных событиях Мексики. Она считает, что Мексику испортило вторжение белой цивилизации. «Белые люди не принесли спасения Мексике. Напротив, они (мексиканцы) оказались заперты в гробнице вместе со своим мертвым богом и побежденной расой». [9, с.145]

Описывая убожество и коррумпированность властей в Мексике, Лоуренс ясно дает понять, что демократия не смогла внести никаких изменений в сознание мексиканского народа. Под влиянием Рамона и дону Сиприано Кейт размышляет о принятии религии Кецалькоатля. Ее окончательное решение остаться в Мексике указывает на то, что она, наконец, отказывается от своего эго и желает реализовать себя в браке с Сиприано. Именно отказ от себя, а не подчинение мужчине, в обычном смысле этого слова, делает Кейт более могущественной и женственной. Рамон стремится не к политической власти, а к темной таинственной силе, которая отличает людей от живого бога, которой люди подчиняются импульсивно, без понимания, поскольку они отказываются от своего эго, когда подчиняются живому потоку Вселенной. Как справедливо отмечает Кейт Сагар, «Кейт борется с собственной трансформацией на каждом этапе своего пути». [10, с.160] Кейт ставит под сомнение религию Рамона и остается в Мексике исключительно из-за личных отношений, которые у нее здесь складываются: ее брак с Сиприано является единственным определяющим фактором, который удерживает ее в этой стране. Несмотря на свои сомнения относительно религиозных обрядов Рамона и Сиприано, Кейт убеждена в одном: ключ ко всему живому и переходу к новой жизни лежит в близких отношениях между мужчиной и женщиной. Мужчина и женщина в этом единстве являются ключом ко всем возможностям настоящего и будущего, к началу новой жизни. [10, с.426]

Одним из новаторств Лоуренса в этом романе является новый взгляд на поиски религии, нового понимания жизни. Писатель живописно описывает темные силы и таинственную жизнь индейцев в Мексике. Важный вывод, который вытекает из «Пернатого змея», состоит в том, что люди могут достичь удовлетворения, следуя импульсу души и живя в полном согласии со вселенной.

В «Пернатом змее» Лоуренс провозглашает неспособность белой цивилизации и ее современных побочных проявлений, вроде либерализма, демократии и социализма, привести человека к самореализации. Он вносит ясность в природу стремления к власти, которое имело страшные последствия для мира в последующие десятилетия. Впоследствии писатель связал стремление к власти с примитивизмом. «В целом, я

думаю о Мексике с некоторой тошнотой: не о друзьях, а о самой стране... Я чувствую, что больше никогда не хочу видеть индейца или «аборигена» или кого-либо еще из дикарей». [12, с. 341]

Во всех своих романах Лоуренс развивает темы, которые остаются актуальными для его творчества: потребность в искренних отношениях между мужчиной и женщиной, человеком и вселенной.

«Я выступаю за провозглашение физических отношений между людьми и прикосновение нежности. В этом вся жизнь. Это битва против денег, машин и неодушевленных идеалов этого обезьяньего мира». [6, с.27]

В поздних романах писателя ярко ощущается понятие воли к власти, заимствованное у Ницше, которое у Лоуренса отдалается от своего первоначального значения и начинает ассоциироваться с сознательным, насильственным, разрушительным в человеке и человечестве. Таким образом писатель характеризует современное общество с его разрушительными тенденциями.

В образах протагонистов романов Лоуренса также нашли отражение черты ницшеанского "сверхчеловека", что проявляется в желании героев противопоставить свою позицию традиционным ценностям общества.

Взгляд Лоуренса на жизнь как на динамичный процесс идет вразрез всему статичному и условному в обществе. Его персонажи живут и борются за свой путь в жизни, и игнорируют требования общества. Они равнодушны к материальному аспекту жизни и оказываются на периферии общества. Те из них, которые интегрируются в общество и хотят служить ему, перестают существовать как личности.

Таким образом, наряду с интересом к изображению жизни общества, в своих произведениях Лоуренс уделяет значительное внимание теме любви, которая раскрывает таящиеся в человеке большие возможности. Писатель умело передает описание жизни героев и таящиеся в глубине их подсознания влечения, страсти и стремления, не поддающиеся анализу разума.

Литература

1. Trilling Lionel. Speaking of Literature and Society (Lionel Trilling Works). New York: Harper Collins Publishers, 1980
2. Lawrence David. The White Peacock. London: Penguin Books, 1994
3. Maddox, Brenda. D. H. Lawrence: The Story of a Marriage. New York: Simon & Schuster, 1994
4. Lawrence David. Kangaroo. London: Penguin Books, 2005
5. Criticism of Society in the English Novel between the Wars ...
<https://books.openedition.org> > ...
6. Lawrence David. Assorted Articles. London: Penguin Books, 2000
7. McDonald Edward D (Editor). Phoenix: The Posthumous Papers of D. H. Lawrence. London: Viking Press, 1982
8. Williams Raymond. Culture and Society, 1780-1950. New York: Columbia University Press, 2001.
9. Lawrence David. The Plumed Serpent. London: CreateSpace Independent Publishing Platform, 2014
10. Sagar Keith. The Art of D.H. Lawrence. Cambridge: Penguin Books, 1986
11. Hough Graham. The Dark Sun. London: Pelican Books, 1991
12. Moore Harry T. The Intelligent Heart: The Life of D.H. Lawrence. London: Penguin Books, 2002
13. Lawrence David. Lady Chatterley's Lover. London: Penguin Books, 2007

A.A.İsmayılova

D.H.Lourensin əsərlərinin əsas leymotivləri***Xülasə***

Bu məqalə Lourensin romanlarında cəmiyyət konsepsiyasını əks etdirir və əsərlərinin əsas mövzularını açıqlayır. Lourensin romanları cəmiyyətin mahiyyətinin dərin dərkətməsini üzə çıxarır. Lourensin cəmiyyətə baxışı insanın canlı kainatın bir parçası olduğu anlayışına gətirib çıxarır. Yazıçı fərdin instinktlərini məhv edən hər şeyi tənqid edir. Lourensin romanları alternativ anları ilə müşahidə olunan mövcudluğun yeni və orijinal nümunəsini yaradır. Bununla birlikdə yazıçı insanı yalnız "sosial varlıq" kimi təqdim etməyə çalışmır, çünki fərd cəmiyyətdən kənarda intensiv bir həyat keçirir. Lourensin "qəhrəmanları" özlərinin dərkətməsini cəmiyyətlə harmoniyada deyil, ondan uzaqda axtarırlar.

A.A.Ismayılova

The main motifs in the works of D.H.Lawrence***Summary***

The article is devoted to the concept of society in Lawrence's novels, as well as the main themes of his works. Lawrence's novels reveal a deep awareness and understanding of the nature of society. Lawrence's view of society is subject to his concept of man as a particle of the living universe. The writer criticizes everything that destroys the instincts of the individual. His novels create a new and original pattern of existence that follows the rhythm of life itself with alternative moments of self-realization and unfulfillment. However, he does not try to present a person as just a "social being", since the individual has an intense life outside of society. Lawrence's "heroes" are looking for self-realization not in harmony with society, but at a distance from it.

*Rəyçi: filol.f.d., dos. Ş.B.Nağıyeva**Redaksiyaya daxil olub: 11.02.2022*

PEDAQOGİKA. METODİKA. PSIXOLOGİYA – ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ

D.F.AĞAMALIYEVA
magistrant

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

BIOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ BIOETİK DAVRANIŞLARIN AŞILANMASINDA GÖRKƏMLİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİN ƏSƏRLƏRİNDƏN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ

Açar sözlər: *bioetika, biologiya, əxlaq, davranış, sağlamlıq, tərbiyə, vicdan, məsuliyyət*

Ключевые слова: *биоэтика, биология, этика, поведение, здоровье, образование, совесть, ответственность.*

Key words: *bioethics, biology, ethics, behavior, health, education, conscience, responsibility*

İnsan mənəviyyatını formalaşdıran keyfiyyətlərdən biri bioetik davranışlardır. Bunlara sağlamlığa istiqamətlənmiş, düzlük, həqiqət, hünər, zorakılıqlardan uzaq olan sülh, məhəbbət, halallıq, qayğıkeşlik, rəhm, insaf, obyektivlik, xeyirxahlıq, humanizm, əqidə, inam, məsuliyyət, vicdan və digərləri aid edilir.

Cəmiyyətdəki mənfi hallara, qeyri-etik davranışlara görə hər hansı bir qrup, şəxs deyil, hamımız məsuliyyət daşıyıq. Bir insanı digərindən fərqləndirən əsas cəhətlərə onun tərbiyəsi, etikası, mədəniyyəti, düşüncə tərz, xeyirxahlığı, vətənpərvərliyi, bioetik davranışları və başqaları daxildir.

Bioetik davranışları insanlar arasında mövcud olan münasibətlər və bu münasibətlərdən irəli gələn vəzifələr təşkil edir. Vəzifələr isə insanlara xoşbəxt olmağı deyil, xoşbəxtliyə necə nail olmağı aşılayır. Çünki bioetik davranışlar kamilliyin, xeyirxahlığın, fəzilətin formalarından olub paylaşmaqla azalmayan, xərcləməklə qurtarmayan bir sərvətdir.

Kamil insan sözdə doğruçu, işində düz olmalı, həyatda bioetik davranışlar nümayiş etdirməlidir. Doğruculuq və düzlük insana həm mənəvi gözəllik, həm səadət və xoşbəxtlik, həm də sağlamlıq bəxş edir. Yalançılıq, əliəyrilik, riyakarlıq, ikiüzlülük, oğurluq, hiyləgərlik kimi qeyri-etik davranışları xalq hər zaman pisləyir. Ona görə də fənlərin, o cümlədən biologiyanın tədrisində şagirdlərə bioetik davranışlar aşılanmalıdır.

Şagirdlərə qənaətcil təsərrüfatçı keyfiyyətləri, ərzağa və xüsusən, çörəyə qayğıkeş münasibət, vaxtdan səmərəli istifadə etmək, zəhmətə, əməyə məhəbbət kimi bioetik davranışların aşılanmasında dahilərin əsərlərindən, xalq kəlamlarından istifadə edilməsi müsbət nəticə verir.

Xalqa görə “Ağac bar verəndə başını aşağı saldıq” kimi adam da kamala çatdıqca, vəziyyəti və xidməti etibarilə məşurlaşdıqca təvazökar olmalıdır. Çox bilmək, lakin özünü sadə aparmaq bioetik davranışın yüksəkliyini, özü haqqında yüksək fikirdə olub “özünü gözə soxmaq” isə qeyri-etik davranışın səviyyəsini göstərir. Mənəvi saflıq, sadəlik və təvazökarlıq hər-zəçiliyi və məzmunsuz danışığı rədd edir. Xalqın tərbiyəçisi sayılan şair Xaqani Şirvani yazırdı:

“Mənəm”, “mənəm” deyib, öymə özünü,
Həmişə müxtəsər söylə sözünü,

Cahildir özünü tərifi edənlər,
 “Çox bilirəm” demə, bilsən də əgər,
 Az-az, təvazölə danış sözünü,
 Düşünə döyüb də öymə özünü. (5, s. 30).

Dahi şairimiz Ə.Xaqani əsərlərində xeyirxahlıq, düzlük və inam kimi bioetik davranışları təbliğ etmiş, onların əksi olan yalan, düşmənçilik, ikiüzlülük, paxıllıq kimi mənfi keyfiyyətləri pisləmişdir. O yazırdı:

“Həqiqətin dili acı, qəlbi mehribandır”,
 “İstəsən güzgü tək saf olsun ürək,
 Sinəndən on şeyi atasan gərək.
 Haram, qeybət, kin, paxıllıq, tamah,
 Kibr, riya, həsəd, ədavət, kələk”. (5, s. 33)

Dahi şəxsiyyətlərimizin belə tərbiyəvi fikirlərinə istinad edərək müəllim biologiya dərslərində mövzu ilə əlaqəli bioetik davranışları şagirdlərin nəzərinə çatdırır. Qeyd edir ki, əxlaq kodeksinin mərkəzində düzlük, doğruluq, saflıq, sadəlik, təvazökarlıq, dostluq, yoldaşlıq, vətənpərvərlik, vicdanlılıq kimi bioetik davranışlar durur. Qeyd olunur ki, doğruluq həqiqəti olduğu kimi söyləmək, yalana yol verməməkdir. Düzlük başqasının əmlakına toxunmamaq, oğurluq və əliəyrilik etməmək, başqalarının sağlamlığına və maddi durumuna zərər verməmək kimi bioetik davranışlardır. Əxlaq kateqoriyaları ümumi şəkildə insanlar arasında, insanla cəmiyyət arasındakı bioetik davranışları əks etdirir. Düzlük hər kəsin işdə, müxtəlif fəaliyyətdə öz əqidəsinə sadıqlığı deməkdir, tapşırılan işə vicdanla və məsuliyyətlə yanaşmaq kimi bioetik davranışların nümayiş etdirilməsidir. Rəhm çətinliyə və dara düşənlərin imdadına çatmaq istəyi, ədalət, insanlıq ləyaqətinin, mənəvi və hüquqi borcun tam dərk edilməsidir. Humanistlik insanlara və digər canlılara qayğı, diqqət, məhəbbət bəxş etmək kimi bioetik davranışların cəmidir.

Bioetik davranışlar:

- İnsanların sağlamlığını, əhval-ruhiyyəsini yaxşılaşdırır;
- Tapşırılan iş məsuliyyətli, vicdanlı yanaşmanı təmin edir;
- İnsanlarda yaşamaq həvəsini yüksəldir;
- Canlılarla xoş rəftara xidmət edir;
- Canlıların, xüsusilə, insanların sağlam, uzun müddət yaşamasına kömək edir.

Ensiklopedik biliyə malik aqıl ziyalı, dünya şöhrətli şəxsiyyətin formalaşmasında təlim-tərbiyəyə, xüsusilə, insani dəyərlərə üstünlük verən N.Tusi insani dəyərlərə geniş yer verərək yazır: Uşağa yalan danışmağa şərait yaradılmamalı, istər yalan, istər doğru olsun, and içməyə icazə verilməməlidir. O, əsərlərində ünsiyyət, məclisdə davranış qaydaları, yemək mədəniyyəti, ədalət, mərifətə dair hərəkətləri kiçik elementlərinə qədər xırdalamış, onların uşaqlara aşılmasını böyüklərə, tərbiyəçilərə təklif etmişdir (5, s. 39).

Marağalı Əhvədi “Cami-Cəm” əsərində insani dəyərlərin formalaşmasına, əxlaqi normalara, bioetik davranışlara daim əməl edilməsini tələb etmişdir. O, bioetik davranışları aşağıdakı kimi səciyyələndirmişdir:

- Davranışımız adamlara bəla, pislik, narahatlıq gətirməməlidir;
- Yaxşılığa yaxşıqla cavab verilməli, yaxşılıq müqabilində minnətdarlıq, məsuliyyət, borc, vətəndaşlıq ləyaqəti nümayiş etdirilməlidir.
- Ömək prosesində insanlararası etik münasibətlər formalaşdırılmalıdır;
- Adamlara xeyirxah və diqqətli olmaq, insanpərvərlik, insana həssaslıq, onun köməyinə gəlmək hər kəsin əxlaqi sərvətinə çevrilməlidir.
- İsrəfçiliyə yol verənlərə, cəmiyyətdən oğurlayanlara nifrət edilməlidir.

Şair əsərində uşaqların tərbiyəsinə geniş yer vermiş, insanlarda görmək istədiyi bioetik davranışları daim tərənnüm etmişdir. O yazmışdır:

Ey ata, bir utan öz övladından,
 Pisi rəva görmə ona heç zaman.
 Oğluna pis deyib söymə dünyada,
 Onda söyüş söyən olacaq o da.
 Abır, həya gözlə sən danışanda,
 O da həya edər, utanar onda (5, s. 41).

Dünya şöhrətli şair N.Gəncəvinin yaradıcılığında əxlaq tərbiyəsi mühüm yer tutur. Şair yazırdı ki, insan öz ehtirasının qulu olmamalı, hər cür alçaqlığa qarşı mübarizə aparmalı, ləyaqəti ləkələyən həzdən, tamahkarlıqdan uzaqlaşmaqla əxlaqi cəhətdən təmkinli, xeyirxah və alicənab olmalıdır. Şair həyatın mənasını xeyirxahlıqda, dostluq və yoldaşlıqda görürdü, bioetik davranışlara yüksək qiymət verirdi (4, s. 34).

Dahi təbiətşünas şair M. Füzuli də əsərlərində tərbiyəyə dair çox qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür. Tərbiyənin məqsədini elmi, pak, əxlaqlı, zəngin mənəvi dəyərlərə malik, insan həyatını dərinədən dərk edən, şəxsi mənafeyini xalqın mənafeyi ilə, sözünü, fikrini işlə bağlamağı bacaran, ağılı, zəkası ilə insanları nurlandıran, sözündə, əhdində düz, sədaqətli və səmimi bir insan yetişdirilməsi ilə əsaslandırmışdır. O qeyd etmişdir ki, dünya bağındakı ağacın meyvəsi olan gənc nəsil yaşlı nəsildən daha kamil, lətafətli, gözəl olmalı, yüksək bioetik davranışlar nümayiş etdirməlidir. İnsanların xoş rəftar, gülərliz, səxavətli, doğrucul, mərd, vətəninə, xalqını sevən, sədaqətli, sirr saxlayan, analara hörmətli, danışdığı sözün məsuliyyətini dərk etmək, dostluqda sadıq olmaq kimi gənclərdə görmək istədiyi keyfiyyətlər ümumtəhsilin milli kurikulumunda şəxsiyyətə verilən tələblərə tam uyğun gəlir (6, s. 4).

Füzuliyə görə çox malı, sərvəti olanlar və bu sərvət sayəsində mənəbə çatanlar dövlətli deyillər, dövlətli o adamlardır ki, öz nəfsini, tamahını cilovlaya bilsin, qənaət əhli olsun və bioetik davranışlar nümayiş etdirsin.

Böyük yazıçı A.A.Bakıxanov "Hikmətin fəziləti" əsərində yazır:

Hər şeydən xeyirli, hünərsiz heç nə olmaz
 Hər şeydən yaxşıdır, yaxşılıq, müyəssər.
 Çünki yaxşı sifət olarsa səndə,
 Afərin söyləyər dost da, düşmən də,
 Ən lazımlı şeydir həqiqət,
 Həqiqət olmasa, olmaz intizam.
 Dünya həqiqətlə dolanır müdam (5, s. 53).

Azərbaycan xalqının böyük oğlu, görkəmli maarifpərvər M.F.Axundov uşaqlara nəcib əxlaqi keyfiyyətlər aşılamağa, vətənpərvərlik tərbiyəsinə, bioetik davranışların aşılmasına mühüm əhəmiyyət vermişdi. Onun əsərlərində əxlaq tərbiyəsi, dostluq, yoldaşlıq, ədalət, iradə, düzlük, sədaqət, mərdlik, yeniliyə, azadlığa can atmaq kimi sağlamlığa istiqamətlənmiş keyfiyyətlər geniş əks olunmuşdur (4, s. 50).

Böyük maarifçi S.Ə.Şirvani əsərlərində əxlaq tərbiyəsinə böyük əhəmiyyət verərək adamlarda müşahidə etdiyi qeyri-etik davranışları, o cümlədən kobudluğu, zorakılığı, paxıllığı, xəsisliyi, mənəbpərəstliyi, özündən razılığı, acgözlüyü, yaltaqlığı, fırıldaqçılığı, iradəsizliyi, boşboğazlığı, satqınlığı, sərxoşluğu tənqid etmişdir. Gənc nəsle yoldaşlıq, təvazökarlıq, mərdlik, işgüzarlıq, təşəbbüskarlıq, səmimilik, səxavətlik, nəzakətlik, vətənpərvərlik, doğruculuq, düzlük, xeyirxahlıq və s. kimi bioetik davranışların aşılmasını məsləhət bilmişdi.

Dahilərin belə dəyərli ideya və fikirləri fənlərin, o cümlədən biologiyanın tədrisində şagirdlərə bioetik anlayışların aşılmasına geniş imkanlar açır. Belə ki, biologiyadan bitkilərin, heyvanların anatomiyası, morfologiyası, fizioloji prosesləri, yayılması, artırılması məsələləri öyrədilərkən insanların, xüsusilə uşaqların onlarla bioetik davranışları da izah edilir. Bitki və heyvanlarla qeyri-etik davranışları pislənilir, onlara sədaqətlə qulluq qaydaları öyrədilir. İnsanın anatomiya və fiziologiyası, sağlamlığına dair mövzuların tədrisində sağlamlığın əsas amillərindən biri kimi insanların bioetik münasibətləri göstərilir. Müəllimin

şagirdlərlə etik münasibətləri məktəblilər üçün örnək olur. Canlıların uzun həyat sürməsi üçün təbiətin qorunması, cansız təbiətə qayğılı yanaşılması əsas problem kimi qarşıya qoyulur. Bioetik davranışlara malik insan həm özünün, həm onu əhatə edən insanların sağlamlığına, digər canlıların normal yaşayışına, təbiət komponentlərinin qənaətlə istifadəsinə, ekoloji tarazlığın qorunmasına böyük töhfələr verir.

Biologiyadan hər bir mövzunun tədrisində şagirdlərə bioetik davranışlar aşılması mümkündür. Problemin həlli müəllimin bioetik davranışlara hansı səviyyədə yiyələnməsindən, onun didaktik bilik, bacarığından asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Apoyev B. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri. Bakı, 2008.
2. Kazımov N. Məktəb pedaqogikası. Bakı, 2002.
3. Hacıyeva H.M., Quluzadə S. Nizami Gəncəvi məktəbində biologiya dərsləri. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin Aktual Problemləri jurnalı, Bakı, № 1, 2021.
4. Səfərov Ş.T., Həsənov B.H. Nizami yaradıcılığı fənlərin tədrisində. Bakı, 1991.
5. Hacıyeva H.M. və b. Biologiyanın tədrisi metoidikasının inkişaf tarixi və elmi əsasları. Bakı, 2010.
6. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün biologiya fənni üzrə təhsil proqramı (Kurikulum), Bakı, 2013.
7. İnternet materialları.

Д.Ф.Агамалиева

Использование произведений выдающихся личностей в воспитании биоэтического поведения в преподавании биологии *Резюме*

С научно-методической точки зрения в статье рассматривается актуальная проблема преподавания биологии в общеобразовательных школах, например, привитие биоэтического поведения учащимся. Обобщены возможности решения задачи в преподавании предмета. Важность использования идей и идей выдающихся личностей Н. Гянджеви, А. Хагани, М. Физули, Х. Ширвани, М.Ф. Показаны пословицы из образцов фольклора, способы соединения стихов с предметами биологии. Даны методические рекомендации и предложения по решению проблемы.

D.F.Agamaliyeva

The use of the works of prominent personalities in the inculcation of bioethical behavior in the teaching of biology *Summary*

From the scientific and methodological point of view, the article examines a topical issue in the teaching of biology in secondary schools, such as instilling bioethical behavior in students. The possibilities of solving the problem in the teaching of the subject are generalized. The importance of using the ideas and ideas of prominent personalities N. Ganjavi, A. Khagani, M. Fuzuli, Kh. Shirvani, M.F. Proverbs of examples of folklore, ways of connecting pieces of poetry with subjects of biology are shown. Methodological recommendations and suggestions are made to solve the problem.

Rəyçi: ped.f.d., dos. H.M.Hacıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 14.02.2022

Ü.A.AĞAYEVA
e-mail: u.agaeva@bk.ru

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., H.Əliyev pr., 429)

TƏHSİL SİSTEMİNDƏ BOLONYA PROSESİNİN REALLAŞDIRILMASI

Açar sözlər: *bolonya prosesi, təhsil sistemi, təlim, optimallaşdırma, fəaliyyət proqramı.*

Ключевые слова: *процесс балония, система образования, обучение, оптимизация, программа деятельности.*

Key words: *Bolonia process, education system, training, optimization, action program.*

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, ulu öndər Heydər Əliyev müstəqil inkişafımızın ən mühüm istiqamətlərindən birinin təhsil olduğunu göstərərək demişdir: “Təhsil hər bir dövlətin, ölkənin, cəmiyyətin həyatının, fəaliyyətinin mühüm bir sahəsidir. Cəmiyyət təhsilsiz inkişaf edə bilməz” (1, s.3). Respublikamızın Prezidenti Möhtərəm İlham Əliyev cənabları da ölkənin inkişafını təhsilin yüksək səviyyədə qurulmasında görür: “O ölkələr inkişaf edir ki, orada təhsil yüksək səviyyədədir, yeni texnologiyalar tətbiq olunur”. (1, s.3). Ulu öndərimizin ölkəmizdə təhsilin inkişafı istiqamətindəki ideyalarına da sadıq qalan Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev cənabları 31 yanvar 2008-ci il tarixdə “Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” sərəncam imzaladı. Həmin sənədin icrası ilə əlaqədar 2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramının layihəsi hazırlandı. Bununla da, Azərbaycan təhsilinin hazırkı problemlərinin həllinin yeni istiqamətləri yaranmağa başladı. Dünya təhsil sisteminə həsr olunmuş ədəbiyyatlardan məlum olur ki, Avropa ölkələri təhsil nazirlərinin 1999-cu ildə Bolonyada elan etdikləri Avropa təhsil sistemi islahatlarının istiqamətlərindən biri çoxpilləli təhsil sistemidir (bakalavr – magistr – doktor).

Azərbaycan Bolonya prosesinə üzv qəbul olunduqdan sonra Təhsil Nazirliyindən aparıcı mütəxəssislərdən ibarət işçi qrupu yaradılmış, həmin işçi qrupu tərəfindən “*Azərbaycan Respublikası ali təhsil sistemində 2006-2010-cu illərdə Bolonya Bəyannaməsinin müddəalarının həyata keçirilməsi üçün tədbirlər planı*” hazırlanmışdır. Tədbirlər planında ölkəmizdə 1993-cü ildən həyata keçirilən ikipilləli ali təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi, bu məqsədlə istiqamətlər (ixtisaslar) üzrə dövlət təhsil standartlarının hazırlanması, kredit sistemi barədə mövcud dünya təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiqi, xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələri tərəfindən verilən sənədlərin tanınması prosedurunun təkmilləşdirilməsi, respublikamızda ali məktəb məzunlarına verilən bakalavr diplomlarına əlavənin Avropa ölkələrinin ali təhsil haqqında müvafiq sənədlərinə uyğunlaşdırılması, ali təhsilin keyfiyyətinin, tələbələrin və müəllimlərin mobilliyinin inkişaf etdirilməsi və sair məsələlər nəzərdə tutulmuşdu.

Son illərdə ali təhsil sahəsində ən mühüm işlərdən biri ölkəmizin Bolonya prosesinə qoşulması və bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlərdir. Buna görə də ölkəmiz ali təhsil sisteminin inkişaf prioritetlərini dünyada, o cümlədən Avropa təhsil məkanında gedən proseslərə inteqrasiya olunmaqla müəyyənləşdirməyə başladı. Hazırda ali təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatların əsas istiqamətlərini də məhz bu prinsip təşkil edir. İndiki dövrdə Avropa ölkələri təhsil sistemlərinin inteqrasiyası və ümumavropa ali təhsil məkanının formalaşdırılması xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Təhsil naziri prof. Misir Mərdanov demişdir: “2005-ci ildə Bolonya prosesinə qoşulduqdan sonra ötən müddət ərzində ali məktəblərimizdə müəyyən işlər görülsə də, ümumilikdə bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər qanəedici hesab edilə bilməz. Avropa məkanına inteqrasiyanın ümumilikdə ali təhsil sahəsində islahatların əsas istiqaməti kimi bəyan edilmə-

sinə baxmayaraq, heç də bütün universitetlərimiz bununla əlaqədar zəruri addımları atmağa kifayət qədər səy göstərmirlər” (2, s. 94).

Məlumdur ki, Bolonya Bəyannaməsinin tələbləri baxımından ali təhsilin inkişafı sahəsində tədbirlər üç səviyyədə həyata keçirilməlidir: dövlət, Təhsil Nazirliyi və universitet səviyyələrində.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin bu işə böyük dəstəyi vardır. Ölkə Prezidentinin tapşırığı ilə ali təhsildə islahatlar üzrə Dövlət Proqramının layihəsi hazırlanmışdır, normativ-hüquqi bazanın yaradılması ilə bağlı Hökumət tərəfindən bir sıra qərarlar verilmişdir və bundan sonra bu zəruri addımlar atılacaqdır. Hazırda dünya Bankının qrantı hesabına islahatlar layihəsi hazırlanır.

Təhsil Nazirliyi bu sahədə xüsusi Fəaliyyət Planı hazırlamışdır və həyata keçirir. Avropa universitetlərinin təcrübəsi göstərir ki, keyfiyyətin təmin olunması və rəqabət qabiliyyətli kadr hazırlığı sahəsində dünya səviyyəli universitetlərə yaxınlaşma prosesində ali təhsil müəssisələrinin özlərinin rolu daha çoxdur.

Bu mənada bir sıra məqamlara diqqəti cəlb etmək istərdim. İlk növbədə, narahatlıq doğuran məsələlərdən biri universitetlərimizin Avropa ali təhsil məkanına integrasiyası ilə bağlı müvafiq inkişaf proqramlarının olmamasıdır. Ali məktəblərdə (məsələn, GDU-da, ATU-da və s.) müəllimlər və tələbələr arasında aparılan sorğular göstərmişdir ki, Bolonya prosesinin mahiyyəti, tətbiq edilən yeniliklər – akreditasiya, kredit sisteminin tətbiqi, məzmun islahatları barədə müəllimlərin özlərinin təsəvvürləri yoxdur, nə təhsilverənlər, nə də təhsil alanlar ümumilikdə aparılan islahatların, nəzərdə tutulmuş hədəflərin nədən ibarət olduğu barədə kifayət qədər məlumata malik deyildir. Əgər müəllimlər əvvəlki qaydalarla, metodlarla işləyəcəklərsə, öz fəaliyyətlərində heç bir dönüş etməyəcəklərsə, hansı islahatlardan danışmaq olar, Avropa universitetləri səviyyəsinə necə çatmaq olar? Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Avropa universitetləri də dayanıb yerlərində saymırlar, sürətlə inkişaf edirlər ki, rəqabətdə uduzmasınlar. Hesab edirəm ki, hər bir universitetin professor-müəllim heyətinin qarşıdakı dəyişikliklərə hazır olması üçün inkişaf proqramı olmalı, bu inkişaf proqramında hər bir müəllimin ehtiyacına uyğun tədbirlər nəzərdə tutulmalıdır.

Daha bir problem, prof. M.C.Mahmudovun qeyd etdiyi kimi, universitetlərimizin idarə olunması ilə bağlıdır. Məlumdur ki, Bolonya Bəyannaməsinin əsas tələblərindən biri ali təhsil müəssisələrində idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsidir. Prof. M.C.Mahmudov göstərir ki, Bolonya sistemə keçməyə maneə olan faktorlardan biri universitetlərimizdə müəllim-tələbə nisbətinin aşağı olması, strukturun təkmil olmaması, lüzumsuz fakültələrin, kafedraların saxlanmasıdır. Hökumət tərəfindən bakalavr hazırlığı üzrə ixtisasların (istiqamətlərin) yeni siyahısı təsdiq edilib, lakin ali təhsil müəssisələrində bununla əlaqədar zəruri dəyişikliklər ləng aparılır. Prorektorlar, dekanlar, kafedra müdirləri kifayət qədər təşəbbüskarlıq göstərmirlər, ənənəvi iş prinsiplərinə üstünlük verirlər, daha çox cari məsələlərin həlli ilə məşğul olurlar. Bu vəzifələrə gənc və perspektivli, beynəlxalq təcrübə ilə tanış olan kadrlar irəli çəkilmir, onların inkişafı sahəsində sistemli iş aparılmır. Xüsusi vurğulamaq istəyirəm ki, ali təhsilimizin inkişafı bilavasitə idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, dünyanın aparıcı universitetlərində tətbiq olunan müasir idarəetmə mexanizmlərindən istifadədən birbaşa asılıdır və bu istiqamətdə də təsirli tədbirlər görülməlidir. Artıq bu işə Gəncə Dövlət Universitetində ciddi başlanılmış, keçilən bütün mühazirə və seminar məşğələlərinə internet vasitəsilə baxmaq, dinləmək, distant təhsil almaq olar.

Bolonya prosesi ilə bağlı internet səhifələrindəki yazılardan (3) məlum olur ki, Bolonya prosesində həlledici amillərdən biri universitetlərin beynəlxalq əlaqələrinin genişləndirilməsi, dünyanın aparıcı universitetləri ilə səmərəli əməkdaşlığın qurulması və təcrübə mübadiləsinin təşkilidir. Bu əməkdaşlıq innovasiyaların, inkişaf tendensiyalarının bizim universitetlərə gətirilməsində əvəzsiz rol oynaya bilər. Prof. M.C.Mahmudovun belə bir fikri ilə razılaşmaq mümkün deyildir ki, ölkəmizin ali təhsil müəssisələri müəyyən beynəlxalq layihə və

proqramlarda iştirak edirlər, bir sıra universitetlərlə əməkdaşlıq əlaqələri yaratmışlar. Lakin bu əməkdaşlığın real səmərəsi hiss olunmur, həyata keçirilən tədbirlər universitetlərin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə və keyfiyyətin yüksəldilməsinə yönəldilmir. Bu gün dünya universitetlərində əsas prioritet təşkil edən məsələlər bizim ali məktəblərin təcrübəsinə gətirilmir və fəaliyyətdə nəzərə alınmır. Elə bu səbəbdəndir ki, həm ölkədaxili, həm də beynəlxalq hesabatlarda Azərbaycanda ali təhsillə bağlı pessimist proqnozlar verilir, daha çox neqativ hallardan bəhs edilir. Hesab edirəm ki, bu vəziyyət hamımızı ciddi düşündürür (1, s.152).

Universitetlərimizin beynəlxalq layihə və proqramlarda iştirak səviyyəsi də qənaətbəxş hesab edilə bilməz. Bu gün dünyanın aparıcı universitetləri daha çox qrantlar əldə etməklə təhsilin inkişafına yönələn maliyyə resurslarının həcmi artırır, eyni zamanda sınanmış təcrübələrin tətbiqinə şərait yaradırlar. Ali təhsilə cəlb edilmiş qrantların həcminə görə ölkəmiz nəinki Avropa və dünya, hətta postsovet və region ölkələrindən də dəfələrlə geri qalır (4, s.152-153).

Çoxpilləli təhsil sisteminə keçiddə əldə olunan imkanları bir daha xatırlamaq və gündəlik fəaliyyətimizdə onlardan maksimum istifadə etməyə çalışmaq məqsədəuyğundur. Belə bir sistem təlimin metodikası və ideologiyası nöqteyi-nəzərindən tələbədə, tələbə partasından başlayaraq ömür boyu bilik əldə etmə vərdişlərini inkişaf etdirir. Məhz bu zaman şəxsiyyətlərarası ünsiyyət vərdişləri yaratmaq lazımdır. Onda bu, alınmış biliklərin yetərinə səlis şəkildə cəmlənməsini təmin edir, kadr hazırlığının müxtəlif səviyyələrində təlimin metodologiya və metodikasının diversifikasiyasına rəvac verir.

Çoxpilləli təhsil sistemi məz universitet təhsilinin xüsusiyyətinə uyğundur, onun əsas məqsədi professional mobilliyə yüksək tələblər şəraitində işləməyə hazır olan stereotiplərdən uzaqlaşmağı bacaran, yeni ideyalar və həll yolları təklif edən geniş təhsilli bakalavr kadrları hazırlamaqdan ibarətdir. Güman edirəm ki, ümumi və müxtəlif profilli ixtisaslaşdırılmış təhsilli birləşdirməyə (məsələn, ixtisadçının bakalavr hazırlığı ilə, riyaziyyatçının bakalavr hazırlığı və ya jurnalistin bakalavr hazırlığı ilə hüquqşünasın bakalavr hazırlığı birləşə bilər və s.) imkan yarandıqda elmlərin kəşfə sədlərində mütəxəssislər hazırlamaq asanlıqla həllini tapar.

Ədəbiyyat

1. Mahmudov M.C. Bolonya prosesi: problemlər, perspektivlər, reallıqlar. Bakı, "Elm və təhsil", 2010.-503 s.
2. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı, Çarşıoğlu, 2009.-258 s.
3. Болонский процесс. – http://showwoman.ru/balonskii_protsess.php.
4. Mahmudov M.C. Azərbaycanın Bolonya prosesinə qoşulmasının reallığa çevrilməsi. ADPU-nun nəşri, Bakı, 2009.-249 s.
5. Касевич В.Б. и др. Болонский процесс в вопросах и ответах.- СПб: Издательство СПбГУ, 2004.-201 с.
6. Байденко В.И. Болонский процесс: структурная реформа высшего образования Европы.- М., Российский Новый Университет, 2002.-128 с.

У.А.Агаева

Реализации Болонский процесс в системе образования

Резюме

В статье исследуются проблемы системы образования после включения Азербайджана в Болонскую систему. Азербайджанская система образования в соответствии с Болонской Декларацией делятся на три уровня (государственный, Министерство Образования и университетский). Даются рекомендации по их оптимизации в процессе образования, которые могут быть использованы государственными чиновниками в системе образования и учителями-практиками.

U.A.Agayeva

Optimization of training work on Bolonia education syst
Summary

In article investigated the education system of Azerbaijan, after joining to Bolonia system. Also given offers about the three levels (state, Ministry of Education and university) of Azerbaijan education with Bolonia Declaration. These offers are useful for officials of education, also for practical teachers.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 28.01.2022

X.A.AĞAYEVA

magistrant

e-mail: xayalaaghayeva@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

XARİCİ DİLDƏ YAZI VƏRDİŞLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASININ SƏMƏRƏLİ YOLLARI

Açar sözlər: *kommunikativ səriştə, produktiv bacarıqlar, daxili və xarici nitq, fonetik və morfoloji prinsiplər, qrafik kod*

Ключевые слова: *коммуникативная компетентность, продуктивные умения, внутренняя и внешняя речь, фонетические и морфологические принципы, графический код*

Key words: *communicative competence, productive skills, phonetic and morphological principles, graphic code*

Xalqların müasir dünya sivilizasiyasına asanlıqla qoşulmaq istəyi bütün dünyada bir dilin əsas ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi ehtimalını günü-gündən artırır. Bu isə beynəlxalq dil statusuna malik olan ingilis dilində mükəmməl danışmaqla bərabər, həm də bu dilin akademik yazı standartlarına cavab verən, rəhbərli nitq xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla təşkil olunmuş, məzmun baxımından bütöv yazı nümunələrini təqdim etmək bacarığını da bir tələb kimi qarşıya qoyur. Əsas məqsəd dilöyrənənlərin kommunikativ bacarıqlara yiyələnmələridir. Biz kommunikativ bacarıq dedikdə onu ünsiyyət bacarığı kimi başa düşürük. Xarici dildə kommunikativ bacarığa yiyələnmək informativ, nizamlayıcı, emosional-dəyərləndirici və etiket funksiyalarını yerinə yetirməklə müəyyənləşir (1).

Alimlər kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasının dörd mərhələsini qeyd edirlər:

- 1) tanışlıq;
- 2) hazırlıq (analitik);
- 3) standartlaşdırılmış (sintetik);
- 4) dəyişdirilmiş (situativ) (8).

Məlumdur ki, reproduktiv vərdişlər reseptiv bacarıqlar hesabına yaradılır. Reseptiv bacarıqlar mənimsəmə üçün əsas təşkil edən keyfiyyətdir. Kommunikativ nitq vərdişlərinin yaranması üçün produktiv bacarıqların formalaşdırılması zəruridir. Reseptiv bacarıqlar (oxu, eşidib-anlama) dilöyrənənin canlı nitq prosesi üçün əsas yaradır və xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Xarici dildə yazı bacarıqlarının formalaşdırılması çox çətin və çox mürəkkəb prosesdir. Bu prosesin əsas xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, dilöyrənən müxtəlif simvolların, işarələrin və yazı qaydalarının tətbiqi nəticəsində hər hansı fikri ifadə etməyə çalışır, yazılı mətn tərtib etməklə informasiya ötürmək qabiliyyətinə yiyələnir. Onun əsas məqsədi yazılı nitqin düzgün qurulması və şəxsi fikirlərinin səlis ifadə olunmasıdır.

Yazı bacarıqlarının formalaşdırılması ingilis dilinin kommunikativ və struktur elementlərinin rəhbərli nitqdə qarşılıqlı əlaqəsinə və nitq nümunələrinə əsasən həyata keçirilir. Bu amil dil vahidlərinin və nitq nümunələrinin danışq və yazı bacarıqları üçün yaxşı baza olduğundan xəbər verir və ünsiyyəti asanlaşdırır.

Müəyyən situasiya (məqam) ilə əlaqədar hər hansı fikri ifadə edə bilmək qabiliyyəti subyektin həmin fikri ifadə etmək səriştəsindən irəli gəlir. G.C.Hüseynzadə göstərir ki, nitq ünsiyyəti adi hərəkət deyildir. O, funksionaldır, məqsədyönlüdür, dinləyiciyə və danışana müəyyən təsir etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur (5).

Ədəbiyyat araşdırmaları göstərir ki, yazının və yazılı nitqin tədrisi prosesində əsas məsələlərdən biri dilöyrənənlərin müəyyən situasiyada verə biləcəkləri reaksiyaların nəticə

etibarilə məqsədyönlü olmasıdır. Replikaların struktur-semantik əlaqələrinə sual və cavab, sual və sual, əldə edilən məlumat, onun məzmunu ilə əlaqədar sual kimi nitq modelləri aiddir. Bu səbəbdən yazı prosesində yalnız bu prosesin özü deyil, həm də başqa nitq fəaliyyəti növləri üzrə bacarıqların tətbiqi də nəzərə alınmalıdır (4).

Əminliklə demək olar ki, hər iki nitq fəaliyyəti növləri (yazı və nitq) sıx əlaqədə olur və bir-birinin bacarıq və vərdişlərinin yaradılmasına və inkişaf etdirilməsinə kömək edir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, yazılı nitqə yiyələnmək üçün yalnız sözləri və söz birləşmələrini mənimsəmək kifayət deyil, dilöyrənənlər öyrəndikləri sözlərdən istifadə edərək rabitəli, əlaqələndirici, ardıcıl cümlələr qurmağı bacarmalıdırlar.

İngilis dilində nə barədə yazacaqlarını anlatmaq, sonra isə mənimsənilmiş dil bilgilərinə əsasən öz fikirlərini yazılı ifadə etmək tələb olunduğundan dilöyrənənləri xarici dildə yazı vərdişinə yiyələndirmək çox mürəkkəb prosesdir. Xarici dildə nitqə yiyələnmə, onun bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılması prosesi üçün üç əsas mərhələ vacibdir: – ilkin mərhələdə sintetik iş aparılır, yəni verilən materialın əzbər öyrənilməsi baş verir. İkinci mərhələdə analitik iş aparılır – yəni verilən materiallar öyrənilir, təhlil edilir, mətnin leksik və qrammatik çətinlikləri müəyyənləşdirilir. Sonuncu mərhələdə isə oxunulmuş, öyrənilmiş material əsasında yeni fikirlər yaranır və həmin fikirlərin yazıda əks olunması üçün bacarıq və vərdişlər əldə edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, E.İ.Passov da yazı və yazılı nitqin tədrisinin müxtəlif mərhələlərindəki rolunu xarakterizə etmişdir. Onun nəzəriyyəsinə görə tədrisin ilkin mərhələsində yazı bacarığı formalaşdırılır, yəni hərf-səs anlayışları üzrə bacarıqlar, kalliqrafiya üzrə qabiliyyətlər üzə çıxarılır. Bu bacarıqlar sonradan oxu və yazı vərdişlərinin yaradılmasına xidmət edir. Orta mərhələdə orfoqrafik qaydaların mənimsənilməsinə dair işlər aparılır və bu proses yazı və şifahi nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə yönəldilir. Son mərhələdə sözlərin, sözbirləşmələrinin və ayrı-ayrı cümlə modellərinin düzgün yazılışı, oxunuşu (tələffüzü) və başa düşülməsi işi həyata keçirilir (6).

Çox vacib olan bir məsələni də, qeyd etmək lazımdır ki, informasiyanın hər hansı dildə kodlaşdırılması çox mürəkkəb prosesdir. Əvvəlcə informasiyanın səslənməsi reallaşır, sonra isə səsli kodlar vasitəsilə alınmış informasiya qrafik obrazlarda (simvollarda) öz əksini tapır. Yazı mexanizminin əsasında qrammatik-semantik proqramlaşma mümkün olur və yeni sintaqmlar (məna qrupları) yarana bilər.

Beləliklə, yazılı nitqdən istifadə prosesində xarici dildən, onun kodlarından iki mərhələdə istifadə olunur:

- 1) səsli kodlar vasitəsilə təqdim olunmuş informasiyanın yenidən kodlaşdırılması;
- 2) qrafik kodların köməyiylə informasiyanın yazılı təqdimatı.

Yazılı nitqin formalaşdırılması prosesinin təhlili göstərir ki, yazılı nitqin kodlaşdırılması fəaliyyəti xarici dildə səs-hərf-söz simvollarının yaranması və ana dilində formalaşmış mexanizm əsasında müəyyənləşir. Demək ki, yazılı nitqin düzgün formalaşdırılması daxili nitqin sayəsində mümkün olur. Informasiyanın yazılı hala gətirilməsi üçün daxili nitqin əhəmiyyətini nəzərə almaq çox vacibdir. Biz nə yazırıqsa, əvvəlcə və ya yazı prosesində özümüzdən asılı olmayaraq həmin informasiyanı səsləndiririk. Deməli, ingilis dilində yazı bacarığının yaradılması mürəkkəb proses olmaqla bir çox mexanizmlərin fəaliyyətini tənzimləyir. Onun ana dilindən köçürülmüş bacarıq və ya yeni qazanılmış fəaliyyət növü kimi qəbul edilməsindən asılı olmayaraq başqa nitq fəaliyyəti növləri üzrə bacarıqların formalaşdırılmasındakı rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən yazı fəaliyyətini produktiv nitq fəaliyyəti növünə aid etməklə bu bacarığın aşılınması üçün xüsusi metodik iş sistemi təklif etmək olar (2).

Yazının və yazılı nitqin xarici dillərin tədrisi prosesində vasitə kimi çıxış etməsi, bu nitq fəaliyyətinin çətinlikləri ilə xarakterizə olunmasına dair fikirlərlə bağlı olsa da, əsas problem dilöyrənmə prosesində onun linqvistik xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Bu spesifik çətinliklər ilk növbədə qrafika və orfoqrafiya sahələrinə aiddir. Bundan əlavə, xarici dil təliminin ilkin mərhələsində naməlum sözlər, cümlə modelləri, müxtəlif tərkib və strukturlar ana dili

vasitəsilə mənimsənilir. Digər tərəfdən, daxili nitq ana dili əsasında qurulur. Yazılı nitq vərdişi təkmilləşdikcə şagirdlər tədricən ana dilinin köməyi olmadan ingilis dilində həmin dilin norma və qanunauyğunluqlarına əsasən yazmağa başlayırlar.

Nəzərə almaq lazımdır ki, müasir dövrdə təlim texnologiyalarının və eləcə də, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının xarici dillərin tədrisinə müvəffəqiyyətlə tətbiq olunması tələb edir ki, xarici dildə tədris prosesinə yazı və yazılı nitqə olan münasibət kökündən dəyişməlidir. Başqa nitq fəaliyyəti növləri kimi yazı da artıq hər hansı növ bacarıq və vərdişlərin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Yazı bir nitq növü kimi kommunikativ məqsəd daşıyır.

Burada bir daha qeyd etmək lazımdır ki, yazılı nitqə yiyələnmək üçün ancaq sözləri və söz birləşmələrini bilmək (mənimsəmək) kifayət deyil, dilöyrənənlər ingilis dilində öyrəndikləri sözlərdən istifadə edib cümlə qurmağı və bu sözləri cümlədə əlaqələndirməyi də bacarmalı, öyrəndikləri dil hadisələrinə (fonetik, leksik, qrammatik) əsasən öz fikirlərini ingilis dilində sərbəst ifadə etməyi öyrənməlidirlər (3).

Dilöyrənənlərin yazı fəaliyyəti prosesindəki digər çətinliklər didaktik-metodik iş üsullarının düzgün seçilməməsi ilə əlaqədardır:

- yazı bacarıq və vərdişinin formalaşdırılması başqa nitq fəaliyyəti növləri ilə birlikdə kompleks xarakter daşıyır;
- yazı bacarığının və səriştəsinin dilöyrənənlərin intellektual səviyyələrinin inkişafındakı rolu nəzərə alınmır;
- fənnlərarası integrasiyanın yaradılmasında yazı fəaliyyətinin rolu düzgün qiymətləndirilmir.

Bizə belə gəlir ki, göstərilən çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün ingilis dilində yazının tədrisində istifadə olunan prinsiplərə əməl etmək lazımdır.

Fonetik prinsip “danışdığın kimi yaz” iş üsulunu ehtiva edir. Bu halda yazının tədrisi üçün tələffüz normaları əsas götürülür. Sözləri və ya cümlələri yazarkən şagirdlər səs-hərflərin münasibətlərini tələffüz edərək müəyyənləşdirir və yazıda əks etdirir: *pen, sit, stand* və s.

Morfoloji prinsip qrafik obrazların mənimsənilməsilə əlaqədar tətbiq olunur. Hər hansı sözün yazılışında morfem-qrafem münasibətləri əsas götürülür: *write – writer, writing, written, rewrite*. Bu prinsipin gözlənilməsinə (əməl edilməsinə) dair aşağıdakı misalları və qaydaları göstərmək olar:

- tələffüz edilməyən “e” hərfi: *take, nine, rose*
- suffikslər əlavə olunarkən “y” hərfinin “i” hərfinə çevrilməsi: *city-cities, cry-cried*
- “ing” şəkilçisinin əlavə edilməsi zamanı “y” hərfinin dəyişilməz qalması: *play-playing, stay-staying*
- bəzi sözlərdə samitlərin qoşılması: *sit-sitting, put-putting*
- sual sözlərində “wh” hərf birləşməsinin işlənməsi: *who, why, whose, when, whom*.

Qeyd etdiyimiz və bu kimi xarakterik misallar göstərir ki, müasir ingilis dilində sözlərin morfoloji xüsusiyyətləri yazı bacarığının aşılmasında nəzərə alınmalıdır.

İngilis dilində yazılışı fonetik və morfoloji prinsiplərə əsaslanan sözlərin sayının çox olmasına baxmayaraq əsas prinsip tarixi və ya ənənəvi prinsip hesab olunur. Belə sözlərin yazıda (yazılı formada) əks olunması üçün nə fonetik, nə də morfoloji prinsip köməyə gələ bilmir. Onlar bir cür yazılır, başqa cür tələffüz olunurlar: *answer, busy, one, island, listen*. Bu tip sözlərin düzgün yazılmasına nail olmaq üçün şagirdlər səylə çalışmalı, onları tez-tez təkrar etməli və lüğətlərdən istifadə etməlidirlər.

Kalliqrafiya və qrafika bacarıq və vərdişləri də yazının tədrisinin ilkin mərhələsində həyata keçirilir. Bu bacarıqlara yiyələnən şagirdlər hərfləri və onun elementlərini aydın şəkildə yazıda əks etdirməyi, həssas qaydalarına riayət etməyi öyrənirlər. Onlar durğu işarələrindən yerli-yerində istifadə etməyi də unutmurlar, tire, defis, apastrof və başqa işarələri, onların işlənmə məqamlarını yadda saxlamağa çalışırlar.

Qrafika və kalliqrafiya üzrə aşağıdakı bacarıqlar formalaşdırılmalıdır:

- 1) hərf, hərf birləşmələri, söz və söz birləşmələrinin düzgün yazılışı;
- 2) sözlərin deyiliş və yazılış qaydalarının düzgün mənimsənilməsi;
- 3) aktiv lüğət minumuna daxil olan sözlərin düzgün yazılışı və durğu işarələrinin yerində işlənməsi;

4) sözlərin cümlədə işlənmə yerlərinin müəyyənləşdirilməsi.

İngilis dilində kalliqrafiyanın, qrafikanın və durğu işarələrinin öyrədilməsi dilöyrənənlərin ana dilində əldə etdikləri təcrübəyə və oxu bacarığına əsaslanır. İngilis dilində oxu və yazının paralel tədrisi hərf və səs sisteminin təqdim etdiyi informasiyanın səmərəli şəkildə anlaşılmasına və ötürülməsinə imkan yaradır. Oxu və yazı eyni qrafik sistemlə müəyyənləşdiyi üçün onlar üzrə bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması integrativ xarakter daşıyır.

Tədqiqat göstərir ki, ingilis dilində qrafika və kalliqrafiyaya yiyələnmə prosesində müəyyən çətinliklər meydana çıxır. Onları aşağıdakılar kimi müəyyən etməyə çalışmışıq:

- dildaxili və dillərarası interferensiya nəticəsində yazı qaydaları düzgün tətbiq edilmir;
- ingilis və Azərbaycan dillərində eyni qrafikadan (Latın dili) istifadə olunması qarışıqlıq yaradır;

- ingilis dilində səs və hərf simvollarının sayının müxtəlifliyi (*black, schoolgirl*);
- ingilis dilində ayrı-ayrı hərflərin və hərf birləşmələrinin müxtəlif vəziyyətlərdə fərqli oxunuşu (**f, ph, ff, gh**: *face, photo, difficult, laugh*);

- ingilis dilində eyni cür səslənən, fəqət müxtəlif mənə kəsb edən sözlər: *right, write*.

İngilis dilində orfoqrafiyanın tədrisi prosesində şagirdlərin rast gəldikləri ən böyük çətinlik sözlərin deyiliş (tələffüz) və yazılış qaydalarından olan fərqlilikdir. İngilis dilində bir çox çöz var ki, yazılışı çox sadədir, oxunuşu isə çətinlik törədir: *this, thin, think, thing*. Bu növ sözlərdə “**th**” hərf birləşmələrinin verdiyi kar və cingiltili səslər çətinliklə tələffüz olunur.

Göründüyü kimi, yazı bacarıqlarının formalaşdırılması prosesual xarakter daşıyır və bu prosesdə dilöyrənənlər yazılı simvolların, mətnlərin vasitəsilə müəyyən informasiya təqdim edir. Yazıya dair səriştəsi onların fikirlərinin səlis, qrammatik cəhətdən düzgün, üslub tərəfdən məqbul sayılan tərzdə ifadəsi ilə müəyyənləşir. Kommunikativ səriştə ilə nəticələnmə biləcək bu proses müvəffəqiyyətli hesab edilə bilər.

Kommunikasiyanın (yazılı və şifahi) baş tutması üçün bu prosesdə əsas məsələ pedaqoji fəaliyyətin mühüm tərkib hissələri olan bacarıq və vərdişlərin qazanılmasıdır. Belə ki, onlarsız təlim fəaliyyəti həyata keçirilə bilməz. Təlim metodları isə bilik, bacarıq və vərdişlərin aşılmasına yönəldilən metodik iş sisteminin, modellərin və texnologiyaların tətbiqindən ibarətdir. Fəal təlim keyfiyyətli bilik və bacarığa xidmət etməklə yanaşı, dilöyrənənlərdə təfəkkür və qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi məqsədi daşıyır.

Təqdim edilən fikir və mülahizələri ümumiləşdirərək belə bir fikrə gəlirik ki, ingilis dilinin tədrisinin məzmunu və məqsədi dilöyrənənlərin linqvistik qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasına, onların dil aspektləri (fonetika, leksika, qrammatika) üzrə müəyyən bacarıqlara yiyələnmələrinə və nəhayət tələbə şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsinə istiqamətləndirilməlidir. Bizim anlamımızda, xarici dillərin tədrisinin kommunikativ məqsədini həyata keçirtmək üçün dilöyrənənlərə öyrəndikləri xarici dildə ünsiyyət (yazılı və şifahi formada) vərdişinin aşılması bütövlükdə tədrisin metodik modelini təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Gillet A., Hammond A., Martala M. *Successful Academic Writing*. Pearson Educated Limited, 2009.
2. Gunderson L. *The Effects on Teacher Modeling on Primary Writing*. New York, 1998, p.p.121-129.
3. Harmer J. *The Practice of English language teaching*. Third Edition. Longman, 2003.

4. Jack C. Richards, W.A. Renandya. Ten steps in planning a writing course and training teachers of writing, Methodology in Language Teaching, Cambridge University Press, 2002. p.p.306-315.
5. Гусейнзаде Г.Дж. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Б., 2001, 314 с.
6. Пассов Е.И., Кузнецова Е.С. Обучение письму. Воронеж: НАУ «Интерлингва» 2002, - 40 с.
7. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языком. 2ое изд. М.: Просвещение, 2003, 239 с.
8. Щубин Э.П. Языковая коммуникация и обучение иностранным языкам. -М.: Просвещение, 1972, -с.177-187.

Х.А.Агаева

Эффективные способы формирования навыков письма на иностранном языке

Резюме

В статье рассматриваются эффективные способы формирования навыков письма, которые достигаются за счет взаимодействия коммуникативных и структурных элементов английского языка в связной речи. Подчеркивается важность грамматических, лексических и фонетических навыков и навыков, направленных на правильное выражение и обстоятельную подачу идей и мыслей, что способствует успешному осуществлению коммуникации.

Правильное формирование письменной речи возможно за счет внутренней речи. Важно учитывать важность внутренней речи и родного языка для достижения эффективности письма. Кроме того, подчеркивается роль письменных символов и текстов в предоставлении определенной информации, что способствует беглому, грамматически правильному и стилистически приемлемому выражению мыслей.

Kh.A.Agayeva

The effective ways of forming writing skills in a foreign language

Summary

The article studies the efficient ways of forming writing skills which is achieved through the interaction of communicative and structural elements of the English language in coherent speech. The importance of grammatical, lexical and phonetic skills and habits, aimed at the correct expression and thorough delivery of ideas and thoughts is highlighted, which contributes to the successful implementation of communication.

Proper formation of written speech is possible due to internal speech. It is important to consider the importance of internal speech and the mother tongue in order to achieve the efficiency of writing. Besides, the role of written symbols and texts in providing certain information is also emphasized which contributes to express the ideas fluently, grammatically correct, and stylistically acceptable.

Rəyçi: filol.f.d. Y.A.Nuriyev

Redaksiyaya daxil olub: 02.02.2022

T.M.ALAYEVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

AUTİST UŞAQLARIN MƏKTƏB HƏYATINA ADAPTASIYASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Autizm, ailə mühiti, məktəb həyatı, psixi inkişaf, autizmin əlamətləri, eqosentrizm.

Ключевые слова: аутизм, семейная среда, школьная жизнь, психическое развитие, симптомы аутизма, эгоцентризм.

Key words: autism, family environment, school life, mental development, symptoms of autism, egocentrism.

Son dövrlərdə aparılan bəzi tədqiqatlarda autizmin tamamilə sağaldılmasının mümkün olduğu göstərilir. 20 yaşa qədər aparılan işlərin düzgün qurulması nəticəsində böyük uğur qazanmaq mümkündür.

Hətta belə hesab edirlər ki, istedadlı insanların bir çoxu autist xəstə olmuşlar.

Autizmin çoxsaylı əlamətləri vardır. Bunların içərisində daha çox uşağın çətinliklə sosiallaşması, solğun nitqi xüsusi qeyd olunur.

Autist uşaqların psixi inkişafında, şəxsiyyətinin formalaşmasında, sosiallaşmasında təlim fəaliyyəti xüsusi yer tutur. Aydındır ki, autizmin dərəcəsindən, səviyyəsindən asılı olaraq onlar təlimə cəlb olunurlar. Bir çox hallarda autizmi təyin etmək çətin olur. Rusiyada, eləcə də Azərbaycanda autizm psixi xəstəlik kimi qəbul edilir. ABŞ-da isə autizm nevroloji xəstəlik sayılır. Əslində bu iki diaqnoz arasında kəskin sədd qoymaq mümkün deyil. Nevroloji diaqnoz o vaxt qoyulur ki, xəstəlik fiziki çatışmazlıqlarla bağlı olur: hərəkətlərdə, nitqdə və s. Autizm koqnitiv və emosional sfera ilə bağlı olduqda psixi xəstəlik kimi təqdim edilir.

Əksər hallarda autist uşaqlar ümumtəhsil məktəblərində təhsil alırlar. Bu bir tərəfdən onların autist deyil, diqqətsizliyi, tənhalığa meyl etməsi, bir sözlə ailə tərbiyəsində buraxılan nöqsan kimi başa düşülür. Autist uşaqları bu halda digər yaşadlarından fərqləndirən başlıca cəhət onlara fərdi yanaşma ilə bağlıdır. Ona görə də onların kimlərin əhatəsində olması vacib məsələdir. Autist uşaqlar daim diqqətdə saxlanılmalı, yoldaşları ilə ünsiyyətə girmək üçün şərait yaradılmalıdır. Bu onların sosiallaşması üçün ilkin zəruri şərtidir.

Təcrübə göstərir ki, autist uşaqlar qarşılıqlı münasibətlər sistemində tədricən mürəkkəbləşən situasiyalarda olmalıdırlar. Yəni bu təbii olmalıdır və şəraitdən doğmalıdır.

Beləliklə, autist uşağın daha mürəkkəb sosial münasibətlər sisteminə - məktəb həyatına qoşulması ona yeni imkanlar açır. Məktəb ona yalnız bilik vermir, həm də birgə yaşayış, fəaliyyət göstərmək imkanı verir. Ona görə də autist uşaqların fərdi təlimi yox, mümkün qədər yaşadları ilə birgə təhsil almaları daha məqbul sayılır.

Autizm heç də həmişə intellektual imkanlarla bağlı olmur. Ona görə də həm psixi inkişafında ləngimələr olan, həm də xüsusi istedadı olanlar üçün çətinliklər yarada bilər. Məhz bu səbəbdən onların təlim fəaliyyətində aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: -məktəb həyatının təşkilində spesifik cəhətlərin nəzərə alınması; -daim müəllim tərəfindən diqqətdə saxlanması; -uşağın şəxsi, emosional, sosial inkişafı üçün fərdi işin aparılması; -ailə, məktəb və mütəxəssisin əlbir işi; -şagird yoldaşları ilə autist uşaqla bağlı izahat işinin aparılması.

Təlim-tərbiyə işinin bu istiqamətdə qurulması şagirdin özünü büruzə verməyən potensialının tədricən inkişaf etməsinə səbəb olur.

Adətən autist uşaqlarla təlim-tərbiyə işi heç də digər uşaqlardan fərqlənmir. Məktəbdə, sinifdə müsbət psixoloji iqlim olarsa onlar daha tez və asanlıqla məktəb həyatına adaptasiya olunurlar. Şagirdlərlə, müəllimlə konflikt olduqda autist şagirdin adaptasiyası xeyli çətinləşir.

Autist şagirdlərə xoş münasibət göstərildikdə onlar, müəlliminə inanır və ona bağlanırlar. Emosional bağlılığa onların tələbatları daha yüksəkdir. Bu isə onların təlim müvəffəqiyyətinə, sosial və emosional inkişafına müsbət təsir göstərir. Autistlər üçün dəqiq, sabit gün və iş rejimi olmalıdır. Rejimin dəyişməsi ilə onların davranışında da dəyişiklik baş verir. Ona görə də autistlərin məlum fəaliyyəti, eləcə də gün rejimi tədricən sadədən mürəkkəbə doğru dəyişməlidir.

Pedaqoq və psixoloq bu uşaqlarla əlbir işləməli, onların yardımçısı olmalıdırlar. İlk növbədə kömək onlarda təlim vərdislərinin yaranmasına xidmət edir. Bəzi hallarda autist uşaqlarda təlim vərdişi (oxumaq, yazmaq, saymaq) əvvəlcədən yaradıldığından onlarda bu sahədə çətinlik özünü göstərmir.

Əgər bu baş verirsə məktəbə gəlməzdən əvvəl valideynlərin uşağa səhv yanaşmasının nəticəsi ola bilər. Belə uşaqlarda özləri, yoldaşları və müəllimlər barədə təsəvvür yaradılmalı, onlarda ünsiyyətə girə bilmək bacarığı formalaşdırılmalıdır.

Autist uşaqlar adətən məktəb həyatına maraq göstərirlər. Onlar ola bilsin ki, hərfləri bilir, saymağı bacarır, kifayət qədər söz ehtiyatına malik olurlar. Bununla belə, onların yoldaşlarına, qrup fəaliyyətinə uyğunlaşması bir çox hallarda çətinliklə müşayiət edilir.

Təlim fəaliyyətinin ilk dövrlərində müəllim bu uşaqlarla bağlı bəzi çətinliklərlə üzləşə bilər. O, ola bilsin ki, özünü körpə uşaqtək aparsın, yerində rahat otura bilməsin, dərs vaxtı sinif otağında gəzişsin və s.

Bunlarla bərabər autist uşaqlar üçün spesifik davranış tərzində də ola bilər. Belə ki, onlar sanki müəllimin müraciətini eşitmir, dediklərinə əhəmiyyət vermirlər. Əslində onlar müəllimin dediklərini eşidir, amma diqqətini ona yönəldə, reaksiya verə bilmirlər. Müəyyən vaxt keçdikdən sonra onlar deyilən sözə reaksiya verirlər. Bəzən müəllimlər autist uşaqlarda stimula yaratmaq məqsədilə başqa şagirdə müraciət edir, bu da həmin uşağa oyanıqlığa şərait yaradır.

Autist uşaqlar onlara tapşırılan tapşırığa başlanğıcda maraq göstərmir, işə ləng və həvəsiz başlayırlar. Parta arxasında yorğun kimi əyləşir, mənasız şəkildə ətrafa baxırlar. Müəllim çalışmalıdır ki, uşaq tədricən işə başlasın, stabil şəkildə dərslə məşğul olsun.

Müəllim heç də cəhd etməməlidir ki, belə uşaq dərhal işə başlasın, intizam qaydalarına əməl etsin. Müəllimin tələskənliyi əks nəticə verə bilər. Uşaq özünü itirər, özünə qapanar və ya kəskin hərəkətlər edər, işləməkdən qəti şəkildə imtina edər. Çalışmaq lazımdır ki, uşaq gərginliyə düşməsin. Bu halda o, ağlaya, yaxud da mənasız şəkildə gülməyə başlayar.

Autist uşaqlar psixoloji cəhətdən tam yetkin olmadıqlarından fiziki gərginlik, hətta havanın dəyişməsi belə onların psixi vəziyyətini dəyişdirir. Məktəb həyatı işi düzgün qurmadiqda onlar üçün xeyli çətinlik yaradır, hətta stress vəziyyətinə düşürlər. Ən böyük çətinlik kollektiv adaptasiya olunmaqda yoldaşları ilə münasibət qurmaqda özünü göstərir. Hətta ola bilsin ki, uşaq evdə özünü sakit aparsın, məktəbdə çətin olsun. Bu vəziyyət təbii ki, sinifdəki mühitə mənfi təsir göstərir.

Autist uşaqlar yoldaşlarına, kollektivə tədricən uyğunlaşırırlar. Daha vacib olanı isə onların təlim fəaliyyətinə gec və çətinliklə uyğunlaşmasını nəzərə alıb, səbr və təmkinlə, onların şıltaqlıqlarına dözərək sistemli şəkildə işin aparılmasıdır. Əgər müəllim bilirsə ki, şagird kitabın vərəqlərini boş-boşuna çevirməyi xoşlayır kitabı yığışdırmamalıdır.

Yuxarıda deyildiyi kimi autist uşaqlar ətrafda baş verənlərə biganəlik göstərir, sanki onlara deyilənləri qavramırlar. Qərribə burasıdır ki, bütün bunlarla yanaşı ola bilsin ki, şagird müəllimin dediklərini evdə olduğu kimi təkrar etsin. Hətta bəzən az əhəmiyyət kəsb edən şeyləri də onlar dəqiqliklə xatırlaya bilirlər.

Autist uşaqlar məktəbdə verilən tapşırıqları düzgün və həvəslə icra edirlər. Hətta bəzən onlar yoldaşlarının da tapşırıqlarını evdə yerinə yetirirlər.

Autist uşaqlar güclü hissiyata malik olduqlarından, xüsusilə iy duyğuları güclü olduğundan müəllim bu cəhəti nəzərə almalıdır. Ola bilsin ki, yapışqanın, rəngin iyi onda qıcıq yaratsın. Bu isə neqativizmə səbəb olur. Bəzən neqativizm valideyn və müəllimlərin uşağa qarşı

ifrat tələbkarlığından baş verir. Bu vəziyyətdə uşağa təzyiq azaldılsa müəyyən qədər sərbəst buraxılsa neqativizm tədricən keçib gedir.

Təlim prosesində uşağın özünə inamsızlığı, çətinlik onun müstəqilliyinə, müstəqil qərar qəbul etməsinə, fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Hətta “sən nə edirsən, nə istəyirsən?” kimi suallar onda diskomfort yaradır. Normal uşaqlar çətinliklə üzləşəndə, çətin tapşırıqları yerinə yetirəndə iradi səy göstərdikləri halda, autistlər həyacanlanır, işə başlamırlar.

Autist uşaqlarda bir çox hallarda eqosentrizm yüksək səviyyədə olur. Onlar müəllimin diqqətini cəlb etməyə çalışırlar. Hətta sinifdə hamıdan fərqlənmək istəyirlər. Müəllim başqa bir şagirdi təriflədikdə buna qısqançlıqla yanaşırlar. Belə uşaqları çox tərifləmək düzgün deyil. Təbii ki, onlar özlərinə qarşı xoş münasibəti xoşlayırlar. Lakin ifrat tərif, həvəsləndirmə onları çılğınlaşdırma bilər.

Araşdırmalar göstərir ki, mühiti dəyişən, öyrəşdikləri ailə mühitindən ayrı düşən autist yeniyetmələr özlərini daha narahat hiss edir, daha aqressiv olurlar. Təlim prosesi onların koqnitiv inkişafına o qədər də təsir etmir. Psixi inkişafında ləngimələr olan autist yeniyetmələr gələcək barədə az fikirləşir, öz gələcəklərini təsəvvür edə bilmirlər. Onlarda özünüidentifikasiya zəif olduğundan yeni mühitə, dəyişkənliyə uyğunlaşa bilmir və buna görə də yeni situasiyaya düşdükdə həyacanlanır, özlərini itirirlər. Belə vəziyyətə onlar ikili reaksiya verirlər: ya həddən artıq passivləşir, süst və müti olurlar, ya da çılğınlaşır, hiperaktiv olurlar.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Pedaqogika: Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2010.
2. Əliyev R.İ. Psixologiya. Dərs vəsaiti: Bakı: Nurlan, 2008.
3. Əliyev R.İ. Məktəbə psixoloji xidmətin aktual məsələləri. Bakı: Nurlan, 2004.
4. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogikaya giriş. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2008.
5. Qəhrəmanova Q.H. Gənclərin sosiallaşmasında fəaliyyət və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin rolu. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
6. Берн Ш. Гендерная психология. Законы мужского и женского поведения. СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008.
7. Фрейд З. Введение в психоанализ. Харьков: Клуб семейного досуга, 2012.

T.M.Алаева

Особенности адаптации детей - аутистов к школьной жизни

Резюме

Исследования показывают, что аутисты- подростки, которые меняют свое окружение и отдалены от привычного семейного окружения чувствуют себя более тревожными и агрессивными. Процесс обучения мало влияет на их когнитивное развитие. Подростки-аутисты с психическими отставаниями меньше думают о будущем и не могут представить свое будущее. Из-за своей слабой самоидентификации они не могут адаптироваться к новой среде и изменчивости, и поэтому, оказавшись в новой ситуации, они волнуются и теряют самообладание. Они реагируют на эту ситуацию двояко: либо они становятся слишком пассивными, вялыми и покорными, либо злятся и становятся гиперактивными.

T.M.Alayeva

Features of autism children's adaptation to school life

Summary

Various researches show, that autistic teenagers who change their environment and become detached from the family environment they are accustomed to feel more anxious and more aggressive. Learning process has little effect on their cognitive development. Autistic adolescents with mental retardation think less about the future and cannot imagine their future. Because of their weak self-

identification, they are unable to adapt to the new environment and variability, and therefore, when they find themselves in a new situation, they become nervous and lose themselves. They react to this situation in a dual way: either they become too passive, sluggish and submissive, or they go crazy and hyperactive.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 26.12.2021

L.F.BABAYEVA*fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
e-mail: l.babayeva16@gmail.com***Gəncə Dövlət Universiteti**

(Gəncə şəh., Şah İsmayıl Xətai pr., 187)

**TƏHSİLALANLARDA PEDAQOJİ TOLERANTLIĞIN FORMALAŞDIRILMASI
PROBLEMI ÜZRƏ MÖVCUD ƏDƏBİYYATIN TƏHLİLİ**

Açar sözlər: təhsilalanlar, tolerantlıq, pedaqoji tolerantlıq, tolerantlığın formalaşdırılması, ədəbiyyat, ədəbiyyat təhlili

Ключевые слова: обучающиеся, толерантность, педагогическая толерантность, формирование толерантности, литература, анализ литературы

Key words: students, tolerance, pedagogical tolerance, tolerance formation, literature, literature analysis

Pedaqoji səpgili hər bir tədqiqat işində olduğu kimi, araşdırmalar zamanı biz problem baxımından mövcud ədəbiyyatla tanış olub onlara münasibət bildirdik. Həm respublikada, həm də xaricdə dərc edilmiş məqalələr, kitab və kitabçalar, müdafiə edilmiş dissertasiyalar diqqət mərkəzimizdə dayandı.

İlk növbədə prof. A.N. Abbasovun “Ailə pedaqogikası” dərslində özünə yer almış və eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun “Elmi əsərlər”inin 2019-cu il 6-cı nömrəsindəki “Ailə münasibətlərində tolerantlıq” mövzusunda məqaləsinə münasibət bildirək. Məqalə müəllifin aşağıdakı müraciətiylə başlanır: “Öz-özümüzə sual verək: Necə etmək lazımdır ki, ailədə ixtilaflar baş verməsin?” Həmin suala belə cavab verilir: “Ailə münasibətlərində tolerantlıq ixtilafların qarşısının alınmasında və aradan qaldırılmasında etibarlı vasitə ola bilər”. Müəllifin yeni bir sualı “Bu nə deməkdir?” “Cavab verilir: “Biz ailədə bir-birimizə münasibətdə nə qədər dözümlü olsaq, münaqişəli vəziyyətlər bir o qədər az baş verər” (1, s. 15).

Prof. A.N. Abbasov ailə münasibətlərində tolerantlıq deyəndə buraya: 1) Gənc ər və arvad arasındakı münasibətlərdə tolerantlığı; 2) Gənc ailə ilə oğlanın ata-anası arasındakı münasibətlərdə tolerantlığı; 3) Gənc ailə ilə gəlinin ata-anası arasındakı münasibətlərdə tolerantlığı; 4) Gəlin-qayınana münasibətlərində tolerantlığı; 5) Gəlin-baldız münasibətlərində tolerantlığı; 6) Gəlin-qayın münasibətlərdə tolerantlığı; 7) Kürəkən-qayınana münasibətlərində tolerantlığı; 8) Kürəkən-qayınata münasibətlərdə tolerantlığı; 9) Baba-gəlin münasibətlərdə tolerantlığı; 10) Nənə-gəlin münasibətlərdə tolerantlığı; 11) Gənc ər və övladları arasındakı münasibətlərdə tolerantlığı; 12) Övladlar arasındakı münasibətlərdə tolerantlığı; 13) Övladlar və baba-nənələri arasındakı münasibətlərdə tolerantlığı; 14) Övladlar və əmi-bibi arasındakı münasibətlərdə tolerantlığı; 15) Övladlar və xala-dayı arasındakı münasibətlərdə tolerantlığı; 16) Baba-nənə münasibətlərdə tolerantlığı; 17) Gənc ər və arvad və digər qohumlarla münasibətlərdə tolerantlığı” (1, s. 16) daxil edir.

Məqalədə ailə münasibətlərində intolerantlıq məsələsinə də aydınlıq gətirmişdir. Oxuyuruq: “İntolerantlıq – şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə, o cümlədən ailə münasibətlərində (ərin arvada, arvadın ərə, gəlinin qayınanaya, qayınataya, gənc ər qayınanasına, qayınatasına və qayınana) dözümsüzlüyün nümayiş etdirilməsidir” (1, s. 16).

Prof. A.N. Abbasovun bir məqaləsi tolerantlıq (ailə münasibətlərində tolerantlıq) probleminə aiddirsə, İ.B. Əmirəliyevanın pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün müdafiə etdiyi “Ali məktəb tələbələrində tolerantlığın formalaşdırılması” mövzusunda dissertasiya əsəri, adından göründüyü kimi, tolerant tələbənin tərbiyə olunması məsələlərinə həsr edilmişdir.

İ.B. Əmirəliyeva dissertasiyasında tədqiqatın məqsədini belə ifadə etmişdir: “ali məktəb tələbələrinin tolerantlıq mövqeyinin inkişafına təsir göstərən əsas amillər arasındakı əlaqələrin xarakterini və məzmununu öyrənməkdən, tolerantlığın formalaşdırılmasının pedaqoji şərtlərini nəzəri-metodoloji cəhətdən əsaslandırmaq və eksperiment vasitəsilə yoxlamaqdan ibarətdir” (2, s. 12).

Dissertasiyada bir sıra əsas müddəalar müdafiəyə çıxarılır. Onlardan bəzilərini diqqət mərkəzinə gətirək:

“1. Tələbələrdə tolerant münasibətlərin, tolerant mövqeyin tərbiyə olunması prosesi üzrə ali məktəb müəlliminin fəaliyyəti o zaman səmərəli olur ki, o, tərbiyəvi imkanlardan həm təlim prosesində, həm də auditoriyadankənar tədbirlərdə istifadə etməyi bacarsın.

2. Ali məktəb tələbələrində tolerantlığın səmərəli şəkildə formalaşdırılması üçün aşağıdakı pedaqoji şərtlərə əməl edilməlidir: tolerantlıq fenomeninin mahiyyətinə və məzmununa dair tələbələrin məlumatlılıq səviyyəsi yüksəldilməli, bu problemə nə üçün diqqətin yetirildiyi onlara aydın olmalıdır; tolerantlıq tələbələrin dəyərlərinin şəxsi sistemində formalaşdırılmalı və onların peşə və peşədankənar fəaliyyətlərində tolerantlıq mühüm prinsipə çevrilməlidir; tolerant qarşılıqlı fəaliyyətin bacarıq və vərdisləri yaradılmalıdır; tolerant davranış və rəftara, tolerant ünsiyyətə tələbat formalaşdırılmalıdır.

3. Şəxsiyyət keyfiyyəti olmaq etibarilə tələbənin tolerantlığı – başqasını anlamaqda, qəbul etməkdə və etiraf etməkdə, qarşılıqlı fəaliyyət üçün səmimilikdə, başqa adamları başa düşmək arzusunda və bacarığında, öz mövqeyini onların mövqeyi ilə tutuşdurmaqda ifadə olunur” (2, s. 16-17).

İ.B. Əmirəliyeva dissertasiyada pedaqoji tolerantlığa da münasibət bildirmişdir. Diqqət yetirək: “*Pedaqoji tolerantlıq*. Yeni pedaqoji təfəkkür müəllimə yeni tələblər verir. Onların sırasında pedaqoji tolerantlıq özünəməxsus yer tutur. Tolerantlıq bir tərəfdən tərbiyəvi və təhsil vəzifələrinə çatmaq üçün vasitə kimi, digər tərəfdən tərbiyə prosesinin məqsədlərindən biri kimi nəzərdən keçirilə bilər. Pedaqoji fəaliyyətin səmərəliliyinin zəruri şərti – tələbəni necə varsa, eləcə qəbul etməkdən ibarətdir. Tələbəyə münasibətdə öz davranış və rəftarını, ünsiyyət tərzini özünün xüsusi taktikasına əsasən quran tolerant müəllim böyük nəticələrə nail olur” (2, s. 96).

Müəllifin fikirləri ilə şərikik.

Ölkəmizdə aparılmış tədqiqatlarla, dissertasiya, kitab və kitabçalarla tanışlıqdan bir daha əmin olduq ki, tolerantlıq, ailə münasibətlərində tolerantlıq probleminə bu və ya digər dərəcədə yer ayrılsa da, pedaqoji tolerantlıq xüsusi tədqiqatların obyektı olmamışdır.

Tolerantlığı, o cümlədən Azərbaycan tolerantlığını L.İ.Əliyeva – bizim həyat tərzimiz kimi (3); Z.Bəşirqızı – mentalitetimizin ayrılmaz səhətlərindən biri kimi (4); E. Hacıəliyeva – dünyaya nümunə kimi; X.İsmayılqızı – Azərbaycan xalqının və dövlətinin milli mənəvi dəyərlərindən biri kimi (5); N. Bayramlı – digər dövlətlər üçün nümunə kimi (6); L.Mehralı – yüksək mədəniyyət nümunəsi kimi (7); R.Cəfərli – vətəndaş cəmiyyətində birliyin və sülhün təminatçısı kimi (8); Cavid – demokratiyanın əsas elementi kimi (9); Herbert Kvelle – Azərbaycanda ideya deyil, həqiqət kimi (10); A.Mustafayeva – Azərbaycan xalqının bəşər sivilizasiyasına töhfəsi kimi (11); A.Eyvazov – dini dözümlülüyün Azərbaycan modelini dünyaya nümunə kimi (12); Z.Abbasov Azərbaycan cəmiyyətinin yaşam tərzini (13) kimi nəzərdən keçirirlər.

R.Əliyev – tolerantlıq tərbiyəsinin mahiyyəti, məzmunu və həyata keçirilməsi yollarına münasibət bildirmiş (14); H.Həmidov (15), S.Elmanoğlu (16), S. Hüseynov (17) – Azərbaycanda dini tolerantlıqla; O. Hacımusalı – dini və milli tolerantlıqla (18) bağlı öz fikirlərini qəzet səhifələrində oxucularla bölüşmüşlər. A. Sadıqoğlu (19) isə – tolerantlığın Azərbaycan modelini diqqət mərkəzinə gətirmişlər. R. Aslanova Azərbaycanda tolerantlıq ənənəsinin fəlsəfi-tarixi, mədəni əsaslarına (20) münasibət bildirmişdir.

İstər tolerantlıq, istərsə də pedaqoji tolerantlıq sahəsində xarici ölkələrdə bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Diqqət yetirək: E.A. İlinskaya, O.İ. Pançenko, O.İ. Yudina – böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda; V.V. Boqdanova, E.V. Bryantseva, S.A.Gerasimov, O.A.Spitsina, X.X.Tilova – kiçik yaşlı məktəblilərdə; Q.E. Kontrov, – yeniyetmələrdə; Q.M. Şelamova – peşə liseyi şagirdlərində; Q.Q. Maslova, O.V. Orlova, E.L.Pastuxova, A.A.Poqodina və O.V.Tsirul – ümumiyyətlə şagirdlərdə; L.M. İvanova, O.A. Maslovets, İ.V.Mirotvorskaya, N.A.Valeyeva – yuxarı sinif şagirdlərində; N.V. Kukuşkin, Q.M.Şelamova, İ.İ.Yepişeva – orta ixtisas məktəbi tələbələrində; O.S.Baturina, O.V.Jelnoviç, L.A.Filyanina, P.F.Komoqorov, N.Y.Kudziyeva, N.O.Lipatova, M.A.Mannanova, S.R.Musifullin, V.A.Panina, O.S.Pavlova, M.A.Perepelitsina, E.V.Rıbak, S.N.Tolstikova – ali məktəb tələbələrində tolerantlığın formalaşdırılması məsələlərini tədqiq etmişlər.

N.O.Lipatova və M.A.Perepelitsina – pedaqoji tolerantlığı tədqiqat obyektinə kimi seçmişdir.

Tədqiqatçıların bəziləri təhsilalanlarda tolerantlığın tərbiyə olunmasında təlim prosesinin imkanlarını aşkarlamışlar. Məsələn, N.A.Baleyeva və E.L.Pastuxova orta məktəbdə tarix fənninin tədrisinə münasibət bildirmiş, T.A.Quşsa, ümumiyyətlə, təlim prosesinin imkanlarını araşdırmışdır.

M.A.Perepelitsina, N.O.Lipatova, L.Q.Balanovskaya və A.Y. Kalitova – öz namizədlik dissertasiyalarını; V.S. Çernyavskaya, isə, doktorluq dissertasiyasını pedaqoji tolerantlığa həsr etmişlər. M.A. Perepelitsinanın dissertasiyası – “Gələcək müəllimdə pedaqoji tolerantlığın formalaşdırılması” (21); N.O.Lipatovanın dissertasiyası “Tələbələrdə – gələcək ingilis dili müəllimlərində pedaqoji tolerantlığın formalaşdırılması” (22); V.S. Çernyavskayanın dissertasiyası – “Müəllimin fasiləsiz peşə təhsili prosesində tələbələrdə pedaqoji tolerantlığın formalaşdırılması” (23); L.Q.Balanovskayanın dissertasiyası – “Gələcək fiziki mədəniyyət və idman müəlliminin pedaqoji tolerantlığının formalaşdırılması” (24); A.Y.Kalitovanın dissertasiyası – “Gələcək müəllimi şagirdlərdə insana tolerant münasibətin inkişafına hazırlığın formalaşdırılması” (25) adlanır.

M.A.Perepelitsinanın dissertasiyası 4 paragrafı özündə birləşdirən iki fəsildən ibarətdir. Əsərin I fəslə “Gələcək müəllimlərdə pedaqoji tolerantlığın formalaşmasının nəzəri əsasları” adlanır və aşağıdakı paragraflardan ibarətdir: 1. Gələcək müəllimlərin şəxsiyyət keyfiyyəti kimi pedaqoji tolerantlığın mahiyyəti. 2. Gələcək müəllimin pedaqoji tolerantlığının formalaşdırılması səviyyələri.

“Gələcək müəllimlərdə pedaqoji tolerantlığın formalaşması prosesi” adlanan II fəslə aşağıdakı məsələlər daxildir: 1. Gələcək müəllimlərdə pedaqoji tolerantlığın formalaşdırılmasının pedaqoji vasitələri. 2. Gələcək müəllimlərdə pedaqoji tolerantlığın formalaşdırılması prosesinin təşkili və məzmunu.

Bu tədqiqatın qarşısında dayanan məqsəd gələcək müəllimlərdə pedaqoji tolerantlığın formalaşması prosesini təşkil edən əsasları müəyyən etməkdən ibarətdir.

Təbii ki, biz öz tədqiqatımızda M.A.Perepelitsinanın fikirlərindən faydalandıq.

N.O.Lipatova öz dissertasiyasında bir sıra önəmli elmi ideyaları müdafiəyə çıxarmışdır. Onlardan bəzilərinə diqqət mərkəzinə gətirək: “1. Tələbələrin – gələcək xarici dil müəllimlərinin peşə hazırlığı məqsədinə nail olunması məzmun elementinin (tolerantlıq anlayışı) vəhdətini və qarşılıqlı asılılığını ifadə edən pedaqoji tolerantlığın formalaşdırılması sisteminin həyata keçirilməsi ilə asanlaşdırılacaqdır.

2. Tələbələrin – gələcək xarici dil müəllimlərinin peşə hazırlığının səmərəliliyi, ilk növbədə, universitet müəlliminin pedaqoji tolerantlığın formalaşdırılması strategiyası ilə müəyyən edilir ki, bu da dil vasitələrinin seçilməsi və həyata keçirilməsindən ibarətdir. Pedaqoji tolerantlığın strukturunda komponentlərin inkişaf etdirilməsi vəzifələri; ikincisi, koqnitiv komponentdə – tolerantlıq və tolerant qarşılıqlı fəaliyyət strategiyaları haqqında biliklər, dəyər-motivasiya komponentində – tolerantlıq və qeyri-zorakılıq ideyalarının şəxsi və

peşəkar dəyər kimi qəbul edilməsi, davranış komponentində göstəricilərin üstünlük təşkil etməsi – qarşılıqlı əlaqə və əməkdaşlıq etmək bacarığı” (22) və s.

Bildiririk ki, N.O. Lipatova qənaətlərində haqlıdır.

A.Y.Kalitovanın dissertasiyasının qarşısında aşağıdakı vəzifələri həyata keçirmək dayanmışdır: “1. Şagirdlərin insana qarşı tolerant münasibətini inkişaf etdirməyə və onun struktur komponentlərinin məzmununu və onlar arasındakı əlaqələri əsaslandırmağa yönəlmiş gələcək müəllimin hazırlığının strukturunu aşkar etmək.

2. Şagirdlərin insana qarşı tolerant münasibətini inkişaf etdirməyə, gələcək müəllim hazırlığının formalaşmasına yanaşmaları, onun formalaşması prinsiplərini müəyyən etmək.

3. Şagirdlərin şəxsiyyətə tolerant münasibətini formalaşdırmağa yönəlmiş gələcək müəllimin hazırlığının formalaşdırılmasının məzmununu və üsullarını açmaq.

4. Şagirdlərin şəxsiyyətə dözümlü münasibətini tərbiyələndirmək, gələcək müəllim hazırlığının formalaşdırılmasında müəllimin fəaliyyətinin istiqamətlərini müəyyənləşdirmək (25) və s.

V.S. Çernyavskayanın doktorluq dissertasiyası da maraq doğurur. Əsəri dörd fəsildən ibarətdir. I fəsil “Müəllimin pedaqoji tolerantlığının inkişafı probleminin nəzəri əsaslandırılması”; II fəsil “Müəllimin fasiləsiz peşə təhsilində pedaqoji tolerantlığın inkişafı üçün şəraitin yaradılması”; III fəsil “Fasiləsiz peşə təhsili pedaqoji tolerantlığın inkişafı məkanı kimi” və IV fəsil “Fasiləsiz peşə təhsili prosesində pedaqoji tolerantlığın inkişafı üzrə təcrübə-eksperimental iş” adlandırılmışdır. Fəsillərə daxil olan ayrı-ayrı paragraflarda pedaqoji tolerantlıq çox elmi kateqoriya kimi; innovasiya potensialı pedaqoji tolerantlığın inkişafının şərti kimi; kommunikativ mədəniyyətin inkişafı isə pedaqoji tolerantlığın inkişafının şərti kimi; məktəbdaxili təlim pedaqoji tolerantlığın inkişaf etdirilməsi üsulu kimi nəzərdən keçirilir; pedaqoji tolerantlığın inkişafının psixoloji-pedaqoji mexanizmlərinə; pedaqoji tolerantlığın inkişafı üçün meyar diaqnostika aparatına; pedaqoji tolerantlığın inkişafı kontekstində fasiləsiz pedaqoji təhsilin xüsusiyyətlərinə; pedaqoji tolerantlığın inkişafında fasiləsiz müəllim təhsilinin formalarına münasibət bildirilir;

IV fəslin paragraflarında müəllimin pedaqoji tolerantlığının diaqnozu: təcrübənin təsdiqlənməsi; müəllimin pedaqoji tolerantlığının fərdi xüsusiyyət kimi inkişafının səmərəliliyi və fasiləsiz peşə təhsilinin müxtəlif formaları şəraitində müəllimin pedaqoji dözümlülüyünün inkişafı nəticələrinin təhlili diqqət mərkəzinə gətirilir.

V.S. Çernyavskayanın fikirlərini faydalı hesab edirik.

L.Q. Balanovskayanın dissertasiyası 16 paragrafı özündə birləşdirən 4 fəsildən ibarətdir. Dissertasiyanın I fəslı “Peşə təhsili prosesində gələcək bədən tərbiyəsi və idman müəllimlərinin pedaqoji tolerantlığının formalaşdırılması probleminin vəziyyəti”; II fəslı “Tədqiqatın vəzifələri, üsulları və təşkili”; III fəslı “Peşə təhsili prosesində gələcək bədən tərbiyəsi və idman müəllimlərinin pedaqoji tolerantlığının formalaşdırılması texnologiyasının nəzəri əsaslandırılması”; IV fəslı “Peşə təhsili prosesində gələcək bədən tərbiyəsi və idman müəllimlərinin pedaqoji tolerantlığının formalaşdırılması texnologiyasının səmərəliliyinin eksperimental yoxlanılması” adlanır.

Biz L.Q.Balanovskayanın pedaqoji tolerantlıqla bağlı qeyd etdiyi nəzəri və praktik xarakterli ideyalardan da faydalandıq.

Yuxarıda deyilənlərdən görünür ki, respublikamızda tələbələrdə – gələcək müəllimlərdə pedaqoji tolerantlığın formalaşdırılmasına aid xüsusi tədqiqatların aparılmasına ciddi ehtiyac vardır.

Problemin aktuallığı. Pedaqoji tolerantlığın tərbiyə olunmasına dair ədəbiyyatın təhlili ilk dəfədir ki, aparılır. Odur ki, məqalə aktuallıq kəsb edir.

Problemin yeniliyi. Tələbələrdə – gələcək müəllimlərdə tolerantlığın və pedaqoji tolerantlığın formalaşdırılmasına aid tədqiqatlar təhlilə cəlb olunmuşdur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. Ailə münasibətlərində tolerantlıq // Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, 2019, № 6, s. 14-17
2. Əmirəliyeva, İ.B. Ali məktəb tələbələrində tolerantlığın formalaşdırılması: Ped.ü.fəls.dok.dis. Bakı, 2015.
3. Əliyeva, L. Tolerantlıq bizim həyat tərzimizdir... / L. Əliyeva // Azərbaycan qadını, 2013. s. 62-63, 82-83.
4. Bəşirqızı, Z. Tolerantlıq mentalitetimizin ayrılmaz cəhətlərindəndir / Z. Bəşirqızı // Xalq qəzeti. 2007. 18 yanvar. s. 2.
5. İsmayılqızı, X. Tolerantlıq Azərbaycan xalqının və dövlətinin milli mənəvi dəyərlərindəndir / X. İsmayılqızı // İki sahil. 2011. 24 avqust. s.3.
6. Bayramlı, N. Azərbaycan tolerantlıq baxımından digər dövlətlər üçün nümunədir / N. Bayramlı // Yeni Azərbaycan. 2011. 12 avqust. s.4.
7. Mehralı, L. Tolerantlıq yüksək mədəniyyət nümunəsidir / L. Mehralı // Xalq cəbhəsi.-2011.- 19 aprel. s.10.
8. Cəfərli, R. Tolerantlıq vətəndaş cəmiyyətində birliyin və sülhün təminatçısıdır /R. Cəfərli // Xalq cəbhəsi. 2012. 24 fevral. s.10.
9. Cavid. Tolerantlıq demokratiyanın əsas elementidir / Cavid // Xalq cəbhəsi, 2011, 18 fevral, s.10.
10. Herbert Kvelle: Tolerantlıq Azərbaycanda ideya deyil, həqiqətdir //Azərbaycan. -2013.- 23 yanvar.- s. 3.
11. Mustafayeva, A. Tolerantlıq Azərbaycan xalqının bəşər sivilizasiyasına töhfəsidir /A. Mustafayev // Azərbaycan, 2012, 7 yanvar, s. 4.
12. Eyvazov, A. Dini dözümlülüyün Azərbaycan modeli dünyaya nümunədir / A. Eyvazov // Həftə içi, 6 iyul 2013, s. 7.
13. Abbasov, Z. Tolerantlıq - Azərbaycan cəmiyyətinin yaşam tərzidir / Z. Abbasov // Respublika.- 2014.- 14 may.- s. 3.
14. Əliyev, P. Tolerantlıq tərbiyəsinin mahiyyəti, məzmunu və həyata keçirilməsi yolları / P. Əliyev // Azərbaycan.- 2008.- № 12.- s .15-22.
15. Həmidov, H. Azərbaycanda dini tolerantlıq / H. Həmidov //Azərbaycan.- 2008.- 27 noyabr.- s.4.
16. Elmanoğlu, S. Azərbaycandakı dini tolerantlıq inkişaf etmiş ölkələrə də nümunədir: 16 noyabr Beynəlxalq Tolerantlıq Günüdür / S. Elmanoğlu // Azərbaycan.- 2009.- 15 noyabr .- s.5.
17. Hüseynov, S. Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyəti / S. Hüseynov // Respublika. - 2011.- 21 may.- s.5.
18. Hacımusalı, O. Dini və milli tolerantlıq / O. Hacımusalı // Xalq cəbhəsi.- 2011.- 25 fevral.- s. 11.
19. Sadıqoğlu, A. Tolerantlığın Azərbaycan modeli haqqında düşüncələr / A. Sadıqoğlu // Respublika.- 2010.- 30 noyabr. - s.6.
20. Aslanova, R. Azərbaycanda tolerantlıq ənənəsinin fəlsəfi-tarixi, mədəni əsasları / R. Aslanova // Azərbaycan.- 2014.- 21 noyabr. - s.6.
21. Перепелицына, М.А. Формирование педагогической толерантности у будущих учителей: Дис. ...канд.пед.наук. М., 2004, 176 с.
22. Липатова Н.О. Формирование педагогической толерантности студентов - будущих учителей иностранного языка: Дис. ...канд.пед.наук.. Самара, 2007, 199 с.
23. Чернявская, В.С. Развитие педагогической толерантности в процессе непрерывного профессионального образования учителя: Дис. ...док.пед.наук. Владивосток, 2007, 353 с.
24. Балановская Л.Г. Формирование педагогической толерантности будущих педагогов физической культуры и спорта: Омск, 2012, 196 с.
25. Калитова, А.Ю. Формирование готовности будущего учителя к развитию толерантного отношения учащихся у человеку: Автореф. дис. ...канд.пед.наук.. Самара, 2011, 23 с.

Л.Ф.Бабаева**Анализ литературы по проблеме формирования педагогической толерантности у студентов*****Резюме***

Педагогическая толерантность является одним из важнейших видов толерантности. Хотя в нашей стране проводились исследования по воспитанию толерантности у школьников и студентов, исследования педагогической толерантности не проводились. В зарубежных странах педагогическая толерантность также была предметом исследования ученых. Автор статьи комментирует литературу по вопросам формирования толерантности и педагогической толерантности у студентов.

L.F.Babayeva**Analysis of literature on the problem of formation of pedagogical tolerance in students*****Summary***

Pedagogical tolerance is one of the most important types of tolerance. Although researches have been conducted in our country on the education of tolerance among schoolchildren and students, studies of pedagogical tolerance have not been conducted. In foreign countries, pedagogical tolerance has also been the subject of research by scientists. The author of the article comments on the literature on the formation of tolerance and pedagogical tolerance among students.

*Rəyçilər: ped.e.d., prof. A.N.Abbasov,
ped.f.d. L.A.Məmmədli*

Redaksiyaya daxil olub: 01.03.2022

R.M.BAĞIROVA*biologiya elmləri doktoru, professor***N.Q.MUSTAFAZADƏ****Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası***(Bakı şəh., F.Xoyski pr., 98)*

İDMANÇILARDA VƏ İDMANLA MƏŞĞUL OLMAYANLARDA MƏRKƏZİ HEMODİNAMİKANIN FUNKSIONAL VƏZİYYƏTİNİN TƏDQIQI

Açar sözlər:** arterial təzyiq, sistolik təzyiq, diastolik təzyiq, nəbz təzyiqi, fiziki iş qabiliyyəti.*Ключевые слова:** артериальное, систолическое, диастолической, пульсовое давление, физическая работоспособность.****Key words:** arterial pressure, systolic pressure, diastolic pressure, pulse pressure, physical working capacity.*

Bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olan şəxslərdə tibbi-bioloji nəzarətin müasir təcürübəsində orqanizmin təxminən sübut edilmiş funksional vəziyyətinin səviyyəsinin və onun uyğunlaşma imkanlarının, həmçinin bədən tərbiiyyəsi və idman təlimlərinin təsiri ilə bağlı patoloji vəziyyətin və patologiya qabağı inkişafın ilkin əlamətlərini müəyyənləşdirən funksional diaqnostik metodlar mühüm yer tutur.

İdmançıların ürək-damar sisteminin vəziyyətinin fiziki işgörmə qabiliyyətinin səviyyəsini məhdudlaşdıran ən vacib amillərdən biri kimi qiymətləndirilməsi şübhəsiz əhəmiyyət kəsb edir (1, s.40). Ürək vurğuları orqanizmin funksional vəziyyətinin həssas və informativ göstəricisi kimi çıxış edir ki, bu da onun ölçülməsini fizioloji tədqiqatın əvəzsiz elementinə çevirir (2, s.114-116). Funksional testlərdən istifadə edərək fiziki məşqlərin orqanizmə təsirini müəyyən etmək mümkündür ki, bu da fiziki yüklərin dozalanmasına, onun fərdiləşməsinə və optimallığına əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir (3, s.62; 4, s.503).

Fiziki işgörmə qabiliyyəti orqanizmin bir neçə sisteminin, xüsusən ürək-damar, tənəffüs, qan, sinir sistemlərinin və s. funksional göstəricilərindən ibarətdir (5, s.192). Fiziki işgörmə qabiliyyətini müəyyən edən nümunələrə Harvard step-test daxildir (6, s.208). Əldə olunan nəticələr məşqçi və müəllimə idmançının ümumi fiziki işgörmə qabiliyyətini, onun dözümlü-yünü və ürək-damar sisteminin təklif olunan yükə cavabını bilmək imkanı verir, bu da öz növbəsində ona təlim-təhsil prosesini tənzimləməyə kömək edəcəkdir (4, s.503). Fiziki işgörmə qabiliyyəti – orqanizmin müxtəlif sistemlərinin və ilk növbədə qan dövrəni aparatlarının məhsullarını qiymətləndirməyə imkan verən ayrılmaz bir göstəricidir. Yüksək intensivliklə yerinə yetirilən xarici mexaniki işlərin miqdarı ilə birbaşa mütənəsibdir (6, s.208).

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq hazırkı işin əsas məqsədi idmançılarda və qeyri-idmançılarda məşqdən əvvəl və sonra ürək-damar sisteminin vəziyyətini tədqiqi olmuşdur.

Tədqiqatlarda Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının basketbol üzrə yığma komandasının üzvü olan 10 idmançı iştirak etmişdir. Məşğələ stajları 7 ildən 12 ilə qədər olmuşdur və yaşları 18-25 olan tələbələrdir. Ürək-damar sisteminin funksional durumunu qiymətləndirmək üçün funksional prob olan Harvard testindən istifadə edilmişdir. Bu testin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, idmançı dəqiqədə 30 qalxma (120 addım) etməklə 5 dəq müddətində hündürlüyü 50 sm olan pilləni təkrar qalxır. Hər bir qalxma-enmə 4 addımdan ibarətdir: 1-ci addım – sağ ayağı pilləyə qoymaq, 2-ci addım – sol ayağı, 3-cü addım – sağ ayağı döşəməyə qoymaq, 4-cü addım – sol ayağı döşəməyə qoymaq; Ürək-damar sisteminin yoxlanılan yükə qarşı reaksiyası Harvard step testinin indeksini (HSTİ) nəzərə

almaqla, ürək vurğuların sayı (ÜVS), arterial təzyiq (AT), eləcə də sistolik (SAT), diastolik (DAT) və nəbz təzyiqlərinə (NT) və orta təzyiq (AQT_{orta}) əsasən təyin edilmişdir.

Testin nəticələri şərti vahidlərlə Harvard Step Testi İndeksi (HSTİ) kimi əks olunmaqla aşağıdakı düsturla hesablanır. Formula 2.1.

$$HSTİ = t \times 100 / (f_2 + f_3 + f_4) \times 2 \quad (2.1)$$

Burada, t – fiziki yüklənmənin işin icra müddəti (san.), f_1, f_2, f_3 isə 2-ci, 3-cü, 4-cü bərpə dəqiqələrinin ilk 30 saniyəsidəki ÜVS-dir.

Hesablama üçün düsturlar:

1. Nəbz təzyiqi: $NT = CAД - ДАД \quad (2.2)$

2. Orta təzyiq. Formula 2.3:

$$AQT_{orta} = DAT + \frac{(SAT - DAT)}{3} \quad (2.3)$$

3

Hazırda bədən tərbiyəsi və idmana marağın artması şəraitində ürək-damar sisteminin fiziki fəaliyyətə uyğunlaşdırılması probleminin aktuallığı idman fiziologiyası sahəsində çalışan mütəxəssisləri və klinisistləri həyəcanlandırmaya bilməz. İdmanla məşğul olan və olmayan insanlarda mərkəzi hemodinamikanın göstəriciləri 1 və 2-ci cədvəllərdə təqdim edildi. Bütün yaş mərhələlərində idmançılarda ürək vurğularının sayı tələbələrə nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olmuşdur ($P < 0,05$), bu da ürəyin xronotrop funksiyasının yaşa və fiziki hazırlığa qənaətini əks etdirir. Sistemli idman məşqlərinin təsiri altında ürək vurğularının sayı yavaşlayır, bu da ürəyin avtomatizm funksiyasına parasimpatik təsirlərin artması ilə əlaqələndirilir (7, s.65-67).

Fiziki fəaliyyətin təsiri altında, yaşından və idman hazırlığının dərəcəsindən asılı olmayaraq ürəyin xronotrop reaksiyası artdı. İdmanla məşğul olmayan tələbələrdə ürək vurğularının sayının artımı 51%, idmançılar isə - 30% təşkil etmişdir. İdmançılarda yükə cavab olaraq fizioloji dəyişikliklər daha az ifadə edildi. Bunu idman ürəyinin struktur xüsusiyyətləri ilə izah etmək olar (8, s.322).

İstirahət zamanı qan təzyiqinin səviyyəsini öyrənərkən məşq etmiş idmançılarda və idmanla məşğul olmayan tələbələrdə sistolik arterial təzyiq (SAT) baxımından əhəmiyyətli fərqlər aşkar edilməmişdir. İdmançılarda diastolik arterial təzyiq (DAT) hər iki fənn qrupunda tələbələrə nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə aşağı idi. İdmançılarda fiziki yükə qarşı cavab olaraq SAT-də fizioloji dəyişikliklər hər iki yaş qrupunda məşq keçməmiş şəxslərə nisbətən daha az nəzərə çarpır.

Beləliklə, 18-21 yaşlı idmançılarda qan təzyiqinin artması 17%, eyni yaşda olan tələbələrdə – 22%, 22-25 yaşlılarda müvafiq olaraq – 12% və 24%, 18-21 yaşlı tələbələrdə fiziki yükə cavab olaraq qan təzyiqi bir qədər, həmyaşlı idmançılarda isə ilkin səviyyənin 10%-ə qədər azaldı.

Sağlam gənclərdə orta arterial təzyiq normal olaraq 80-90 mm c.s. (9, s.312). Bizim tədqiqatlarımızda iştirak edənlərdə yaşından və hazırlıq dərəcəsindən asılı olmayaraq normadan yüksək olub.

Hər iki yaş qrupunun tələbələrində aşkar olunan orta arterial təzyiq (AT_{orta}) 100 mm c.s.-dən yuxarı olub ki, bu da hipertoniyanın yaranması üçün risk faktoru sayıla bilər.

Cədvəl 1.

18-22 yaşlı oğlanlarda mərkəzi hemodinamikasının göstəriciləri (M±m)

Yaş, illər Göstəricilər	18-21				fərqlərin etibarlılığı
	Sakit halda		Fiziki işdən sonra		
	qruplar				
	tələbələr	İdmançılar	tələbələr	idmançılar	
ÜVS say/dəq	74,88±1,79	60,03±1,59	110,36±2,69	78,09±2,11	2-1; 4-3
SAT, mm c.s.	129,41±2,63	125,05±3,41	161,39±2,19	147,05±3,19	3-1 4-2 4-3
DAT mm c.s.	86,49±0,58	77,89±0,81	85,02±1,54	70,21±0,79	4-3; 4-2; 2-1
NT, mm c.s.	43,62±1,51	47,21±1,52	74,19±1,35	77,79±1,29	3-1; 4-2
AT orta, mm c.s.	101,71±1,46	93,79±1,81	110,39±2,04	95,58±1,88	1-3; 2-1; 4-3
SH, ml	57,93±1,73	66,04±1,69	73,67±1,71	85,91±1,82	3-1;4-2; 4-3; 2-1
GMH, l	4,39±0,19	4,03±0,22	8,18±0,21	6,84±0,21	3-1; 4-2; 4-3
İİ, ş.v.	96,59±2,08	76,07±1,46	176,82±2,29	115,19±2,07	2-1;4-3; 3-1; 4-2

Qeyd: Qruplar arasında fərqlərin əhəmiyyəti qiymətləndirilmişdir ($P<0.05$).

ÜVS – ürək vurğularının sayı; SAT – sistolik arterial təzyiq; DAT – diastolik arterial təzyiq; NT – nəbz təzyiqi; AT_{orta} – arterial təzyiq orta; SH – sistolik həcm; GMH – qanın maksimal həcmi; İİ – ikiqat istehsal.

Ürək fəaliyyətinin əzələ yüklərinə uyğunlaşmasında ürək vurğularının sayı və qan təzyiqi ilə yanaşı, başqa bir hemodinamik göstərici - sistolik həcm (SH) də iştirak edir.

Hər iki yaş qrupunda idmançılarda SH tələbələrə nisbətən daha yüksək olmuşdur və bəzi alimlərin (10,s.12) məlumatları ilə üst-üstə düşür, hansılar ki idmançı olmayanlarla müqayisədə məşq edənlərdə SH səviyyələrinin daha yüksək olduğunu qeyd edirdilər. 18-21 yaşlı tələbələrdə məşqdən sonra SH-nin artımı 26,4%, bu yaşda olan idmançılarda isə 30% təşkil etmişdir. 22-25 yaşlı gənclərdə SH-nun artımı məşq etmiş gənclərdə 26,6%, idmanla məşğul olmayanlarda 34,8% təşkil etmişdir. 22-25 yaşlı tələbələr və idmançılar qrupunda fiziki yükə qarşı cavab olaraq qanın maksimal həcmində (GMH) dəyişikliklərin ən yaxşı variantı qeyd edildi.

Cədvəl 2.

22-25 yaşlı gənclərin mərkəzi hemodinamikası göstəriciləri (M±m)

Yaş, illər Göstəricilər	22-25				fərqlərin etibarlılığı
	Sakit halda		Fiziki işdən sonra		
	qruplar				
	tələbələr	İdmançılar	tələbələr	idmançılar	
ÜVS say/dəq	72,78±1,81	59,01±1,52	106,01±1,58	75,19±1,41	2-1; 4-3; 3-1; 4-2
SAT, mm c.s.	132,09±1,99	128,91±1,69	162,29±2,28	144,58±2,11	3-1; 4-2; 4-3
DAT mm c.s.	87,89±2,82	80,29±2,71	85,19±1,59	70,11±1,01	4-3; 2-1
NT, mm c.s.	43,09±1,92	48,11±1,42	77,09±1,61	71,21±1,08	3-1; 4-2
AT orta, mm c.s.	100,62±1,59	94,11±1,79	110,79±2,18	94,69±2,04	3-1; 4-3
SH, ml	55,26±1,49	63,71±1,58	74,39±1,37	80,29±1,61	3-1 4-2
GMH, l	4,11±0,121	3,69±0,19	7,99±0,19	6,07±0,18	3-1; 4-2; 4-3
İİ, ş.v.	95,59±1,43	74,19±1,58	174,19±2,37	109,71±2,15	2-1; 4-3; 3-1; 4-2

Qeyd: Qruplar arasında fərqlərin əhəmiyyəti qiymətləndirilmişdir ($P<0.05$).

ÜVS- ürək vurğularının sayı; SAT – sistolik arterial təzyiq; DAT – diastolik arterial təzyiq; NT – nəbz təzyiqi; AT_{orta} – arterial təzyiq orta; SH – sistolik həcm; GMH – qanın maksimal həcmi; İİ – ikiqat istehsal.

QMH-nin artması ürək vurğularının sayının orta dərəcədə artması ilə müşayiət olundu, bu da ürəyin hiperfunksiyasının izotonik növünə uyğundur və fiziki gərginlik zamanı ürək fəaliyyətinin qənaətinin ən vacib əlamətlərindən biri hesab olunur. 18-21 yaşlarında hər iki qrupda QMH daha əhəmiyyətli dərəcədə artır, lakin bu artım, əsasən, ürək vurğularının sayının artması səbəbindən baş verir (10, s.12).

Hemodinamik funksiyaların təmin edilməsində ürəyin mexaniki fəaliyyəti mühüm yer tutur. Onu qiymətləndirmək üçün Robinson indeksi və ya “ikiqat istehsal” (İİ) istifadə olunur. Ürəyin artan enerjisi $\text{İİ} \geq 100$ ilə göstərilir (11,s.41-45). Araşdırmamıza görə tələbələr və idmançılarda İİ-nin dəyəri 100 şərti vahiddən aşağı olur.

Hər iki yaş qrupunun tələbələrində miokardın oksigenə qarşı tələbatının artımını göstərdi, bu da idmanla məşğul olanlarda sakit halda ÜVS və İİ-nin göstəricilərin artması ilə sübut olunur. Bu da idmançılarda və idmanla məşğul olmayanlara müqayisədə qan dövrəni sisteminin nisbətən daha qənaətcil işləməsinə göstərir.

Ədəbiyyat

1. Аронов Д.М. Как стать здоровым после инфаркта. М.: Триада-Х, 2002. – 40 с. – ISBN 5-8249-0079-5.
2. Шейх-Заде, Ю.Р. Определение должной частоты сердечных сокращений у человека в покое / Ю.Р. Шейх-Заде, Ю.А. Зюзик, К.Ю. Шейх-Заде // Физиология человека - 2001. Т. 27. - №6. - С. 114-116.
3. Сахарова М.В. Концептуальные положения и технология проектирования спортивных макроциклов в игровых видах спорта (многолетний аспект): Автореф.дис...д-ра пед.наук, М., 2005, 62 с.
4. Уилмор Дж.Х., Костилл Д.Л. Физиология спорта. Киев: Олимпийская литература, 2001, 503 с.
5. Аулик. И. В. Определение физической работоспособности в клинике и спорте/ И. В.Аулик: Медицина, 1990, 192 с.
6. Карпман, В. Л. Тестирование в спортивной медицине/ В. Л. Карпман, З.Б. Белоцерковский, И. В. Гудков. М.: ФиС, 1988, 208 с.
7. Горбунов Д., Белощенко Д.В., Мороз О.А., Горбунова Д.С., Тен Р.Б. Хаотическая динамика кардиоинтервалов в условиях физической нагрузки. Матер. VI всерос. Симп. с межд.участием, посвящ. 85-летию образ. Удмуртского гос. Ун-та, 2016, стр. 65-67.
8. Ванюшин Ю.С. Компенсаторно-адаптационные реакции кардиореспира-торной системы / Ю.С. Ванюшин: дис.докт.биол.наук: Казань, 2001. - 322 с.
9. Савицкий, Н.Н. Биофизические основы кровообращения и клинические методы изучения гемодинамики / Н.Н. Савицкий. Л.: Медицина, 1974. - 312 с.
10. Погоньшева И.А. Сравнительная характеристика показателей кардио-респираторной системы спортсменов и лиц, не занимающихся спортом, в условиях северного промышленного города. Дисс.канд.биол.наук, 2006.
11. Башкатова Ю. В., Филатов М. А., Шакирова Л. С. Состояние сердечно-сосудистой системы спортсменов при нагрузке на севере российской федерации Ж. Экология человека, 2020, стр. 41-45.

Р.М.Багирова, Н.Г.Мустафазаде

Исследование функционального состояния центральной гемодинамики у спортсменов и лиц незанимающихся спортом

Резюме

С целью исследования функционального состояния сердечно-сосудистой системы высококвалифицированных баскетболистов производилось измерение частоты сердечных сокращений, артериального, систолического, диастолического, пульсового давления у спортсменов и лиц незанимающихся спортом до и после физической нагрузки (Гарвардский степ-тест).

Выявлено увеличение потребности миокарда в кислороде у студентов обеих возрастных групп, о чем свидетельствует увеличение частоты сердечных сокращений и двойного произведения в покое у спортсменов. Это свидетельствует о том, что система кровообращения более экономична у спортсменов, чем у незанимающихся спортом. Результаты исследования показали, что после физической нагрузки изучаемые показатели сердечно-сосудистой системы у спортсменов и незанимающихся спортом значительно отличались.

Предполагается, что изменения показателей сердечно-сосудистой системы в двух обследуемых группах связано с адаптацией организма к тестирующей нагрузке.

R.M.Baghirova, N.G.Mustafazadə

**Study of the functional state of central hemodynamics
in athletes and persons not participated in sports**

Summary

In order to study the functional state of the cardiovascular system at skilled basketball players made measurement of lung capacity and respiratory rate before and after physical load (Harvard step-test). The results of the study showed that after physical load in a state of fatigue, the lung capacity is functionally reduced, and the respiratory rate increases.

An increase in myocardial oxygen demand was revealed in students of both age groups, as evidenced by an increase in heart rate and double product at rest in athletes. This indicates that the circulatory system is more economical in athletes than in non-athletes. The results of the study showed that after exercise, the studied parameters of the cardiovascular system in athletes and non-athletes differed significantly.

It is assumed that changes in lung capacity and respiratory rate are associated with adaptation of the respiratory system to the test load.

Rəyçi: b.f.d., dos. Q.R.Məmmədova

Redaksiyaya daxil olub: 28.01.2022

V.S.BAĞIROVA*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
e-mail: vafasuleyman@yahoo.com**Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MƏZMUNA ƏSASLANAN TƏLİMİN (MƏT) ROLU

*Açar sözlər: məzmun əsaslanan, təlimat, prinsiplər, kommunikativ sərişələr**Ключевые слова: содержательное обучение, инструкция, принципы, коммуникативные навыки**Key words: content-based, instruction, principles, communication skills*

Giriş

1. İngilis dilinin tədrisində Məzmun Əsaslı Təlim (Task Based Learning)

Məzmun Əsaslı Təlim (MƏT) Kommunikativ yanaşmanın təlim metodlarından biridir. MƏT tələbələrin məzmun vasitəsi ilə hədəf dilin mənimsənilməsi və öyrənilməsində yeni bir yanaşmanı təklif edir. Tədqiqatçı dilçi alim Riçard (Richards və Rodgers, 2001) qeyd edir ki, “Məzmun əsaslı Təlim ikinci dilin tədrisində kommunikativ yanaşmaya istinad edir və burada tədris linqvistik və ya digər tipli tədris proqramı ətrafında deyil, tələbələrin əldə edəcəyi məzmun və ya məlumat əldə edilməsi kontekstində həyata keçirilir” (2; 4; 6).

Brinton yazır ki, “Məzmun əsaslanan təlim *öyrənilər üçün maraqlı və uyğun olan məzmun yolu ilə dilin öyrədilməsidir*”. (Brinton, 2003, s. 201) (1, s.183-192). Dil tədrisinin sahələri məzmun əsaslanan təlimi ingilis dili öyrənilənlərin həm dil, həm də akademik ehtiyaclarını qarşılamaqda ən vacib üsul hesab edirlər. Riçarda (Richards və Rodgers-ə 2001) görə, MƏT iki müvafiq prinsipə əsaslanır:

1) Dildən məqsəd kimi deyil, məlumat əldə etmək vasitəsi kimi istifadə etdikdə ikinci dil daha uğurla öyrənilir. 2) Tələbələr ingilis dilini xüsusi məqsədlərdə ehtiyaclarını ödəmək üçün öyrənirlər. Bu yanaşmanın tətbiqi sayəsində tələbələr ingilis dilində daha maraqlı və həvəsləndirici hekayələrin, mətnlərin oxunmasını həyata keçirirlər. Bundan əlavə, tələbələr bu dildən müxtəlif kontekstlərdə bir orijinal model kimi həm müstəqil, həm də inamlı şəkildə istifadə edə bilirlər. Görünür, məzmun əsaslanan təlimin uğurunun arxasında ən mühüm amil, dərstdə istifadə olunan autentik materiallar əsasında mövzular və onlara uyğun fəaliyyətlər dayanır. Mənalı, maraqlı və faydalı materiallar tələbələri gözləntilərini reallaşdırmağa motivasiya edir.

1.1. Məzmun Əsaslı Təlimin tətbiqində mövcud potensial problemlər

Universitetin aşağı kurslarında təhsil alan tələbələr üçün istifadə olunan resurslar, məlumat mənbələri və mətnləri tapmaq çətin olur. Bəzən məlumatın hədəf dildə paylaşılması böyük çətinliklər yaradır. Onlayn mənbə kimi xüsusi ödənişlə təklif olunan bu materiallar aşağı kurs tələbələrinin mətnlərdən istifadə etmək fürsətini azaldır. Bununla bağlı mümkün yol tapmaq, onların məlumat və son məhsulun paylaşılması üçün hədəf dildən istifadə etmələrini təmin etmək və ya hədəf dildə mətnlərə sahib olmaları üçün bu yanaşmanın dərş prosesində tətbiqi optimal variant kimi məsləhət görülür. Lakin tələbələrə bəsit məlumatları təqdim etmək problem səviyyəsini azalda bilmir. Bəzi tələbələr öz dil mənbələrindən məlumatları əldə etmək üçün istifadə etdikləri mətnlərdən birbaşa istifadə edirlər. Bu hal isə onlarda öyrənilən dilə olan motivasiyanı azaldır və yorğunluq gətirir. Tələbələr məlumatı hər hansı bir şəkildə qiymətləndirməyi, nəticə çıxarmağı və ya praktiki olaraq istifadə etməyi tələb edən tapşırıqlar hazırlamaqda çətinlik çəkirlər. Problemin həlli odur ki, Məzmun Əsaslı Təlimə əsasən təlim materiallarının optimallaşdırılması və çevik istifadəsi tələb olunsa da, tələbələr hansı məlumatla razılaşdıqlarına və ya daha çox inandıqlarına qərar verə bilmir və

birmənalı olaraq ziddiyyətli məlumatlara malik məlumat mənbələrinə sahib olmaqda faydalı olmağı az dərk edirlər. (4;5;6;7).

2. Məzmun Əsaslı Təlimin pedaqoji xüsusiyyətləri

MƏT eyni zamanda açıq şəkildə dili öyrənmək üçün linqvistik, sosial-mədəni və pragmatik xüsusiyyətləri özündə ehtiva edir. Dilin linqvistik xüsusiyyətləri leksik bazanı genişləndirməyə, hər hansı bir çətin lüğət və ya qrammatik məqamları özündə birləşdirməyə kömək edir. Məzmun Əsaslı Təlim tələbələrin dilə olan motivasiyasını artırmaqla bərabər, onları maraqlandıran sahələri də öyrədir. Tələbələrdən ingilis dilində mədəni, linqvistik və sosial elementləri ilə real həyatda hədəf dildə fəaliyyət göstərə bilmək və dilin real mənimsənilməsini təşviq etmək üçün dil auditoriyaları kommunikativ və sadə qrammatik səriştləri tətbiq etmək də tələb olunur. Bu təlimi tədqiq edən Kanale və Svan (Canale və Swain) onun dörd əsas təsvirini kommunikativ səriştənin komponenti kimi təqdim edir (2; s. 124).

2.1. Kommunikativ səriştənin komponentləri:

Kommunikativ səriştənin əsas komponentləri 1. Qrammatik, 2. Diskurs, 3. Sosioliqvinistik 4. Strateji səriştlər kimi təklif olunur. Elə bu baxımdan, MƏT-də ənənəvi ilk iki komponentə, yəni cümlələrin strukturuna, formasına və mənasına görə müxtəlif situasiyalara dair biliklərə diqqət yetirir (2; 3). Məlumdur ki, təlim nəticələri dil meyarlarına deyil, məzmun əsaslanır və bu baxımdan ingilis dili dərsləklərinin əksəriyyəti müəllimlər tərəfindən deyil, kurs təlimçiləri və təlim materialları tərtibatçıları tərəfindən hazırlanır. Bu da bir həqiqətdir ki, auditoriyada istifadə olunan materialları tələbə maraqlarına uyğunlaşdırmaq MƏT strategiyası əsasında reallaşır. (2; 3).

3. Məzmun Əsaslı Təlimin modelləri

MƏT diqqəti əsas mövzuya yaxınlaşdırır və tələbələri təkcə düşüncə və elmi mövzular deyil, sosial məkana da daxil edir, hətta aktual bir xəbər, media məlumatları və ya filmə qədər onları maraqlandıran mövzuları əhatə edir. Onlar mövzu üzrə dil biliklərini ana dilindən deyil, ingilis dilində inkişaf etdirmək üçün ondan bir vasitə kimi istifadə edirlər və beləliklə də hədəf dildə dil qabiliyyətini təkmilləşdirirlər. *Məzmun Əsaslı Təlim əsasında dərs necə təşkil edilir?* MƏT tətbiqinin bir çox yolları var və burada mümkün qədər aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

- MƏT təliminə hazırlıq

- Tələbələri maraqlandıran bir mövzu seçilir;

- Mövzunun müxtəlif aspektləri ilə məşğul olan üç və ya dörd uyğun mənbələrin tapılması əldə edilir. Bunlar veb saytlar, maraqlı kitablar, audio/video mühazirələr və ya hətta real insanlar da ola bilər. (5;7).

- Dərs prosesinin təşkili

- Sinif kiçik qruplara bölünür və hər qrupa tapşırığı yerinə yetirməkdə kömək etmək üçün istifadə olunan kiçik tədqiqat əsaslı tapşırıqlar və məlumat mənbəyi təyin edilir. Onlar tədqiqatlarını apardıqdan sonra digər məlumat mənbələrindən istifadə edərək digər qruplarla məlumatlarını paylaşır və müqayisə edirlər. Bu məlumat mübadiləsinin son nəticəsi kimi qrup hesabatı və ya hansısa təqdimat forması nümayiş etdirilir.

İngilis dilində MƏT-in necə tətbiq etmək olar?

Müasir dərs modelində məzmunu sadəcə olaraq dil sinfinə inteqrasiya etmək kifayət deyil, bu, effektiv şəkildə həyata keçirilməlidir. C.Navas və M.Helqensen öz tədqiqatlarına (Navas, C. Helqensen M, 2010) təbii məzmun inteqrasiyasına imkan verən səkkiz praktikanı sadalayır (3; 5):

- Mövzuya ətraflı giriş, mənalı çıxış, dil və məzmunun qavranılması

- Məlumatın toplanması, işlənməsi və təqdim olunması (hesabat)

- Bacarıqların inteqrasiya edilməsi (oxu, yazı, dinləyib-anlama, danışma fəaliyyətləri)

- Kooperativ öyrənmə prinsipləri ilə təkmilləşdirilmiş tapşırıq əsaslı fəaliyyətlər və layihə işi

• Metakognitiv cəhətdən daha çox məlumatlı strateji öyrənənlər hazırlamaq üçün təlimi strategiyası

- Vizual dəstəyin olması (məsələn, şəkillər, qrafik təşkilatçılar, dil nərdivanları və s.)
- Kontekstləşdirilmiş qrammatika təlimatı
- Yekun sintez fəaliyyətləri (biliyin yazılı və şifahi şəkildə nümayişi) (1; 2; 3).

a. Dörd Bacarıq Fəaliyyəti: Oxuma, Yazma, Danışma və Dinləmə

MƏT təlimində müəllim eyni vaxtda bir neçə dil bacarığını—oxu, yazı, dinləyib-anlama, danışma fəaliyyətləri daxil etmək üçün xüsusi hazırlanmış tapşırıqlardan istifadə edir, tələbələrində hərtərəfli inkişaf və irəliləyişi üçün şərait yaradır.

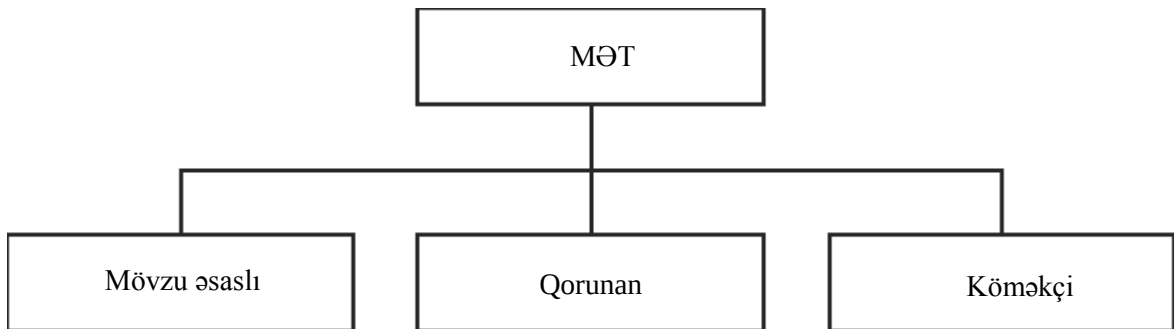
Dil bacarıqları üzrə istifadə olunan tapşırıq və fəaliyyətlərin vasitəsi ilə müəllimlər tələbələrə bütün dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün imkanlar verirlər. Tələbələr cütlərdə işləyərkən bir-birini dinləyir, danışmaq zamanı tələffüz prosesinin nümunələr üzrə təkmilləşməsi baş verir. Məsələn, salamlaşma, dialoq qurmaq və ya qiraət, mahnılar, əvəzetmə məşqləri, sürətli oxu, rollu oyun, təlimatlar, yazılı qrammatik çalışmalar, oyunlar üçün kartların oxunması, boşluqların doldurulması, hissi, mənzərəni və ya təcrübəni təsvir edən cümlələr, dialoq ssenarisi, jurnal girişinin yazılması.

Bununla belə, bu təlim dilin hərtərəfli inkişafı üçün eyni məqsədə çatmaq üçün dörd bacarığı birləşdirir (2; 3; 4).5

b. Tapşırıq əsaslı Dil Tədrisi (TBL)

İngilis dilinin MƏT vasitəsi ilə öyrənilməsi həm tədrisə, həm də öyrənməyə təsir edən müəyyən tendensiyalarla zəngindir. Burada ən son tendensiyalardan biri mənalı tapşırıqlar vasitəsilə orijinal dilin istifadəsini vurğulayan tapşırıq əsaslı dil tədrisidir (TBL). Bu bölmədə biz tapşırıq əsaslanan dil tədrisini (TBL), təlim prosesində tələbə və müəllimin rollarını, dərslər zamanı istifadə oluna bilən tapşırıqların bəzi nümunələrini araşdıracağıq. (2; 3).

Universitet səviyyəsində istifadə olunan Məzmun Əsaslanan Təlimdə dilin tədrisinin üç əsas modeli var: mövzuya əsaslanan, köməkçi, qorunan model (J.Richard, 2012)

Sxem 3.1. Ali təhsildə Məzmun Əsaslanan Təlimin Strukturu (J.Richards 2012)

Məzmunla zənginləşdirilmiş təlim öyrənənlər üçün tam immersiya yaratdığından, MƏT-in qorunan modeli tələbələrə ingilis dilində təlimat verir, eyni zamanda onların sinifdə uğur qazanması üçün üsullar və strategiyalar təqdim edir. İngilis dilinin tədrisinə inteqrasiya edilmiş Məzmun Əsaslı Təlim(MƏT) dilin öyrənilməsində kognitiv yanaşmaya əsaslanır və dil və məzmunun mənimsənilməsi eyni vaxtda baş verdikdə tələbələrin daha yaxşı performans göstərməsinə əsaslanır (sxem 1). (4; 5; 6).

c. Öyrənmə üsulları və dil öyrənmə strategiyaları

Tələbələr öz öyrənmə strategiyalarını inkişaf etdirərkən öyrənmə və məlumatı yadda saxlamaqla testləri məhsuldar şəkildə yerinə yetirir, onların işlənmə metodunu mənimsəyir və ən yaxşı şəkildə istifadə etmə yollarını öyrənirlər. Bir çox tələbələr bu strategiyalardan istifadə etdiklərinin fərqi belə olmaya bilərlər, çünki bu, onlar üçün təbii və avtomatik

prosesə çevrilmişdir. Digər tərəfdən, bəzi strategiyalar tələbələrə öyrədilməli və ya ən azından onların diqqətinə çatdırılmalıdır.

d. Jestlər

MƏT prosesində jestlərin istifadəsi daha inandırıcı və əsaslı görünür. İngilis dilində danışarkən “əllərinizlə danışmaq” və ya “jest”lər ikinci dilin öyrənmə kontekstində danışanın nə haqqında danışdığını vizual işarələrlə çatdırır. Məsələn, salam vermək üçün əl yelləmək, haqqında danışılan obyektə işarə etmək, maşın sürmək haqqında danışarkən maşını idarə etmiş kimi bədən dilindən (body language) istifadə etmək və s.

e. Vizualar

MƏT-də səmərəli və faydalı vizuallardan istifadə şəkil göstərilməsi və danışılan elementlərin şəkillərdə təsviri ola bilər. Multimedia vasitələrinin təşkili, elektron və ya onlayn dil öyrənmə üsullarının tətbiqi məzmunun daha tez mənimsənilməsində vacib rol oynayır. Belə ki, vizual lüğətlər və tələbələrin kitabları maraqla oxuması onların motivasiya edilməsinə sübutdur. Veb 2. alətlərinin tətbiqi, rəqəmsal vasitələr, video nümayişlər, onlayn vasitələrin tətbiqi vizuallığı yaradan ən unikal vasitələrdir. Vizualar aydın və sözlərlə birbaşa əlaqəli olmalıdır. (2; 4).

f. Hekayələr və Anekdotalar

Oxu prosesində hekayələrin, maraqlı anekdotların, zarafatların və s. bu kimi məzmunun kommunikasiya zamanı çatdırılması güclü vasitələrdən biridir. Bu vasitələr tək-cə əyləncəli olması ilə deyil, həm də tələbələrdə əvvəlki biliklərin aktivləşdirilməsində və ya öyrəndiklərini yadda saxlamaqda kömək edə biləcək mənbələrdəndir.

g. MƏT-də qrammatikanın öyrənilməsi

MƏT prosesində qrammatikanın öyrənilməsi mərhələsi vacib bir hissədir. Daha dəqiq desək, qrammatika dil öyrənmənin mühüm hissəsi kimi, tələbələrin dil haqqında funksional biliyə malik olmasını təmin edir. Başqa sözlə, hər bir dil öyrənmənin dilə kortəbii yanaşması üçün sözügedən dilin qrammatik konstruksiyaları haqqında ən azı müəyyən qədər biliyi olmalıdır. Müəllim tələbələrə qrammatikanı təqdim etmək üçün müxtəlif kommunikativ üsullardan və tapşırıq nümunələrindən istifadə etməlidir. Məqalədə qrammatikanın tədrisinin mənfi tərəfləri ilə yanaşı onun kontekstdə necə öyrədilməsinə də yer verilir. (2; 3).

Kommunikativ dil öyrətmə Məzmun Əsaslı Təlimdə qrammatikanın tədrisində induktiv yanaşmanı vurğulayır, tələbələrin öyrənmə üsullarını nəzərə alır. Auditoriyada MƏT həm induktiv, həm də deduktiv strategiyaları tələb edir və qrammatik qaydalar müxtəlif oyunlarda, fəaliyyətlərdə mənimsənilir. Qrammatikanın kommunikasiyada tədrisi aşağıdakıları nəzərə alır:

- Qrammatikanın deduktiv şəkildə, yəni qaydanın verilməsi ilə tələbələrin hədəf strukturuna dair nümunələr yaratmasına nail olmaq olur

- Qrammatika induktiv şəkildə təqdim edildikdə hədəf strukturuna dair nümunələrin verilməsi yolu ilə izah edilir.

Yeni kursa başlayan tələbələr qrammatikanı öyrənərkən nümunələrdən istifadə edir və bu nümunələrin köməyi ilə dil bacarıqlarına inteqrasiya edərək, orta və yuxarı səviyyəyə çatırlar (2; 3; 4).

h. Şifahi və yazılı formalardan istifadə

MƏT prosesində dilin formalarının istifadəsi bir neçə mərhələdə tətbiq olunur. Bu mərhələdə formaları öyrətmək, eyni zamanda ondan istifadə etmək və nitq prosesində mövcudluğunu sübut etmək kimi vacibdir. Auditoriyada şifahi və yazılı formalardan istifadə tələbələrin öz biliklərini müxtəlif situasiyalarda tətbiq etmələri üçün əla üsuldur, lakin hər bir müəllim kimi tələbələrə lazımı şəkildə dəstəkləməlidir. Müəllim prosesdə tapşırığı yerinə yetirmək üçün lazım olan üsulları təmin etməlidir. Burada ilk öncə, formanın anlaşılması və istifadəsi müzakirə edilməlidir. (2; 3).

Formalar şifahi və yazılı dilin yaxşı tanınan vahidlərinə aiddir. Onların hissələri danışanlar tərəfindən aydın şəkildə tanınır. Formanın funksiyası məqsəd üçün xüsusi dil məzmu-

nundan istifadə etməkdir. Hər gün həyatımızın bütün sahələrində müxtəlif formada dil istifadəsinə rast gəlirik. Biz bu il formalarından istifadə edərək onları ya şifahi, ya da yazılı formada həyata keçiririk və tələbələrin bu formaları tanımasına və dil bacarıqlarının inkişafına imkan yaratmalıyıq.

Şifahi və yazılı formalar arasında hansı fərqlər var? Bəzən tələbələr şifahi və yazılı formalar haqqında düşünməkdə çətinlik çəkir, onun yazılı və ya şifahi yerinə yetirilməsi yollarını zəif mənimsəyirlər. Gördüyümüz kimi, yazdığımız və ya oxuduğumuz hər şey yazılı, eşitdiyimiz və ya dediyimiz hər şey isə şifahi forma hesab edilə bilər.

Hər gün ümumi olan müxtəlif çap materialları haqqında düşünərkən biz bunları elektron vasitələrdən tutmuş qəzet, jurnal, ərzaq kuponları, kitablardan görürük. Şifahi formalar haqqında düşünərkən, gün ərzində bir bələdçidən, havanı təsvir etməkdən, şeir oxumaqdan ibarət danışdıqlarımız və ya dinlədiyimiz bütün söhbətləri buraya daxil edə bilərik.

Nəticə

MƏT prosesində dilin mənimsənilməsi və öyrənilməsi tələbələrin istəyindən, müəssisədən və ətraf resursların mövcudluğundan asılı ola bilər. MƏT tələbələr üçün həm çətin, həm də faydalı ola bilər. Öyrənənlərə hədəf dilə yiyələnməkdə kömək etmək üçün tədris proqramının hissəsi kimi Tapşırıq Əsaslı Təlim (daha çox məna vermək üçün) kimi digər kommunikativ yanaşma metodları MƏT-ə uyğundur.

Bu bir həqiqətdir ki, MƏT dil tədrisinin ən aktual və əhəmiyyətli yanaşmalarından birini təşkil edir, ona görə ki, o, dilin mənimsənilməsini təşviq etmək üçün öyrənənlərin ehtiyaclarını məzmunla uyğunlaşdırmaq üçün mühüm imkanlar təklif edir.

Bu, həm məlumat mənbələrini tapmaq, həm də işi qiymətləndirmək üçün başqalarının dəstəyini almaq baxımından faydalı ola bilər. Nəhayət, tələbələri dərs prosesinə cəlb etmək üçün onlardan dərslərin hansı mövzular və fənlər ətrafında qurulduğuna qərar verməkdə köməklik göstərmək çox faydalıdır.

Ədəbiyyat

1. Brinton, D. (2003). Content-Based Instruction. In Nunan, D. (Ed.), Practical English Language Teaching. McGraw-Hill Contemporary. Güven, Z., & Valais, T. Project based learning: a constructive way toward learner autonomy. International Journal of Languages' Education and Teaching, 4, 2014 p.p.182-193.
2. Canale M, Swain M (1980) Theoretical bases of communicative approaches to Second language teaching and testing. Applied Linguistics 1(1): 1–48.
3. Helgensen, M. & Brown, S. (2007). Practical English Language Teaching: Listening. New York: Mc-Graw Hill. Maulany, D. The use of project-based learning in improving the students' speaking skill. Journal of English and Education, 1, 1, 2013 p.p. 30-42.
4. Larsen-Freeman, D. (2000). Techniques and Principles in Language Teaching. Second Edition. NY: Oxford University Press.
5. Navas, C. (2010). Using Content-Based Instruction to Create a Sample Lesson for the English Course Oral Communication I, at the University of Costa Rica.
6. Richards, J. & Rodgers, T. (2001). Approaches and Methods in Language Teaching. Second Edition. NY: Cambridge University Press.
7. Snow, M. (2001). Content Based and Immersion Models for Second and Foreign Language-Teaching. In Celce-Murcia, M. (Ed.), Teaching English as a Second or Foreign Language. Third Edition. Boston, MA: Heinle & Heinle Thompson Learning.
8. <https://bestofbilash.ualberta.ca/content.html>

В.С.Багирова**Роль содержательного обучения в преподавании английского языка*****Резюме***

Исследование объясняет содержание преподавания английского языка в высшей школе. Известно, что в последние годы в преподавании английского языка применяется множество подходов, исследуются различные языковые контексты. В последнее время содержательное обучение языку стало распространенным подходом в обучении иностранному языку на уровне вуза. Цель статьи также состоит в том, чтобы помочь учащимся использовать английский язык в различных контекстах. Кроме того, в этой статье рассматриваются многие подходы к предметному обучению и дается определение понятия и его принципов. В исследовании описывается обучение на основе содержания как один из наиболее широко используемых подходов в обучении английскому языку. Принципы содержательного подхода к коммуникативному обучению языку преподаются в высшей школе. Более того, при таком подходе реализуются ожидания и интересы учащихся, предполагающие их активное участие в процессе обучения. Таким образом, в данном исследовании обсуждается ряд результатов и рекомендаций относительно данного подхода.

V.S.Bagirova**The role of content-based instruction in teaching English*****Summary***

The research explains the content-based learning in teaching the English language in higher education. It is known that in recent years, many approaches have been applied in the English language teaching, and various language contexts have been explored. Recently, a content-based language instruction has become a widespread approach in foreign language teaching at the university level. The aim of the article is also to help students use English in different contexts. Besides, this article covers many approaches in content-based teaching and provides the definition of the concept and its principles. The study describes content-based instruction as one of the most widely used approaches in the English language teaching. The principles of content-based learning to the communicative language teaching is taught in higher education. Moreover, the students' expectations and interests realize in this approach involving their active participation in the learning process. Students learn different tools to acquire this language through CBI and use it for special purposes of the English language program. Thus, a number of results and recommendations are discussed in the given research.

*Rəyçi: b.m. H.Ağayeva**Redaksiyaya daxil olub: 10.03.2022*

İ.Ə.ƏHMƏDOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 34)

ROMANS JANRI VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: romans, miniatür, mahnı, vokal, fortepiano*Ключевые слова:* романс, миниатюра, песня, вокал, фортепиано*Key words:* romance, miniature, song, vokal, piano

Qədim zamanlarda İspaniyada adətən latın mətnlərlə yazılan başqa vokal əsərlərdən fərqli olaraq ispan dilində oxunan mahnılar romans adlanırdı. Orta əsrlərdə ispan dili roman dili adlanırdı. Romans sözünün mənşəyi də buradandır. Sonralar hər hansı bir musiqi alətinin müşayiəti ilə tək səs üçün poetik mətnə yazılmış hər bir vokal əsərini belə adlandırmağa başladılar. Romansların yaradıcıları şairlər və bəstəkarlardır. Bəstəkarların özlərinin eyni zamanda həm poetik mətn və həm də musiqinin müəllifləri olması halları da məlumdur. Məsələn, Musoqorski, Borodin.

Düşüncələrin, ovqatın, hislərin iradə edilməsi üçün romanslar çox geniş imkanlar yaradır. Buna görə də lirika və insanın daxili mənəvi həyatı ilə bu və ya digər dərəcədə bağlı olan hər bir mövzu qədimlərdən bəri romansın əsas sahələrindəndir.

Konsertmeyster sinfinin proqramına məktəb mahnıları ilə bərabər romanslar da daxildir. Mahnı da romans kimi vokal əsərdir və əgər onun müəllifi xalq deyilsə, onda onun da yaradıcısı şair və bəstəkardır. İnsanın düşüncə və hisləri mahnılarda da özünün təcəssümünü tapır. Lakin romans ilə mahnı arasında müəyyən fərqlər vardır ki, konsermeyster sinfində həm müəllimlər və həm də tələbələr bundan agah olmalıdırlar.

Keçən əsrdə şəhər xalq mahnılarından çox az fərqlənən romanslar geniş yayılmışdır. Adətən onları ev şəraitində qitaranın müşayiəti ilə ifa edirdilər. Musiqi tarixinə bu cür romanslar “məişət” adı altında daxil olmuşlar (Məsələn, Varlamovun “Qırmızı sarafanı”). Klassik romanslar isə yüksək hazırlıqlı vokalistlər tərəfindən mütləq fortepiano müşayiətilə və adətən, konsert estradasında ifa olunur. Məhz bunları təxmin edərək bəstəkar romansı yaradır və buna görə də onu mahnı kimi deyil, qat-qat daha mürəkkəb bəstələyir. Mahnılar isə, əsasən, kütləvi ifanı nəzərdə tutur. Adətən mahnılarda, bir çox insanlara yaxın və aydın olan hadisələr və hislər haqqında bəhs edilir. Hər birimiz mahnı oxuyarkən elə bil ki özü haqqında, özü də xüsusilə əziz bir şey haqqında danışır. Romansda isə, adətən, söhbət bir şəxsin adından, özü də müəllif adından gedir ki, burada onun həyacanları haqqında bəhs edilir. Buna görə də, romansı vokalistdən, bir çox başqa şeylərdən savayı, rola girmək bacarığını yaxud da aktyorlar demişkən, “surəti yaşamaq” bacarığını tələb edir.

Mahnıdan fərqli olaraq romansın xüsusiyyətlərindən biri də fortepiano müşayiətinin mövcudluğudur. Mahnıda bu vacib deyildir. Xatırlayın, görün ki, müşayiətsiz mahnıları tək melodiyanı nə qədər tez-tez oxumalı oluruq. Əlbəttə, oxumağı royal müşayiət edirsə, onda səslənmə daha dolğun, zəngin və rəngarəng olur. Lakin instrumental müşayiətsiz də keçinmək mümkündür, xüsusilə də, mahnı xorla ifa olunursa. Müşayiətsiz romansın ifasını isə, adətən, təsəvvür etmək belə mümkün deyil. Romansların vokal və instrumental partiyaları öz aralarında çox sıx surətdə bağlıdır. Mahnıda ağırlıq mərkəzi onun melodiyaşdır; akkompənement var isə də, səs yalnız dəstəkləyir, tamamlayır. Romansda isə başqa cürdür. Burada həm melodiya və həm də instrumental müşayiət musiqi surətinin yaranmasında iştirak edir. Məsələn, Ü.Hacıbəylinin “Sənsiz” romansını götürək. Səs cizgiləri yavaş-yavaş aydınlaşan təsvir kimi cümlələri bir-birinin ardınca düzərək tədricən melodiyanı açır. Cümlələrin

sonluqlarında kədərlə zəifləyən səmimi, dolğun intonasiyalar, qəhrəmanın şairanə, kövrək surətini canlandıraraq ona olan iztirablı zərif hisləri çox gözəl səciyyələndirir.

Lakin akkordonment də daha az əhəmiyyət kəsb etmir. Özünün müntəzəm, ovsunlayıcı hərəkət yeknəsəngliyi ilə o romansın bütünlüklə zərif duman pərdəsi altında romantik bir xatirə kimi səslənməsini təmin edir. Bəs Raxmaninovun “Yaz suları” romansında. Məgər bu romansı fortepiano müşayiəti olmadan təsəvvür etmək mümkündürmü? Onu diqqətlə dinləyin və o saat anlayacaqsınız ki, onun şadyana çağırışları ilə sevincli, gümrah melodiyası coşqun fortepiano passajlarının gur axınları ilə vahid bədii vəhdət təşkil edir.

Mahnı ilə romans arasında başqa fərqlər də var. Məsələn quruluşda. Biz bilirik ki, adətən, mahnılar bənd formasında yazılır. Mahnı öyrənərkən biz ancaq birinci bəndin musiqisini yadda saxlamağa çalışırıq, çünki növbəti bəndlərin hamısında sözlər dəyişir, lakin melodiya olduğu kimi olaraq qalır. Əgər mahnının nəqarəti varsa, onda biz iki müxtəlif melodiya ilə qarşılaşırıq: mövzu və nəqarət. Növbələşərək onlar bir-birinin ardınca gəlirlər. Hər növbəti bənddə mahnı mətnində sözlər yeniləşdiyinə baxmayaraq, mövzunun musiqisi dəyişməz olaraq qalır. Bəs onda nə almır? Bu o deməkdir ki, mahnıda mətn ilə musiqi arasında heç bir əlaqə yoxdur? Xeyr, belə düşünmək düzgün deyildir. Burada əlaqə vardır və o ondan ibarətdir ki, mahnının melodiyası mətnin bütün bəndlərinə xas olan ümumi ovqatı ifadə edir.

Romanslara nisbətən mahnı yazmağın daha asan olduğunu düşünmək səhv olardı. Bəzən olur ki, gözəl mahnıların melodiyaları birdən-birə yaranır. Lakin, adətən, bəstəkarlar onlara lazım olan musiqi surətini tapana qədər çox davamlı və təkidlə işləyirlər. Bunun ən parlaq nümunəsi kimi dahi Azərbaycan bəstəkarı Tofiq Quliyevin mahnılarını göstərmək olar. Bu mahnılar neçə illərdir ki, xalqımızın ən gözəl və sevilən mahnılarıdır. T.Quliyevin tapdığı melodiyalar bütövlükdə bütün mətnin əsas ideyasını çox gözəl əks etdirərək ümumi əhvali-ruhiyyəyə uyğun gəlir.

Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında romans janrı görkəmli yer tutur. Milli romansın təşəkkülü XX əsrin 20-ci illərinin sonu 30-cu illərinin əvvəlinə təsadüf edir. Bu janrın ilk nümunələri görkəmli Azərbaycan bəstəkarı A.Zeynallıya aiddir. A.Zeynallının az saylı romansları tematik müxtəlifliyi ilə seçilir. A.Zeynallının romansları aşağıdakı janr müxtəlifliyini təqdim edir: patriotik məzmunlu ballada – “Sərhəddi”, doğma təbiətə işıqlı – lirik diframıb, Vətən himni – “Ölkəm”, həyatsevər, lirik monoloq “Çadra”, liriko-dramatik romans – “Sual” və müasir mövzuda – “Seyran”. A.Zeynallının romanslarında Azərbaycan musiqi incəsənəti üçün yeni olan psixoloji cəhətdən dərinləşdirilmiş qəhrəman ilk dəfə peyda olur. Klassik romans ənənələrini xalq-milli mahnıları və muğam incəsənəti ilə özündə üzvi surətdə birləşdirən A.Zeynallı romansları Azərbaycan kamera-vokal lirikasının, keyfiyyətə yeni intonasiya-surət quruluşlu romans üslubunun bünövrəsini qoydu. Dahi Azərbaycan bəstəkarı Ü.Hacıbəyov Nizami Cəngəvinin sözlərinə “Sənsiz” və “Sevgili canan” romanslarını yaratdı ki, adətən, onlara “Qəzəl”-romanslar deyilir. Bunlar Azərbaycan kamera vokal musiqisinin əsl inciləridir.

Vokal akkompənementlərin öyrənilməsinə başlarkən unutmamaq lazımdır ki, akkompənementin çətinlik dərəcəsi heç də həmişə onun pianistik çətinliyi ilə uyğun gəlmir. Əksinə, ilk baxışdan asan görünən akkompənementlər, akkompənement incəsənəti baxımından böyük çətinliklər qarşıya qoyur. Hər bir təcrübəli konsertmeyster bilir ki, şəffaf fakturalı akkompənementlər bəzən nə qədər çətinliklər törədir, onların məhz bu şəffaflığı və ifadə vasitələrinin lakonikliyi solist ilə çətinlik, dinamik, emosional cəhətdən səslənmə rəngarəngliyinin və bütövlükdə bədii surətin əksində tam uzlaşma tələb edir.

Romansın təhlilinə başlayarkən ən əvvəl aşağıdakılara diqqət yetirmək lazımdır:

1. Əsərin adına, çünki, adətən, elə əsərin adında mahnının əsas surəti açılır və bununla da ifanın üslubu və xarakteri müəyyənləşir. Məsələn: Raxmaninov “Yuxu”, Məlikov “Təəssürətlər”;
2. Temp və metronom göstəricilərinə. Müəllif göstərişlərinə uyğun olmayan tempə ifa olunan əsər tanınmaz hala düşə bilər. Temp göstəricilərinə diqqətli münasibətdən başqa bu və

ya digər hərəkətin nisbi sürəti haqqında aydın təsəvvürə malik olmaq lazımdır.

3. Açarlar. Adətən, fortepiano akkompanementlərində adi açarlar sağ əl üçün skripka açarı, sol əl üçün bas açarı olur. Lakin bu qaydanın dəyişməzliyinə əmin olan tələblər, sağ əlin baş açarında, yaxud sol əlin skripka açarında yazıldığı halda işləri korlayır. Ona görə də açarları yalnız əvvəldə deyil, bütün əsər boyu yoxlamaq lazımdır.

4. Bütöv əsərin tonallığını və həm də rastlanan ladotonal dəyişikləri müəyyənləşdirməli.

5. Əsərin ölçüsünə və varsa, onun dəyişikliklərinə.

6. Əsərin xarakteri, ovqatı, səslənmə ahəngi də mütləq müəyyənləşdirməlidir. Romansın ifasında səslənmə xarakterinə ümumi ovqatına aid bütün müəllif qeydləri oxunmalı və həm də dinamika və aqoqika nüanslarına diqqət yetirilməlidir.

7. Forte-piano partiyasında akkompanement üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən səslərə (bas səsləri, kontrapunkt, kulminasiya səsləri, harmonik və ritmik cəhətdən vacib olan səslər) xüsusi diqqət yetirmək.

8. Əsərin pedalizasiyası böyük səylə düşünməli və işlənməlidir.

Romans üzərində işləyərkən giriş, sonluq və bütün fortepiano sololarına (başqa sözlə prelyudiya, postlyudiya və interlyudiya) böyük diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Bir akkorddan belə ibarət olmuş olsa da, girişin necə çalınmasından bütün ifanın aqibəti asılıdır. Adətən, müxtəlif not fakturaları özündə birləşdirən qarışıq növ akkompanementlə təsadüf olunur. Lakin akkompanementin öyrənilməsinin ilk çağlarında fakturanın hər hansı bir növünə aid, nisbətən asan akkompanementlərdən istifadə etmək məsləhətdir. Qarşısında bir müəyyən vəzifəni görən tələbə akkompanement növlərinin hər birinə daha yaxşı yiyələnmə bilər ki, daha sonra daha mürəkkəb və qarışıq növlərə müraciət edilə bilsin.

U.Hacıbəyov, Ə.Zeynallı, A.Məlikov, V.Adıgözəlov Azərbaycan bəstəkarlarının romansları o qədər zəngin material təşkil edirlər ki, onları cəsarətlə akkompaniatorlar məktəbi adlandırmaq olar.

Ədəbiyyat

1. О работе концертмейстера. Сборник статей. М., 1979.
2. История Азербайджанской музыки. Б., 1992.
3. У.Гаджибеков. О музыкальном искусстве Азербайджана. Б., 1966.
4. Совершенствование подготовки учителя музыки на музыкально-педагогическом факультете. Сборник статей. Свердловск, 1983.

И.А.Ахмедова

Жанр романса и его особенности

Резюме

В представленной статье дается характеристика некоторых особенностей жанра романса. На примерах западноевропейских, русских и азербайджанских романсов формируются пианистические навыки у студентов в концертмейстерском классе. При этом следует учитывать технические и музыкальные возможности студентов.

I.A.Ahmadova

Romance genre and its features

Summary

The presented article describes some features of the romance genre. Examples of Western European, Russian and Azerbaijani romances form pianistic skills among students in the accompanist class. In this case, the technical and musical capabilities of students should be taken into account.

Rəyçilər: dos. K.R.Sədirxanova, dos. A.F.Aşumova
Redaksiyaya daxil olub: 21.01.2022

M.R.HƏMİDOVA

magistrant

e-mail: mehbube072@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

X-XI SİNİFLƏRDƏ BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ ŞAĞİRDΛƏRDƏ MƏNTİQİ TƏFƏKKÜRÜN İNKİŞAFINA YÖNƏLMİŞ METODLARDAN İSTİFADƏNİN İMKAN VƏ YOLLARI

Açar sözlər:** təfəkkür, məntiqi təfəkkür, idrak, məntiq, tədris metodları, təhlil, biologiya tədrisi*Ключевые слова:** мышление, логическое мышление, познание, логика, методы обучения, анализ, преподавание биологии****Key words:** thinking, logical thinking, cognition, logic, teaching methods, analysis, teaching biology*

Şagirdlərin biliklərə, mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnməsi onların idrak qabiliyyətinin inkişafından, habelə əxlaqi, intellektual, estetik hislərin inkişafından asılıdır. Onların münasibətlər sistemi müxtəlif istiqamətlərdə formalaşır. Yuxarı siniflərdə şagirdlərin təlimə münasibəti də başqa cür olur. Onların bir şəxsiyyət kimi formalaşması prosesində müxtəlif fəaliyyət sahələri mühüm rol oynayır. Bu fəaliyyət sahələri də bu və ya digər dərəcədə təlimlə bağlıdır. Məktəblilərin təlim fəaliyyətində də təfəkkürün böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki fəaliyyətin hər bir növü (təlim, oyun və s.) müəyyən sualın, problemin, fikri və ya əməli məsələnin həllini tələb edir. Aydındır ki, təfəkkür olmadan şagirdlər heç bir təlim materialını dərindən dərk edə bilməzlər, onları sadəcə olaraq qavrayar, mahiyyətini isə başa düşə bilməzlər. Buna görə də təlim prosesində şagirdlərin təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Təlim şagirdlərdə fikri fəaliyyətin ümumi metodlarını inkişaf etdirməlidir. Başqa sözlə, təlim məktəblilərə zehni bacarıq verməlidir. Bu, onun qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir. Təlim bu vəzifəni yerinə yetirməsə, şagird bu və ya digər məsələni müstəqil surətdə həll etməyi bacarmaz. Müstəqil olmadıqda isə şagirdlərin təfəkkürü lazımi səviyyədə inkişaf edə bilməz. Şagird təfəkkürü yeni materiala, həll edəcəyi hər bir məsələyə müvəffəqiyyətlə tətbiq edə bilməz. Hər bir idrak fəaliyyəti hissetmə və qavrayışla bağlıdır, sonra təfəkkürə keçir. Bu, əvvəlcə təsəvvür, sonra isə anlayış səviyyəsində baş verir. Təfəkkürü çeviklik, orijinallıq, dərinlik, məqsədyönlülük, səmərəlilik, genişlik, tənqidilik, mütəşəkkillik, nitq və yazıda dəqiqlik və yığcamlılığın, elmi təfəkkürün belə keyfiyyətləri sırasına aid edirlər. İnsan təfəkkürünün ən mühüm keyfiyyətlərindən biri təfəkkürün çevikliyidir. İnsan həyat təcrübəsi boyu müxtəlif problemlərlə rastlaşır və onları müəyyən üsullarla həll edir. Bəzi insanlar problemin həllində məlum qaydalardan istifadə edir, ümumi qaydalardan kənara çıxmır, ona görə də yeni məsələnin həll edilməsi qaydasını dəyişir, yeni tədqiqat metodu seçir, bir hərəkət tərzindən başqasına asanlıqla keçir və öz məqsədinə nail olur. Bu isə həmin şəxsə təfəkkürün çevikliyi ilə əlaqədardır. Belə keyfiyyətə malik olan insanlar hər bir məsələyə müxtəlif tərəfdən yanaşma qabiliyyətinə malik olurlar. Məhz buna görə də təfəkkürün çevikliyi keyfiyyətli təlim üçün çox əhəmiyyətlidir. Təfəkkürün orijinallığı hər şeydən əvvəl təfəkkürün dərinliyinin nəticəsi kimi özünü göstərir. Təfəkkürün dərinliyi ən mühüm olanı ikinci dərəcəlidən ayırmaq, mühakimənin məntiqi strukturunu müəyyən etmək bacarığında ifadə olunur. Təfəkkürün nəzərdən keçirilən bütün keyfiyyətləri yalnız təfəkkür fəallığının təzahür etməsi ilə baş verə bilər. Təfəkkürün fəallığı hər hansı problemin həllinə yönəldilmiş cəhdin daimiliyi, qoyulan problemin hökmən həll etmək həvəsi, onun həllinə müxtəlif yanaşmaların öyrənilməsi, şərtlərin dəyişdirilməsindən asılı olaraq bu problemin qoyuluşunun müxtəlif variantlarının tədqiq edilməsi ilə xarakterizə olunur.

Son illərdə respublikamızda elm və təəqqinin inkişafı nəticəsində təhsilimizdə köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Bütün məktəblərdə dərslərin tədrisi və dərslərlərin hazırlanması kurikulum proqramı əsasında həyata keçirilir. Kurikulum proqramı isə özü ilə bir sıra yeniliklər gətirmişdir. Bunlardan biri də dərslərin daha çox fəal təlim metodları ilə tədrisidir. Fəal təlim metodları şagirdlərdə bir çox keyfiyyətləri formalaşdırır və inkişaf etdirir:

- müstəqil düşünməyi, sərbəst fikir yürütməyi, ifadə etməyi;
- özünün və yoldaşlarının fəaliyyətinə qiymət verməyi;
- təcrübə və biliyini təhlil etməklə məntiqi nəticəyə gəlməyi;
- məntiqi və tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirməyi;
- fərziyyələrini fakt və sübutlarla izah etməyi, nəticə çıxarmağı .

Hazırda təhsil proqramında, məktəblərdə hər bir dərs şagird üçün, sözün əsl mənasında, təfəkkür və intellekt məkanına çevrilməlidir.

Təfəkkürün 3 növü vardır.

1. Məntiqi təfəkkür
2. Tənqidi təfəkkür
3. Yaradıcı təfəkkür.

İdrak fəaliyyətinin gedişində şagirdlərin məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürü inkişaf edir. Məntiqi təfəkkür həyatın bütün sahələrində insana lazım olan vərdəşdir. Müəllim olan hər bir şəxs istəyər ki, onun apardığı dərs keyfiyyətli və səmərəli olsun. Bunun üçün də əvvəlcədən düzgün planlaşdırma aparılmalıdır. Dərsin metodikası tələb olunan standart, tədris olunacaq mövzuya uyğun müəyyənləşdirilməlidir. Dərsi səmərəli təşkil etmək üçün bir sıra metodlar vardır ki, bunlar müzakirə, əqli hücum, rollu oyunlar, tədqiqat, tənqidi, yaradıcı, məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirən texnikalar və fəallaşdırma metodları kimi qruplara bölünür.

Məntiq – hər bir insanın düzgün düşünə bilməsidir. Düşünmək öz-özünə mübahisə etmək deməkdir. Təfəkkürün normal fəaliyyəti yalnız düşüncə aydın olduğu halda mümkündür. Düşüncənin bu və ya başqa dərəcədə pozulması təfəkkürün yeknəsəkliyinə, əlaqəsizliyinə, bəzən isə avtomatik fəaliyyət göstərməsinə səbəb olur. Bunun üçün məntiqi təfəkkürə xidmət edən metod və texnikalardan istifadə olunmalıdır. Məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirən metodlardan biri də əyləncəli oyunlardır. Məntiqi təfəkkürə əsaslanan əyləncəli oyunlara “alqoritmin çıxarılması – analizdən sintezə”, “canlının adını tapın”, “bioloji loto”, “kim tez və çox”, “oyun-tapmaca”, “oyun-yarış”, “dağılma (parçalanma)”, “ən mühümü”, “krossvord”, “sözə tap” və s. Əyləncəli oyunları elə təşkil etmək lazımdır ki, o şagirdlər üçün tək-cə maraq kəsb etməsin, onların məntiqi düşünməsinə, şagirdlərdə idrak fəallığının artmasına səbəb olsun. Bu metodları biologiyanın tədrisində tətbiq etməklə şagirdlərdə məntiqi təfəkkürün inkişafına nail olmaq mümkündür. Qeyd etdiyimiz əyləncəli oyunlardan başqa məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirən oyunlara “artıq olanı at”, “bioloji labirintlər”, “ışıqfor”, “biotir”, “eşit, amma görmə”, “bitkiləri bir yerə topla”, “səhv et və tap”, “maskalanma”, “3 mənalı söz tərtib et” və s. aiddir.

Bu tələblər nəzərə alınmaqla dərstdə elə optimal təlim metodlarına istinad edilməlidir ki, onlar öz-özlüyündə yeni biliklərin müstəqil mənimsənilməsinə, məntiqi və yaradıcı təfəkkürün fəallaşdırılmasına təminat yaratmış olsun. Məhz fəal, interaktiv təlim metodları bu meyarlara tam uyğun gəlir. Mövzunun məqsədinə uyğun metodun seçilməsi isə günümüzdəki aktual problemlərdən biridir. Biologiyanın öyrənilməsində hər bir fundamental bioloji anlayış (həyat, təkamül, ontogenez) şagirdlərin təfəkküründə formalaşaraq nəzəri ümumiləşməyə çevrilir. Biologiyanın (X-XI sinif) tədrisinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri şagirdlərdə elmi dünyagörüşünü formalaşdırmaq, elmi biliklərə yiyələnmək, elmin əsaslarını dərinlən öyrənməkdən ibarətdir. Şagirdlərdə müşahidəçilik bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi məntiqi və yaradıcı təfəkkürün formalaşmasında əsas məsələlərdən biridir. Dərstdə şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişafı o zaman təmin edilir ki, onlar özlərinin bütün qüvvələri ilə təlim prosesinə cəlb olunurlar. Təlim prosesində şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişaf et-

dirilməsi üçün nəyi öyrətməklə yanaşı, necə öyrətmək problemi müəllimlərin qarşısında duran əsas məsələlərdəndir. Təlim fəaliyyəti şagirddə təxəyyülün inkişafetdiricisinə çevrilməlidir.

Ümumtəhsil məktəblərində dərslərin hazırlanmasında və tətbiqində oyun-yarış tipli metodlardan istifadə olunması şagirdlər tərəfindən maraqla qarşılır. Bu tipli metodlardan istifadə olunaraq hazırlanan dərslər şagirdlərin öyrənməsində və öyrəndiklərini tətbiq etməsində böyük rol oynayır.

“Fikirləşdiyimi kim tapar” əyləncəli oyununun X sinifdə “Genetika irsiyyət və dəyişkənlik haqqında elmdir” mövzusunun tədrisində tətbiq edilməsi mümkündür. Müəllim: Ələmətlərin yeni nəsə ötürülməsi necə baş verir? sualına aid beynimdə bir fikir tutmuşam, fikirləşdiyimi kim tapar?

Kamran – Monohibrid çarpazlaşma vasitəsilə. Müəllim: düzgün cavabdır, amma bu fikrimdəki bu deyil. Məryəm – dihibrid və polihibrid çarpazlaşma. Müəllim: bu da düzdür, amma nəzərdə tutduğum deyil, beləcə müəllim bütün düzgün cavablar bitənə kimi şagirdlərin cavablarını dinləyir, ən sondakına isə bəli, bu düzdür deyir. Beləcə, bütün üsulları təkrarlanmış olur, həmçinin də şagirdlər düşünməyə vadar olur. Deməli, bu üsul həm hafizəyə, həm də məntiqi təfəkkürə əsaslanır. Bu zaman onlar öz fikirləri ilə müəllimin fikirlərini qarşılaşdırən zaman şagirdlərdə məntiqi təfəkkür inkişaf edir.

“Analogiyalar zənciri” və yaxud da gölə atılan daş texnikasında bir söz deyilir, daha sonra ona uyğun digər bir söz deyilir və hər birinə özündən əvvəl işlənən sözə uyğun fikir bildirməsi üçün 5 saniyə vaxt verilir. XI sinifdə “Mikroorqanizmlər” mövzusunun tədrisində tətbiq etmək mümkündür. Məsələn: Müəllim soruşur: Xarici mühitdə və orqanizmdə fəaliyyətinə görə hansı mikroorqanizmlər vardır? Saprofitlər, mütləq patogenlər, şərti patogenlər. Mikroorqanizmləri öyrənən elm sahəsi necə adlanır? Mikrobiologiya. Mikrobiologiyanın hansı sahələri vardır? Ümumi və ya təməl mikrobiologiya, tibbi, sanitar, baytarlıq, xüsusi, aqromikrobiologiya sahələri vardır və s.

Müasir dərslərlərin, demək olar ki, hər birində verilən tapşırıqlar deklorativ biliyin yoxlanılmasına deyil, təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə yönəlmişdir. Bu həm məntiqi, həm tənqidi, həm də yaradıcı təfəkkürün inkişafına yönəlmişdir. X sinif biologiya dərslərinin məzmununu əhatə edən mövzularda təfəkkürün inkişafına xidmət edən tapşırıqlar kifayət qədərdir. Ancaq bu mövzular içərisindən məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirən mövzulara uyğun tapşırıq nümunələri və eyni zamanda da müxtəlif təlim üsullarından istifadə imkanları araşdırılmışdır.

Ümumiyyətlə, fəal təlim şagirdlərə müstəqil fikir yürütməyə, sərbəst olaraq bilik əldə etməyə, həmçinin öyrəndiklərini praktik cəhətdən əsaslandırmağa kömək edir. Fəal təlim zamanı müəllim və şagirdlərin hüquqları bərabərləşir. Şagirdlər müstəqil fikir yürüdə bilir, digər şagirdlərlə fəal əməkdaşlığa qoşularaq tədqiqatçılıq bacarıqlarını inkişaf etdirir. Yeni təlim texnologiyaların bəhs edən zaman onun şagirdlər üçün yaratdığı imkandan danışmaq zəruridir. Yeni təlim texnologiyaları nəinki biologiya dərslərinin tədrisində, həmçinin başqa fənlərin tədrisi prosesində şagirdlərə: öz malik olduğu bacarıqlara əmin olmağa, onların özgüvənin artmasına, sinif yoldaşları ilə əməkdaşlıq vərdislərinin formalaşmasına, qarşılıqlı şəkildə hamını səbrlə dinləməyə, fikirlərə tolerantlıq göstərməyə, hazırcavablığa, qısa zaman ərzində fikrini ifadə edə bilməyə, müzakirə zamanı öz fikrini öz nöqtəyinizərindən düzgün əsaslandırmağa, qarşısındakına öz fikrini sübut etməyə, onlarda təfəkkürün hər 3 növünün, məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürün formalaşmasına, biliyi düzgün və asan şəkildə qavraya bilməsinə, verilən vaxt ərzində deyilən tapşırığı yekunlaşdırma bilməsinə, yəni vaxtdan səmərəli istifadə edə bilməsinə şərait yaradır. Yazdıqlarımızdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, fəal təlimin biologiya dərslərində istifadəsi olduqca zəruridir. Müəllim biologiya dərslərində bir fəal təlim metodundan istifadə etməklə, əslində bir deyil, bir neçə bacarıqları şagirdlərdə formalaşdırmış olur. Əgər biologiya müəllimi X siniflər üzrə çətin mənimsənilən mövzular yeni təlim texnologiyaları ilə tədris edərsə, şagirdlərin mövzunu mənimsəmə və dərslə maraqla yanaşma faizi yüksələr, təfəkkürün hər üç növü inkişaf edər. Həmçinin İKT-dən müəllimlər

çətin mənimsənilən mövzuların tədrisi zamanı istifadə edərsə, dərsin keyfiyyəti artar. Şagirdlərdə biliklərin, bacarıqların hansı səviyyədə olması, təkmilləşdirilməsi, materialın daha möhkəm mənimsədilməsi, təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi üçün təlimin integrasiyası vacibdir. Bu baxımdan integrasiya edilmiş məzmun informativ cəhətdən daha möhkəm olur, şagirdlərin düşünmə bacarığının, məntiqi təfəkkürünün formalaşmasına kömək edir.

Məqalənin aktuallığı: Ümumtəhsil məktəblərində biologiya fənninin tədrisində keyfiyyətin artırılması məqsədilə şagirdlərdə məntiqi təfəkkür prosesinin inkişafına yönəlmiş metodlardan istifadənin imkan və yolları.

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalədə hal-hazırda ümumtəhsil məktəblərində istifadədə olan müasir biologiya dərsləklərindəki mövzuların tədrisində məntiqi təfəkkür prosesinin inkişafına yönəlmiş metodlardan istifadənin imkan və yolları öyrədilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Məqalədən ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Süleymanova A. Fənn kurikulumlarını tətbiq edərkən // Kurikulum, 2008, № 3.
2. Hacıyeva G.N. Biologiyanın tədrisi metodikasından mühazirələr: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2016, 304 s.
3. Hacıyeva H.M. Abdullayeva T.Q. Hacıbəyova E.Ə. Ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın fəal təlim metodları ilə tədrisi metodikası. Bakı: Çarşıoğlu, 2014, 212 s.
4. Hüseynov Ə.M. Biologiya tədrisi metodikasının ümumi əsasları. Bakı, 2009.
5. İbrahimova X.Q. Biologiyanın tədrisində fəal təlim metodlarının tətbiqi. Bakı, 2008.
6. Veysova Z. Fəal-interaktiv təlim. 2007.
7. Из книги под редакцией А.Л. Коста (A.L. Costa) Развитие мышления (с. 47-53). Александрия, штат Вирджиния: ASCD.
8. İnternet resursları.

M.P.Гамидова

Возможности и способы использования методов, направленных на развитие процесса логического мышления у учащихся при обучении биологии в X-XI классах

Резюме

В данной статье рассматриваются возможности и способы использования методов, направленных на развитие процесса логического мышления у учащихся. В процессе познавательной деятельности у учащихся развивается логическое, критическое, творческое мышление. Логическое мышление – необходимая привычка во всех сферах жизни. Каждый учитель хочет, чтобы его обучение было качественным и эффективным. В статье отражено, что развитие мышления является очень важным фактором формирования личности учащихся. Благодаря логическому мышлению человек правильно анализирует, ищет, сравнивает и свободно высказывает мнения.

M.R.Hamidova

Opportunities and ways to use methods aimed at developing the process of logical thinking in students in the teaching of biology in X-XI grades

Summary

This article discusses the possibilities and ways to use methods aimed at developing the process of logical thinking in students. In the process of cognitive activity, students develop logical, critical, creative thinking. Logical thinking is a necessary habit in all areas of life. Everyone who is a teacher wants his or her teaching to be quality and effective. The article reflects that the development of thinking is a very important factor in the formation of students as individuals. Thanks to logical thinking, a person correctly analyzes, searches, compares and expresses opinions freely.

Rəyçi: f.d. K.F.Mahmudova
Redaksiyaya daxil olub: 09.03.2022

X.E.HÜSEYNOVA*e-mail: denizhuseyn86@mail.ru***Bakı Slavyan Universiteti**

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ DÖRD BACARIĞIN İNKİŞAFI VƏ LÜĞƏTDƏN İSTİFADƏ

*Açar sözlər: təhsil, lüğət, dil, bacarıq, öyrənmək.**Ключевые слова: учеба, словарь, язык, навык, изучения.**Key words: education, dictionary, language, skills, study.*

Hər bir fənnin tədrisi və mənimsənilməsi zamanı tələbələr ingilis dilini öyrənməkdə müxtəlif çətinliklər və problemlər yaşaya bilərlər. Bəzi zamanlar ingilis dilinin tələffüzü, qrammatikası, orfoqrafıyası və lüğət istifadəsində müxtəlif səhvlərə qarşılaşa bilərik. Təhsil alanın ana dili ilə digər xarici dil olan ingilis dilini öyrənmək və istifadə zamanı xüsusi çətinliklər yaradır buda ingilis dilinin öyrənilməsi və istifadəsində ana dilinin müdaxiləsi olduğu üçün şagirdin adətən ingilis dilinin tələffüzü, qrammatikası və lüğətində yol verdiyi səhvlər arasında əlaqələr yaranır. Tədris zamanı dilin mənimsənilməsində dinləyib-anlama və ingilis dilində danışmaq ölkədə gündəlik həyatda oxumaq və yazmaqdan daha çox istifadə olunan bacarıqlardandır. İngilis dilində danışmaq və dinləyib-anlama öyrənənlər üçün oxumaq və yazmaqdan daha çətin və daha əhəmiyyətli hesab edilir. Mətni oxuyarkən və yazarkən şagirdin gündəlik həyatda ingilis dilində dinləmək və danışmaqdan daha çox düşünmək üçün vaxtı olur. ESL/EFL öyrənən şəxslər həmçinin ingilis dili lüğətlərindən və digər lüğətlərə baxaraq ingilis dilində mətni oxuyarkən, yazarkən digər ingilis dili istinad olunan kitablarından istifadə edə bilərlər, digər tərəfdən bu isə ingilis dilində dinləmək və danışarkən mümkün olması daha çətin olur. Buna görə də ingilis dilində dinləyib-anlama və danışmaq oxumaq və yazmaqdan daha çətinidir. Gündəlik həyat üçün ingilis dili lüğəti daha çox vaxt tələb edir və xarici öyrənənlər tərəfindən ingilis dilinin qrammatikasına nisbətən daha çətinidir.

Lüğət tələbələrin hərtərəfli mənimsənilməsi üçün ingilis dilinin ən əhatəli və çətin aspektlərindən biridir. Onlar ilk növbədə praktiki real həyat ehtiyacları üçün ən çox istifadə olunan və buna görə də ən vacib ingilis dili lüğətini öyrənməyə diqqət edirlər. Çox mənalı ingilis dili sözləri və sinonimləri (oxşar mənalı sözlər) tələbələr üçün xüsusi çətinlik yaradır. İngilis dili lüğətini öyrənmək və istifadə etməkdə digər çətinliklərə sabit söz birləşmələri, fraza feli, idiomlar, atalar sözləri və lüğətin istifadəsində regional fərqlər də daxildir. İngilis dilli ölkələrdə ingilis dilinin istifadəsində orfoqrafiya, tələffüz, lüğət və qrammatika baxımından fərqlər vardır. İngilis dilinin istifadəsi tələbələr üçün rəsmi və qeyri-rəsmi də ola bilər. Rəsmi ingilis dili kütləvi informasiya vasitələrinin, təhsilin, biznesin, iqtisadiyyatın, ticarətin, texnologiyanın, elmin və s. dilidir. Qeyri-rəsmi ingilis dili danışmaq, qarşılıqlı və dialekt istifadəsini əhatə edir. Tələbələr üçün formal ingilis dili lüğətini mənimsənməkdənsə, qeyri-rəsmi öyrənmək daha çətin hesab edirlər.

İngilis dilinin sinonimli lüğətləri ümumi ingilis dili lüğətləri ilə birlikdə real həyat vəziyyətlərində öyrənənin ehtiyacları üçün intensiv, hərtərəfli və məntiqi mənimsənilməsində əla vasitədir. Müxtəlif mövzularda geniş müəllim ingilis dilini öyrənənlərin lüğət biliklərini genişləndirmək üçün başqa bir üsuldur. Dörd əsas dil bacarığından biri olan dinləmək bəlkə də ən mühümdür. Bunun səbəbi ən çox istifadə olunan bacarıqlardandır. Buna görə də, tələbələrə effektiv dinləmə bacarıqlarını öyrənmək və tətbiq etmək üçün kifayət qədər imkanların təmin edilməsi vacibdir. Bu, xüsusilə yeni başlayanlar üçün, lakin bütün səviyyələrdə öyrənənlər üçün hələ də vacib hesab edilir. Bu məqalə dinləmənin tədrisində düşünmək üçün bir

neçə ümumi prinsipi təqdim etməklə başlayır, daha sonra müvəffəqiyyətli başa düşmək üçün tələb olunan prosesləri və əlaqəli fəaliyyət növlərini araşdırır, təlimatda birləşmiş yanaşmanın əhəmiyyətini müzakirə edir və strategiyalara baxmaqla bitir. Öyrənənlər öz dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək və müxtəlif dinləmə tapşırıqlarını həll etmək üçün istifadə edə bilirlər. Şagirdlərimizin dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyi düşünərkən, başlamaq üçün ilk yer sinifdə onlarla necə danışdığınızı nəzərə almaqdır. Mümkün qədər təbii danışiq tərzinizi qorumağa çalışın, lakin xüsusilə aşağı səviyyəli tələbələr üçün tempi yavaşlatmağı, lüğətinizi sadələşdirməyi, daha qısa və sadə cümlələrdən istifadə etməyi və bir qədər çox və daha uzun fasilələrdən istifadə etməyi düşünək.

Bir az zəif tələbələr üçün ingilis dilində şifahi cavab tələb etməyən bir çox dinləmə oyunları və fəaliyyətlərdən istifadə edilə bilər. Şagirdlər sadəcə olaraq "Simon deyir..." oyunundakı təlimatlara fiziki olaraq cavab verə və ya şəkil və ya obyekt seçmək və ya qrafiki tamamlamağı tələb edən fəaliyyəti tamamlaya bilirlər.

Dinləmə fəaliyyətlərində tələbələrə dinləmək üçün əsaslı səbəb vermək vacibdir. Dinləmək üçün daha orijinal məqsəd yaratmaq aktiv dinləməni təşviq edir. Buna tələbələrin mövzunu dinləmədən əvvəl mətnin ümumi mövzusunu müzakirə etmələri və mətn vasitəsilə cavab verməyə ümid etdikləri sualların siyahısını yaratmaqla nail olmaq olar. Dinləmənin digər bacarıqlarla inteqrasiyası da daha aktiv və məqsədyönlü dinləməni təşviq etmək üçün faydalı bir yol ola bilər. Əgər tələbələr dinləməsi mətnindəki məzmunun sonrakı yazı tapşırıqında istifadə olunacağını bilirlərsə, tələbələrin aktiv dinləmədən istifadə etmək üçün çox ani və real motivasiyası olur. Şagirdlərə sinifdə qoyduğumuz dinləmə tapşırıqlarının çoxu onlardan mətnin ən kiçik detallarına diqqət etmələrini xahiş edilir. Bununla belə, bu dinləmə növü həmişə onların sinifdən kənarda yerinə yetirməli olduqları real həyatda dinləmə növünü əks etdirmir. Mühazirədə dəqiq qeydlər aparmaq üçün tələb olunan dinləmə növü gündəlik söhbətdə tələb olunandan çox fərqlidir. Buna görə də, tələbələrə müxtəlif vəziyyətlər və tapşırıqlar üçün fərqli dinləmə üslublarını tətbiq etmək imkanını vermək faydalı hesab edilir.

Oxumada olduğu kimi, aşağıdan-yuxarıya və yuxarıdan-aşağıya işləmə dinləyib-anlamada mühüm rol oynayır. Müəllimlərin anlama ilə bağlı olan sualları, proqnozlaşdırma və ya siyahıya alma kimi yuxarıdan aşağıya yönəlmiş fəaliyyətlərə üstünlük verməsi istəyi ola bilər. Bununla belə, tələbələrin tələffüz, qrammatika və lüğət kimi dil xüsusiyyətlərinə diqqət yetirməyə imkan verən aşağıdan yuxarıya yönəldilmiş fəaliyyətlər də xüsusi diqqət tələb edir. Aşağıdan yuxarıya olunan tətbiqin dəyəri ondan ibarətdir ki, o, tələbələrin leksik və tələffüz xüsusiyyətlərini tanımaqla mətni daha asan qavramasına kömək edir. Bu səbəbdən, aşağıdan yuxarı dinləmə fəaliyyətləri xüsusilə aşağı səviyyəli öyrənənlər üçün uyğundur, çünki bu, onların dil diapazonunu yaratmağa kömək edir. Ardıcıl olaraq aşağıdan yuxarı fəaliyyətləri işlədərək, tələbələr zaman keçdikcə mühitə daxil olma kimi qəbul edilən mesajları tez və dəqiqliklə qəbul edirlər.

Dinləmə dil öyrənənlər üçün xüsusi problem yarada bilər, çünki onun tələb etdiyi linqvistik və koqnitiv və oxu mətnindən fərqli olaraq, tələbələrin məzmunu nəzər salmaq və izləmək etmək rahatlığı yoxdur. Nəticə etibarilə, bir çox öyrənənlər, xüsusən də zəif olanlar, dinləməni prosesini ağır hesab edir və dinləmə tapşırıqlarına inamsız yanaşırlar. Buna görə də, tələbələrə dinləmə tapşırıqlarının öhdəsindən daha inamla gəlməkdə kömək etmək üçün səliqəli yanaşma tövsiyə olunur. İskele, tələbələri öyrənmə prosesində daha yaxşı başa düşməyə və daha çox müstəqilliyə doğru hərəkət etdirmək üçün nəzərdə tutulmuş müxtəlif tədris üsullarından istifadə təklif edir. Dinləmək üçün bu, kurs irəlilədikcə mətnlərin mürəkkəbliyini tədricən artırmazdan əvvəl tələbələri daha sadə dinləmə mətnləri ilə tanış etməkdən ibarət ola bilər. O, həmçinin müəllimin anlayışı və ya prosesi başa düşməyi təmin etmək üçün bir neçə yolla təsvir və ya təsvirini cəlb edə bilər. Tələbələr həmçinin ilk bir neçə dərstdə kursda qarşılaşacaqları dinləmə tapşırıqlarının növləri ilə tanış ola bilirlər. Müəllimlərin dərslərdə tez-tez istifadə etdiyi dinləmə tapşırığını həll etməzdən əvvəl əsas və

ya çətin lüğətə nəzər salmaqdır. İskele, həmçinin müəllimləri dinləmə fəaliyyətinin məqsədini aydınlaşdırmağa, sadə və asan yerinə yetirilən istiqamətləri təmin etməyə və öyrənənlərin əldə etmələri gözlənilən təlim məqsədlərindən xəbərdar olmasını təmin etməyə cəlb etməlidir. Şagirdlərə həm də cari dərsin əvvəlki dərslərdə öyrənilən bilik və bacarıqlar əsasında necə qurulduğunu başa düşməyə kömək edilməlidir. Hər bir dinləmə dərsi şagirdlərin tapşırığı yerinə yetirmək üçün lazımı səviyyədə hazırlaşdıqları dinləmə öncəsi mərhələdən başlamalıdır. Əksər hallarda bu mərhələ üçün söz ehtiyatının əvvəlcədən öyrədilməsi çox vacibdir. Bundan əlavə, tələbələr kimin danışdığı və dinləmənin kontekstinin nə olduğu ilə tanış olmalıdırlar. Mətnin akademik mühazirə olduğunu bilmək, onun müştəri ilə səyahət agenti arasında telefon danışığı olduğunu bilməklə müqayisədə tələbələrin şüurunda fərqli gözləntilər yaradacaq. İlk dinləmədən əvvəl tələbələrin yerinə yetirmələri üçün aydın bir tapşırıq qoyulur. Məsələn, akademik mühazirə dinləyirsinizsə, tələbələrdən əsas fikri təqdim edən hər hansı bir dili və ya bir nöqtəni göstərən nümunələri qeyd etmələrini xahiş edilir. Bu, tələbələrə əşidəcəkləri dil və məlumat haqqında düzgün proqnozlar verməyə kömək edir və onlara dinləmək üçün aydın məqsəd verir.

Sadəcə bir dəfə audio treki əvvəldən axıra kimi səsləndirmək tələbələrə yaxşı xidmət göstərməyə bilər. Daha yaxşı yanaşma dinləmək və diqqəti mətnin müəyyən hissələrinə və ya xüsusiyyətlərinə yönəltmək üçün çoxsaylı imkanlar təqdim etməkdir. İlk dinləmə kimi audionu əvvəldən oxutmaq və ümumi və əsas səviyyəli suallara diqqət yetirmək faydalı ola bilər. İkinci dinləmə zamanı suallar daha konkret təfərrüatlara diqqət yetirə bilər. Dərsin məqsədindən asılı olaraq, əsas sözlər və ya işarə dilinin istifadəsi kimi dil xüsusiyyətlərinə diqqəti cəlb etmək üçün xüsusi bölmələrə diqqət yetirilə bilər. Bir çox dinləmə fəaliyyəti tələbələrdən məndəki tarix və ya ad kimi xüsusi təfərrüatı başa düşdüklerini yoxlamağı xahiş edir. Bununla belə, bu, tələbələrin dinləmədən əldə edə biləcəklərinin çoxu məhəl qoymur. Şagirdləri kontekstə və ya natiqin emosiyalarına və motivasiyalarına diqqət yetirməyi tələb edən tapşırıqlara cəlb etmək daha dəyərli ola bilər. Məsələn, bir nümunə qeyd edək: "Professor global istiləşmənin ən ciddi təsirinin nə olduğunu söylədi" "Müəllim niyə "ciddi" sözünü vurğuladı. Kontekstlə əlaqəli suallar tələbələrə standart anlama suallarının imkan verdiyindən daha dərin məna qatlarını öyrənməyə imkan verir. Yüksək səviyyədə dinləmə bacarığı nümayiş etdirən ingilis dilini öyrənənlər istifadə etdikləri strategiyalarla fərqlənə bilərlər. Strategiyaları sadəcə olaraq dinləyicinin dinləmə tapşırığına yanaşması və idarə etməsi kimi düşünmək olar. Dinləmə strategiyalarını iki sadə kateqoriyaya bölmək olar: Birincisi məlumatların başa düşülməsini və yaddaşda saxlanması və bərpa edilməsi üçün əlaqəli girişin işlənməsini əhatə edən koqnitiv strategiyalardır. İkincisi, koqnitiv strategiyaların seçilməsi və tətbiqi ilə bağlı şüurlu və ya şüuraltı düşüncəni əhatə edən meta-idrak strategiyalarıdır. Buraya tapşırığın tələblərinin qiymətləndirilməsi, birinin tapşırığı nə dərəcədə effektiv yerinə yetirdiyinə nəzarət, tapşırıqdan sonrakı performansın özünü qiymətləndirməsi və strategiyadan istifadənin effektivliyini qiymətləndirmək üçün özünü sınaqda daxil ola bilər.

Müəllimlər sinifdə tələbələrə dinləmə üçün meta-idrak strategiyalarını tətbiq etmək və inkişaf etdirmək imkanı verə bilərlər. Bunlardan birincisi planlaşdırmaqdır. Bu, tələbələrin daha müstəqil öyrənən olmasına kömək etdiyi üçün vacibdir. Planlaşdırma tələbələri öyrənmə məqsədləri qoymağa və onlara çatmağın yollarını tapmağa təşviq edir. Bu məqsədlər iki geniş sahəyə - ümumi dinləmənin inkişafı və xüsusi dinləmə tapşırıqlarına diqqət yetirə bilər. Ümumi dinləmənin inkişafı məqsədləri mövzunun lüğət diapazonunu genişləndirmək və ya dinləmə mətnlərinin müxtəlif janrlarına artırmaq qədər sadə ola bilər. Xüsusi öyrənmə tapşırığının məqsədləri müzakirə, beyin fırtınası və ya dinləmə zamanı işarələrin dilinə diqqət yetirməklə mövzuya öncədən baxmaqdan ibarət ola bilər.

İkinci meta-idrak strategiyası, monitoring və ya formativ qiymətləndirmə üçün üçüncü müəllimlər tələbələrə onların öyrənmə inkişafını ölçmək imkanı verə bilər. Ümumi dinləmənin inkişafı baxımından, tələbələr müəyyən meyarlara, məsələn, səriştəlilik şkalalarının təsviri

və ya sillabus öyrənmə nəticələrinə qarşı öz irəliləyişləri haqqında düşünməyə təşviq edilə bilər. Tələbələrə həmçinin tərəqqinin ölçülməsi üçün şəxsi təlim məqsədləri təyin etməkdə kömək oluna bilər. Monitoring zamanı dinləmə tapşırığını yerinə yetirərkən tələbələr tərəfindən dinləyərkən onların başa düşülməsini yoxlamaq və ya mövzu lüğəti ilə tanış olmamaq kimi bir şey ola biləcək müəyyən anlama çətinliyinin mənbəyini müəyyən etməyə çalışmaq istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə. Yeni təlimin metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri. ARTPI-nin elmi əsərləri, 2006, səh 132.
2. Qloballaşma və Azərbaycanda təhsilin aktual problemləri". Beynəlxalq Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2004.
3. Məmmədşadə M. "İngilis dilinin tədrisində kommunikativ metod", Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası №4, Bakı, 2005.
4. Elley, Warwick. Conclusion: What have we Learned? International Journal of Educational Research 35, pp.237-246. 2001.
5. Krashen, Stephen. We acquire vocabulary and spelling by reading: Additional evidence for the input hypothesis. Modern Language Journal 73:4, pp.440-64. 1989.

Х.Э.Гусейнова

Развитие четырех навыков и использование словарного запаса при изучении английского языка

Резюме

В статье рассматривается развитие четырех навыков, чтения, письма, аудирования и разговорной речи, а также сложные вопросы, возникающие при обучении английскому языку. С какими трудностями чаще всего сталкиваются изучающие в английский язык. В статье также освещаются правила и преимущества использования словаря при обучении учащихся английскому языку. Использование словаря при обучении четырем навыкам может помочь вам развить те навыки.

Kh.E.Huseynova

Developing the four skills and using vocabulary in learning English

Summary

The article discusses the development of the four skills, the reading, writing, listening and speaking, as well as the complex issues that arise when teaching English languages. English learners which skills do most difficulties often in the learning. The article also highlights the rules and benefits of using a dictionary when learning English. Using a dictionary to teach the four skills can help you developing that skills.

Rəyçi: dos. A.X.İsayeva

Redaksiyaya daxil olub: 21.02.2022

Ə.T.HÜSEYNZADƏ

magistrant

e-mail: esmer.huseynzade@list.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

**BİOLOGİYADAN ŞAĞİRTLƏRİN BİLİK VƏ BACARIQLARININ
SUMMATİV QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ****Açar sözlər:** qiymətləndirmə, bilik, bacarıq, biologiya, diaqnostik, formativ, summativ, metod, vasitə**Ключевые слова:** оценивание, знания, умения, биология, диагностика, формативное, суммативное, метод, инструмент**Key words:** assessment, knowledge, skills, biology, diagnostic, formative, summative, method, tool

Təhsilin keyfiyyəti əldə olunan nəticələrin əvvəlcədən müəyyən olunmuş meyarlara (standartlara) nisbəti ilə müəyyən olunur. Təhsilin keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsində əsas göstərici nəticələndir və bu nəticələrin obyektiv qiymətləndirilməsi keyfiyyəti üzə çıxaran etibarlı mənbədir.

Təhsildə ənənəvi qiymətləndirmə yalnız nəzarət mexanizmi rolunu oynayaraq inzibati amirliyin tətbiqi ilə monitorinqə deyil, idarəetməyə xidmət etmişdir. Müasir dövrdə təhsil sisteminin monitorinqi tədrisin keyfiyyətinə nəzarəti təmin edən ən vacib mexanizmlərdəndir. Bu baxımdan yeni qiymətləndirmə sisteminin əsasında şagirdlərin təlim fəaliyyətlərinin ardıcıl, sistemli şəkildə qiymətləndirilməsi, nəticələrin təhlili və müvafiq qərarların qəbul edilməsi durur. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üç istiqamətdə: məktəbdaxili, milli və beynəlxalq aparılır. Bu istiqamətlərdən ən əhatəli və əhəmiyyətli məktəbdaxili qiymətləndirmədir (3, s. 6).

Məktəb daxilində məzmun standartlarının mənimsənilməsi istiqamətində 3 növ: diaqnostik, formativ və summativ qiymətləndirmədən istifadə olunur. Diaqnostik qiymətləndirmə ilkin səviyyənin müəyyən edilməsi məqsədilə təşkil olunur. Formativ qiymətləndirmə şagird nailiyyətlərinin izlənməsi (monitrinqi) məqsədini daşıyır. Summativ yekun qiymətləndirmə şagird nailiyyətlərinin ümumiləşdirilməsi məqsədilə aparılır.

Məktəbdaxili qiymətləndirmə aşağıdakı komponentləri əhatə edir:

- şagird nailiyyətlərinin və irəliləyişlərinin monitorinqi;
- şagird fəaliyyətinin təlim standartlarına uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi (kurikulum üzrə qiymətləndirmə);
- ümumtəhsilin pillələri üzrə yekun qiymətləndirmənin (buraxılış imtahanlarının) aparılması (1, s. 45).

Şagird nailiyyətləri və irəliləyişlərinin monitorinqi formativ qiymətləndirmə məqsədləri üçün məktəb səviyyəsində müəllimlər və məktəb rəhbərləri tərəfindən aşağıdakı mərhələlərlə həyata keçirilir:

- formativlər, bəhslər və bölmələr üzrə yekun (kiçik summativ) qiymətləndirmə təşkil edir;
- mövcud qiymətləndirmə normalarını və şifahi sorğular əsasında aparılan cari qiymətləndirmə qaydalarını təkmilləşdirmək məqsədi ilə həyata keçirilir;
- şagirdin ayrı-ayrı mövzu və bəhslərin mənimsənilməsi ilə bağlı fəaliyyəti barədə məlumat toplamaq məqsədi ilə müəllim tərəfindən müntəzəm, davamlı olaraq müşahidə və monitorinqlər vasitəsilə aparılır;
- mövzular və fəaliyyət tapşırıqları üzrə əvvəlcədən hazırlanmış qiymətləndirmə sxemlərindən və digər diskriptiv (təsviri) qiymətləndirmə üsullarından istifadə olunmaqla şagirdin fəaliyyətini təsvir edir;

–hər altı həftədən gec olmayaraq tədris olunan mövzular üzrə müəllim tərəfindən hazırlanmış testlər və standartlaşdırılmış prosedurlar vasitəsilə şagird nailiyyətlərinin kiçik summativ (bəhslər üzrə yekun) qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur;

Kiçik summativ qiymətləndirmə (KSQ) bəhs və bölmələrin sonunda altı həftədən gec olmayaraq müəllim tərəfindən aparılır. KSQ keçirildiyi gün dərstdə iştirak etməyən şagirdin sinif jurnalında adının qarşısındakı xana diaqonalla iki hissəyə ayrılır. Surətdə “q” yazılır, məxrəci boş qalır. Müəllim həmin şagirdlə növbəti 2 həftə ərzində KSQ aparır və nəticəni məxrəcdə qeyd edir.

Böyük summativ qiymətləndirmə (BSQ) yarımilin sonunda məktəb rəhbərliyinin iştirakı ilə fənni tədris edən müəllim tərəfindən keçirilir.

KSQ üçün materialların hazırlanmasına ciddi yanaşılır. KSQ vasitələri (test və yaxud digər nəzəri suallar) fənni tədris edən müəllim tərəfindən hazırlanır.

BSQ vasitələri isə (test və yaxud digər nəzəri suallar) məktəb rəhbərliyinin təşkil etdiyi xüsusi komissiya tərəfindən hazırlanır. Bu materiillardan dərs ili ərzində bir dəfə istifadə olunur. Növbəti dərs ilində istifadə etmək məqsədi ilə məktəb test bankına daxil edilir.

Qiymətləndirmənin üsul və vasitələrinə prosesin həyata keçirilmə üsulları daxil edilir. Qiymətləndirmə vasitəsi bu prosesdə istifadə olunan alət hesab olunur.

Əgər qiymətləndirmə üsulu yoxlama yazı işi müəyyənləşdirilibsə, istifadə olunan alətimla, inşa, məsələ və misal həlli qiymətləndirmə vasitəsi olur. Qiymətləndirmənin məqsədindən asılı olaraq üsul və vasitələr fərqlənir.

Cədvəldə summativ qiymətləndirmədə istifadə olunan üsul, vasitə və fəaliyyət növləri qarşılaşdırılır.

Summativ qiymətləndirmə zamanı istifadə olunan üsul və vasitələr

Üsullar	Vasitələr	Fəaliyyət növləri
Yoxlama yazı işləri	Yoxlama yazı işləri üzrə qeydiyyat vərəqi	Tapşırıqların yerinə yetirilməsi
Layihə	Şagirdlərin təqdimatı və müəllim tərəfindən müəyyən edilmiş meyar cədvəli	Layihəni meyarlar əsasında qiymətləndirilməsi
Şifahi sorğu	Şifahi sorğu üzrə qeydiyyat vərəqi	Mövzunun şərhı
Test	Test tapşırıqları	Test suallarının cavablandırılması
Tapşırıq vermə	Tapşırıq, çalışma və laboratoriya işləri	Praktik tapşırıqların yerinə yetirilməsi
Yaradıcılıq və əl işləri	Fənlərə müvafiq olaraq rəsmlər, hazırlanan məmulatlar və digər əl işləri	Təsvir etmə, yapma, şeirin qoşulması, essenin yazılması, məsələ qurmaq

Summativ qiymətləndirmənin nəticələri aşağıdakı kimi hesablanır. Summativ qiymətləndirmə tapşırıqları asan, orta və çətin olmaqla 3 səviyyə üzrə hazırlanır. Qiymətlər düzgün cavabların sayına uyğun müəyyən edilir. Summativ qiymətləndirmənin nəticələri 5 ballıq qiymət şkalası (1, 2, 3, 4, 5) əsasında rəqəmlə ifadə olunur və sinif jurnalında qeyd edilir. Summativ qiymətləndirmə nəticələri suallara verilən balların sayı ilə hesablanır. Sualların ümumi sayının:

- 10%-ə qədər düzgün cavab “1”;
- 10% daxil olmaqla 20%-ə qədər düzgün cavab “2”;
- 20% daxil olmaqla 50%-ə qədər düzgün cavab “3”;
- 50% daxil olmaqla 80%-ə qədər düzgün cavab “4”;
- 80% daxil olmaqla 100%-ə qədər düzgün cavab “5” qiymətlə qiymətləndirilir (3, s. 64).

Qiymətləndirmədə əsas mərhələ summativ qiymətləndirmə olduğundan müəllim buna ciddi hazırlaşmalı olur. Bəhs və ya tədris vahidi üçün summativ qiymətləndirmə üçün təxminən on sual və tapşırıq hazırlayır. Onların hazırlanmasında tədris vahidinin mövzularının tam əhatə olunmasını nəzərə alır. Qiymətləndirmədə düzgün cavaba bir bal olmaqla ümumi

bal kimi 10 bal müəyyən edilir. Məsələn, 7-ci sinif dərslərindəki (5, s. 119) xordalı heyvanlara aid KSQ sual və tapşırıqlarını aşağıdakı kimi hazırlamaq olar:

1. Onurğasızlarla onurğalı heyvanların fərqlərini Venn diaqramı üzrə işləyin.

2. Xordalılar üçün ümumi olan əlamətlər hansılardır?

–Hamısında xorda vardır.

–Mərkəzi sinir sistemi dairə təşkil edir.

–Qəlsəmə ömür boyu qalır.

–Suda yaşayanlarda qəlsəmə ömür boyu qalır.

– Qida borusunun ön hissəsində udlaq yerləşir.

– Mərkəzi sinir sistemi boruşəkillidir.

– Onurğalılarda xorda yalnız rüşeym mərhələsində olur.

–Həzm borusu xordanın altında yerləşir.

3. Açar sözlərdən istifadə edərək neştərcənin əsas əlamətlərini qeyd edin.

Neştərcədə _____ ox skelet olmaqla ömrü boyu qalır.

Tənəffüsü _____ suyun oksigeni ilə gedir.

Qan-damar sistemi _____ və _____ qan damarlarından ibarətdir.

Açar sözlər: qarın, bel, xorda, qəlsəmələrlə

4. Minoqa üçün səhv olan əlamət hansıdır?

Yarımparazit həyat keçirir; Bel hissədə 2 ədəd üzgəc olur; Çənələri yoxdur; Cüt üzgəcləri var; Hermofroditdirlər.

5. Balıqların mərkəzi sinir sisteminə və baş beyinə aid olanları seçin və qarşısında qeyd edin.

Mərkəzi sinir sistemi:

Baş beyin hissələri:

Açar sözlər: aralıq beyin, baş beyin, beyincik, orta beyin, onurğa beyin, ön beyin, uzunsov beyin, beyincik, sinirlər, sinir düyünləri.

6. Balıqların əsas əlamətlərinə hansılar aiddir?

A) Yan xətt, üzgəclər, qəlsəmələr, ikikameralı ürək.

B) Bədən sivri, baş beyin, sinirlər, ətrafları

C) Yan xətt, onurğa sütunu, baş, gövdə

D) Pulcuqlar, ağciyərlər, üzgəclər, onurğa beyni

E) Qəlsəmələr, sinirlər, ətraflar, dördkameralı ürək.

7. “Balıqlar” sxemini aşağıdakı sözlərdən istifadə edərək hazırlayın.

Qıgırdaqlı, sümüklü, pəncəüzgəcli, xanı balığı, latimeriya, naxa, akula, skat, bütövbaşlılar, nəmə, kiləkə, cökə, uzunburun, çəki, qızılxallı, çapaq, həşəm, şəmayı, kütüm, külmə, karp.

8. Balıqlarla suda-quruda yaşayanların oxşar əlamətlərini Venn diaqramında müəyyən edin.

9. Qurbanın tam çevrilmə ilə inkişafını həşəratların tam çevrilmə ilə inkişafı ilə müqayisə edin.

10. Suda-quruda yaşayanların əlamətlərinə hansılar aiddir?

A) Dəri və ağciyər tənəffüsü, 3 kameralı ürək, 2 qan dövrəni, çoxalma suda gedir.

B) Suda və quruda yaşayır, tənəffüs qəlsəmələrlə, 2 kameralı ürək, selikli dəri

C) Dəri tənəffüsü, ətrafların olması, yumurta ilə çoxalma, hermofrodit

D) Qəlsəmələr, suda yaşama, ayrıcinslilik, ətrafların olması

E) Yan xətt, üzgəclər, 2 qan dövrəni, 2 kameralı ürək.

Summativ qiymətləndirmənin belə müasir tələblərə cavab verən sual və tapşırıqlarla hazırlanması şagirdlərin fəallığını artırır, onlarda qiymətlərin obyektiv və ədalətli olmasına inam yaradır. Eyni zamanda şagirdlərin təlim keyfiyyətini yüksəldir, mənimsəməni asanlaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəbləri üçün biologiya fənn kurikulumu, Bakı, 2007, 72 s.
2. İsmixanov M. Pedaqogikanın əsasları. Bakı, BDU, 2011, 242 s.
3. Hacıyeva H.M. və b. Biologiyanın tədrisində yeni qiymətləndirmə sisteminin tətbiqi. Bakı, 2022, 152 s.
4. Hacıyeva H.M., Abdullayeva T.Q., Hacıbəyova E.Ə. Ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın fəal təlim metodları ilə tədrisi metodikası. Bakı, 2014, 212 s.
5. Seyidli Y., Əhmədbəyli X., Əliyeva N. Biologiya. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün dərslik. Bakı, 2012, 144 s.
6. Təlim prosesində yeni texnologiyalar. Prof. Y.Ş. Kərimovun redaktəsi ilə. Bakı, 2011, 248 s.
7. Колеченко А.К. Энциклопедия педагогических технологий. СПб, 2001, 393 s.
8. İnternet resursları.

A.Т.Гусейнзаде

Суммативное оценивание знаний и умений учащихся по биологии

Резюме

В статье рассматривается проблема оценивания достижений учащихся общеобразовательной школы. Объяснены организация суммативного оценивания, являющегося одним из основных этапов и видов внутришкольного оценивания, и правильность подсчета итоговых оценок. Новая система оценивания сравнивается с традиционной оценкой. Новая система оценивания отражает применение суммативного оценивания в преподавании биологии.

Одним из положительных моментов статьи является то, что автор приводит пример вопросов и заданий суммативного оценивания, дает свои советы учителям.

A.T.Huseynzadeh

Summative assessment of students' knowledge and skills in biology

Summary

The article examines the problem of assessing student achievement in secondary schools. The organization of summative assessment, which is one of the main stages and types of in-school assessment, and the correct calculation of final grades are explained. The new assessment system is compared with the traditional assessment. The new assessment system reflects the application of summative assessment in the teaching of biology.

One of the positive aspects of the article is that the author gives an example of the questions and tasks of summative assessment, gives his advice to teachers.

Rəyçi: ped.f.d., dos. H.M.Hacıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 14.02.2022

T.B.İBRAHİMOVA

magistrant

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASININ PEDAQOJİ VALEOLOGİYA İLƏ ƏLAQƏLİ TƏDRİSİ

Açar sözlər: valeologiya, biologiya, metod, təlim, fənlərarası integrasiya, qan xəstəlikləri, hemofiliya, QİÇS

Ключевые слова: валеология, биология, метод, обучение, междисциплинарная интеграция, болезни крови, гемофилия, СПИД.

Key words: valeology, biology, method, training, interdisciplinary integration, blood diseases, hemophilia, AIDS

Pedaqoji valeologiya təhsilənlərinin sağlamlığı sahəsində bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasının imkan və yollarından bəhs edir. Bu gün təhsilimiz gənc nəslin səhhətinin mövcud vəziyyətinə uyğun olaraq təhsilənlərin sağlamlığının təmin olunmasına, qorunmasına və onlarda sağlam həyat tərzini mədəniyyətinin formalaşdırılmasına xidmət etməlidir. Təhsilənlərin əksəriyyətinin təhsilənlərin sağlamlıq vəziyyətinin elementar diaqnostikası, sağlamlığı məhdud olan uşaqlarla təlim-tərbiyə işinin təşkili sahəsində xüsusi bilik və bacarıqlarının olmaması təhsilin inkişafına mənfi təsir göstərir.

Müəllim kadrlarının hazırlanmasında pedaqogika və ayrı-ayrı fənlərin tədrisi metodikalarının xüsusi yeri vardır. Bu baxımdan biologiyanın tədrisi metodikasının digər metodikalarla əlaqəli tədrisi mühüm əhəmiyyət daşıyır (5, s. 30).

Biologiyanın tədrisi metodikası ilə valeoloji biliklərin fənlərarası integrasiyasının reallaşdırılması hər şeydən əvvəl təlim materiallarının necə seçilməsində özünü göstərir. Bu isə təlimin təşkil formalarının, metod və vasitələrinin düzgün seçilməsini tələb edir. Öyrənlərin fəaliyyətində metodiki biliklərin valeoloji problemlərlə integrasiyasının reallaşdırılma imkanları genişdir. Həmin imkanlar əsasında fənlər arasında əlaqə yaradıldıqda material daha asan mənimsənilir və təhsilənlərin fəaliyyətində sərbəst tətbiqi mümkün olur.

Təlim öyrədən və öyrəninin fəaliyyətindən ibarət vahid bir proses olduğundan bu prosesdə müəllimin fasilitator rolu olduqca önəmlidir. Biologiyadan metodik biliklərin tədrisi prosesində valeologiya ilə fənlərarası integrasiyanın reallaşdırılması iki əsas əlaqə forması üzrə məntiqi və metodiki təşkil edilir.

Tələbə və magistrantların fəaliyyətində əldə etdikləri metodiki bacarıqlar valeoloji biliklərin fənlərarası integrasiyasının reallaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Ona görə də biologiya, metodik və valeoloji biliklər sintez edilərək təhsilənlərə çatdırılır. Onların bu integrativ bilik və bacarıqları mənimsəyib sərbəst tətbiq etmələrinə şərait yaradılır (6, s. 20).

Təhsil müəssisələrində təhsilənlər və təhsilənlər müəllim peşəsi üçün zəruri bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması hər bir ixtisasın dövlət standartının məcburi minimum tələblərindən biridir. Onların lazımi bacarıq və vərdişlərə yiyələnmələrinin əsas vasitələrindən biri tədris olunan biologiyanın tədrisi metodikasının valeologiya fənni ilə integrasiyada tədris edilməsidir. Bu problemə diqqətin artırılması həm ümumi təhsil, orta ixtisas və həm də ali məktəblərdə tədrisin təkmilləşdirilməsinin başlıca istiqamətlərindən biri kimi baxılmalıdır.

Biologiyanın tədrisi metodikasının valeologiya fənni ilə integrasiyası təhsilənlərin sağlamlığında olduqca əhəmiyyətlidir. Bu əlaqələr təlimin öyrədici, inkişafedici və tərbiyəedici məqsədlərinə nail olmaqda müəllimə yaxından kömək edir. Tədrisdə fənlərarası integrasiya tələbələrə valeoloji biliklərə dair elmi dünyagörüşünü formalaşdırır, onun inkişafına

müsbət təsir göstərir, məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirir, elmdə formalizmi aradan qaldırır, biliyin möhkəmliyini təmin edir (4, s. 131).

Biologiyanın tədrisi metodikası fənnini tədris edən müəllimin vəzifəsi tələbələrə tədrisdə idraki vasitələrlə silahlandırmaqdan, bu əlaqələrə yiyələnməyin növlərini öyrətməkdən ibarətdir. Bütün bu bilik və bacarıqların əsası ali məktəbdə, hər bir müəllimin tələbə, magistrant olduğu dövrdə qoyulmalıdır. Tədris elə qurulmalıdır ki, təhsilənlərdə sağlam həyat tərzinə dair müvafiq bacarıq və vərdişlər sistemi formalaşdırılsın.

Biologiyanın tədrisi metodikası fənninin təlimində tələbələrdə iki istiqamətdə bacarıq və vərdişlər formalaşdırılır. Birincisi fənnin daxili bazası hesabına formalaşan xüsusi metodik bacarıq və vərdişlər, ikincisi isə bir neçə fənnin bazası hesabına formalaşan tibbi, ekoloji, pedaqoji ümumi bacarıq və vərdişlərdir. Metodik biliklərin tədrisi prosesində formalaşan ümumi bacarıq və vərdişlərə ümumməntiqi, tədris axtarış-informasiya, təşkilati-idraki bacarıq vərdişləri aid edilir. Xüsusi bacarıq və vərdişlər isə fənnin daxili məzmunu əsasında formalaşır, digər fənlərə də ötürülür (2, s. 111).

Biologiyadan valeoloji biliklərin verilməsi imkanına malik mövzulardan biri 8-ci sinifdə keçilən “Qan xəstəlikləri və qanla yoluxan xəstəliklər”dir (7, s. 71). Mövzunun tədrisində şagirdlər sağlam həyat tərzinə əməl olunmasının əhəmiyyətini öyrənir. İnsanı ömür boyu narahat edən xəstəliklərin səbəbləri, əlamətləri, müalicəsi və profilaktikası ilə tanış olurlar. Həmin xəstəliklərdən qorunma qaydalarını öyrənir və onları davranışlarında nümayiş etdirirlər. Mövzunun aşağıdakı planla tədrisi şagirdlərdə valeoloji bilik və bacarıqların formalaşdırılmasını təmin edir. Mövzunun tədrisində alt standart: 3.2.1. Sağlamlığın qorunması qaydalarını izah edir.

Mövzunun tədrisində məqsəd qan xəstəlikləri və qanla yoluxan xəstəliklərdən qorunma qaydalarının izah edilməsidir.

Dərsin birinci mərhələsi olan motivasiyada müəllim lövhədə qan xəstəliklərinin adlarını yazır, bu barədə şagirdlərin fikirlərini öyrənir.

Tədqiqat sualı olaraq “Qanla yoluxan və qan xəstəliklərindən qorunma qaydalarını necə izah etmək olar?” kimi müəyyən edilir.

Lövhədə BİBÖ cədvəli çəkilir. Şagirdlər cədvəlin birinci və ikinci sütununu doldururlar. Bilirəm sütununda qan xəstəlikləri, qanla yoluxan infeksiya xəstəlikləri haqqında bildiklərini qeyd edirlər. İkinci sütunda bu haqda nəyi bilmək istədiklərini göstərir.

BİBÖ cədvəli

Bilirəm	İstəyirəm biləm	Öyrəndim
Anemiya qan azlığı xəstəliyidir. Hemofilya xəstələrində qan laxtalanmır, QİÇS xəstəliyi təhlükəlidir, keçici xəstəlikdir. Talasemiya zamanı xəstələrə çoxlu qan köçürmək lazımdır.	Bu xəstəliklər nə üçün qan və qanla yoluxan xəstəliklər adlandırılır? Bu xəstəliklər necə keçir və hansı yollarla müalicə olunur.	

Müəllim tədqiqatın aparılması mərhələsində şagirdlərin bildikləri və bilmək istədikləri məsələlərin tədqiqatını təşkil edir. Şagirdləri qruplara ayırır və onlara iş vərəqləri üzrə tapşırıqlar paylayır. Hər qrupa tədqiqat üçün müvafiq mənbə, material verilir.

İş vərəqi 1. Verilən mənbə əsasında anemiya və leykoz xəstəliklərini izah edin.

İş vərəqi 2. Verilmiş mənbədən istifadə edərək talassemiya xəstəliyindən qorunma yollarını sxemləşdirin.

İş vərəqi 3. Verilmiş mənbədən istifadə edərək QİÇS xəstəliyindən qorunma yollarını ümumiləşdirin.

İş vərəqi 4. Verilmiş materialı oxuyun, hepatit xəstəliklərindən qorunma qaydalarını izah edin.

İş vərəqi 5. Hemofiliya xəstəliyindən qorunma qaydalarını verilmiş mənbə əsasında ardıcıl qeyd edin.

Məlumat mübadiləsi mərhələsində hər qrup müvafiq qan və qanla keçən xəstəliklər və onlardan qorunma yollarına dair tədqiqatlarının nəticələrini təqdim edir. Şagirdlər yazdıqları məlumatları lövhə qarşısında təqdim edərək məlumat mübadiləsi aparırlar. Sonra məlumatların müzakirəsinə keçirlər. Məlumat müzakirəsində dərs müddətində adıçəkilən xəstəliklərin yaranma səbəbləri, müalicəsi, qorunma yolları haqqında müzakirə açılır, şagirdlərə suallar verilir:

1. Adıçəkilən xəstəliklər nə üçün qan xəstəlikləri adlanır?
2. QİÇS, hepatit nə üçün qanla keçən xəstəliklər sayılır?
3. Anemiyadan necə qorunmaq olar?
4. Hepatit və QİÇS xəstəliyindən qorunma qaydaları hansılardır?
5. Leykoz və talassemiya xəstəliklərindən necə qorunmaq olar?
6. Anemiyanın səbəblərini və aradan qaldırılması yollarını izah edin.

Ümumiləşdirmə və nəticə mərhələsində BİBÖ cədvəli tamamlanır və hər hansı bir xəstəliyin və ondan qorunma yollarının qısa izahı üçüncü sütuna yazılır.

Bilirəm	İstəyirəm bilim	Öyrəndim
Anemiya qan azlığı xəstəliyidir. Hemofilya xəstələrində qan laxtalanmır, QİÇS xəstəliyi təhlükəlidir, keçici xəstəlikdir. Talassemiya zamanı xəstələrə çoxlu qan köçürmək lazım gəlir.	Bu xəstəliklər nə üçün qan və qanla yoluxan xəstəliklər adlandırılır? Bu xəstəliklər necə keçir və hansı yollarla müalicə olunur.	Qan xəstəliklərinə anemiya, hemofiliya, talassemiya aiddir. Onlardan qorunmaq üçün ailə qurarkən sağlamlıq arayışı almaq lazımdır. QİÇS, hepatit qanla yoluxur. Bu xəstəliklərdən qorunmaq üçün gigiyenik qaydalara əməl olunmalıdır. Qanla bağlı ləvazimatların dezinfeksiya olunmasına diqqət edilməlidir.

Yaradıcı tətbiqetmə mərhələsində şagirdlər qan və qanla yoluxan xəstəliklərdən qorunma qaydalarını, onların baş vermə səbəblərini, müalicə və profilaktikasını sxemlə ümumiləşdirirlər.

Qan xəstəlikləri və qanla yoluxan xəstəliklərdən qorunma qaydalarını izahetmə meyarının səviyyələri əsasında şagirdlərin bilikləri qiymətləndirilir.

Biologiyanın tədrisində valeoloji biliklərin inteqrasiya yolu ilə verilməsi şagirdlərin sağlamlıqlarının qorunması ilə bağlı bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirir. Mövzu şagirdlərin həyat şəraiti ilə əlaqələndirildiyindən asan başa düşülür, təlimin keyfiyyəti yüksəlir, uzun müddət hafizədə qalır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Q.H. Ali məktəb tələbələrinin valeoloji tərbiyəsi. Ümumi pedaqogika, pedaqogikanın və təhsilin tarixi ixtisasında pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2016, 23 s.

2. Cəfərov H.A. Ümumi və pedoqoji valeologiyanın bəzi aspektləri "Psixologiya" jurnalı. 2004, s.99-116.
3. Cəfərov H.A. Gənclərin valeoloji tərbiyəsinin problemləri. Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının I Respublika elmi-praktik konfransı. Bakı-2015, s.64-65.
4. Hacıyeva H., İsmayılova Z. Ətraf mühit amillərinin sağlamlığa təsiri. Bakı, 2020, 137 s.
5. Sultanov R. L. Valeoloji tərbiyənin insan sağlamlığında mühafizə edilməsinin elmi, nəzəri və pedaqoji əsasları üzrə işin təşkili yolları. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun elmi əsərləri, Naxçıvan, 2021, №2 33-37
6. Sultanov R. L. Valeologiyanın digər elmlərlə əlaqəsi və onun tədrisində fənlərarası və fəndaxili inteqrasiyadan istifadə imkanları. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun elmi xəbərləri, Naxçıvan 2021, №2 15-19
7. Məmmədova N. və b. Biologiya 8. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün dərslik. Bakı, 2019, 174 s.
8. Smirnov N.K. Valeologiya. M., 2005.
9. Колбанов В.В., Зайцев Г.К. Валеология в школе. СПб, 1992, 52 с.

Т.Б.Ибрагимова

**Преподавание биологии, методы обучения, связанные
с педагогической валеологией**

Резюме

В статье рассматривается проблема привития студентам и учащимся валеологических знаний и умений, связанных с биологией. Выясняются возможности соединения биологии и методов ее преподавания с валеологическими знаниями. Обоснована важность привития валеологических знаний и умений в преподавании предметов учащимся. Выявляются возможности решения проблемы, обобщаются эффективные способы применения на примере урока.

Показано, что сочетание учебных предметов, в том числе биологии, с валеологическими знаниями и умениями повышает качество обучения, положительно влияет на здоровый образ жизни студентов.

T.B.Ibrahimova

Teaching of biology teaching methods related to pedagogical valeology

Summary

The article examines the problem of inculcating valeological knowledge and skills related to biology with students and pupils. The possibilities of connecting biology and its teaching methods with valeological knowledge are clarified. The importance of inculcating valeological knowledge and skills in the teaching of subjects to students is substantiated. Opportunities to solve the problem are identified, effective ways of application are summarized with a lesson example.

It is shown that the combination of teaching subjects, including biology, with valeological knowledge and skills improves the quality of education, has a positive impact on the healthy lifestyle of students.

Rəyçi: ped.f.d., dos. H.M.Hacıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 14.02.2022

G.F.KƏRİMOVA

müəllim

e-mail: kerimovagulnar85@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Şəki filialı)

(Şəki şəh., M.Ə.Rəsulzadə küç., 305)

AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQ XALQLARININ NAĞILLARINDA TƏRBIYƏ ANLAYIŞININ MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ

*Açar sözlər: nağıl, dastan, tənqidi təfəkkür, müqayisə, ümumiləşdirmə, nəticə**Ключевые слова: сказка, эпос, критика, сравнение, обобщение, результат**Key words: tale, epos, critical thinking, comparison, generalization, result*

1. Giriş

Tərbiyənin məzmununun mühüm elementlərindən biri insanın öz həyatını təyin etmə mədəniyyətidir. Bu, insanı öz həyatını və şəxsi xoşbəxtliyini subyekt kimi xarakterizə edir. İnsanın özünü vətəndaş, peşə sahibi və əxlaqlı adam kimi dərk etməsi harmoniya halında baş verməlidir.

Son illərdə tarixi, ədəbi, siyasi informasiyaların məzmunundakı zidiyyətlərin kəskinləşməsi gənclərin dünyabaxışında bir qədər anlaşılmazlıqlar yaradır. Söz ilə əməl arasındakı zidiyyətlər tərbiyə işində bir çox çətinliklərin və nöqsanların yaranmasına səbəb olur.

Tərbiyə işinin mərkəzində proqramlar, tədbirlər, forma və metodlar deyil, hər şeydən əvvəl uşaq, yetişmə, gənc durmalıdır. Onların fərdiyyətini, maraqlarını, özünəməxsus xarakterlərini, şəxsi ləyaqət hisslərinin inkişaf etdirmək lazımdır. Düzgün təşkil olunmuş tərbiyə insanı ləyaqətli vətəndaş, yaxşı işçi, ailə başçısı olmağa hazırlamalıdır.

Tərbiyə insanı ictimai və fəal həyata hazırlamalıdır. Tərbiyə dövlət quruluşunun müdafiəsinə, onun təsisatlarının, hakimiyyət orqanlarının möhkəmləndirilməsinə, vətəndaşlıq və sosial keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına istiqamətləndirilir.

Tərbiyə prosesini elə qurmaq lazımdır ki, uşaqlar özlərinin əməyinin insanlara, cəmiyyətə gərəkli olduğunu hiss etsinlər, əmək onlara məmnunluq gətirir.

Tərbiyə gənc nəslin həyata məqsədyönlü hazırlığı və inkişaf etdirilməsidir. Azərbaycan pedaqoji fikir tarixinin görkəmli nümayəndəsi Marağalı Əhvədi tərbiyə etmənin əsas yolunu elm və təhsildə görürdü. O fikirləşirdi ki, insan uşaqlıqda necə tərbiyə olsun ki, cəmiyyət üçün faydalı şəxsiyyətə çevrilsin [1.19]. Böyük pedaqog uşağın yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik olması üçün onun zərərli təsirdən qorunmasını və müsbət nümunələr əsasında tərbiyə olunmasını vacib hesab edirdi.

Əhvədi özünün məşhur “Dəhnamə” və “Caim-Cəm” əsərlərində elmə, tərbiyəvi, fiziki və mənəvi kamilliyə yüksək qiymət verərək deyirdi ki, insan yoxsul da, dilənçi də olsa, əgər o “zina”dan yaranmayıbsa, ona təhsil verib, tərbiyələndirmək olar.

Xalqımız aqlı, zəkani var-dövlətdən, maldan, puldan çox üstün tutmuş və hər bir hərəkətində ağıla istinad etməyi məsləhət görmüşdür.

“İbrətli hekayələr” övlad-valideyn münasibətləri uşaqların tərbiyəsində mühüm yer tutur. Ata-anaya hörmət və ehtiram, onların öyüd-nəsihətlərinə qulaq asmaq, ağıllı olmaq həmin hekayələrin əsas pedaqoji ideyasını təşkil edir. Uşaqlara ağıllı olmaq üçün ata-analarının öyüd-nəsihətlərinə diqqətlə qulaq asmaq tövsiyə olunur. Çünki “ağıllı oğul atasını sevindirər, ağılsız oğul isə anasını da saymaz”.

2. Azərbaycan və Şərq xalqlarının mədəniyyətində tərbiyə dəyərləri

Tərbiyə mövzusu çox sahəlidir. Müxtəlif xalqların mədəniyyətində, folklorunda, dastanlarında, nağıllarında tərbiyə mövzusunə geniş yer verilir. Hər bir xalqın özünəməxsus adət - ənənələri, milli mentolitəti, dəyərləri olduğu kimi onun milli ruhda tərbiyəsi də onun milli koloritinə əsaslanır.

Ta qədim zamanlardan müasir dövrümüzdə qədər tərbiyə müəyyən təcrübə əsasında qazanılmış və inkişaf etdirilmişdir.

Azərbaycan xalqı ilə yanaşı digər şərq xalqlarının ədəbiyyat folklorunda da tərbiyə mövzusunə geniş yer verilmişdi. Azərbaycan nağıllarında xalq qəhrəmanlarının vətənpərvərlik duyğularını, tərbiyəvi xüsusiyyətlərini, milli dəyərlərini, ailə münasibətlərinin göstərilməsi şagirdlərin tərbiyəvi cəhətdən maarifləndirilməsində böyük rol oynayır. Bu cəhətlər Şərq nağıllarında da öz əksini tapır.

Qədim sivilizasiyalar bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə mövcud olsa da, böyüyən nəslin təlim-tərbiyəsi sahəsində ümumi cəhətlərə malik idilər.

Qədim Şərq dövlətlərində tərbiyə və məktəb konkret tarixi, mədəni, mənəvi, ideoloji dəyərlərin təkamül qanunauyğunluğu ilə inkişaf edirdi. İnsan sərt ictimai normalar və vəzifələr çərçivəsində formalaşırdı. İnsan fərdiyyəti ideyası son dərəcə zəif inkişaf etmişdi.

Qədim Şərq sivilizasiyasında təlim və tərbiyənin əsas mərkəzi ailə və kilsə idi. Ailə cəmiyyəti oxumağı və yazmağı bacaran, dövlət qanunlarına bələd olan adamlarla kifayət qədər təmin edə bilmədiyindən, məmurların hazırlığı məqsədilə hakimiyyət və din xadimləri xüsusi tip təlim-tərbiyə müəssisələri yaratdılar. Tərbiyə tədricən mütəşəkkil xarakter daşımağa başladı. Şərqin mədəniyyət beşiyi olması şübhəsizdir. Elə bu səbəbdəndir ki, R.Vinter haqlı olaraq yazır: “Şübhəsiz ki, Şərq, yəni bütün Ön Asiya, uzun müddət orijinal sayılmış, Avropa isə onun üzünü köçürmüş şagirdidir. Qədim Avropanın üzə daş dövrünün ta qədim çağlarından Şərqlə tərəf yönəlmişdi. Işıq, var-dövlət, təbiətlə mübarizə aparmaq üçün vəsait və avadanlıqlar, iş üsulları və alətlər, təsəvvürlər və etiqadlar oradan gəlir. Demək olar ki, Avropa mədəniyyətinin hər bir yüksələn pilləsi Şərqdəki böyük ixtiranın izi idi” [3.69].

Şumerlər ailə tərbiyəsinə yüksək qiymət verir, ailə və övladın qədrini bilirdilər: “Arvad kişinin gələcəyidir, oğul-kişi üçün sığınacaq yeridir, qız-kişi üçün nəcət yeridir”. Qarşılıqlı nığahın məhəbbət əsasında qurulmasını gələcək xoşbəxtliyin əsas şərti hesab edirdilər. Qarşılıqlı istək olmayan nığah haqda deyirdilər: “Gəlinin ürəyi fərəhlə doludur, bəyin ürəyi qəm-qüssə ilə”. Nığahda xeyir güdən qızlar haqqında belə zərb-məsəl vardı: “Qız deyir: Mən məhəbbətimi kimə bəxş edirəm? Bəlkə hər şeyi bol olana, kifayət qədər varlı olana?”. Şumerlər qohumluğu, dostluq və yoldaşlığı yüksək qiymətləndirirdilər: “Dostluq bir gün çəkər, qohumluq ədəbi davam edər”. Şumerlər vətən torpağını qorumağı müqəddəs sayırdılar: “Əgər ölkə pis silahlanıbsa, düşmən həmişə şəhər darvazaları önündə dayanacaqdır” [3.23].

Şərq xalqlarının ictimai-pedaqoji və fəlsəfi fikrinin inkişafında dünya ədəbiyyatının ilk şah əsəri sayılan “Bilqamis” dastanı mühüm yer tutur. Dastanın “İlliada”dan iki min ilə yaxın artıq yaşı var. Dastan b.e.ə. III minillikdə qədim Şumer dilində şifahi şəkildə yaranmış, II minillikdə akkad dilində gil lövhələrə köçürülmüşdür. Dastan 12 gil lövhə üzərində yazılıb.

Dastanda insan, onun taleyi, istək və arzusu, həyat eşqi və ideali, mübarizə və qəhrəmanlıq salnaməsi, mənəvi dünyası, əxlaq fikirləri mühüm yer tutur.

Dastanda belə bir fikir vurğulanır ki, insan taleyinə öz həyatını yaşamaq və ölmək düşür. Bu həyat isə xeyirxah əməllərə həsr olunmalıdır.

“Bilqamis” dastanı şumerlərin qayda-qanunları, danışiq mədəniyyəti, ata-anaya, ağsaq-qallara, dostə hörmət və ehtiram, pak sevgi və əxlaq normaları haqqında dolğun təsəvvür yaradır. İnsanların bir-birinə münasibətində ədəb-ərkən, böyük-kiçiklik gözlənilir. Ədəb-ərkən ilk növbədə rəftar və danışiq mədəniyyətində özünü göstərir. O kəs insan hesab olunur ki, o yetkin, müdrik, ağıllı, gözəl, qüvvətli, qorxmaz, sədaqətli, həyatın gedişini başa düşən və

dünyanı dərk edən bəşər övladıdır. Onda tanrılara məxsus qüdrətli söz var, o, əbədiyaşarlığa can atır.

Şərq mədəniyyətini əks etdirən bariz nümunələrdən biri onun nağıllarıdır. Nağıllar öz tarixinə görə ta qədim başlayaraq özündə xalqın bütün adət - ənənələrini əks etdirmiş və bugünə qədər yaşatmışdır.

Şərq xalq nağılının bariz nümunələrindən biri olan “Dərzi şagirdi Əhməd” in nağılında tərbiyəvi cəhətlərə geniş yer verilmişdi. Bu nağılda Əhmədin balaca olmağına baxmayaraq onun aqlının nə dərəcədə yüksək olması, onun tərbiyəvi cəhətdən müsbət meyarlara malik olması göstərilmişdir.

“Əyri və doğru”nun nağılında tərbiyələndirmə baxımından müsbət və mənfi xarakterlərin müqayisəli verilməsi şagirdlərin bu xüsusiyyətləri müqayisə etmə bacarığını üzə çıxarır.

“Min bir gecə” nağıllar toplusunda da tərbiyəvi söhbətlərə geniş yer verilmişdir. Nağıllara diqqət etdikdə bir sıra mifoloji sujetlərə təsadüf edilir. Bu sujetlər ən qədim zamanlardan - sinifli cəmiyyətin hələ təşəkkül tapmadığı dövrlərdən xəbər verir.

Şərq mədəniyyətinin tərbiyəedici xüsusiyyəti onun nağıllarında dolğun şəkildə öz əksini tapmışdır. Adları çəkilən bu nağıl nümunələrində insanın hərtərəfli tərbiyə olunması məsələləri tədqiq edilmişdir.

Şərq mədəniyyətində olduğu kimi Azərbaycan xalqının da zəngin tarixi irsi, soy kökü var. Milli kök üzərində inkişaf və dünya sivilizasiyasının insan tərbiyəsinə təsiri milli tərbiyənin mexanizmini hazırlamaq məcburiyyətini yaratdı. Hər bir xalq öz milli məniyyətini unutmamalı və həmişə öz adət - ənənəsinə əsaslanmalıdır. Xalqımızın ata – babadan gəlmiş, milli xüsusiyyəti özündə əks etdirən şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində məhs milli tərbiyənin kökü dayanır. Bu xalq incisindən biri də şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi olan nağıllardır. Milli mənim mədəniyyətini özündə əks etdirən, soy kökə bağlılıq, öz ləyaqətini anlamaq, ailə tərbiyəsi, vətənpərvərlik və bu kimi milli hissləri özündə cəmləşdirən nağıllar yeniyetmələrin, gənc nəslin tərbiyəsində əvəz edilməzdir [3.21].

Ailə və qadın məsələsi nağıllarda daha qabarıq təsvir olunmuşdur. Qəhrəman qadın obrazı daha çox “Nərgiz” və “Həsən Qara” kimi nağıllarda diqqəti cəlb edir. Bu cür qadınlar özlərindən cəsur, cəld, qüvvətli və ağıllı bir kişi tapmadıqca ərə getmirlər. Çox zaman təsadüf etdiyi oğlanı sınayır və özünə qalib gələnlə əl verərək əsil üzünü açır və onun həyat yoldaşı olur[9.47].

“Bəxtiyar” və “Keçəl Məhəmməd” nağıllarında sinfi antaqonizm o dərəcəyə çatır ki, mübarizə edən iki qüvvədən birisi məhv olur. Cabbar Mövlamqulu oğlu da öz keçəli vasitəsilə padşahı bütün sarayı ilə, saraydakıları ailələri ilə və hətta padşahın casusu olan dəlləklə birlikdə hamısını tonqalda yandırır. Yoxsul kəndli mülkədarlarla mübarizə edərkən daha canavar, tamahkar bir düşmənlə rast gəlir. Bu düşmənlə əvvəldə vəzir, sonra isə tacir tipidir. Bu tip qızılı əldə etmək üçün cinayətlər törədir. Hər gün onu dağa çıxarır, dağdan sabahdan axşama qədər cavahirat endirir, günün axırında isə bu cavan avamlığı nəticəsində qurban gedir. Yoxsul kəndli tacirlərin bu kimi can ağrıdıcı, qəddar əlaqələrini təsvir edərkən, bu yeni sinfin daha çox qana susayan olduğunu və öz halının yaxşılaşmasını əldən verməmək üçün hər bir cinayətə hazır olduğunu anlayır [9.115].

“Nardan xanım” nağılindəki meymun obrazı istismar olunan kəndli təbəqələrin varlıqlara qarşı münasibətini ifadə edir. Burada məsələ çox kəskin qoyulmuşdur: sinfi düşmənlə məhv olmadıqca köməksiz Azərbaycan qadınına həyat yoxdur [9.285]. Nağılda dünya ağalarına, ruhanilərə qarşı amansız bir mübarizə aparılır. Məişət nağıllarında din və etiqadla aparılan mübarizə daha çox xarakterikdir. Burada molla və qazıların bütün yalanları, ehtirasları, tamahkarlıqları, bir sözlə, bütün alçaqlıqlarını örtən pərdə yırtılıb göz qabağına qoyulmuşdur.

“Yaxşılığa yaxşılıq” nağılında kasıb kəndli bir ilan odları içindən çıxarılıb azad etmək istərkən özü bəlaya düşür. Belə ki, ilan onun boğazına dolanıb öldürmək istəyir. Kişi bir az cəld tərpinib ilanla şərt kəsir. Axır anda tülkü onun köməyinə çatır. Sonra isə tülkünün

canı təhlükəyə düşür. Kəndli ilana yaxşılıq etmişdir. İlansa öz xasiyyətini dəyişmiş, yaxşılığı yamanlıqla cavablandırır. Kəndli ilə onu xilas edən tülkünün canını satın alır [9.245].

Bəşər övladına nümunə olacaq bu təmsil xarakterlə nağıl cəmiyyətimizdə tez – tez rast gəlinən bir mövzunu əhatə edir. Xarakter baxımından daha çox yaxşı ilə pisin müqayisəsini ön plana çəkilib.

“Məlikməmməd” nağılı məişət mövzusunda olan ən gözəl şifahi xalq nümunəsidir. Bir padşahın üç oğlu olsa da ona ən çox dəyər verən kiçik oğlu Məlikməmməddir. Atasının tapşırığını yerinə yetirməyə hazır olan bu oğullar cavanlıq almasına nəzarətdə öz zəifliklərini biruzə verirlər. Məlikməmməd isə yatmamaq və o almaları oğurlayanı tapmaq üçün qılıncı ilə barmağını kəsib yerinə duz basır. O, almanı oğurlayan divi tapır. Quyuya enmək üçün qardaşlar cəhd edir.

Quyunun içərisindəki çətin şərait onları narahat edir və quyudan çıxmaq istəyirlər. Lakin Məlikməmməd bu dəfə də nümunəvi hərəkət edir. O yana – yana aşağı düşür. Şehirli qapılardan keçib divlərlə mübarizə aparır. Ağ qoçla Qara qoç arasında, işıqlı dünya ilə zülmət arasında vurnuxur. Simurq quşu onun köməyinə çatır. O, sağ – salamat padşahın yanına qaydır. Təbiiyyəti əxlaqı sujeti ilə diqqət çəkən bu nağılda ata və övlad münasibəti ön plana çəkilir. Valideynə verilən dəyər yalnız Məlikməmməd vasitəsilə aşılır. Canından can verdiyi övladlar atanın dərdinə çarə tapmaqda da acizdilər. Daha doğrusu öz canlarını və həyatlarını qoruyurlar. Məlikməmməd isə tamamilə əksinə olaraq ata üçün bir çox çətinliklərə dözür. Atasının arzusunu yerinə yetirir [9.169]. Məlikməmməd nağılı modernləşmə gedən bu dövrdə valideyn və övlad münasibətlərinə müsbət təsir edəcək bir nağıldır.

“Bostançı və Şah Abbas” nağılında ali bir zümrədən olan Şah Abbas ədalət prinsipinə söykənib, bir kəndlinin haqqını qoruyur. Ləl – cəvahirat gətirənlərlə qarpız – yemiş gətirən kəndli arasında fərq qoymur, əksinə ona daha çox dəyər verir. Bu nağılda hakimiyyət və əhali arasında bir bağlılığın olduğu önə çəkilir. Təbiiyyəti cəhətsə ondan ibarətdir ki, Şah Abbas kimi hökmdar müasirlərinə və müasirlərimizə nümunə olmuşdur [9.274].

Digər bir Azərbaycan nağılı Daşdəmirin nağılında yaxşı təlim tərbiyə görmüş Daşdəmir öz ağılı, fərasəti, ehtiyatlı davranışı ilə illər uzununu gizli qalmış sirrin açılmasına səbəb oldu. Onun belə ağıllı və bacarıqlı olmasına səbəb aldığı təhsil və müəllimi Mirzə Möhsün olmuşdur. Arif olub işarələri və nişanələri açır. Kişi kimi söz verir və sözündə durur [9.314]. Təhsili, bacarığı, fərdi xüsusiyyətləri, elmə, müəllimə, dövlətə, vətənə münasibəti ilə bir nümunə obrazıdır Daşdəmir.

Türkdilli xalqlar qrupuna daxil olan qazax xalqının da həyatında baş verən bütün hadisələr onların nağıllarında öz əksini tapmışdır. “Qədirin bəxti” adlı qazax məişət nağılında insanın zəhmət çəkməyi, tər axıtmağı bacarması haqqında fikirlər irəli sürülür. Əvvəllər Qədir çox tənəbəl olur, “Allahdan buyruq, ağzıma quyruq” deyərək yatır, heç bir faydalı əməklə məşğul olmur. Lakin sonradan Qədir öz bəxtini tapır, gecə - gündüz torpaqda çalışır, alın təri axıdır, hamının işinə yarıyır və xoşbəxt yaşayır [12.98]. Burada əmək tərbiyəsi təbliğ olunmuşdur. İnsanın tənəbəl olmaması, zəhmətə alışması, öz alın təri ilə qazandığı nemətin qədrini bilməsi təsvir olunub.

Gürcü xalq nağıllarında da əmək tərbiyəsi mövzusunda geniş yer verilmişdir. Əmək insanlara nəcib təsir edir. O, tənəbələri düz yola gətirir, pis əməllərdən uzaqlaşdırır [10.35]. Təbiiyyəti söhbətlərin hər tərəfli təsviri gürcü xalq nağıllarında öz əksini tapmışdır.

Gənc nəsil tərbiyətəmənin köməyi ilə xalqımızın maddi və mənəvi sərvətlərini mənimsəyir, bəşəriyyətin qazanmış olduğu biliklərə, təcrübəyə yiyələnir, idrakın, əməyin və ünsiyyətin müxtəlif sahələrində şəxsi təcrübə qazanır və onu zənginləşdirir.

Qədim zamanlardan soy kökümüzə bizə miras qalmış ata – anaya, ağsaqqala hörmət, Vətənə məhəbbət, torpağa bağlılıq, onun hər qarışını qoruyaraq, ona layiq vətənpərvər şəxsiyyət kimi formalaşmaq və bu kimi mənəvi dəyərlərə yiyələnmək Azərbaycan milli tərbiyə sisteminin əsasını təşkil etməlidir. Tərbiyə işində “Qurani – Kərimə”, “Qabusnamə-

yə”, “Əxlaqi - Nasiri”yə əsaslanmaq, onlardan bəhrələnmək məsləhətdir. Qədim Şərq mədəniyyətinin ən dəyərli nümunələrindən olan nağıllar, hikmətlər – yaşamaq qaydalarını öyrədən bu dəyərli əsərlər hər bir tərbiyəçi və müəllimin stolüstü kitabı olmalıdır.

Nəticə

Tərbiyə prosesi zidiyyətli və uzun sürən prosesdir. O, məktəbəqədər dövrdən başlanır və əmək fəaliyyəti prosesində davam edir. Yeniyetməlik dövründən insan özünü təbiyə ilə məşğul olmağa başlayır.

Tərbiyə metodunun düzgün seçilməsi və düzgün tətbiq edilməsi pedaqoji peşəkarlığın mühüm şərtidir. Konkret tərbiyə prosesinin şəraitinə maksimum uyğun gələn düzgün yollar axtarır tapmaq olduqca çətindir.

İnsanın tərbiyə fəaliyyəti onun əmək fəaliyyətinin zəruri bir hissəsidir, bu fəaliyyət insanın öz nəslinin davam etdirilməsinə xidmət edir. Bu əməyin nəticəsi maddi nemətlər və dəyərlər deyil, yaxşı təhsil-tərbiyə almış insandır. Tərbiyə maddi istehsal sahəsinə deyil, mənəvi istehsal sahəsinə aiddir. Buna görə də, insan nəslinin davamının əbədi və təbii şərti olan uşaqların tərbiyəsi insanın təşəkkülünün ilk mərhələsində əmələ gəlmiş, bir ictimai üsulun digəri ilə əvəz edilməsindən asılı olmayaraq bütün bəşər tarixi boyunca davam etmiş və edəcəkdir.

Şərq mədəniyyətində olduğu kimi Azərbaycan xalqının da zəngin tarixi irsi, soy kökü var. Milli kök üzərində inkişaf və dünya sivilizasiyasının insan tərbiyəsinə təsiri milli tərbiyənin mexanizmini hazırlamaq məcburiyyətini yaratdı. Hər bir xalq öz milli mənliliyini unutmamalı və həmişə öz adət-ənənəsinə əsaslanmalıdır. Xalqımızın ata – babadan gəlmiş, milli xüsusiyyəti özündə əks etdirən şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində məhs milli tərbiyənin kökü dayanır. Bu xalq incisindən biri də şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi olan nağıllardır. Milli mənlilik mədəniyyətini özündə əks etdirən, soy kökə bağlılıq, öz ləyaqətini anlamaq, ailə tərbiyəsi, vətənpərvərlik və bu kimi milli hissləri özündə cəmləşdirən nağıllar yeniyetmələrin, gənc nəslin tərbiyəsində əvəz edilməzdir.

Gənc nəsil tərbiyəetmənin köməyi ilə xalqımızın maddi və mənəvi sərvətlərini mənimsəyir, bəşəriyyətin qazanmış olduğu biliklərə, təcrübəyə yiyələnir, idrakın, əməyin və ünsiyyətin müxtəlif sahələrində şəxsi təcrübə qazanır və onu zənginləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Paşayev Ə. Rüstəmov F. Pedaqogika. Bakı, “Nurlan” , 2007
2. Rüstəmov F. Pedaqogika tarixi. Bakı, “Elm və təhsil” , 2010
3. Nicatov Ə.İ. Mənəviyyat, gözəllik, tərbiyə. Bakı, “Maarif”, 1993
4. Hüseyzadə R.L. Erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir. Bakı, 2005
5. Ağayev M. Pedaqoji fikir tarixində tərbiyə və təhsil. Bakı, 2011
6. Həsənov A.M. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatındakı mənəvi dəyərlərdən kiçik yaşlı məktəblilərin əxlaq tərbiyəsində istifadə. Bakı , “İşıq”, 1997
7. Məmmədov Ə. Tərbiyə işini yenidən qurmalı. “Azərbaycan məktəbi ” jurnalı, 1992, № 7-12
8. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Azərbaycan nağılları. Bakı, “Şərq – Qərb” cild – I, II, III, IV, V
9. Gürcü xalq nağılları. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı. Bakı, 1986
10. Qazax xalq nağılları. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı. Bakı, 1988

Г.Ф.Керимова

Сравнительный анализ концепции воспитания в народных сказках Азербайджана и Востока

Резюме

Воспитание – это диалектический процесс. Это можно увидеть в непрерывном развитии, в динамизме и в изменчивости. Процесс воспитания развивается по определенным причинам.

В основе воспитательной работы должны быть дети, подростки и молодежь, а не программы, мероприятия, формы и методы. Необходимо развивать их индивидуальность, интересы, особенности характера, чувство личного достоинства. Правильно организованное образование должно подготовить человека быть достойным гражданином, хорошим работником и главой семьи.

G.F.Karimova

**Comparative analysis of the concept of education in Azerbaijani
and Eastern fairy tales**

Summary

Education is a dialectical process. It manifests itself in continuous development, dynamism and change. The process of upbringing develops for certain reasons.

At the heart of educational work should be children, adolescents and young people, not programs, activities, forms and methods. It is necessary to develop their individuality, interests, peculiarities, feelings of personal dignity. Properly organized education should prepare a person to be a worthy citizen, a good worker, the head of the family.

*Rəyçilər: dos. S.R.Bədiyev
ADPU-nun Şəki filialının Ümumelmi fənlər kafedrası
(14 fevral 2022-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №05))*

Redaksiyaya daxil olub: 04.03.2022

H.Q.KƏRİMOVA

e-mail: huru-kerimova@mail.ru

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 159)

AİLƏDƏ ŞAGİRD ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASININ PEDAQOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər:** sosial tərbiyə, ailə tərbiyəsi, uşaq psixologiyası, ailə tərbiyəsi, şagird şəxsiyyəti.*Ключевые слова:** социальное воспитание, семейное воспитание, детская психология, семейное воспитание, личность учащихся.****Key words:** national education, family education, psychology of a child, family education, the identity of students.*

Ailə tərbiyəsinin formalaşmasının tarixi çox qədimdir. Həm tarixi milli dəyərlər əsasında, həm də dini zəminə istinad edərək təşəkkül tapan milli ailə qanunlarının digər xalqlarda olan ənənələrlə oxşar tərəfləri olsa da, xüsusi özəl fərqlilikləri də mövcuddur. Dünyada tarixən müxtəlif tərbiyə sistemləri formalaşaraq müxtəlif yerlərdə uyğunluq nöqteyi-nəzərindən tətbiq olunmağa başlanılmış və davam etməkdədir. Lakin məqsəddən asılı olaraq öncədən qərara gəlinməlidir: biz icraçı, yoxsa yaradıcı insan ərsəyə gətirmək istəyirik? Bunlardan hər birinin yaradılması üçün müvafiq üsul və vasitələr vardır. Böyüklərin tapşırıqlarına qeyd-şərtsiz əməl edən, sözə qulaq asan, nizam-intizam qaydalarına həssas yanaşan, təyin olunmuş yolla gedən və bunu həyat tərzinə çevirən tərbiyəli şəxs obrazı bizə yaxşı məlumdur. Dikbaş, böyüklərin yanında fikir söyləməkdən çəkinməyən, müəllimlərlə mübahisə edən, qaydaları pozmaqda maraqlı olan, “ipə-sapa yatmayan” tərbiyəsiz və ya “çətin tərbiyə olunan” uşaq obrazı da tez-tez rast gəlinən real faktlardandır.

Ailə dəyərləri sağlam cəmiyyətin təşəkkül tapması üçün ən vacib amillərdən biridir. Qloballaşan dünyada həyatın bir çox sahələrində sürətlə gedən dəyişikliklər, yeniliklər xalqların və millətlərin həyata qarşı baxışlarına, sosial mühitə uyğunlaşmaları və subyektlərlə münasibətlərinə də öz təsirini göstərir.

Təbii ki, qarşılıqlı hörmət və hərtərəfli məsuliyyət üzərində qurularaq məqsədəuyğun formada yaşayan ailələrin sayı daha çox ola bilər. Çünki cəmiyyət butövlükdə özü normaldır. Lakin daxilində bir sıra boşluqların, çatışmamazlıqların təzahür etdiyi ailələr də hər bir dövr üçün xarakterik olub. Bu tipli ailələrdə övladla valideyin münasibətləri üzrə yaranan bir çox maneələr onlar arasında sədd kimi dayanır.

Prof. R.İ.Əliyevin göstərdiyi kimi, ailədə atanın öz münasibətindən irəli gələn məsələlərə biganə yanaşması ailələrdə rast gəlinən xarakterik hallardan biridir. Ailə başçısının öz öhdəliyindən boyun qaçırması ikitirəliyə, inamsızlığa gətirib çıxarır. Bu zaman yük ailədə, əsasən, qadının üzərinə düşür. Nəticədə, qadın kişiye qarşı münasibətində dəyişiklik baş verə bilər. O, ailəsində meydana gələn təbii və real problemlərin həllini çox zaman özü həyata keçirdiyindən həyat yoldaşına (kişiyə) qarşı vermiş olduğu dəyər aşağı düşür (3). Yaranmış bu neqativ hal isə evdə balansın pozulmasına, ziddiyyətə və sonda ailə dağılmasına gətirib çıxara bilər. Digər tərəfdən, uşaq da yaşadığı ailədə atanın tutduğu mövqeyi görür, təhlil edir və yaranmış vəziyyətə görə məyus olur. Çünki hər bir övlad öz ailəsinin möhkəm və ona hər zaman dayaq olmasını istəyir. Atanın laqeyidliyi ilə üzləşən uşağın məktəbdə özünü aparmasında, müəllimlərlə münasibətində problemlər ortaya çıxır. Bu çatışmamazlıqlar uşağın normal inkişafı üçün real təhlükə mənbəyi rolunu oynayır. Övlad ailədaxili gərginliyin onun psixikasına vurduğu zərbənin “qisas”ını, bir çox hallarda məktəb yoldaşlarından

çıxarmağa çalışır. Yaranmış gərginlik həm müəllim-şagird, şagird-şagird münasibətlərinə, həm də uşağın tədrisdəki nailiyyətlərinə mənfi təsir göstərir.

Görkəmli Azərbaycan psixoloqu, prof. R.İ.Əliyevin “Şəxsiyyət psixologiyası” mövzusunda araşdırmalarına görə “Validəyirlərin bir-birinə qarşı münasibətlərindəki meydana gələn anlaşılmaqlıqdan yaranan gərginlik uşaq psixologiyasına ağır təsir edən faktlardır. Xarakter uyğunsuzluğu, maddi çətinlik, sosial statusun fərqli olması və bu kimi amillər ailədə kişi-qadın münasibətlərinin hansı səviyyədə təzahür etməsində rol oynayır” (4). Sadalanan şərtlərin aradan qaldırılması ailə iqliminin normal vəziyyətə gətirilməsinə xidmət etməlidir və bu da ən əsas uşağın psixikasının təsirlərdən azad olmasına istiqamətlənməlidir.

Ailə mühitində ziddiyyət yaranan məqamlardan biri də böyüklərin hökmranlığının davamlı olması və bu səbəbdən yeniyetmələrin azad şəkildə yaşama, qərar qəbul etmə imkanlarının məhdudlaşdırılmasıdır. Ənənə halını alan bu yanaşma çox zaman inkişafın, müstəqilliyin, sərbəst fəaliyyətin qarşısını alır. Lakin ailə dəyərləri, soykökə bağlılıq, nizamlanmış böyük-küç münasibətləri fonunda belə ciddi münaqişənin törətdiyi fəsadlar bir çox hallarda göz önünə gətirilmir. Amma bu fakt olaraq qalır. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün ailələrdə baş verənlərin fonunda bir neçə nümunəyə müraciət edə bilərik:

Ailədə uşağın valideynləri ilə yanaşı, bəzən babası və nənəsi də yaşayır. Baba üçün onun oğlu hələ də uşaq olaraq qalır. Bu da onun öz oğlu və ailənin digər üzvləri ilə münasibətlərində açıq hiss olunur. Bəzən həyat fəaliyyətlərində ortaq olmayan fikirlər və ziddiyyətlər ata-oğul arasında olan ünsiyyətə öz mənfi təsirini qaçılmaz edir. Nəvəsinə olan sonsuz sevgisi və bağlılığı zəminində öz övladı ilə qarşı-qarşıya gəlməyə belə çəkinməyən baba məqamında dəyərlərə sığınaraq nəvəsinə müdafiə etməklə atanın bu vəziyyətdə verməli olduğu tərbiyə işinin qarşısını almağa çalışır. Bu da bir çox neqativ hallara gətirib çıxarır. İlk öncə, bu cür yanaşma ailədə ikitirəliyə rəvac vermiş olur. Nəticədə, uşağın bu formada tərbiyəvi məzmununda istiqamətləndirilməsi onda arxayınlığın, məsuliyyətsizliyin geniş vüsət tapması üçün münbit şərait yaradır.

Digər tərəfdən, ən ağır hal uşağın təlim-tədris prosesində göstərdiyi nəticələrin qənaətbəxş olmaması, öyrənmənin, mənimsəmənin səviyyəsinin aşağı düşməsidir. Bu da təbiidir. Çünki uşaq-şagirdə qarşı tətbiq edilən nəvəzişli təsirlərin belə bir nəticə ilə təzahür etməsi gözlənilən olmalıdır.

Evdə babanın (və ya nənənin) real dəstəyinə sahib çıxmış uşaq çox vaxt məktəb həyatında da bu imtiyazdan sui-istifadə etməyə cəhd göstərir. Yaranan problem sinifdə-dərs prosesində müəllimlə şagird arasında olan münasibətlərə də təsirsiz ötürür. Belə vəziyyətlərdə şagird öz məsuliyyətindən yaxa qurtarmağa çalışır, fənn müəllimlərinin təlim proqramı üzrə verdikləri tapşırıqlara dırnaqarası baxır. Tədrisdə baş verən ciddi geriləmələrin qarşısını almaq üçün fənn müəllimləri və məktəb rəhbərliyi tərəfindən çalınan həyəcan təbilinə cavab reaksiyası kimi valideynlərin (ata və ya ananın) gördüyü tədbirlər onların ailədə “səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması” səbəbindən əsaslı effektiv təsirini göstərə bilmir. Prosesin belə davam etməsi şagirdin inkişaf da digərlərindən çox geridə qalması, məktəbdə tədris olunan fənlər üzrə mənimsəmə səviyyəsinin qabarıq formada dəyişməsi ilə nəticələnir.

Görkəmli Amerika pedaqoqu Fillip Şlexti özünün “XXI əsrin məktəbi. Təhsil islahatının prioritetləri” əsərində yazır ki, o, sahibkarlarla, iş adamları və məktəb funksionerləri ilə çoxsaylı sorğular aparmış və onlardan belə bir suala cavab istəmişdir? “Siz məktəbdən nə istəyirsiniz?” – cavab isə belə olmuşdur: “Bizə elə insanlar lazımdır ki, onlar müstəqil, sərbəst öyrənməyi bacarsınlar”. Müəllif bununla demək istəyir ki, əgər şagird müstəqil öyrənməyi, məqsədinə çatmaq üçün yollar tapmağı, bu və ya digər problemləri həll etməyi və problemin həlli üçün müxtəlif informasiya mənbələrindən istifadə etməyi bacarırsa, onda peşəkarlıq səviyyəsini yüksəltmək onun üçün çox asan olacaqdır.

Beləliklə, məktəb mühitində müəllim-şagird münasibətlərini tənzimləyən əsas faktorlardan biri kimi uşağın ailədəki davranışı, digərləri ilə qarşılıqlı münasibətləri əvəzsiz

əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada, evdəki münasibətlərdə “böyük”dən gələn hegemon mövqeyin nümayişi şagirdə öz mənfəi təsirini qaçılmaz edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Ailə pedaqogikası. Dərslik. Bakı, Mütərcim, 2019.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: “Qapp-Poliqraf”, 2003.
3. Əliyev R.İ. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji əsasları. Bakı, Araz, 2000.
4. Əliyev R.İ., Əliyeva G. Şəxsiyyət psixologiyası. Bakı, “ADPU” nəşriyyatı, 2010.
5. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. Dərslik, Bakı, OKA Ofset, 2009.

X.Г.Керимова

Педагогические особенности формирование личности учащихся в семье *Резюме*

В статье исследуются возможности воспитания личности у детей младшего возраста, выясняются пути реализации этих возможностей. Устанавливается, что посредством игр, семейных трудов, семейных бесед можно прививать воспитание гражданства у детей младшего возраста. Статья значима в работе педагогов-исследователей и учителей практиков.

H.G.Karimova

On the formation of work for pedagogical *Summary*

The article investigates the possibility of citizenship education for young children, it turns out the realization of these opportunities. It is stated that through the games, family papers, family conversations can instill citizenship education for young children. The article is significant in the work of teachers, researchers and teacher practitioners.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 12.03.2022

K.F.MAHMUDOVA*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,**baş müəllim**e-mail: konul-mahmudova@mail.ru***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti***(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)***ÜMUMİLƏŞDİRMƏ BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASINDA
SXEM VƏ CƏDVƏLLƏRDƏN İSTİFADƏ***Açar sözlər: bilik, bacarıq, həyati bacarıqlar, sxemlər, cədvəllər, müasir dərsliklər**Ключевые слова: знания, умения, жизненные навыки, схемы, таблицы, современные учебники**Key words: knowledge, skills, life skills, schemes, tables, contemporary textbooks*

Müasir dünya ölkələri, o cümlədən bütün inkişaf etmiş ölkələr təhsili strateji üstün sahə elan edir və ölkələrinin gələcək inkişafının təhsil sisteminin səviyyəsindən asılı olduğunu etiraf edir.

Elm və təhsilə göstərilən qayğı Ümummilli lider Heydər Əliyevin ictimai-siyasi fəaliyyətində həmişə mühüm yer tutmuşdur. 1998-ci ilin martında “Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyası yaradılması haqqında” sərəncam imzalanmış, dövlət komissiyası tərəfindən qısa müddətdə “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahatlar proqramı” hazırlanmış, hərtərəfli müzakirələrdən sonra təkmilləşdirilmiş variantda 1999-cu ilin iyununda Heydər Əliyev tərəfindən imzalanaraq qüvvəyə minmişdir. Həmin proqram Azərbaycanda təhsil sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını vacib saysa da, eyni zamanda milli təhsil ənənələrimizə sədaqətin və varisliyin də parlaq təzahürünə çevrilmiş, respublikamızda heç bir başqa ölkənin təhsil sisteminin olduğu kimi tətbiq edilməsinin yolverilməzliyini göstərdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin başladığı islahatlar bu gün prezident İlham Əliyev tərəfindən çox uğurla davam etdirilir və ölkəmiz dünyada özünə layiqli yer tutmaq üçün hər sahədə olduğu kimi təhsil sahəsində də inamla irəliləyir. Gənclərimiz dünya ölkələrində ali təhsil alır, beynəlxalq olimpiadaların qalibi olur, beynəlxalq qiymətləndirmə sıralamasında müəyyən qədər irəliləyirlər.

Günümüzün şagirdləri həm sosial, həm psixoloji, həm nəzəri bilik və praktik bacarıqlar qazanmaqla bir şəxsiyyət kimi formalaşırlar. Hər zaman istər məktəbəqədər, istərsə də ümumtəhsil müəssisələrində özünü idarəetmə, yoldaşlarla ünsiyyət, əməkdaşlıq və s. kimi bacarıqların formalaşdırılması, ayrı-ayrı fənlər üzrə isə daha çox nəzəri, akademik biliklərin verilməsi ön plana çəkilsə də, son illərdə ölkə səviyyəsində aparılan təhsil islahatı çərçivəsində daha çox həyati bacarıqların formalaşdırılması əsas götürülür. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, bu bacarıqlar bəzi mənbələrdə XXI əsr bacarıqları, akademik olmayan bacarıqlar və s. kimi adlandırılmağından asılı olmayaraq günümüzün insanına gündəlik həyatda lazım olan bacarıqlardır. Belə bacarıqların bəzilərini hansı fənnin tədris olunmasından asılı olmayaraq formalaşdırmaq mümkün olsa da, bəziləri daha individualdır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı şəxsiyyətin sosial inkişafı baxımından həyati bacarıqlar sırasına qərar vermə, problem həll etmə, stresslə baş etmə, duyğuları idarə etmə, kommunikativ bacarıqlar, yaradıcı düşünmə, empatya bacarığı, insanlararası bacarıqlar və s. daxil etmişdir. Bütün bunlarla yanaşı ətraf mühitin ekoloji tarazlığının qorunması, zərərli vərdislərdən qorunmaq, gigiyena qaydalarına əməl etmək, zəhərlənmələr, zədələnmələr zamanı ilkin yardım göstərmək, müxtəlif xəstəliklərin əlamətlərini, səbəbini müəyyən etmək, qorunma yollarını seçmək, müxtəlif canlı nümunələrini morfoloji quruluşuna, əlamətlərinə görə fərqləndirmək, canlılarda gedən maddələr mübadiləsi (qidalanma, tənəffüs və ifrazat), qıcıqlanma, çoxalma, böyümə və inkişaf, hərəkət kimi müxtəlif

həyat proseslərini bilməklə ətrafındakı canlılara qulluq etmək və s. bu kimi həyati əhəmiyyətli bacarıqların formalaşdırılması da dövrümüz üçün vacibdir. Sadalanan bu bacarıqların formalaşdırılması ümumtəhsil müəssisələrində biologiya fənninin və bu fənni tədris edən biologiya müəlliminin üzərinə düşür. Bu kimi həyati bacarıqlara yiyələnməklə gənclərimiz arasında müxtəlif yoluxucu xəstəliklərin, eyni zamanda da QİÇS virusuna yoluxma riskinin azalmasına, zərərli və psixotrop maddələrdən istifadə olunmamasına, ilk yardım bacarıqlarına yiyələnməyə və s. nail olmaq mümkündür. Bəs bu bacarıqları necə formalaşdırmaq olar?

Bu bacarıqların formalaşdırılması müəllimdən sözün əsl mənasında peşəkarlıq tələb edir. Müəllim öz hədəfinə çatmaq üçün müxtəlif yollardan, üsullardan istifadə edərək təlim prosesinə yaradıcı yanaşmaqla şagirdlərin maraq və ehtiyaclarını, yaş səviyyəsini, fizioloji və psixoloji durumunu, dövrün tələbini nəzərə almaqla, təlim mühitinə kompleks yanaşmaqla, düzgün strategiya seçməlidir.

Son illərdə COVID-19 pandemiyası dövründə bir daha əmin olduq ki, yoluxucu xəstəliklər, onlardan qorunma haqqında maarifləndirilməyə böyük ehtiyac duyulur. Bu haqda məlumatlılığın artırılmasına nəinki şagirdlər, eyni zamanda da valideynlər arasında, bütün cəmiyyətin, eyni zamanda da təhsil iştirakçılarının ehtiyacı vardır. Bir çox yoluxucu xəstəliklərə səbəb olan, canlı təbiətin ayrılmaz hissəsi olan viruslar müxtəlif dövrlərdə planetdəki həyatı süqutun bir addımlığına gətirmiş, insanlar “gözəgörünməz düşmənlər”in hücumuna məruz qalmış, onlara qarşı mübarizə aparmalarına baxmayaraq milyonlarla itki vermişlər. Ümumtəhsil məktəbləri üçün tərtib olunmuş dərsliklərə nəzər saldıqda bu dərsliklərdə viruslar, bakteriyalar, yoluxucu xəstəliklərlə bağlı kifayət qədər materialın verildiyini müşahidə edirik. Lakin müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, müəllimlər bu kimi mövzuların tədrisi zamanı yalnız dərsliklə kifayətlənməyərək əlavə materiallara da istinad etməli, şagirdlərin öyrəndikləri materialı təhlil etmələrinə, sistemləşdirmələrinə, ümumiləşdirmələrinə imkan verən tapşırıqlardan istifadə etməli, diskussiyalara, müzakirələrə geniş yer ayırmalıdırlar. Müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, şagirdlər öyrənmə tərzindən asılı olmayaraq bir-birilə müzakirələr apararkən daha yaxşı öyrənir, eyni zamanda da müzakirə onlarda yeni ideyaların yaranmasına səbəb olur.

Araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, müasir təhsilin tələbinə uyğun olaraq artıq dərsliklərdə məzmunun şagirdə çatdırılması “yazı”lardan daha çox sxemlər, cədvəllər, qrafiklər, şəkillər və s. ilə həyata keçirilir. Cədvəllərdən istifadə şagirdə təfəkkürün pillələri olan analiz, sintez, ümumiləşdirmə və s. kimi cəhətləri daha çox inkişaf etdirir. Hər hansı bir məlumatın uyğun bir şəkildə üstündə sxemlərlə verilməsi və ya cədvəllərdə əks olunması şagirdin onları nəzərdən keçirib, analiz edib müəyyən məlumatları beynində sintez edərək hər hansı bir nəticəyə gəlməsinə, daha açıq desək, biliyin şagirdin özünün əldə etməsinə şərait verir. Beləliklə, təhsilalanın özünün apardığı bu kiçik araşdırma ilə əldə etdiyi bilik daha qalıcı və daha faydalı olur. Hələ məktəb yaşlarından kiçik araşdırmalarla hər hansı biliyi özü əldə edən, problemlə vəziyyətlərdən çıxış yolunu tapan şagird gələcəkdə müəyyən vəziyyətlərdən özü nəticə çıxarıb həll yolunu tapmağı bacaracaqdır.

Sxem və cədvəllərdən istifadə edilmədiyi halda məlumatlar arasında əlaqə qırılmış olur. Sxem və cədvəllərdən istifadə zamanı isə hər şey vahid şəkildə göz qabağında olduğundan hissələr arasında əlaqə qurulur və bu da şagirdlərin əldə olunan məlumatları sistemləşdirmələrinə imkan verir.

Müasir dərslər, demək olar ki, tam olaraq fəal formada təşkil olunur. Hazırkı pandemiyanın bütün dünyanı cənginə aldığı dövrdə distant təhsilə keçid müəllimlərin üzərinə daha böyük məsuliyyətlər qoymuş oldu. Belə ki, müşahidələr də onu deməyə əsas verir ki, ayrı-ayrı siniflərdə dərs deyən müəllim bu dövrdə bütün metodiki bilik və bacarıqlarını ortaya qoymaq məcburiyyətində oldu. Pandemiyanın mənfi tərəfi ilə yanaşı müəllimlərin rəqəmsal vasitələrdən istifadə bacarıqlarını həm inkişaf etdirdi, həm də təkmilləşdirdi. Yəni, dərslərdə elektron vəsaitlər, elektron dərsliklərdən istifadə, müxtəlif təlim üsullarının tətbiqi, əyaniliyin,

dialogi təlimin yaradılması baxımından daha çox səy göstərməli və sxemlərdən, cədvəllərdən, diaqramlardan, videoçarxlardan geniş istifadəyə yer verməlidir. Bu bütün fənn müəllimləri kimi biologiya müəllimlərinə də şamil edilir. Fəal dərsin mərhələlərinin gözlənilməsi, eyni zamanda fəal təlim üsullarından, sxem və cədvəllərdən hər bir mərhələdə məqsədəuyğun istifadə müəllimdən çox böyük ustalıq tələb edir. Müəllim yuxarıda adı çəkilən şərtlərə metodiki baxımdan düzgün əməl edərsə, bu şərtlərə diqqətlə yanaşarsa, o zaman şagirdlərin sistemli öyrənmələri təmin olunar, nailiyyət səviyyələri yüksələr.

Sxem və cədvəllərdən istifadə zamanı iki hal mümkündür:

- Şagirdə hər hansı bir problem-situasiyanı sxem və cədvəllərlə göstərərək həllini istəmək.
- Hər hansı bir problem situasiyanı ortaya qoyub onun özünün şagirdədən sxemləşdirilməsini və ya cədvəlləşdirilməsini istəmək.

Göstərilən ikinci hal sayəsində şagirdə hər hansı bir problem-situasiyanın sxem və cədvəllərə köçürməsi qabiliyyəti də formalaşdırılır ki, bu da təfəkkürün inkişafında, eləcə də problemin sxem və ya cədvəlləşdirilərək daha aydın şəkildə dərk edilməsində və asanlıqla lazımi həll yolunun tapılmasında əsaslı rol oynayır.

Məqalənin aktuallığı: Ümumtəhsil məktəblərində biologiya fənninin tədrisində keyfiyyətin artırılması məqsədilə dərslərdə sxem və cədvəllərin verilməsi aktual hesab edilir.

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalədə hal-hazırda ümumtəhsil məktəblərində istifadədə olan müasir biologiya dərslərindəki mövzuların tədrisində sxem və cədvəllərdən istifadənin üstünlükləri göstərilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Məqalədən ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Верзилин Н.М., Корсунская В.М. Общая методика преподавания биологии. М.: Просвещение. 1983, 384 с.
2. Методика обучения биологии / В.С. Конюшко, С.Е. Павлюченко, С.В. Чубаро. Мн.: Книжный дом, 2004.
3. Подласый И.П. Педагогика. Учебник. М.: Высшая образование, 2007, 540 с.
4. Митина Л.М. Учитель как личность и профессионал. М.: 1994.
5. Dervişoğlu, S., Yaman, M. ve Soran, H. Orta öğretim öğrencilerinin biyoloji dersine ve biyoloji konularına ilgilerinin belirlenmesi. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2004.

К.Ф.Махмудова

Использование схем и таблиц при формировании навыков обобщения

Резюме

В представленной статье освещаются меры, принимаемые для формирования жизненных навыков и их реализации в общеобразовательных школах, необходимость их реализации в соответствии с возрастными характеристиками учащихся, а также уровнем класса. Одновременно предоставляется информация об особенностях биологии в формировании практических навыков, применении ее целей и задач.

K.F.Mahmudova

Use of diagrams and tables in the formation of generalization skills

Summary

The presented article covers the measures taken for the formation of life skills and its implementation in secondary schools, the need to implement them in accordance with the age characteristics of students, as well as the level of the class. At the same time, information is provided

on the specifics of biology in the formation of practical skills, the organization of lesson tours, the organization of excursions in different forms, the application of its goals and objectives.

*Rəyçilər: b.e.d., prof. R.L.Sultanov,
p.f.d. İ.A.Cavadov*

Redaksiyaya daxil olub: 09.03.2022

G.MƏMMƏDOVA*müəllim**e-mail: gunel1505@gmail.com***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti***(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)***AİLƏDAXİLİ PSIXOLOJİ PROBLEMLƏR
VƏ ONLARIN YARANMASI SƏBƏBLƏRİ***Açar sözlər: ailə, problemlər, tərbiyə, şəxsiyyət, münasibət**Ключевые слова: семья, проблемы, воспитание, личность, отношение**Key words: family, problems, upbringing, personality, attitude*

Ailə cəmiyyətin dayacağı, onun inkişafı üçün əsas faktordur. Şəxsiyyətin bünövrəsini qoyan cəmiyyətin ilkin struktur vahidi ailə hesab olunur. Məhz ailədə ilk tərbiyə alınır, uşaqlar ilk sosial təcrübəyə yiyələnirlər. Ailə ilk tərbiyə ocağı kimi böyüyən uşağın gələcək inkişafında, taleyində mühüm rol oynayır. Uşaq böyütmək, ərəsəyə çatdırmaq hər bir valideynin qarşısında duran ən çətin, məsuliyyətli və eyni zamanda şərəfli bir işdir. Uşaq dünyaya gəldiyi gündən valideynlərin üzərinə böyük bir yük düşür.

Valideynlər övladlarını neqativ faktorlu hadisələrdən qorumağa çalışırlar. Onları bəzi cizgi filmlərindən, internetdən, musiqilərdən çəkindirirlər. Düşünürlər ki, bunlar uşaq psixologiyasına mənfi təsir edir. Ancaq ailədaxili münaqişələr azyaşlıların psixologiyasını pozan faktorlardan ən başlıcasıdır.

“Professor Əbdül Əlizadənin düzgün qənaətinə görə, ailədə psixoloji iqlim ailə üzvlərinin birgə fəaliyyətinin, onların şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin nəticəsində yaranır. Lakin ər-arvad, ata-ana, övladlar və b. arasında qarşılıqlı münasibət daha çox hisslərə əsaslanır. Buna görə də ailənin həyatında psixoloji iqlim xüsusilə mühüm rol oynayır.

Professorun nöqteyi-nəzərinə: 1) ailənin psixoloji iqlimi ana və ata vasitəsilə uşaqlara sirayət edir. Uşaqların sağlamlığı ailənin psixoloji iqlimindən bilavasitə asılıdır; 2) ailənin psixoloji iqlimi müxtəlif formalarda atanın və ya ananın əmək fəaliyyətində, işə münasibətində əks olunur” (1, 112).

Böyüyən hər bir uşaq, eləcə də, valideynlərin ailədə formalaşdırdığı dəyərlər və münasibətlər zamanla cəmiyyətə öz təsirini göstərir. Yəni, onun necə olması, hansı təməllər üzərində qurulması, inkişafı, övladların tərbiyəsi millətin və dövlətin gələcəyinin əsas şərtlərindəndir.

Hər kəsə məlumdur ki, uşaqların hüquq və azadlıqlarının təmin olunması onların rifahı və normal inkişafı üçün mühüm amildir. Yalnız ailədə və cəmiyyətdə hərtərəfli müdafiə və qayğı ilə əhatə olunan uşaq şəxsiyyət kimi yetişə bilər. Buna görə də hər bir valideyn övladlarının hərtərəfli inkişafı üçün öz vəzifələrini layiqincə yerinə yetirməli və gələcəyə layiqli vətəndaşlar yetişdirməlidirlər. Onlar çalışmalıdırlar ki, körpənin qayğısına qalıb, onu sağlam böyüdü, onu cəmiyyətə yararlı bir vətəndaş kimi təqdim etsinlər.

Mütəxəssislərin fikrincə, ailə tərbiyəsi elə qurulmalıdır ki, burada böyüyən uşaqlar gələcəkdə cinslərindən asılı olmayaraq, bir şəxsiyyət kimi böyüyə bilsinlər. Ailə tərbiyəsi elə bir qarşılıqlı prosesdir ki, burada hər iki tərəfə: valideynlərə də, övladlara da zövq və rahatlıq verməlidir. Ailə hörmətə, etibara və qayğıya möhtacdır. Bunu hər ailə quran gənc bilməlidir. Onlar dərk etməlidir ki, ailə hələ heç də kişi və qadının nığaha girməsi, kişi-qadın münasibəti deyildir. Eyni zamanda ailə ana-uşaq, ata-uşaq münasibətləri yaradır. Bu, əlbətt ki, uşaq doğulandan sonra daha çox hiss olunur. Lakin buna baxmayaraq, ana və atalıq vəzifəsinə hazır olmağı insan dərk etməlidir. Ailə uşaqlardan başlayır, valideyn bunu anlamalı və

bilməlidir ki, onlar valideyn olmaqla yanaşı, həm də gələcək vətəndaşa nümunə olacaq bir nüfuzlu şəxsiyyət olmalıdırlar.

A.S.Ekzüperi demişdir ki, bir-birinə yox, bir istiqamətə baxmaq – məhəbbətin mənası belədir. Burada kişi və qadın həmrəyliyi, eyni məqsəd, eyni amal üçün çalışmaq istəyi öz əksini tapıb. Qeyd etdiyim baxımdan psixoloji amil üçün bu, əsasdır.

Əgər ailədə psixoloji baxımdan qorxu varsa, bu gələcəkdə böyük problemlər yaradır. Belə ki, uşaq böyüdüyi zaman, qorxaqlıq və günahkarlıq hissi duyaraq, gələcəkdə özünə partnyor tapmaqda da çətinlik çəkir, get-gedə valideynləri ilə də distansiyalı davranmağa başlayır. Öz şəxsi dünyasına çəkilir və fantastik xəyallar quraraq özünə qapanır. Sonralar isə bu davranış sosial sferada özünü bürüzə verməyə başlayır. Məsələn, bağçada, məktəbdə və iş həyatında da özünü təsdiq edə bilmir. Bu da uşaqda psixoloji problemlərə gətirib çıxarır. Özünə qapanma, depressiya emosional sferada donuqluqla müşahidə olunur.

“Ailənin psixoloji iqliminin mərkəzində məhz ailə münasibətləri dayanır. Bəzən gənc ailənin həyatına böyüklərin yersiz müdaxilələri belə onlar arasında mübahisələrə səbəb olur. Ailədə münaqişələrin yaranması bir neçə amillə xarakterizə olunur. Bunlara misal olaraq: ər-lə arvad arasında kəskin yaş fərqi, erkən nikah, tərəf müqabillərindən birinin spirtli içkilərə, narkomaniyaya meyilli olması, qarşılıqlı razılıq olmadan qurulan ailə tipləri və sair.

Ərlə arvad arasındakı münasibətlər möhkəm olanda hətta təsadüfən baş verən xoşagəlməz hadisə ailəni əslində sarsıda bilmir: ata–ana dərdi birlikdə çəkir, ailə üçün ən çətin olan anda bir–birlərinə həyan olurlar, bir sözlə, bir–birlərinə arxa-dayaq dururlar. Ailə münasibətləri möhkəm olmadıqda isə heç kəs gözləmədiyi halda bu və ya digər xoşagəlməz hadisə ər–arvadı bir–birindən daha da uzaqlaşdırır. Onlar bir–birini günahlandırmağa, təqsiri bir–birinin üstünə atmağa başlayırlar. Söz–söhbət, qanıqaraçılıq günlərlə davam edir” (2).

Psixoloqlar konfliktli ailələrdə böyüyən uşaqlarda yaranan xarakter formalarını aşağıdakı kimi qeyd edirlər: özünə güvənsizlik, özünə qapalılıq, ətrafa biganə və aqressiv davranışlar.

Özünə güvənsizlik amilinin hökm sürməsi kiçik yaşdan baş verən hadisədir. Əgər bünövrəsi möhkəm bir şəkildə qoyulmazsa, gələcəkdə çox böyük insani problemlərə yol açə bilər.

Özünə qapalılıq amilinə gəlincə isə bu məsələnin də kökü müəyyən səbəblərə bağlı ola bilər. Bu, ailə daxilində olan narazılıqlar, uşağın kiçik yaşdan ailədə yaşadığı travmalar və s. ilə əlaqədardır.

Ətrafa biganə və aqressiv davranışlar amili isə kiçik yaşda uşağın ailədə rast gəldiyi məsələlərdən qaynaqlanır. Ola bilər ki, kiçik yaşda uşağı ailədə hər bir kiçik məsələ üçün günahlandırdıqda artıq böyükdə uşaqda hamıya qarşı aqressiv və biganə münasibət yaranır.

Müxtəlif ölkələrdə aparılan araşdırmalar bir sıra faktların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, Böyük Britaniyada və digər ölkələrdə uzun illər ərzində ailədə və inkişaf dövründə uşaqların davranışlarının uzunmüddətli müşahidələrinə əsaslanan tədqiqatlar onu göstərir ki, artıq 6 aylıq körpədə evdəki münaqişəli vəziyyət nəticəsində ürək döyüntüsü arta və kortizol stress hormonu inkişaf edə bilər. Müxtəlif yaşlı uşaqlarda dərin və xroniki ailə münaqişəsinin nəticəsi olaraq beynin inkişafı pozuntularının, yuxu pozğunluğu, narahatlıq, depressiya, davranış və digər ciddi problemlərin əlamətləri meydana çıxa bilər. Buna bənzər problemlər mütəmadi olaraq münaqişə mühitində yaşayan uşaqlarda müşahidə olunur. Öz aralarında razılığa gələn və mübahisəli məsələləri həll edən valideynlərin uşaqlarında isə bu hallara az rast gəlinir və ya ümumiyyətlə yoxdur.

Kaliforniya universitetinin mütəxəssisləri xoşbəxt və uğurlu münasibətlərin əsas əlamətini açıqlayıblar.

Alimlərin fikrinə əsasən, partnyorların danışıq əsnasında “biz” şəxs əvəzliyindən istifadə etməsi uğurlu və xoşbəxt münasibətlərin əsas amilidir.

Tədqiqat aparan alimlərdən biri, Meqan Robbins bildirib ki, “biz” şəxs əvəzliyi insanların sıx münasibətlərindən xəbər verir. Bu münasibətlər eqoizmə məruz qalmayıb və tərəflər partnyorluğu daha da inkişaf etdirməyə can atırlar.

Tədqiqatçılar bildirirlər ki, belə bir vəziyyət təkcə cavanlar üçün yox, yaşlı cütlüklər üçün də aktualdır. Bununla yanaşı, “biz” şəxs əvəzliyinin hansısa münaqişə və ya çətinliklər zamanı işlədilməsi çox vacibdir:

“Bu sözlər insanların münasibətini dəyişə bilər və onları daha yaxın və etibarlı edə bilər

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Ailə pedaqogikası. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Mütərcim, 2019
2. <https://kafkazh.com/aile-daxili-munasibetler-ailede-psixoloji-iqlim/>

Г.Мамедова

Внутрисемейные психологические проблемы и причины их возникновения

Резюме

В статье рассматривается семья и ее значение. При этом исследуются причины психологических проблем в семье.

Автор также объясняет особенности личности психологов у детей, растущих в конфликтных семьях. В статье также обсуждаются мнения ученых из разных стран.

G.Mammadova

Psychological problems in the family and causes of their occurrence

Summary

The article discusses the family and its importance. At the same time, the causes of psychological problems in the family are investigated.

The author also explains the personality traits of psychologists in children growing up in conflict families. The article also discusses the views of scientists from different countries.

Rəyçi: psixol.f.d. G.H.Əlixanova

Redaksiyaya daxil olub: 08.01.2022

T.Ə.NƏBİYEVƏ*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru*
*e-mail: tahmina_nabiyeva@mail.ru***Gəncə Dövlət Universiteti**
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)**BOLONYA TƏHSİL SİSTEMİNDƏ QLOBALLAŞMA****Açar sözlər:** *Bolonya prosesi, təhsil sistemi, təlim, optimallaşdırma, fəaliyyət proqramı.***Ключевые слова:** *процесс, система образования, обучение, оптимизация, программа деятельности.***Key words:** *Bolonia process, education system, training, optimization, action program.*

Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir: “Biz iqtisadi potensialımızı intellekt kapitalına çevirməliyik. Hər bir ölkənin intellektual potensialı isə təhsil ocaqlarında yaradılır” (1).

XX əsrin son on illiyində dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində, o cümlədən keçid iqtisadiyyatı olan ölkələrdə hər sahədə olduğu kimi, təhsil və elm sahəsində də ciddi dəyişikliklər olmuşdur. Bu illərdə Azərbaycanda ali təhsilin idarə edilməsində və dövlət təhsil müəssisələrində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Azərbaycanın rəqabət qabiliyyətinin üstünlüyü bir çox cəhətdən təhsillə müəyyənləşən insan potensialının inkişafı ilə də bağlıdır. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev demişdir: “Həyat böyük bir prosesdir. Bu prosesdə uğurla iştirak etmək üçün insan müasir tələblərə uyğun elmə malik olmalıdır. Təhsil də daim təkmilləşdirilməlidir”. Hazırda bir çox ölkələrin təhsil sistemlərində müxtəlif istiqamətlərdə inteqrasiya proseslərində müxtəlif istiqamətlərdə inteqrasiya prosesləri özünü göstərir. Buna ən parlaq misal Bolonya prosesidir. Bu prosesin tərkib hissəsini iki dərəcə-bakalavr və magistr dərəcələri almağa aparan təhsil proqramları, təhsil modulu və kredit sistemi təşkil edir. Bolonya prosesi iştirakçıların yarımçıq çoxu ikipilləli təhsil sistemini (bakalavr və magistr pilləsini) həyata keçirmişdir. Çoxpilləli təhsil sistemi mahiyyət etibarilə dərin pragmatikliyə malikdir. Bolonya prosesinə qoşulan ölkələr akademik dərəcələrin tipinə və strukturların dair qanunvericilik qaydasında dəyişiklik edir.

Qloballaşma çətin və ziddiyyətli prosesdir, məhz buna görə də müasir tədqiqatçılar ona müxtəlif mənə verirlər. Buna baxmayaraq təhsil sistemində qloballaşma prosesi əlimə həmişə faydalar gətirir. Bu faydalar isə təhsil sistemlərindən faydalı sürətdə istifadə etməklə ticarətin geniş miqyasda böyüməsi, qabaqcıl texnologiyaların yayılması, rəqabətin artması və keyfiyyət standartlarının yüksəldilməsi, mövcud milli təcrid qalıqlarının aradan qaldırılması və s. özünü büruzə verir.

İndiki dövrdə dünya ali təhsil sistemində ali məktəblərin milli çərçivəyə qapanması, iqtisadiyyatın qloballaşmasının nəticə və perspektivləri ilə get-gedə daha dərin konfliktə girir. Bu ziddiyyət müxtəlif məsələlərdə, məsələn universitet diplomlarının və ixtisas dərəcələrinin tanınmasında, təhsilin keyfiyyətinin beynəlxalq akkreditasiya proseduralarında qarşıya çıxır. Bu problemlərin həllini tələbə və müəllimlərin mobilliyi, tədris planlarının beynəlmilləşdirilməsi, birgə proqramlar, ikili və üçlü diplom proqramları, təhsil xidmətlərinin müxtəlif növləri kimi formalarda axtarmaq lazımdır.

Texniki tərəqqinin sürəti çox zaman təhsil sisteminin keyfiyyətindən asılıdır. Bu isə elm və texnikanın inkişafına əsaslanaraq yeni tələbləri əks etdirməklə dəyişə bilər. Cəmiyyət qarşısında yeni vəzifələr qoyur və bu vəzifələrin həllində yardımçı olan daha mükəmməl vasitələrin, tədris texnologiyalarının yaradılmasına təkan verir. Bunların isə ən üstün və perspektivlisi təhsilin informatizasiyası ilə bağlı təlimin vasitə və texnologiyalarıdır. Təhsilin

informatizasiyası dedikdə: təhsil sisteminin informasiya vasitə və texnologiya məhsulları ilə təmin edən kompleks tədbirlər; təhsil alanların şəxsiyyətinin intellektual inkişafı; həyatda və informasiya cəmiyyətində peşakar fəaliyyətə yönəlmiş təlimin məzmunu; metod və forma seçiminin təkmilləşməsinin metodologiyası və strategiyası nəzərdə tutulur.

Kreditlərin toplanmasının İngiltərə sistemi təməlinə kredit transfer sistemi dayanır. Kreditlər burda fənlərin mənimsənilməsinə görə deyil, modulun struktur etibarilə təhsil proqramındakı tərkib hissəsi kimi tərtiblənen vahid formaya salınmış bir hissəsinin mənimsənilməsinə görə hesaba yazılır. Modul bir və iki semestr ərzində öyrənilə bilər və onun öyrənilməsi zəruri olan vaxtdan asılı olaraq kreditlə qiymətləndirilir. Bu sistemin xüsusiyyəti hər tədris proqramında üç mərhələnin: - sertifikat, diplom və dərəcənin ayrılmasıdır. Sistem ümummilli miqyasda unifikasiya edilməklə tələbələrin bir tədris formasından digərinə keçidində mobilliyini təmin edir.

Avropa kredit transfer sistemi isə hər hansı kurs və ya modul öyrənilərkən tələbənin sərf etdiyi tam yüklənməyə müvafiqdir. Kreditlərin toplanmasının Avropa sisteminin təməlinə də kredit transfer sistemi dayanır. Bu sistemin başlıca üstünlüyü odur ki, ölkələrə və başqa ali məktəblərə Avropa kreditləri transfer sisteminin qaydalarını işləyib hazırlamağa imkan verir. Kreditlərin transferini Avropa sistemi artıq 10000-dən çox universitet tərəfindən tətbiq edilmiş, Bolonya Bəyannaməsinin iştirakçısı olan ölkələr tərəfindən tələbələrin beynəlxalq mobilliyinin artırılmasını, xaricdə alınmış diplomların və tədris dövrlərinin müqayisələndirilməsinin tanınması üçün əsas vasitə qismində bəyənilmişdir.

Avropada kreditlərin transfer sisteminin tətbiqi texniki və məzmun baxımından Bolonya prosesi çərçivəsində ən mürəkkəb vəzifələrdən biridir. Öyrənilən materialın həcmi və şəffaflığını və müqayisə edilən olmasını, müvafiq olaraq ixtisas dərəcəsi və kompetensiyanın akademik tanınma imkanı təmin edən bu vasitə ilk dəfə 1988-ci ildə Erasmus Avropa proqramı çərçivəsində meydana çıxmış və hazırda 1100-dən çox universiteti özündə birləşdirir. Bu isə tələbələrin tədris planlarını tutuşdurmaq, müqayisə etmək və onların uğurla başa vurduğu universitetdə istədiyi ixtisasa uyğun keçilmiş materialın proqramını seçmək imkanı verir. Kreditlər mühazirə, seminar, praktik məşğələ, müstəqil iş, imtahan və testlər də daxil olmaqla universitetdə tam akademik il proqramı üçün zəruri olan ümumi iş həcmi əks etdirir. Avropa kreditlərinin transfer sistemində iştirak etmək universitet kursunu tam təsviri, onun məzmunu hazırlıq üçün tələblər, qiymətləndirmə sistemləri, tədris metodikası, hazırlıq üzrə strukturlar hər il yeni informasiya paketlərinin hazırlanması kimi mühüm cəhətləri özündə əks etdirir. Bundan başqa, informasiya hazırlığının səviyyəsi tam tədris planını, universitet və infrastruktur haqqında proqramda qeydiyyat üçün inzibati prosedurlar haqqında informasiyaları və akademik təqvimə əhatə etməlidir. Informasiya paketi ana dili və xarici dillərin birində hazırlanır və bütün tərəfdəş universitetlərə paylanır.

Mühüm məsələlərdən biri də odur ki, tədris işinin bu cür təşkili heç kəsə qəbul etdirilmir. Yalnız onun müsbət nəticələrinin təhlili göstərilir. Belə bir qərarın yerinə yetirilməsi auditor saatlarının sayının azalmasına gətirib çıxarmır. Hər bir ali məktəb belə bir təkamülün məqsədəuyğunluğu haqqında qərarı müstəqil şəkildə qəbul etməlidir. Əgər auditor içi universal ölçü vahidi qismində yaramırsa, onda tələbənin ümumi tədris yükünün onun auditoriya və auditoriyadan kənarda proqramın mənimsənilməsinə sərf etdiyi vaxtı nəzərə almaq lazımdır. Auditor yükləmə ilə yanaşı, ümumi yükləmə Avropa ölçülərinə görə tələbənin referatlar, kurs işləri, laboratoriya işləri, praktika və staj keçmə, zəfər və imtahanlara hazırlaşma, onların verilməsi və hətta tələbənin ixtisası üzrə praktik iş təcrübəsi kimi müstəqil tədris işinin növlərini özündə birləşdirir.

Bolonya prosesinin başlanğıc mərhələsində kreditlərin başlıca təminatı əgər akademik mobilliyin dəstəklənməsində görülürdüsə, 2003-cü ildə Berlində bu vəzifəyə tədris proqramının təkmilləşdirilməsi də əlavə olundu. Berlin Bəyannaməsində deyilir: "Nazirlər, tələbə mobilliyinin və beynəlxalq miqyaslı tədris proqramlarının işləyib hazırlanmasının təmin edilməsi

üçün Avropada kreditlərin transfer sisteminin oynadığı mühüm rolü qiymətləndirirlər”. Akademik kreditlər tələbənin hər bir fənn üzrə aldığı bilik, bacarıq vərdişləri müəyyən etmək üçündür. Həm də onu akademik mobillik sistemini dəstəkləməkdən ötrü lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Mahmudov M.C. Bolonya prosesi: problemlər, perspektivlər, reallıqlar. Bakı, “Elm və təhsil”, 2010.-503 s.
2. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı, Çarşıoğlu, 2009.-258 s.
3. Болонский процесс. – http://showwoman.ru/balonskii_protsess.php.
4. Mahmudov M.C. Azərbaycanın Bolonya prosesinə qoşulmasının reallığa çevrilməsi. ADPU-nun nəşri, Bakı, 2009.-249 s.
5. Касевич В.Б. и др. Болонский процесс в вопросах и ответах.- СПб: Издательство СПбГУ, 2004.-201 с.
6. Байденко В.И. Болонский процесс: структурная реформа высшего образования Европы.- М., Российский Новый Университет, 2002.-128 с.

Т.А.Набиева

Глобализации высшего образования в Болонского процессе

Резюме

В статье исследуются проблемы системы образования после включения Азербайджана в Болонскую систему. Азербайджанская система образования в соответствии с Болонской Декларацией делятся на три уровня (государственный, Министерство Образования и университетский). Даются рекомендации по их оптимизации в процессе образования, которые могут быть использованы государственными чиновниками в системе образования и учителями-практиками.

T.A.Nabiyeva

Optimization of Bolonia education syst

Summary

In article investigated the education system of Azerbaijan, after joining to Bolonia system. Also given offers about the three levels (state, Ministry of Education and university) of Azerbaijan education with Bolonia Declaration. These offers are useful for officials of education, also for practical teachers.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 20.02.2022

G.M.NƏZƏROVA*doktorant**e-mail: gunaynazarova93@gmail.com*

DOI:10.48652/g5874-3595-8387-v

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

MÜASİR TƏHSİL PARADİQMASININ SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ*Açar sözlər: təhsil paradigması, pedaqoji paradigma, konsepsiya, model, innovativ təhsil.**Ключевые слова: образовательная парадигма, педагогическая парадигма, концепция, модель, инновационное образование.**Key words: educational paradigm, pedagogical paradigm, concept, model, innovative education.*

Bütün dövrlərdə hər bir ölkədə müəyyən inkişaf mərhələsində prioritetlərin, xüsusən də təhsil sisteminin əsas vektorlarının seçilməsində problem yaranır.

XXI əsrin əvvəllərində təhsilin məqsədlərində, metodlarında və istiqamətlərində əhəmiyyətli, bəzən kardinal dəyişikliklər prosesi başladı. Ənənəvi yanaşmalar, modellər, təhsil metodları mövcud sosial-mədəni reallıqlarda artıq tətbiq olunmur. Əvvəllər mövcud olan təhsil yanaşmalarının və metodlarının dəyişdirilməsinə təcili ehtiyac olduğunu söyləmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartlarının “Ümumi təhsilin məzmunu” bölməsində “təhsilənlərin zəruri nəzəri və praktik biliklərlə yanaşı, şəxsiyyətin formalaşdırılmasına yönəldilmiş səriştələrə yiyələnməsinin prioritet hesab edilməsi” nəzərdə tutulur (1).

Müasir təhsil, ilk növbədə, müstəqil, rəqabət qabiliyyətli yaradıcı şəxsiyyətin yetişdirilməsinə və inkişafına yönəlmişdir. Müasir təhsil sistemində başlanmış dəyişikliklər təhsil paradigmasının dəyişməsi prosesi deməkdir.

Bununla belə, elmi təhlil kontekstində belə, yeni paradigmanın dərk edilməsi ilə bağlı bir çox problemlər qalmaqdadır. Qeyri-şərtsiz razılıq yalnız mənşənin mənşəyinə münasibətdə qorunub saxlanılır ki, bu da təkə elmdaxili ideyaların təkamülünün müstəsna nəticəsi kimi deyil, həm də “zəmanəmizin mənəvi vəziyyətinin” (K. Jaspers) məhsulu kimi dərk edilir (7).

Paradigma nəzəri və praktiki problemlərin həlli üçün model kimi müasir elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilmiş metodoloji, nəzəri və aksioloji təlimatlar sisteminin vahid görünüşüdür (6).

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq qeyd edirik ki, paradigma konkret yerdə və konkret zamanda fəaliyyət göstərən təhsil sisteminin modelidir.

Konkret təhsil paradigmasının spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsində əsas substantiv məsələlər bunlardır: müəyyən vaxtda insana nə, necə və hansı məqsədlər üçün öyrədilir və tərbiyə olunur. Bunlar təhsilin ən ümumi problemləri - onun məqsədi, məzmunu, prinsipləri, məqsədə çatmaq yolları və üsullarıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhsil paradigmasının mahiyyəti rəşional və dəyər aspektlərinin vahid təhsil prosesində birləşməsidir. Bu fakt müəllimləri təhsil prosesində insanın roluna, təhsilin insanın şəxsi və sosial mənələrində özünü dərk etməyə istiqamətlənməsinə yenidən nəzərdən keçirməyə sövq edir.

Biz pedaqoji paradigmanın tərifini qeyd etməyi vacib hesab edirik. Pedaqoji paradigma təhsil və tədqiqat problemlərinin həllində modelə çevrilmiş formalaşmış baxışdır.

Tarixi dövrdən və müvafiq sosial tələblərdən asılı olaraq təhsilin pedaqoji paradigmasının inkişaf mərhələlərini müəyyən etmək və onun növlərini ayırd etmək olar: akademik paradigmadan, humanitar paradigmaya qədər, hansı ki, "aparıcı yol" qarşılıqlı əlaqə digər şəxsə dəyər kimi münasibətlə müəyyən edilir.

Pedagoji paradigmlər mərhələdən-mərhələyə yox, birindən digərinə dəyişdirilir, daha müasir, yeni yaranan sosial tələblərə uyğunlaşdırılır. Axı təhsilin özü məzmununa, formalarına və metodlarına görə dəyişməz, davamlı hadisə deyil, o, həmişə yeni sivil çağırışlara cavab verir, meylləri və perspektivləri nəzərə alır.

Müasir təhsil zamanın çağırışına cavab verərək yeni təhsil paradigması şəxsiyyətə yönümlü və mədəniyyətə yönümlü təhsil konsepsiyasını irəli sürür. Bu paradigmanın prioritet vəzifəsi informasiya cəmiyyətinin norma və tələblərinə cavab verən təhsilə fərdi yanaşmanın tətbiqi olmalıdır. Əgər ənənəvi təhsil paradigması "həyat üçün təhsil" şüarını irəli sürürsə, yeni paradigma başqa bir şüar - "ömür boyu təhsil" irəli sürür.

Təhsil paradigması yeni bir sivilizasiyalı yanaşma kontekstində dövlətin təhsilinə və ya beynəlxalq standartlara uyğun olaraq şagirdin intellektual bilik standartı, yüksək əxlaq və sabit inkişaf mərkəzi olan bir məktəbin təbiətuşğun və mədəni modeli, demokratik, yenilikçi bir məktəb qurmağın metodoloji əsaslandırılmış standartlarıdır. Təhsil paradigması əvvəllər mövcud olmayan bir təhsil sisteminin nəzəriyyəsi, konseptual bir baxışdır (4, s.147).

Bütövlükdə təhsil paradigması haqqında danışarkən bu paradigmanın məqsədlərini, məzmununu və nəticəsini də qeyd etmək lazımdır. Beləliklə, uzun illər bilik, bacarıq, qabiliyyətlər yəni, nəticəyönümlü təhsil modeli mövcud idi. İndi isə təhsilin əsas məqsədi insanın cəmiyyətə uyğunlaşması, təhsili daha dolğun, şəxsi və sosial cəhətdən inteqrasiya olunmuş nəticə ilə təmin etməkdir. Göstərilənlər təhsilin nəticəsinin yeni paradigmasının formalaşmasını müəyyən edir.

Yeni təhsil paradigması haqqında danışmadan əvvəl ənənəvi təhsil sisteminin paradigmasını xatırlatmaq lazımdır:

- 1) şagird təsir obyektı, müəllim isə inzibati orqanların göstərişlərinin icraçısıdır;
- 2) rol qarşılıqlı əlaqəli pedaqoji prosesdə, onun iştirakçılarının hər birinə müəyyən funksional vəzifələr verildikdə həyata keçirilir, ondan uzaqlaşması davranış və fəaliyyətin normativ əsaslarının pozulması hesab olunur;
- 3) şagirdlərin (tələbələrin) fəaliyyətinin idarə edilməsinin birbaşa (məcburi) və operativ üslubu üstünlük təşkil edir ki, bu da monoloji təsir, şagirdlərin təşəbbüsünün və yaradıcılığının boğulması ilə xarakterizə olunur;
- 4) şagirdin davranış və fəaliyyətinin yalnız zahiri şərtiliyi onun nizam-intizamının, əməksevərliyinin əsas göstəricisinə çevrilir; həyata keçirilməsində fərdin daxili aləmi, pedaqoji təsiri nəzərə alınmır.

Təhsil paradigması hazırda dəyişir. Bununla əlaqədar olaraq yeni tədris təlimatları, yeni məzmun və təlim prosesinin texnoloji vasitələri müəyyən edilir.

Müasir təhsildə fərddə problemlərin həllinə yaradıcı yanaşmanın, qeyri-standart düşüncənin formalaşmasına diqqət yetirilir. Təhsilin yeni paradigmasının məqsədlərindən biri özünü inkişaf etdirmək, müstəqil həll yolları axtarmaq, yaradıcı özünü reallaşdırmaq bacarığının inkişafıdır. Beləliklə, tələbə mərkəzli təlim modelinə keçid müasir dünyada və xüsusən də təhsildə baş verən dəyişikliklərin bilavasitə nəticəsidir.

Beləliklə, yeni təhsil paradigmasına aşağıdakıları da daxil etmək olar:

- a) təlim keçmiş şəxs təhsil almış şəxsdən daha uğurludur;
- b) təhsilin vəzifəsi tələbəyə təkcə elmlərin əsasları ilə tanış olmaq üçün deyil, həm də təcrübənin mənimsənilməsi üçün uyğun müxtəlif sxemlərə imkan verən şəraiti təmin etməkdir;
- c) təlim nəticələri çoxkomponentli sistemdir ki, burada təhsil əhəmiyyəti təkcə şagirdin bilik sistemi deyil, həm də onları əldə etmək yollarının işlənməsi, yeni biliklərə ehtiyacı

müəyyən etmək bacarığı, müstəqil və ya səmərəli şəkildə tez və effektiv şəkildə həyata keçirmək, digər tələbələrə əməkdaşlıq etmək, boşluqları doldurmaq bacarığıdır;

d) müasir məktəb təhsilinin nəticələri (şəxsi, meta-mövzu və fənn) - fərdi resurslarda fərdi əhəmiyyət kəsb edən problemlərin həllində istifadə edilə bilən dəyişikliklərdir.

İstənilən təlim əslində fərdin inkişafı üçün xüsusi şəraitin yaradılmasıdır və həmişə tələbə yönümlüdür. Problem başqadır, şəxsiyyətin spesifik xüsusiyyətlərini necə başa düşmək, şəxsiyyətin inkişafının səbəblərini necə tapmaq olar.

Yeni təhsil standartlarına əsaslanan yanaşma təhsilin ümumi paradigmasının dəyişməsinə gətirib çıxarır ki, bu da aşağıdakı müddələrdə öz əksini tapır:

- məktəbdə təhsilin məqsədinin bilik, bacarıqların mənimsənilməsi kimi müəyyən edilməsi, məqsədi öyrənmək bacarığının formalaşdırılması, yeni kompetensiyaların mənimsənilməsinə təmin edən səriştə kimi müəyyən edilməsi;

- mühüm həyat vəzifələrinin həlli kontekstində təhsilin məzmununun daxil edilməsinə, fənnin məzmununu təşkil edən elmi anlayışlar sisteminin tələbələr tərəfindən "təcrid olunmuş" şəkildə öyrənilməsi;

- tələbənin təhsil fəaliyyətinin kortəbiiyyəti - onun məqsədyönlü təşkili və sistemli formalaşdırılması strategiyası;

- biliklərin mənimsənilməsinin fərdi forması - təlim məqsədlərinə nail olmaqda təhsil əməkdaşlığının həlledici rolunun tanınması.

Beləliklə, müasir təhsilin şəxsiyyətyönümlü sistemində əsas prinsip şagirdin fərdiliyinin anlaşılması və qəbul edilməsidir.

İctimai həyatın müxtəlif sahələrində baş verən innovativ dəyişikliklər kontekstində XXI əsrin yeni bir paradigması- innovativ paradigması xüsusi aktualıq kəsb edir. Müasir paradigmanın təhsildə yeniliklər kimi ortaya çıxan aşağıdakı modellərini müəyyənləşdirmək olar:

- müasir innovativ paradigmanın ilk modeli - dünyanın elmi mənzərəsinin formalaşması kimi təhsil;

- ikinci model - peşəkarlaşma kimi təhsil;

- üçüncü model - əqli fəaliyyət mədəniyyətinin formalaşması kimi təhsil;

- dördüncü model - həyata hazırlıq kimi təhsil;

- beşinci model - davamlı təhsil konsepsiyası.

Deməli, ali təhsilin yeni paradigması, mahiyyətinə görə humanist paradigma, fərd isə onun əsas halqası olacaq.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanlar innovativ təhsilin ənənəvi, biliyə əsaslanan təhsil paradigmasına alternativ olması ilə bağlı əsas fikri müəyyən edir. Müasir paradigma tələbəyə fərdi yanaşmanı, onun müstəqil işinin həcmnin artırılmasını, təlim proqramlarının dəyişkənliyinin təmin edilməsini əhatə edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartları. 29 sentyabr 2020-ci il. <http://e-qanun.az/framework/46052>

2. Azərbaycan Respublikasının "Təhsil haqqında" qanunu. 2009. <http://www.e-qanun.az>

3. Nəzərova G.M. Pedaqoji sinergetikanın nəzəri əsasları. Bakı-Mütərcim- 2017, 100s.

4. Nəzərov M.H. Müasir dövrdə təhsilin sosialmədəni problemləri. Monoqrafiya Bakı – Mütərcim – 2018, 296 s.

5. Кун Т. Структура научных революций. -М.: Прогресс, 2008. - 288 с.

6. <https://az.wikipedia.org/wiki/Paradiqma>

7. https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pedagog/hrist2/01.php

Г.М.Назарова

Особенности современной образовательной парадигмы

Резюме

В статье рассматривается проблема современного образования в существующих социо-культурных реалиях традиционных подходов, моделей, методов обучения. Объясняются причины противоречий в образовании, переход от традиционных методов обучения к инновационным методам. Анализируются особенности новой образовательной парадигмы: цели, содержание, принципы, пути и методы. Выявлены основные проблемы в определении специфики современной образовательной парадигмы.

Выявлены модели современной парадигмы, возникающие как инновации в образовании.

G.M.Nazarova

Specific features of the modern educational paradigm

Summary

The article discusses the problem of modern education in the existing socio-cultural realities of traditional approaches, models, educational methods. The reasons for the contradictions in education, the transition from traditional methods of education to innovative methods are explained. The specific features of the new educational paradigm: goals, content, principles, ways and methods are analyzed. The main issues are identified in determining the specific features of the modern education paradigm.

Models of the modern paradigm that emerge as innovations in education are identified.

Rəyçi: ped.e.d., prof. E.M.Quliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 26.01.2022

N.B.SALMANOVA
professor

S.Q.QARAYEVA
dosent

S.İ.CABBAROVA
müəllim

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
(Bakı şəh., Fətəli xan Xoyski pr., 98)

GƏNC POLİATLONÇULARDA ƏDALƏTLİYİN TƏRBİYƏ OLUNMASINDA TƏLİM-MƏŞQ TOPLANIŞLARINDA TƏŞKİL OLUNAN KÜTLƏVİ-İDMAN TƏDBİRLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: *poliatlon, ədalətlik, təlim-məşq toplanışı, tərbiyəvi işlər, kütləvi-idman tədbirləri, disput*

Ключевые слова: *полиатлон, справедливость, учебно-тренировочный сбор, воспитательные работы, массовые-спортивные мероприятия, диспуты*

Key words: *poliyathlon, prudent, educational-training camps, upbringing works, mass sport events, dispute.*

Gənc poliatlonçuların uzun müddət vahid kollektiv halda yaşamalması olduqları təlim-məşq toplanışlarında onların tərbiyə məsələləri xüsusi aktualıq və əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün təcrübə olaraq geniş imkanlar yaranır.

İdman məşqləri, təlim-məşq toplanışları, yarışlara hazırlıq idmançıların vaxtının böyük bir hissəsini əhatə edir. Məşqçilər tədris və tərbiyə məqsədi ilə bu vaxtdan səmərəli istifadə etməlidirlər (2, s.4).

Təlim-məşq toplanışları zamanı tərbiyəvi işə ayrıca, xüsusi proses kimi baxmaq lazım deyil. Bu iş gənc poliatlonçunun toplanışa gəldiyi andan gedəcəyi ana kimi hər gün, fasiləsiz həyata keçirilməlidir.

Təlim-məşq toplanışının bütün detalları ilə hazırlanması və keçirilməsinin dəqiqliyi özü-özlüyündə gənc poliatlonçuya böyük tərbiyəvi təsir göstərir. Yeniyetmə poliatlonçudan şüurlu sürətdə toplanışın gün rejiminə və ümumi idman rejiminə riayət etməyi, yoldaşlarına, kollektivə, xidmət personalına, ictimai yerlərdəki insanlara hörmətlə yanaşmağı tələb etmək, istənilən hava şəraitində məşq keçirmək, ekskursiyalar, tanınmış insanlarla görüşmək, teatr və muzeylərə getmək və s. – bütün bunlar onun şəxsiyyət kimi formalaşmasına və harmonik inkişafına kömək edir. Buna görə də toplanışın rəhbəri siyasi-tərbiyəvi və mədəni-kütləvi tədbirlər planının tərtibinə böyük məsuliyyətlə və yaradıcı münasibətlə yanaşmalı, onun gənc poliatlonçuya tərbiyəvi və psixoloji təsirinin səviyyəsini düzgün qiymətləndirməlidir.

Tərbiyəvi işin əhəmiyyətli tərəflərindən biri də budur ki, o gənc poliatlonçularda oxumaq, öz dünya görüşünü genişləndirmək və intellektual səviyyəsini artırmaq həvəsi oyadır.

Tərbiyəvi iş özünə soyuq formal münasibəti sevmir. Bu və ya digər tədbiri sadəcə olaraq hesabat xatirinə keçirmək olmaz (3, s.6). Kollektivdə elə bir şərait yaratmaq lazımdır ki, burada idman rejiminin hər hansı bir pozuntusu, intizamsızlıq, təkəbbürlülük, egoizm, “ulduz xəstəliyi” dözülməz olsun.

Tərbiyəvi iş nə qədər yaxşı qurularsa bir o qədər kollektiv möhkəm, gənc poliatlonçularda vətənpərvərlik hissi güclü, dostluq və qarşılıqlı münasibət sağlam və təmiz, kollektivə görə məsuliyyət yüksək olar.

Gəhc poliatlonçuların mənəvi maarifləndirilməsi işində təlim-məşq toplanışlarında təşkil olunan kütləvi-idman tədbirləri xüsusi rol oynayır. Belə tədbirlər arasında idman-etik mövzuda keçirilən disputlar ən vacib forma sayılır. Disput əxlaqi anlayış və əqidələrin formalaşmasının fəal metodudur. Müzakirə və qiymətləndirmədə ideyalılığın, müstəqilliyin, prinsipliliyin tərbiyə olunmasının bünövrəsini yaradır. Disput gənc poliatlonçuya müəyyən sual ətrafında fikrini söyləməyə, mübahisə etməyə dair bir qayda olaraq canlı maraq yaradır.

Ədalətlik tərbiyəsinə dair disput keçirmək üçün ən fəal gənc poliatlonçulardan ibarət qrup yaradılmalıdır. Bu qrupun tərkibi 3-5 nəfərdən ibarət olmalıdır. Məşqçi bu qrupun üzvləri ilə birlikdə disputun mövzusu seçir. Disputun mövzusu tərbiyə məsələləri ilə əlaqədar olarsa da ortaya çıxıb bilər. Ola bilər ki, təlim-məşq toplanışının iş planında da belə tədbirlər olsun.

Disputun məzmunu müəyyən tələblərə cavab verməlidir:

- mübahisənin mövzusu tam, dəqiq müəyyən olunmalıdır;
- disputun mövzusu aktual olmalı, poliatlonçuda daxili mübahisə yaratmalıdır;
- disputun mövzusu ətrafında konkret suallar qoyulmalıdır.

Disputun təşkili və keçirilməsi əsas 3 mərhələyə bölünür: disputun keçirilməsinə hazırlıq, disputun keçirilməsinin əsas mərhələsi, disputun keçirilməsinin son mərhələsi.

Disputun keçirilməsinə hazırlıq

Mövzu və suallar müəyyən olundundan sonra, yəni disputun keçirilməsinə 2-3 gün qalmış, hamının nəzərini cəlb edən yerdən əlvan yazılmış elan asılmalıdır. Eləndə disputun keçiriləcəyi gün, saat, yeri, mövzusu və müzakirə olunacaq suallar, tövsiyə olunan ədəbiyyat göstərilir.

Disputu aparmaq üçün aparıcı seçilməlidir. Disputun keçiriləcəyi yer əvvəlcədən hazırlanmalıdır.

Disputun keçirilməsinin əsas mərhələsi

Disputun müvəffəqiyyətlə keçməsi aparıcıdan çox asılıdır. Əgər müzakirə olunan mövzuya dair iki müxtəlif fikir varsa iki aparıcı-məruzəçi seçilir. Yox əgər ikidən artıq fikir varsa, onda bir aparıcı seçilir. Bu aparıcı öz növbəsində sisteməlik şəkildə müzakirə olunan məsələlər ətrafında ortaya çıxan bütün fikir və mülahizələrin haqqında iştirakçılara məlumat verməlidir. Aparıcı auditoriyanı ələ almağı, mübahisələr qızıışan zaman bir növ onun «alov»unu söndürməyi bacarmalıdır, iştirakçıları həqiqət axtarmağa yönəltməlidir. Çalışmalıdır ki, çıxış edənlər əsas mövzudan kənara çıxmasınlar, reqlamentə riayət etsinlər. Deyilənləri sistemləşdirməli, əsas fikirləri müəyyən etməli, iştirakçıların marağını bu fikirlərə yönəltməlidir. Hər sual ətrafında aparıcı əsas fikirləri əhatə etməklə qısa nəticələr çıxarmalı, keçirilən disputa qiymət verməlidir.

Disputun müvəffəqiyyətlə keçməsində iştirakçıların da rolu böyükdür. İştirakçı əvvəlcədən aparıcıya bildirməlidir ki, hansı sual ətrafında çıxış edəcək. İştirakçı müzakirə olunan sual ətrafında mübahisə aparmağı bacarmalı, göstərilən faktlardan nəticə çıxarmalıdır.

Disputun keçirilməsinin son mərhələsi

Bu mərhələ mübahisələrə yekun vurmaqla bağlıdır. Mübahisələrə yekun vurduqdan sonra aparıcı gələcək fəaliyyətdə tətbiq etmək üçün nəticələri və təklifləri bildirməlidir. Əgər müzakirə olunan problem iştirakçıların əksəriyyəti tərəfindən düzgün dərk olunarsa, bu məsələyə dair onlar öz şəxsi mülahizələrini bildirərlərsə, müzakirə olunan suallar onlarda maraq doğurubsa və bunun nəticəsində onlarda yeni fikirlər və əqidələr formalaşırsa, onda disputun müvəffəqiyyətlə keçirilməsini qeyd etmək olar.

Təlim-məşq toplanışlarında gənc poliatlonçularla ədalətlik mövzusunda disput keçirmək üçün aşağıdakı nümunəni veririk.

Disputun məzmunu

Aparıcı: - hazırda ədalət, sosial ədalət sözləri çox işlədilir. Hamını ədalət uğrunda mübarizə aparmağa çağırırlar. Bəs bu ədalət özü nədir? Bu gün biz bu suala cavab verməyə

çalışacağıq. Bunun üçün “Gənclik, idman və ədalət” mövzusunda disput keçiririk. Bu günün ən aktual problemi sayılan mövzumuzun müzakirəsi üçün aşağıdakı sualları veririk:

1. Ədalət nədir?

2. Ədalətli olmaq üçün hansı keyfiyyətlərə malik olmaq lazımdır?

Aparıcı sualları bir-bir verir. İştirakçılardan biri fikirləşdikdən sonra birinci sual ətrafında öz cavabını bildirir. Mübahisələr başlanır. İştirakçılar bir-bir öz fikirlərini bildirirlər. Aparıcı ekranda həqiqətə yaxın fikirləri qeyd edir. Disputa dəvət olunanlar iştirakçıların fikirlərinin arasında çıxış edərək ədalətliyə dair faktlar göstərirlər, məsələn, idman mübarizəsində baş verən maraqlı hadisələrdən danışirlər. Belə faktlar poliatlonçuları bir növ mətləbə doğru istiqamətləndirir, bundan sonra həqiqətə doğru yeni-yeni fikirlər meydana çıxır.

Aparıcı sualların belə ardıcıl müzakirəsindən sonra, ekranda qeyd olunan fikirləri bir daha izah edir və yekunlaşdırır: “Ədalət – adamlar arasında ən insani, düzgün münasibətdir. Ədalət hamının ürəyini nəcibləşdirir, ədalətsizlik isə qəddarlıq doğurur. Ədalətli olmaq – doğruçu, təşəbbüskar, xeyirxah, intizamlı, mətin olmaq deməkdir. Ədalətli olmaq üçün hər birimiz öz davranışımızda bu keyfiyyətlərə malik olmalıyıq. Məhz belə olduqda yarışlarda rəqiblə ədalətli mübarizə apara bilərik.

Beləliklə, disputumuzun qarşısına qoyulan məsələlərin həll olunmasını təsdiq etmək olar. İştirakçıların əksəriyyəti müzakirə olunan məsələ ətrafında öz fikirlərini bildirdilər, sual və mübahisələrdə fəal iştirak etdilər. Bütün iştirakçılar arasında disputa maraq daha da artdı. Biz bundan sonra da belə disputlar keçirəcəyik. Xahiş edirik maraqlı suallarla bizə müraciət edəsiniz. Bir daha bu günkü aktual məsələyə yekun vuraraq hamınıza xatırladıram ki, ədalət – haqqın əli silahlı keşikçisidir.”

Təklif olunan ədəbiyyat

1. Bayramov Ə. Gənclik və özünütərbiyə haqqında söhbət. Bakı, Gənclik, 1969.
2. Eyvazov F. Nəsrəddin Tusinin etik görüşləri. Bakı, 1976.
3. İsmixanov M. Gənclik və mənəvi tərbiyə. Bakı, 1979.

Ədəbiyyat

1. Бербешкина З.А. Совесть и справедливость. М., 1987
2. Гильмутдинов, Т.С. Методика подготовки многоборцев ГТО / Т.С. Гильмутдинов, В.А. Уваров – Йошкар-Ола, 1990
3. Журкина И. Л. Формирование нравственных отношений подростков в спортивной деятельности. М., 2000
4. Зотов Ю.И. Воспитание подростков в спортивном коллективе. Москва, ФиС, 1984

Н.Б.Салманова, С.Г.Гараева, С.И.Джаббарова

Роль спортивно-массовых мероприятий, проводимых на учебно-тренировочных сборах, в воспитании справедливости у молодых полиатлонистов

Резюме

В воспитании справедливости у молодых полиатлонистов очень важную роль играют спортивно-массовые мероприятия проводимые, на учебно-тренировочных сборах. Диспуты по спортивно-эстетической теме являются важной формой воспитания. Обсуждение и оценка идейности, независимости, принципиальности создают базовую основу воспитания. Диспут вызывает живой интерес молодого полиатлониста в высказывании своего мнения и в его оспаривании. Статья служит образцом организации диспутов по теме справедливость в время учебно-тренировочных сборов.

N.B.Salmanova, S.G.Garayeva, S.I.Jabbarova
Role of mass events in organization of training camps
in prudent upbringing of young poliathloners
Summary

The mass events plays a very important rule in prudent upbringing of young polyathloners. Theme on sports ethics one of the important form of upbringing of young polyathloners. The discussion and assessment of ideological, independence make the basis of principled upbringing. The dispute great among interest young polyathloner in expressing their opinion and challenging. The article is about the organization of disputes for educational-training camps.

Rəyçi: ped.e.f.d., prof. Y.B.Səmədov

Redaksiyaya daxil olub: 11.03.2022

Y.B.SƏMƏDOV*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***V.M.VƏLİYEV***baş müəllim***B.R.SƏLİMƏDƏ***magistrant***Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası**

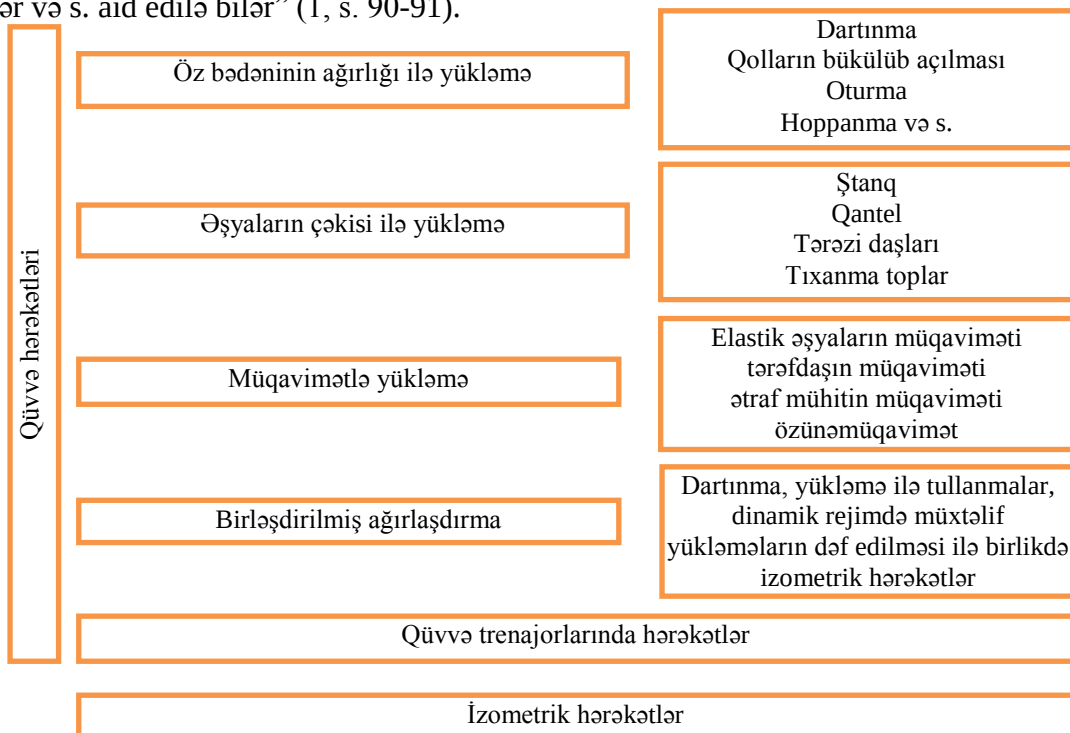
(Bakı şəh., F.Xoyski pr., 98)

QÜVVƏNİN İNKİŞAF VASİTƏLƏRİNƏ DAİR**Açar sözlər:** *qüvvə, inkişaf, hərəkət, vasitə, əhmiyyətli***Ключевые слова:** *сила, развития, упражнения, средства, эффективный***Key words:** *strength, develop, exercise, devices, effective*

Qüvvənin inkişaf etdirməsinin əsas vasitəsi, yerinə yetirilməsi normal iş şəraitində olduğundan daha çox əzələ gərginliyini tələb edən fiziki hərəkətlərdir. Bu hərəkətlərə qüvvə hərəkətləri deyilir (şəkil 1.).

“Qüvvəni inkişaf etdirməyin vasitələrinə, əsasən, məşq prosesində tətbiq edilən qüvvə hərəkətləri daxildir. Belə hərəkətlərə xüsusi ağırlaşdırılmış hərəkət fəaliyyətlərini misal göstərmək olar... Məsələn, güləşçinin müxtəlif əzələ qrupunun sürət qüvvəsini artırmaq məqsədilə müəyyən ağırlıqlı ştanqın maksimal sürətlə dartılması (itələnməsi, qaldırılması və s.), bədəni və ya onun ayrı-ayrı hissələrinin ağırlığını dəf etməklə həyata keçirilir” (2, 95-96).

Qüvvə hərəkətləri əsasən iki qrupa bölünür: xüsusi qüvvə hərəkətləri və sürətli qüvvə hərəkətləri. Bu iki qrup hərəkətlərini prof. M. Mustafayev belə səciyələndirmişdir: “Xüsusi qüvvə hərəkətlərinə misal olaraq ağırlıq qaldırmanı (ştanq, çəki daşı), kəndirə dımaşmaq, gimnastikanın bəzi hərəkətlərini, qüvvə ilə qalxmalar, güləşmənin bəzi fəndlərini və s. göstərmək olar. Sürətli qüvvə hərəkətlərinə isə disk, nizə, qumbara və s. tullama, nüvə itələmə, tullanmalar, boksçunun zərbələri, güləşmənin bəzi fəndləri, idman oyunlarında topa vurulan zərbələr və s. aid edilə bilər” (1, s. 90-91).

Şəkil 1. Qüvvənin inkişaf etdirilməsi vasitələrin təsnifatı.

Müvafiq pedaqoji problemin həlli üçün qüvvə hərəkətlərini seçərkən onların müəyyən bir qüvvə keyfiyyətinin inkişafına üstün olan təsirini, dayaq-əzələ aparatına yerli, regional və ya ümumi təsiri, eləcədə yükləmələrin dəqiq qiymətini (dozasını) təyin etmək qabiliyyətini nəzərə almaq lazımdır.

Öz bədəninin ağırlığı ilə icra edilən hərəkətlərdən bədən tərbiyəsi və idman hazırlığı praktikasında geniş istifadə olunur. Onları, demək olar ki, hər hansı bir mühitdə xüsusi avadanlıq olmadan, nisbətən aşağı yüklənmə və yaralanma riski ilə həyata keçirtmək olar.

Qüvvə hazırlığının ilkin mərhələlərində maksimal qüvvəni inkişaf etdirdikdə öz bədəninin çəkisi ilə yükləmə hərəkətləri səmərəli olduğu halda hoppanma hərəkətləri isə partlayış və sürət qüvvəsinin inkişaf etdirilməsi üçün daha əhəmiyyətlidir.

Bu qrup hərəkətlərin çatışmazlıqlarına aiddir:

1. Dəqiq dozanın qiymətini təyin edilməsi imkanlarının məhdudiyyəti, nəticə etibarı ilə yükləmələrin hesablanması və qeyd edilmiş əzələ qruplarına seçilmiş təsirin qiymətləndirilməsinin məhdudlaşdırılması;

2. Bədən kütləsinin və nəticə etibarı ilə yükləmənin qiyməti uzun müddət nisbətən sabit qaldığına görə onlar tezliklə adaptasiya olunurlar.

Əşyaların çəkisi ilə yükləmə hərəkətləri. İnsanın fərdi imkanlarına görə yükləmə kütləsinin qiymətinin dəqiq təyin edilməsi imkanları bu hərəkətlərin dəyərini bildirir. Əşyalarla çalışmaların zəngin müxtəlifliyi fərqli əzələ qrupların və bütün növ qüvvə keyfiyyətlərin inkişafına səmərəli təsir göstərməyə imkan verir. Adətən bunun üçün müxtəlif idman avadanlıqların zəngin dəstinin olması vacibdir. Əşyalarla qüvvə çalışmaları ballistik hərəkətlərdə (tullanma, atma və s.) xüsusi qüvvə keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Bu qrup hərəkətlərin çatışmazlıqlarına aiddirlər:

1. Hər bir konkret hərəkəti fəaliyyətin gedişində müqavimət qiymətinin qeyri-bərabər paylanması, insanın hərəkətlərinin, əsasən, əyri xətt üzrə qurulması, bədən hissələrinin bir-birinə nisbətən yerdəyişməsi zamanı linglər nə qədər uzun olarsa, əşyanın kütləsinin yaratdığı müqavimətin qiyməti də yüksək olar. Bu nöqtənin qarşı tərəfində olan hərəkət trayektoriyasının hissələrində, müqavimətin qiyməti mühüm dərəcədə aşağı olacaq. Bu da hərəkət trayektoriyasının müxtəlif nöqtələrində məşqin təsir effektivliyinin də müxtəlif olduğunu göstərir (Platonov, 1977).

2. İdman ləvazimatların kinetik ətaləti səbəbindən onların kütləsinin müqavimətini aşmaq üçün istifadə olunan əhəmiyyətli bir sürətə baxmayaraq yüksək əzələ gərginliyi yalnız hərəkətin başlanğıc mərhələsində olacaq və buna görə də müvafiq əzələlərin qüvvəsi hərəkəti fəaliyyətin bütün amplitudu üzrə inkişaf etməyəcəkdir.

Elastik əşyaların müqavimətini qırmaq üçün hərəkətlər. İcra olunan hərəkətin demək olar ki, bütün amplitudası üzrə əzələləri yükləmək imkanının olması onların müsbət cəhətidir. Lakin bunun üçün elastik əşyanın (yayın, rezinin və s.) uzunluğunun müvafiq hərəkətin amplitudasından ən azı üç dəfə artıq olması vacibdir. Bu hərəkətlər əzələ kütləsinin artırılması və nəticə etibarı ilə maksimal qüvvənin inkişaf etdirilməsi üçün səmərəli olsalar da, sürət qüvvəsinin inkişafı üçün az effektivdirlər, partlayış qüvvəsinin inkişaf etdirilməsi üçün praktiki olaraq heç yaramırlar.

“Güləşmə idman növü əzələ qüvvəsi və cəldliyin inkişafında da əhəmiyyətli vasitə hesab olunur... Məsələn, qüvvənin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar olaraq qolun əzələ səyi ilə bədəni dartmaq, qantellərlə müəyyən hərəkətlərin edilməsi və s. bu kimi müxtəlif növ hərəkətlər qüvvənin inkişafına kömək edən vasitələrdir” (3. s,116).

Əşyaların elastik xassələrinin müqavimətinin dəf edilməsinin çatışmayan cəhətlərinə, onların əzələlər arasındakı uzlaşmaya mənfi təsir göstərməklərini aid etmək olar. Məsələn, hoppanmada, tullamada, güləşdə və onlara oxşar digər fəaliyyətdə hərəkətin başlanğıcı daha böyük qüvvənin olmasını tələb etdiyi halda, hərəkətin sonu isə cəldliyin yüksək səviyyəsini tələb edir. Əşyaların elastik xassələrinin müqavimətinin dəf edilməsi hərəkətləri adicəkilən

keyfiyyətlərin əkslərinin də görsənməyini tələb edir ki, bu da əzələlərin işinin uzlaşmasına və hərəkətin ritmik strukturuna mənfi təsir göstərir.

Tərəfdaşın müqavimətini və ya əlavə müqavimətin dəf edilməsi ilə bağlı hərəkətləri, demək olar ki, əlavə avadanlıq olmadan icra etmək olar. Qüvvənin ixtisaslaşdırılmış hərəkət fəaliyyətinə yaxın olan şəraitdə (məsələn, sürət qüvvəsinin inkişaf etdirilməsi üçün meydançada qaçmaq və daha ağır olan tərəfdaşla güləşin texniki fəndlərinin icra olunması; bir-birini dairədən itəliyə çıxartmaq və s.) inkişaf etdirmək imkanlarının olması onların müsbət cəhətidir. Tərəfdaşla hərəkətlərin xüsusi dəyəri ondan ibarətdir ki, onları icra etdikdə idmançılar mühüm iradi cəhdlər etmək məcburiyyətində olurlar və müəyyən bir hərəkəti məsələni həll etmək üçün qüvvənin tətbiq etmə bacarığında yarışmalıdırlar. Çatışmazlıqlara əzələlərin zədələnmə riskinin artmasını (xüsusilə də tərəfdaşla məşğələlərdə) və məşq yükləmələrinin qiymətinin dəqiq ölçülməsinin və hesablanmasının mümkün olmadığını aid etmək olar.

Özünə müqavimət hərəkətləri. Özünə müqavimət hərəkətləri ilə bağlı Z.H.Rzayeva və Q.M.Cəfərovun fikri belədir: "...Özünə müqavimət hərəkətlərini də tətbiq etmək olar. Lakin bu hərəkətlərdən yalnız yaxşı fiziki hazırlığa və möhkəm sağlamlığa malik olanlar istifadə edə bilirlər. Amma onlar özləri də bu hərəkətləri tez-tez edə bilməzlər. Belə ki, həmin hərəkətlər sağlamlığa mənfi təsir göstərə bilər" (4, s.94). Onların mahiyyəti eyni vaxtda müəyyən əzələnin həm əzələ-sinergistlərini, həm də əzələ-antagonistlərini gərginləşdirməkdən ibarətdir. Onlar əzələlərin statik gərginliyində bütün amplitudu üzrə gərgin hərəkətdə icra oluna bilirlər, bu zaman əzələlərin bir qrupu dəf edən, əks qrupu isə güzəştli rejimdə işləyirlər. XX yüzilliyin əvvəlində bu hərəkətlər "iradi gimnastika" adı altında geniş populyarlıq idi. Lakin sonradan əsassız olaraq qüvvə hazırlığından çıxarılmışdı. Bu hərəkətlərdən idman alətləri istifadə olunmadan icra edilməsi əhəmiyyətlidir. Onlar əzələ kütləsinin artırılmasına, əzələ daxili uzlaşmanın təkmilləşdirilməsinə imkan yaradırlar, bədənin zədəli hissələrinin immobilizasiyası zamanı olduqca səmərəlidir. Zədələnmə baxımından da ən əlverişli çalışmalardır.

Onların əsas çatışmazlıqları məşq yükləmələrinin qiymətinin dəqiq ölçülməsinin və hesablanmasının mümkün olmaması və əzələlər arasındakı əlaqələndirmənin pozulmasıdır.

Uyğunlaşdırılmış yükləmələrlə hərəkətlər. Məşq hərəkətlərinin şəklini dəyişdirməyə imkan verirlər və bununla da məşqlərin həyəcanlılığını və səmərəsini artırırlar. Onların köməkliyi ilə müvafiq istehsalat və idman hərəkəti fəaliyyətində xüsusi qüvvə hazırlığını mühüm dərəcədə yaxşılaşdırmaq olar. Məsələn, əlavə çəki ilə optimal şəkildə ağırlaşdırılmış hoppanmalar dayaqdan itələnmək üçün partlayış qüvvəsinin səmərəli inkişafına kömək edir.

Qüvvə trenajorları üzərində hərəkətlər. Məlumdur ki, uzun müddət eyni çalışmaları (ənənəvi) tətbiq etdikdə, orqanizm onlara adaptasiya olunur və məşq yükləmələrinin qiyməti qeyri-bərabər olaraq artır, ya da ki, heç artmır. Bu mənfi vəziyyəti qırmaq üçün yeni qeyri-ənənəvi vasitələrin olması zəruridir. Qüvvə trenajorları üzərindəki məşğələlər də belə vasitə ola bilər. Müəyyən pedaqoji məsələlərin həllinə imkan yaradan texniki qurğular trenajor adlanır.

Müasir trenajorlar həm ayrıca götürülmüş əzələ qrupları üçün və həm də ümumi (eyni zamanda bir çox əzələ qruplarına) təsir üçün dozalaşdırılmış müqavimətin dəqiq qiymətini təyin etməklə hərəkətlər icra etməyə imkan verir. Onların köməyi ilə müəyyən güc keyfiyyətin inkişafına seçmə təsiri göstərmək olar. Müəyyən əzələ qrupların (məsələn, qüvvə inkişafından geri qalanlar) qüvvəsinin və müəyyən növ qüvvə keyfiyyətlərinin inkişafında seçmə şəkildə fikri cəmləşdirmək imkanının olması qüvvə hazırlığının səmərəliliyini mühüm dərəcədə artırmağa imkan verir. Fiziki hazırlıqda cazibədar görünüşlü trenajor komplekslərinin istifadə edilməsi məşğələlərin emosional fonunun və nəticə etibarlılığı ilə səmərəliliyinin artırılmasına da kömək edir.

İzokinetik trenajorlardakı qüvvə məşqi ən səmərəli hesab edilir. Oynaqlardakı bükülmə bucaqlarının, linglərin və fırlanma anlarının nisbətində dəyişməsinə baxmayaraq bu trenajorlarda əzələlər səddəyaxın müqaviməti dəf edir. Hərəkətin sürətini geniş diapazonda

dəyişdirmək olar və hər bir sürətdə əzələlər hərəkətin bütün diapazonlarında optimal müqaviməti dəf edir. Digər vasitələrin köməyi ilə buna nail olmaq mümkün deyil.

İzokinetik trenajorların istifadə olunması məşqin səmərəliliyinin mühüm dərəcədə artmasına kömək edir. Məlumdur ki, maksimal qüvvənin ən yüksək inkişafı, maksimal və ona yaxın olan müqavimətin dəf olunması zamanı müşahidə olunur. Digər tərəfdən, sübut edilmişdir ki, insan bir yanaşmada 6-8 dəfə müqaviməti dəf etdikdə qüvvə keyfiyyətləri daha səmərəli artır. Ən yüksək məşq effektivinə sonuncu 2-3 təkrarlamalarda müşahidə olunduğu üçün ilk 3-5 təkrarlama, demək olar ki, hədəf yerə icra edilir. İzokinetik trenajorlar bu ziddiyyəti aradan qaldırır. Bu da hərəkətin verilmiş sürəti ilə hər təkrarlamada qüvvənin maksimal səviyyəsinin görünməsinə nail olmağa imkan verir. Burada hərəkətin nəinki müxtəlif fazalarında, hər bir ayrı yanaşmanın müxtəlif təkrarlarında da qüvvə təsirlərinin real imkanlarla uzlaşması baş verir (Platonov, 1977).

İzometrik hərəkətlər 1960-cı illərdə geniş maraq doğurub. Sonralar bu maraq mühüm dərəcədə söndü. Onların mahiyyəti xarici hərəkətlə müşahidə olunmayan əzələlərin gərginliyindən ibarətdir. Məsələn, insan çiyinləri ilə hərəkətsiz bərkidilmiş taxtaya dirənərək var gücü ilə bükülmüş ayaqlarını açmağa çalışır. Müəyyən vaxt ərzində əzələlərin hədsiz gərginliyinin saxlanması variantıda mümkündür. Dinamik çalışmalardan fərqli olaraq, mexaniki işin (kütlənin müəyyən məsafəyə yerdəyişməsi) olmadığına görə izometrik gərginliklərdə daha az enerji sərfiyyatı ilə adekvat olan məşq effektivinə nail olmaq mümkündür. Öz növbəsində bu, məşq prosesini sıxlaşdırmağa, yəni sərf olunmamış enerjini digər pedaqoji məsələlərin həlli üçün istifadə etməyə, eyni zamanda da həm bir məşğələdə, həm də ardıcıl məşğələlər sistemində daha çox qüvvə çalışmalarını icra olunmasına imkan verir.

Maksimal izometrik gərginliklər zamanı əzələdaxili əlaqələndirmə yaxşıca təkmilləşərək maksimal qüvvənin inkişafına, gərginliyin kəskin artması şəraitində isə partlayıcı qüvvənin də inkişafına səmərəli təsir göstərir.

İzometrik hərəkətlərin müsbət təsiri: nisbətən uzun müddət ərzində gərginliyin mühüm olan səviyyəsinin saxlanması imkanları, məşq seansı az vaxt tələb edir, nisbətən sadə avadanlıq, praktiki olaraq bütün əzələ qruplarına təsir etmək imkanları, yüksək amplitudalı hərəkətlərin (TFT-də, kosmik gəmisi, sualtı gəmisi şəraitində uzun müddət ərzində olduqda məcburi hipokineziya zamanı və s.) sərhədləşdirilmiş imkanları şəraitində yüksək səmərəlilik.

Bu hərəkətlərin çatışmazlıqları:

1. Ürək-damar sistemin işinə mənfi təsir göstərən və onun fəaliyyətinin pozulmasına səbəb ola biləcək maksimal cəhdlər şəraitində uzun müddət ərzində tənəffüsün saxlanması və gərilmə. Bununla əlaqədar olaraq izometrik çalışmaları, xüsusilə də, submaksimal və maksimal gərginlikli olanları uşaqlarla, yeniyetmələrlə və yaşlı insanlarla, eyni zamanda da ürək-damar sistemin işində pozuntuları olan insanlarla iş zamanı istifadə etmək məqsəddə uyğun deyil.

2. Əzələ qüvvəsinin ən yüksək artması bədənin yalnız izometrik gərginlik icra olunduğu hissələrinin vəziyyətində müşahidə olunur. Bütün hərəkət diapazonu üzrə qüvvə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək lazım olduqda, onun hərəkət trayektoriyasının müxtəlif nöqtələrində 20-30° fasilələrlə çalışmaları icra etmək lazımdır. Çünki eyni problemin dinamik hərəkətlərdən istifadə etdikdə nəticə etibarlı ilə qüvvə təliminə sərf olunan vaxtı xeyli artırmış olur. (Lindh, 1979; E.Gravs və d., 1989).

3. Dinamik hərəkətlərlə müqayisədə daha aşağı səmərəlilik. Xüsusilə də, yaxşı məşq edən adamlarda qüvvə daha ləng artır.

4. Cəhdlərin sinir-əzələ tənzimlənməsi mühüm dərəcədə fərqləndiyinə görə statik qüvvənin dinamik qüvvəyə məhdud şəkildə keçirilməsi.

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qüvvə hazırlığı vasitələrini seçdikdə bu və ya digər hərəkətlər qrupun funksional xassələrinə və pedaqoji məsələlərə əsaslanmaq lazımdır. Eyni zamanda da nəzərə almaq lazımdır ki, eyni hərəkətlərin uzun müddət ərzində istifadə

edilməsi qüvvə imkanlarının səmərəli inkişafına zəmin yaratmır. Məhz buna görə də, hətta az səmərəli, lakin yeni olan vasitələrin periodik şəkildə istifadə edilməsi, qüvvənin səmərəli inkişafına yardım edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Mustafayev M. Q. Fiziki hərəkətlərin və idmanın fizioloji əsasları (qısa kurs) Bədən tərbiyəsi institutu üçün dərs vəsaiti, Bakı: Maarif, 1972.
2. Novruzov D. F. Güləşmə: Ali məktəblər üçün dərslik və dərs vəsaitləri seriyasından. Bakı: Maarif, 1992. 328 s.
3. Qurbanov X. K., İsmayılov T. M. İdman psixologiyasının aktual problemləri. Dərs vəsaiti, Bakı, 2008., 246 s.
4. Rzayeva Z. N ., Cəfərov Q. M. Bədən tərbiyəsi nəzəriyyəsi və metodikası, (Dərslik), Bakı, 2004. 182 s.
5. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. М: Физическая культура и спорт, 1991, с. 544.

Я.Б.Самедов, В.М.Велиев, Б.Р.Салимзада

О средства развития силы

Резюме

В статье описываются две основные группы силовых движений: специальные силовые движения, быстрые силовые движения и силовое развитие. Классификация средств развития подробно поясняется в виде таблицы. В классификации подробно описано эффективное развитие силовых возможностей при выполнении упражнений, а также подробно проанализирован механизм действия всех приведенных упражнений на разные группы мышц.

Y.B.Samadov, V.M.Valiyev, B.R.Salimzadeh

On the scope of force development

Summary

The article describes in detail the classification of the two main groups of force movements: special force movements, velocity and force development. Classification of devices explained in the form of table. The classification describes in detail the effective development of strength capabilities during the performance of the movements. Also, the mechanism of action of all given exercises on different muscle groups is analyzed in detail.

Rəyçi: prof. Q.M.Cəfərov

Redaksiyaya daxil olub: 03.03.2022

Y.B.SƏMƏDOV

*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası**

(Bakı şəh., F.Xoyski pr., 98)

TƏLİM PROSESİNİN QURULUŞUNA DAİR*Açar sözlər: təlim prosesi, hərəkət fəaliyyəti, tədris, vasitə, vərdiş**Ключевые слова: процесс обучения, двигательное действие, учеба, средство, навык.**Key words: teaching process, activity method, teaching method, practice*

Təlim, təlim prosesi haqqında orta əsrlərdən üzü bəri bütün inkişaf etmiş ölkələrdə filosof və pedaqoqlar qiymətli fikirlər söyləmişlər.

İohan Fridrix Herbart (1776-1841) təlimin üç növünü dəyərləndirirdi: təsviri, təhlili, tərkibi. Onun nöqtəyi-nəzərinə, təsvir və təhlili təlim, əsasən, aşağı (ibtidai) siniflərdə, tərkibi təlim isə yuxarı siniflərdə təşkil edilməlidir. Təlim prosesi həm də qeyd olunan növlərin vəhdətinə nail olmalıdır (1, s.70).

İnsanın həyatında hərəkət fəaliyyətinin mühüm rolu vardır. Hərəkət fəaliyyəti təlim prosesində müəllimin rəhbərliyi ilə həyata keçirilir. Hərəkət fəaliyyəti hərəkət bacarığı və vərdişlərin hesabına idarə olunur.

Professor Ə.Ə.Ağayev bu xüsusda yazmışdır: “Təlim prosesi elmin son nəəliyyətləri olan bilikləri uşaqlara öyrədir, onlarda praktik bacarıq və vərdişlər formalaşdırır, onları həyata hazırlayır, şəxsiyyəti vətəndaş olaraq yetişdirir.

Təlim fəaliyyətinin, öyrətmə və öyrənmənin məqsədi, vəzifələri çevik dəyişmələrə məruz qalmamış, məzmunu, metod və vasitələri yeniləşən dövrün, inkişafın tələbinə uyğun olaraq zaman-zaman təkmilləşmiş və yeniləşmişdir. Bütün bu yeniləşmələr elmi-nəzəri əsaslarla olmuşdur” (2, s.47).

Təlim və fiziki tərbiyə prosesi tərbiyəedici səciyyə daşıyır.

“Təlim prosesini öyrəniləcək materialı (hərəkətin düzgün icrasının mənimsənilməsi) dəfələrlə təkrarlamadan həyata keçirmək qeyri-mümkündür” (3. S.16).

Hərəkət fəaliyyətin müvəffəqiyyətli mənimsənilməsinin ilkin şərtləri. Birinci şərt – şagirdin bu və ya digər fiziki keyfiyyətlərin (qüvvə, sürət, dözümlülük, cəldlik, elastiklik) təzahürlərini tələb edən hərəkətlərin öyrənilməsinə fiziki hazırlığın olmasıdır.

İpə dırmanmağı, şpaqata oturmağı, oyunda topun qəbul edilməsini qüvvənin, sürətin, elastikliyin, cəldliyin lazımi səviyyədə inkişaf etdiyi şərti ilə öyrənmək olar.

Hərəkətin mənimsənilməsinə başladıqda əldə edilmiş lazımi fiziki keyfiyyətlərin səviyyəsinə test tapşırıqların köməyi ilə nəzarət edirlər.

İkinci şərt – hərəkətin yerinə yetirilməsi təcrübəsinin olmasıdır. Əvvəllər əldə edilmiş hərəkət bacarıqların, vərdişlərin fondu nə qədər zəngin olsa, yeni hərəkətin öyrənilməsi daha sürətli və heç bir çətinlik olmadan həyata keçiriləcək, çünki şagird əvvəlki hərəkət təcrübəsinə arxalana biləcəkdir. Hərəkətverici təsəvvürlər artdıqca hərəkət təcrübəsi formalaşır və uzunmüddətli yaddaşda həkk olunur.

Şagirdin hərəkət təcrübəsi yetərinə olmadıqda müəllim məşğul olan üçün əlçatan olan elə hərəkətləri təqdim etməlidir ki, onlar hərəkət fəaliyyəti haqqında lazım olan təsəvvürün yaradılmasına imkan versinlər.

Üçüncü şərt – psixi hazırlıq. Onun əsasını tədris fəaliyyətinin motivasiyası və fərdi məsələlərin ardıcılıqla həll olunmasını tələb edən məqsədin qoyulması olmalıdır.

Məqsədə nail olmaq fikri tədrisin dominant motivasiyası olduqda tədris müvəffəqiyyətli hesab edilir. Şagirdin müvafiq fəaliyyətə cəlb edilməsi motivasiyanın formalaşmasının əsas şərtidir.

Müəllim tədris fəaliyyətinin müsbət motivlərini stimullaşdırmalıdır. Buna tədris prosesinin düşünülmüş təşkili ilə, şagirdlərin tədris intizamına qoyulan dəqiq və ardıcıl olaraq həyata keçirilən tələblər sisteminin hesabına nail olmaq olar.

Hərəkət fəaliyyətinə sahib olmağa psixi hazırlıq iradi keyfiyyətlərin inkişaf səviyyəsi ilə də müəyyən edilir, xüsusilə də, fəaliyyət risk ilə və ya digər olduqca mühüm olan psixi çətinliklərlə əlaqədar olduqda (akrobatik tullanmalar və suya tullanma, trampindən xizəklə tullanma, xizəklə sürətli eniş və s.).

Yalnız şagirdin yeni hərəkətin mənimsənilməsinə hazır olduğunu gördükdən sonra müəllim yeni hərəkəti öyrətməyə başlaya bilər. Öyrənilən hərəkətin koordinasiya çətinliyindən, şagirdin fiziki və psixi hazırlığına qoyulan tələblərin səviyyəsindən asılı olaraq tədris dövrünün müddəti fərqli olur.

Təlim prosesinin quruluşunda üç mərhələni qeyd etmək olar (cədvəl 1). Lakin bu, hərəkət fəaliyyətinin ancaq ümumi sxemidir.

Cədvəl 1.

Hərəkət fəaliyyətin öyrənilməsi prosesinin strukturu

Mərhələ	Mərhələnin adı	Məqsəd
I	Hərəkət fəaliyyət haqqında təsəvvürün yaradılması. İlk öyrənmə	İcra olunacaq hərəkətin modelinin yaradılması. Hərəkət bacarığın formalaşması
II	Dərinləşdirilmiş öyrənmə	Hərəkət vərdişin formalaşması
III	Hərəkət bacarığın möhkəmləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi	Yüksək səviyyəli hərəkət vərdişinin formalaşması, yəni dəyişən şəraitdə hərəkət vərdişinin reallaşdırılması, onun variativliyinin təmin edilməsi

Öyrənilən hərəkət fəaliyyətindən, qoyulan məqsədlərdən və məşqolunların kontingentindən asılı olaraq məşqolunmanın strukturu dəqiqləşdirilir. Bəzi hallarda təlim ilk iki mərhələdə başa çatır (bu məşğələ əsas məşğələyə gətirəndirsə). Digər hallarda bütün etaplar mövcuddur. Fiziki tərbiyə prosesindəki təkmilləşdirmə mərhələsi böyük məna kəsb edir.

İlkin öyrənilmə mərhələsində məqsəd kimi hərəkət fəaliyyəti haqqında təsəvvürün yaradılması, uşaqlarda hərəkətini icra etmək bacarığının formalaşması qoyulur.

Müəyyən məsələlərin ardıcıl olaraq həll olunması yolu ilə bu məqsədə nail olmaq mümkündür:

- a) təlim prosesinin məqsədinin dərk edilməsi;
- b) yaranmış təsəvvürün düzgünlüyünün yoxlanılması;
- c) yaradılmış anlayışın düzəldilməsi;
- d) fiziki fəaliyyətin elementlərinin və onun hissələrinin əldə edilməsi;
- e) fiziki fəaliyyətin tam yerinə yetirilməsi;
- f) xətalərin aradan qaldırılması.

Təsəvvürü yaratmaq alqoritmi

1. Məqsədli tapşırıq.
2. Maraqla yaratmaq məqsədi ilə və onu mənimsəmək arzusunun yaratmaq üçün qaydaların ilkin olaraq göstərilməsi.
3. Təkrar göstərmək. Hərəkətlər ləng, hissə-hissə, texnikanın ayrı-ayrı elementlərində dayanaraq texniki təlim vasitələrindən (TTV) istifadə edilməsi ilə təqdim edilə bilər.
4. Sorğu-sual yolu ilə yaranmış təsəvvürün düzgünlüyünün yoxlanılması.
5. Hərəkət fəaliyyətinin texnikasının izah edilməsi və dəqiqləşdirilməsi yolu ilə yaradılmış təsəvvürün düzgünlüyünün düzəldilməsi.

Təcrübə və müqayisə əsasında şagirdlərdə icra olunacaq məşğələ haqqında anlayış, təsəvvür və gələcək hərəkət modeli haqqında fikir yaranır.

Öyrənilən məsələnin dərk edilməsi, hərəkətin texnikası haqqında təsəvvürün yaradılması və onun mənimsənilməsinə münasibət, söz metodlarının və vizual qavramadan geniş istifadəsi ilə həyata keçirilir. Yuxarıdakı vəzifələrin müvəffəqiyyətlə həllinin təmin edilməsi üsullarının seçilməsi, hərəkət fəaliyyətinin mürəkkəbliyi və məşq edənin onların mənimsənilməsində hazırlığının səviyyəsi ilə şərtləndirilir. Bəzi hallarda texnikanın şifahi təsviri ilə məhdudlaşmaq olarsa, digərlərində isə izahat, təsviri nümayiş və ya tədris, əyani vasitələrin nümayişi ilə müşayiət edilməlidir. Bu zaman həmişə yadda saxlamaq lazımdır ki, fiziki hərəkətlər nə qədər mürəkkəb olsalar da, onlar haqqında bir fikir yaratmaq üçün istifadə olunan vasitə və üsullardan daha geniş istifadə olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Pedaqogika: Orta ixtisas məktəbləri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2010, 344 s.
2. Ağayev Ə.Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik, Bakı: Adiloğlu, 2006, 138 s.
3. Novruzov D.F. Güləşmə: Ali məktəblər üçün dərslik və dərs vəsaitləri seriyasından. Bakı: Maarif, 1992. 328 s.

Я.Б.Самедов

О структуре процесса обучения Резюме

В статье рассматривается предпосылки успешного усвоения двигательного действия в процессе обучения. Также дана схема трёхэтапного двигательного действия в структуре процесса обучения. В статье рассказывается о том, как создается представление о двигательном действии в начальном этапе разучивания и формируется умение выполнения действия у детей.

Y.B.Samadov

According to the structure of effective teaching process Summary

The necessity initial terms of effective teaching activity method are commented in the article in detail. Three stages of teaching process structure are given through the use of general charts and make teaching process more interesting. In the initial stage of teaching process, the major aim is to determine an experimental study of implementation of childrens skill learning method.

Rəyçi: prof. Q.M.Cəfərov

Redaksiyaya daxil olub: 24.01.2022

A.Y.SÜLEYMANOVA*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru*
e-mail: afet.suleymanova@edu.gov.az**Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi**

(Bakı şəh., Xətai pr., 49)

**PEDAQOJİ TƏHSİLİN MƏZMUNUNUN TƏRTİBİNƏ DAİR
BƏZİ MƏSƏLƏLƏR**

Açar sözlər: *pedaqoji təhsil, təhsilin məzmunu, təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsi, pedaqoji texnologiyalar, pedaqoji təhsilin texnologiyaları*

Ключевые слова: *педагогическое образование, содержание образования, совершенствование содержания образования, педагогические технологии, технологии педагогического образования*

Key words: *pedagogical education, content of education, improvement of the content of education, pedagogical technologies, technologies of pedagogical education*

Qloballaşan dünyada gedən dəyişikliklər, elm və texnikanın inkişafı ölkələr arasında sərhədlərin az qala şərti xarakter daşmasına gətirib çıxarmışdır. İnsanlar bir ölkədə orta təhsilini başa vurub, digər ölkədə davam etdirib, üçüncü ölkədə isə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olur. Bu halda əmək bazarında rəqabətəqabil insan bir çox məsələlər baxımından ümumi tələblərə cavab verməli, öz iqtisadi rifahını təmin etməyə, cəmiyyətə öz töhfələrini verməyə qabil olmalıdır. Qeyd edilənlər kadr hazırlayan təhsil müəssisələrinin qarşısına yeni vəzifələr qoyur. Bu mürəkkəb vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün yüksək peşəkar pedaqoji heyətə ehtiyac yaranır ki, bu pedaqoji təhsilin məzmun və texnologiyalarına bir daha nəzər salmağa zərurətə çevirir. ehtiyac yaradır.

Məqsəd pedaqoji təhsilin məzmun və texnologiyalarının mərhələlərinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla 4 semestri əhatə edən eksperimental fənn çərçivəsində yaradılması modelin təsviri, əldə edilmiş nəticələrinin təhlili və mübadiləsindən ibarətdir.

Problemin aktuallığı: Dünyada təhsil sahəsində gedən böhran onun bütün pillə və səviyyələrinə siraət etmişdir. Bu səbəbdən digər sahələr üzrə kadr hazırlığı baxımından yeni yanaşmalar dəyərləndirildiyi kimi, pedaqoji təhsilin məzmun və texnologiyalarının təşkili ilə bağlı qabaqcıl təhsil təcrübələri öyrənilir, yeni modellər öyrənilir, yaradılır, dəyərləndirilir. Bu baxımdan aparılmış tədqiqat aktuallıq təşkil edir.

Metodologiya. Bu tədqiqatda həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət tədqiqatlarının üsullarından istifadə edilmişdir. Keyfiyyət tədqiqatlarının diskriptiv tədqiqat üsulundan istifadə edilmiş, eksperimental fənnin məzmunu, nəticələrin qiymətləndirilməsi yolları təsvir edilmişdir. Kəmiyyət tədqiqatlarının Analitik təhlil üsulundan istifadə edilmişdir. Tədqiqata cəlb edilmiş insan qrupu müəyyən edilmiş, əvvəldən yaradılmış məlumatlardan istifadə yolu deyil, yeni yaradılmış məlumatların toplanması əsas götürülmüşdür. Bunun üçün alətlər və metodlar müəyyən edilmişdir. Qiymətləndirmə apararkən məhdudiyyətlər aşkar edilmiş və qiymətləndirmənin qaydalarında aparılmış dəyişikliklər nəticələri ölçməyə daha uğurlu şərait yaratmışdır. Əldə edilmiş məlumatlar emal edilmiş, təhlil edilmiş və nəticələrə gəlinmişdir.

Nəticələrin təhlili. Məlum olduğu kimi 2008-ci ildən bəri ümumi təhsil müəssisələrində yeni fənn proqramları (kurikulumlar) tətbiq edilir. Bu müddət ərzində hər il minlərlə müəllim yeni fənn proqramları ilə tanış olmaq, onların iş prinsipini öyrənmək və tətbiqi yollarını mənimsəmək məqsədi ilə təlim məşğələlərinə cəlb edilmişlər. Ümumi təhsil pilləsində baş vermiş dəyişikliklər müəllimin peşəkar hazırlığına yeni tələblər müəyyən etmişdir.

Pedaqoji təhsilin məzmun və texnologiyalarında bu istiqamətdə işlər aparılmaqdadır. Məktəbdə işlə təmin olunan gənc müəllim öz pedaqoji fəaliyyətinin ilk addımlarını atarkən

hansı bilik, bacarıq və dəyərlərə malik olmalıdır ki, işini səmərəli təşkil edə bilsin? Necə edək ki, yüksək səviyyədə texnologiyalaşmış XXI əsrin sakininin keyfiyyətli təhsilini təmin etmək iqtidarında olsun? Bu suallar pedaqoji təhsili təşkil edənlər qarşısında ciddi vəzifələr qoyur. Pedaqoji təhsilin təşkilinə qabaqcıl təhsil təcrübələrində müasir yanaşma ondan ibarətdir ki, ali təhsil müəssisəsinin müəllimi məktəbdə gedən proseslərin ardınca özünü yetirməli deyil, ümumtəhsil sistemində baş verin hadisələri bir addım qabaqlamalıdır.

Təhsil Nazirliyinin 1008 nömrəli 19 avqust 2009-cu il tarixli əmri ilə üç ali təhsil müəssisəsinin (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu, Gəncə Dövlət Universiteti) bakalavr pilləsində “Təhsilin əsasları” fənnini tədris edəcək müəllimlər treninqlərə cəlb edilmiş və həmin ilin sentyabrından ilkin müəllim hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədi daşıyan pilot layihə tətbiq olunmağa başlanmışdır. 2009-2011-ci illərdə üç pilot ali təhsil müəssisəsində eksperimental fənn kimi tədris edilmiş, 2016/2017-cı dərslərinə qədər tədrisi davam etdirilmiş “Təhsilin əsasları” fənni, əslində bütövlükdə pedaqoji təhsilin məzmunu və texnologiyalarının təşkilinin bir fənn çərçivəsində kiçik bir make-ti/modeli xarakteri daşımışdır. Fənnin məzmunu beş mərhələdən ibarət olan bir sistemdə konstruksiya edilmişdir.

“Təhsilin əsasları” fənninin məzmununda fəlsəfə, psixologiya, sosiologiya, pedaqogika, metodika, idarəetmə, iqtisadiyyat və s. kimi sahələri əhatə edilmiş və həmin sahələr üzrə ade-tən nəzəri şəkildə tədris edilən məsələlər fənn çərçivəsində son dərəcə praktik formada tədris edilmişdir. Fənnin məzmunu və tədrisin təşkili texnologiyaları beş əsas mərhələdə tərtib edilmişdir.

İlkin mərhələ müəllimin öz peşəkar “MƏN”-ini müəyyən etməsi önə çəkilmişdir. Bu mərhələ gələcəkdə yüzlərlə şagirdlə iş aparacaq müəllimin ümumpedaqoji məsələlərə yanaşmasının formalaşmasına onun “peşəkar kimliyinin” müəyyən edilməsinə imkan yaratmışdır. Buraya təhsilin məqsədi, təlim prosesində müəllimin və şagirdin rolu, uğurlu təhsil və təlm şəraiti kimi məsələlərə mühafizəkar və mütərəqqi təhsil yanaşmaları prizmalarından baxışlar daxil edilmiş, praktik tapşırıqlar üzrə ayrı-ayrı təhsil yanaşmaları təhsilə verilən müasir tələblər baxımından dəyərləndirilmişdir. Qeyd edilənlər gələcək müəllimin mühüm məsələlərlə bağlı inanclarını, düşüncələrini formalaşdırılmasına, peşəkar kimliyini müəyyən edilməsinə ciddi təsir göstərmişdir: Təhsilin məqsədi nədir? Təlim prosesində şagirdin funksiyaları nədən ibarətdir? Müəllimin funksiyaları nədir? Şagirdin rolu nədir? Kurikulum hansı məsələləri əhatə etməlidir? Təlim necə təşkil edilməlidir? Təlim şəraiti necə olmalıdır? və s.

İkinci mərhələdə əmək mədəniyyətinin formalaşdırılmasına dair məsələlər əsas götürülmüşdür. Müəllimin bütün fəaliyyəti insanlarla yaxın təmasda baş verir. O, özünün və digərlərinin məsuliyyət və vəzifələrini dərinlən dərk etmədən hüquqi baxımdan tənzimlənmiş münasibət qurmaqda çətinliklərlə üzləşər. Öz hüquqlarını, məsuliyyət və vəzifələrini bilməklə yanaşı, müəllim həmçinin təhsil prosesinin digər iştirakçıları olan şagird, valideyn, təhsil rəhbərlərinin də hüquq, məsuliyyət və vəzifələrini nəzərə alaraq pedaqoji fəaliyyətini balanslı qurmağı bacarmalıdır. Müəllim-şagird-valideyn üçlüyündə digər tərəflərin də öz hüquq, məsuliyyət və vəzifələri ilə bağlı maarifləndirilməsini təmin etmək də müəllimin üzərinə düşən vəzifələrdəndir. Bu baxımdan gələcək müəllimin hüquqi savadlı bir mütəxəssis kimi hazırlanması fənnin məzmununda nəzərə alınmış və real həyat situasiyaları təhlil edilərək təhsil iştirakçılarının qanun qarşısında vəzifə və məsuliyyətlərinin öyrənilməsi təmin edilmişdir.

Üçüncü mərhələdə dövlətin təhsil sahəsində yürütdüyü məzmun, tədris, qiymətləndirmə, idarəetmə və digər məsələlərlə bağlı siyasətini yerlərdə bilavasitə tətbiq edən şəxs olmasının gələcək müəllimə təlqin edilməsi əsas götürülmüşdür. Müəllimin məktəbdə və sinifdə mövcud vəziyyəti dəyərləndirəməsi: fəaliyyət göstərəcəyi təhsil müəssisəsinin yerləşdiyi yeri, müəllim və şagird heyətini, məktəbdə mənəvi-psixoloji iqlimi, maddi-texniki bazanı, təhsilin vəziyyətini öyrənməsi və fəaliyyətini bu qeyd edilənləri nəzərə alaraq müəyyənləşdirməsi keyfiyyətin təmin edilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Məktəbdə neçə kompüterin

olması, onlardan ayrı-ayrı dərslərin təşkilində istifadə imkanları, məktəb kitabxanasının vəziyyəti, layihələrə əsaslanan təlim zamanı şagirdlərin onlardan yararlanma imkanları, məktəbdə şagirdlərin nailiyyət keyfiyyəti və təlim marağının səviyyəsi öyrənilməsi zəruri məsələlərdən yalnız bir qismidir. Buraxılış imtahanlarında məktəbin hansı nəticələri nümayiş etdirməsi, 3 il, beş il əvvəl hansı nəticələri göstərməsi də müəllimdə məktəb haqqında təsəvvürlərin formalaşmasına və işinin təşkilinə istiqamət verir. Gələcək müəllim inanır ki, müəllimlik böyük bir yaradıcılıq işidir. Hər dərs bir tədqiqat əsəridir. Hər dərsin məqsədi, məqsədə çatmaq üçün metodları və əldə edilmiş nəticələri olur. Gələcək müəllim baxımdan sinfə daxil olmazdan və öz yaradıcı fəaliyyətinə başlamazdan əvvəl həmin sınıfdə ilkin araşdırmalarını aparmının, sınıfdəki mövcud vəziyyəti öyrənmənin əhəmiyyətini dərk edir, müvafiq araşdırmalar aparmağın yollarını təcrübələrdə öyrənir. Həmçinin şagirdlərin əqli və psixoloji inkişaf səviyyəsi, sosial, fiziki-fizioloji inkişaf vəziyyətini, habelə maraq və ehtiyaclarını, təhsil səviyyəsini öyrənmək qeyd edilən araşdırmaların nəticələrinin sinfin idarə edilməsində, keyfiyyətin idarə edilməsində, təlimin təşkilində, şagird-şagird, şagird-müəllim, müəllim-valideyn münasibətlərinin qurulmasında nəzərə almağın yollarını praktik tapşırıqlar və təcrübələr vasitəsi ilə əxz edir.

Dördüncü mərhələdə öyrəndikləri ilə heç zaman kifayətlənməyib daim özünüinkişaf etdirən, müstəqil öyrənənin formalaşdırılması əhəmiyyətli hesab edilir. Müstəqil təlim texnologiyaları fənnin tədrisinin ilk günündən rəhbər götürülsə də, bu mərhələdə xüsusilə önə çəkilir. Bu mərhələnin əsasını qeyd edilənlər təşkil edir: gələcək müəllim öyrəndiklərini təcrübə edir. Yəni, müəllim təhsil standartları və fənn proqramları (kurikulumlar)ın məqsəd və prinsiplərindən çıxış edərək təhsil standartlarının tətbiqinin təşkili üçün öz strategiyasını müəyyənləşdirir. Bu zaman o, standartların tətbiqinə şərait yaradan dəqiq illik planlaşma aparır və ya mövcud plallaşma nümunələrini sinfin mövcud vəziyyətinə uyğunlaşdırır. Cari planlaşmanın da tərtib edir. Məqsədə nail olmaq üçün müəyyən edilmiş dərs formaları, təlim üsulları, təlim fəaliyyətləri, istifadə ediləcək resurslar, qiymətləndirmə üsul və vasitələrindən yararlanmaqla təcrübə dərsləri təşkil edir. Təşkil edilmiş dərslə bağlı özünüqiymətləndirmə aparır, nəticələrini dəyərləndirir, uğurlu və uğursuz cəhətləri müəyyən edir, qarşılaşdığı uğursuzluqların səbəblərini araşdırır, boşluqları müəyyən edib aradan qaldırmaq üçün fəaliyyətini planlaşdırır, məqsədə çatana qədər fəaliyyətini davam etdirir. Bunlar ömürboyunca öyrənən müəllimin yetişməsinə təmin edən şərtlərdəndir. Nail olduğu və nail ola bilmədiyi məqamları müəyyənləşdirir.

Boşluqları aradan qaldırmaqla son uğurlu nümunəvi təcrübə dərslərinin nümayiş etdirən gələcək müəllim özünürealizəyə nail olmuş olur.

Müəssir tələblərə cavab verən müəllimin hazırlanması üçün məzmunun düşünülmüş tərtibi ilə yanaşı ali təhsil müəssisəsinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi istiqamətində də ciddi işlərin aparılmasının aktual məsələdir. Bu, gələcək müəllimlərin təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edən mühüm amillərdəndir. Bu gün müəllim hazırlığı ilə məşğul olan ali təhsil müəssisəsini kifayət qədər informasiya kommunikasiya texnologiyaları, sürətli internet təminatı olmadan təsəvvür etmək çox çətindir. Universitet kitabxanasının zənginləşdirilməsi, elektronlaşdırılması, müasirləşdirilməsi istiqamətində günümüzün tələbi-dir. “Təhsilin əsasları” fənninin tədrisinin təşkili məqsədi ilə yaradılan fənn kabinet 2 tələbəyə bir kompüter olmaqla İKT və sürətli internetlə təchiz edilmişdir.

Fənnin spesifik xüsusiyyət daşıdığından semestr imtahanlarının təşkilinə xüsusi yanaşmanın tələb olunmuşdur. “Təhsilin əsasları” fənninin məqsədi gələcək müəllimləri yalnız müvafiq biliklər vermək deyil, həm də peşəkarlıq baxımından əhəmiyyətli hesab edilən bacarıq və dəyərlərə yiyələnməsini təmin etməkdən ibarətdir olduğundan tələbələrin də nailiyyət keyfiyyətini həm bilik, həm bacarıq, həm də dəyərlər baxımından obyektiv şəkildə qiymətləndirilmişdir. Bunun üçün yalnız suallara yazılı şəkildə cavab vermək forması qənaətbəxş hesab edilməmiş, yeni qaydalar müəyyən edilmişdir:

1. Tələbələr biliklərini nümayiş etdirmək üçün təqdim edilən suallara yazılı cavab hazırlayıb və müəllimə təqdim etmişlər;

2. Cavabı müəllimə təqdim edən tələbə həmin bilet üçün nəzərdə tutulmuş tapşırığı əlaqəli internetə qoşulu olan kompyuter vasitəsi ilə məlumat bazasına yetişmiş və verilmiş kiçik problemi həll etmişdir. Əldə edilmiş nəticəyə dair 2 slayddan ibarət PP təqdimat hazırlamışdır. İstifadə edilmiş ədəbiyyatı da göstərməklə işi çap edib müəllimə təqdim etmişdir.

Fənn üzrə təhsil alan tələbələrin əldə etdikləri nəticələr təhlil edilərkən məlum edilmişdir ki, pedaqoji təhsilin məzmunu və onun reallaşdırılması yolları tələbənin maraq və ehtiyacını təmin etdiyi təqdirdə, tələbə təqdim edilmiş proqramın onun peşəkar kimi yetişməsində əhəmiyyətinə inandığı halda nailiyyət keyfiyyətinin inanılmaz dərəcədə yüksək olur. Aşağıda təqdim edilən cədvəldə artıq kursu başa vurmuş, dörd qrupun dörd semestr ərzində əldə etdiyi nəticələr öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 1.

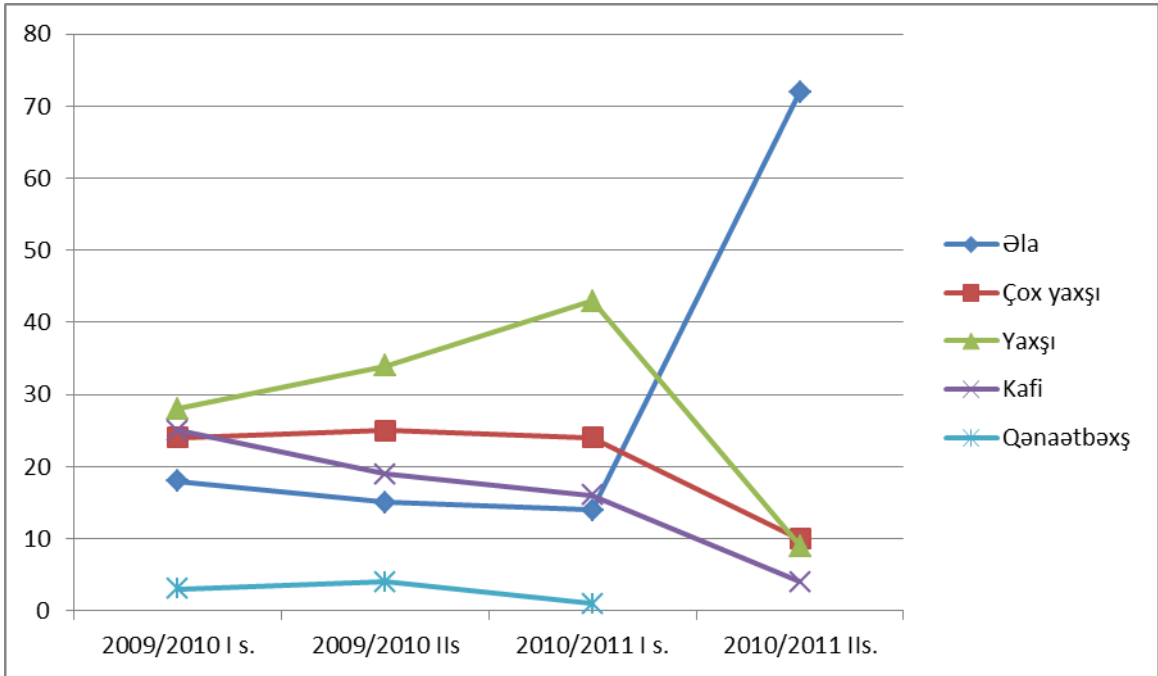
**ADPU-da “Təhsilin əsasları” fənni üzrə
kursu başa vurmuş qrupların nəticələri**

	Tələbələrin sayı	Əla	Çox yaxşı	Yaxşı	Kafi	Qənaət- bəxş
2009/2010-cu tədris ilinin birinci semestri üzrə						
201	25	6	5	8	6	-
202	22	4	9	8	1	-
203	24	2	2	7	12	1
204	27	6	8	5	6	2
2009/2010-cu tədris ilinin ikinci semestri üzrə						
201	25	3	10	10	1	1
202	22	9	5	5	2	1
203	23	3	8	8	4	-
204	27	-	2	11	12	2
2010/2011-cu tədris ilinin birinci semestri üzrə						
301	24	4	7	8	5	-
302	21	7	3	9	1	1
303	23	2	6	13	2	-
304	27	1	8	10	8	-
2010/2011-cu tədris ilinin ikinci semestri üzrə						
301	24	17	3	4	-	-
302	21	21	-	-	-	-
303	23	17	4	2	-	-
304	27	17	3	3	4	-

Cədvəl 2.

**ADPU-da “Təhsilin əsasları” fənni üzrə
kursu başa vurmuş qrupların toplam nəticələri**

Tədris ili	Semestr	Tələbələrin sayı	Əla	Çox yaxşı	Yaxşı	Kafi	Qənaət- bəxş
2009/2010	I	98	18	24	28	25	3
2009/2010	II	97	15	25	34	19	4
2010/2011	I	95	14	24	43	16	1
2010/2011	II	95	72	10	9	4	-

Şəkil 1. ADPU-da "Təhsilin əsasları" fənni üzrə kursu başa vurmuş qrupların toplam nəticələri

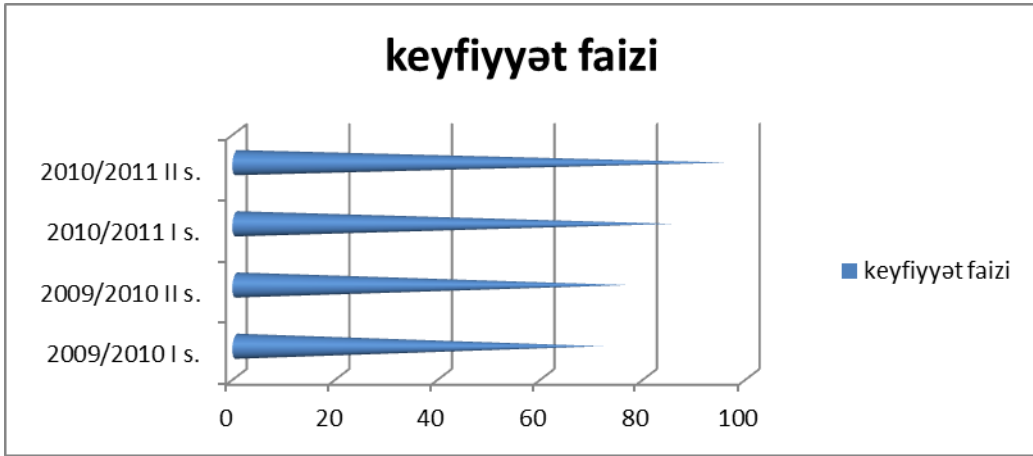
Sonuncu semestr əvvəlki üç semestr ərzində əldə edilmiş bilik və bacarıqların real-məktəb şəraitində təcübəsinə əsaslandığından, tələbələr praktik bacarıqlar nümayiş etdirmiş və nailiyyət keyfiyyəti daha da yüksəlmişdir. Sxemdə "Əla" qiymətin göstəricisi olan tünd göy rəngli xəttin 2010-2011-ci tədris ilinin II semestrində "Çox yaxşı" və "yaxşı" göstəricilərinin hesabına kəskin şəkildə yüksəlmişdir.

Cədvəl 3.

ADPU-da "Təhsilin əsasları" fənni üzrə kursu başa vurmuş qrupların toplam nəticələrinin keyfiyyət faizi

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda kursu başa vurmuş tələbələrin dörd semestr üzrə nəticələri								
Tədris ili	Semestr	Tələbələrin sayı	Əla	Çox yaxşı	Yaxşı	Keyfiyyət faizi	Kafi	Qənaətbəxş
2009/2010	I	98	18	24	28	71,42	25	3
2009/2010	II	97	15	25	34	76,28	19	4
2010/2011	I	95	14	24	43	85,26	16	1
2010/2011	II	95	72	10	9	95,78	4	-

ADPU üzrə cədvəldə təqdim edilmiş nəticələrin diaqram təsviri Şəkil 3-də təqdim edilmişdir.

Şəkil 2. ADPU-da "Təhsilin əsasları" fənni üzrə kursu başa vurmuş qrupların toplam nəticələrinin keyfiyyət faizi

Semestrdən semestrə tələbə nailiyyətinin keyfiyyətinin yüksələn xətt üzrə necə dəyişdiyi yuxarıda təqdim edilən diaqramda aydın şəkildə təqdim edilmişdir.

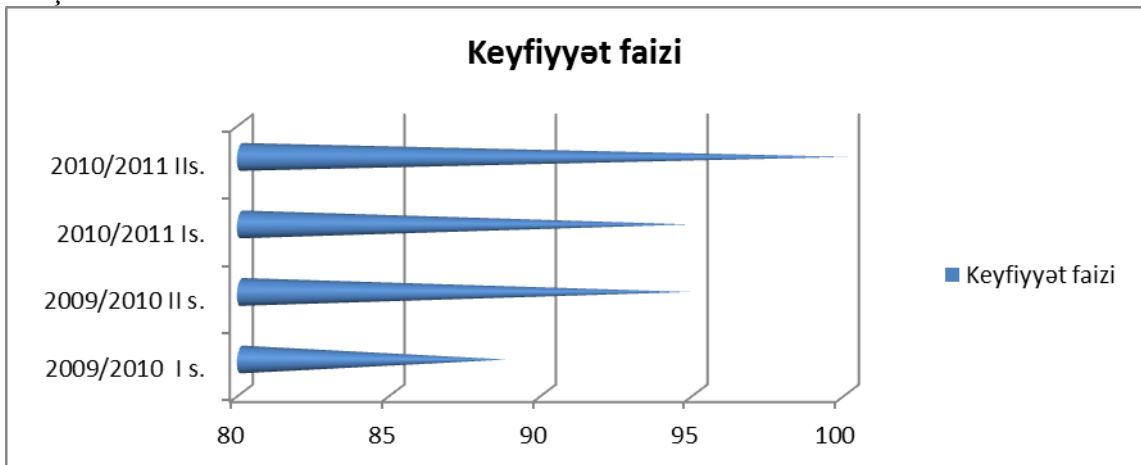
Əldə edilmiş nəticələr "Təhsilin əsasları" eksperimental fənn kimi tətbiq edilən digər ali təhsil müəssisələri olan hazırda Azərbaycan Dövlət Universitetinə birləşdirilmiş Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu və Gəncə Dövlət Universitetinin nəticələri ilə müqayisə edilmişdir.

Cədvəl 4.

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunda (İndi ADPU-ya birləşdirilmişdir) kursu başa vurmuş tələbələrin dörd semestr üzrə nəticiləri

Tədris ili	Semestr	Tələbələrin sayı	Əla	Çox yaxşı	Yaxşı	Keyfiyyət faizi	Kafi	Qənaətbəxş
2009/2010	I	80	6	27	38	88,75	8	1
2009/2010	II	77	4	40	29	94,80	4	-
2010/2011	I	77	19	29	25	94,80	4	-
2010/2011	II	77	36	31	10	100	-	-

AMİ üzrə cədvəldə təqdim edilmiş nəticələrin diaqram təsviri Şəkil 3-də təqdim edilmişdir.

Şəkil 3. Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunda (İndi ADPU-ya birləşdirilmişdir) kursu başa vurmuş tələbələrin dörd semestr üzrə nəticələrinin keyfiyyət faizi

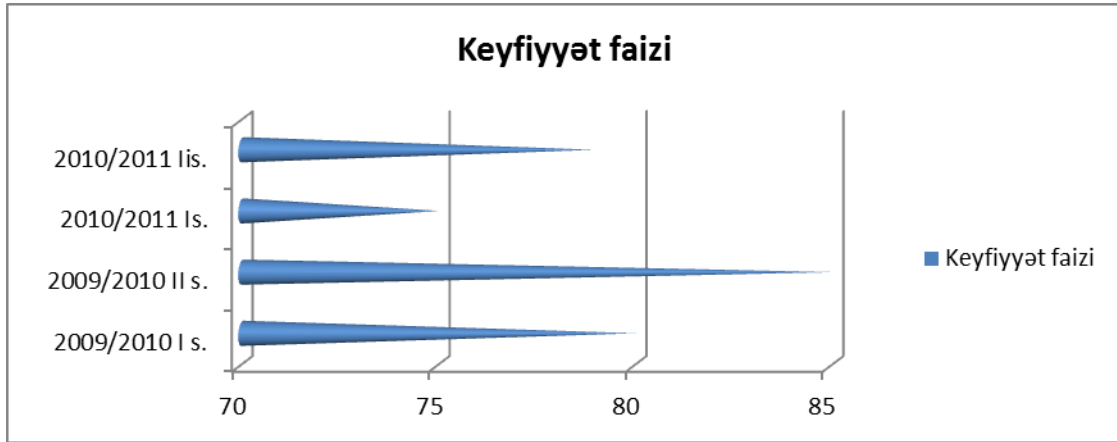
Gəncə Dövlət Universitetində “Təhsilin əsasları” fənninin eksperiment mərhələsində tədrisi üzrə əldə edilmiş nəticələr Cədvəl 5-də qeyd edildiyi kimi olmuşdur:

Cədvəl 5.

**Gəncə Dövlət Universitetində kursu başa vurmuş
tələbələrin dörd semestr üzrə nəticiləri**

Tədris ili	Semestr	Tələbələrin sayı	Əla	Yaxşı	Keyfiyyət faizi	Kafi	Qeyri-kafi
2009/2010	I	20	7	9	80	4	-
2009/2010	II	20	6	11	85	3	-
2010/2011	I	20	9	6	75	3	1
2010/2011	II	19	9	6	78,94	3	-

Gəncə Dövlət Universiteti üzrə cədvəldə təqdim edilmiş nəticələrin diaqram təsviri Şəkil 4-də təqdim edilmişdir.

Şəkil 4. Gəncə Dövlət Universitetində kursu başa vurmuş
tələbələrin dörd semestr üzrə nəticələrinin keyfiyyət faizi

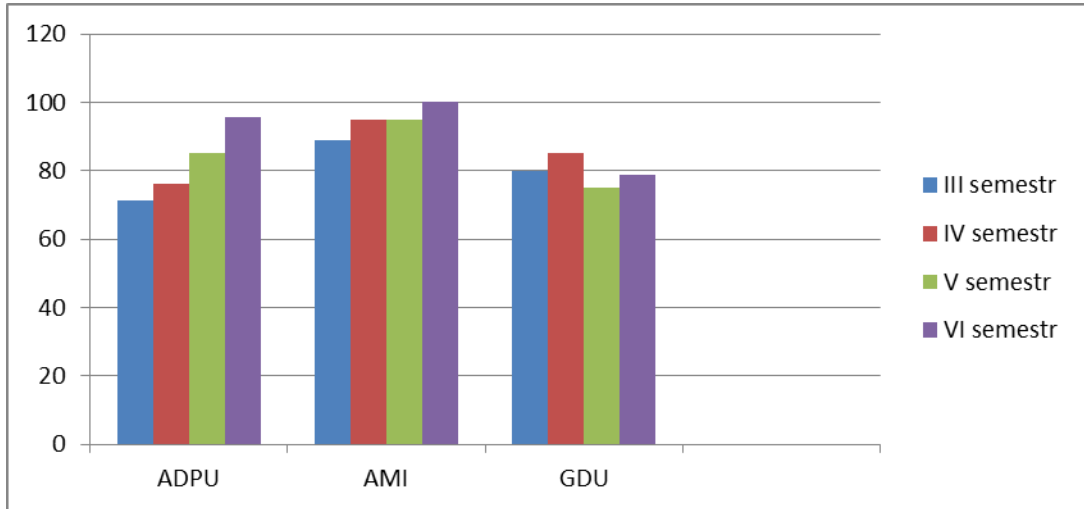
Eksperimental fənn kimi tədris edilən “Təhsilin əsasları” fənni üzrə Azərbaycan Dövlər Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu və Gəncə Dövlət Universitetinin bir qrupunun dörd semestr üzrə nəticələri müqayisəli şəkildə Cədvəl 6-də təqdim edilmişdir.

Cədvəl 6.

**Pilot ali təhsil müəssisələrində “Təhsilin əsasları” fənninin
tədrisi üzrə nəticələrin müqayisəsi**

Tədris ili	Semestr	ADPU	AMİ	GDU
2009/2010	I semestr	71,42	88,75	80
2009/2010	II semestr	76,28	94,80	85
2010/2011	I semestr	85,26	94,80	75
2010/2011	II semestr	95,78	100	78,94

Cədvəldə qeyd edilənlər Şəkil 5-dəki diaqramdakı kimi əksini tapmışdır.

Şəkil 5. Pilot ali təhsil müəssisələrində “Təhsilin əsasları” fənninin tədrisi üzrə nəticələrin müqayisəsi

Güründüyü kimi ADPU-də olduğu kimi AMİ-də də eksperimental fənn üzrə tələbələrin nəticələri semestrdən semestrə yüksəlmişdir. Gəncə Dövlət Universitetinin nəticələri fənnin tədrisinin ilk semestrindən son semestrədək bir qədər ensə də, fənnin son semestrədə keyfiyyət faizinin 78,94% yüksəlmişdir.

Yuxarıda belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, tələbə fənn çərçivəsində öyrəndiklərinin onun gələcək fəaliyyətində gərəkli olduğuna inanmış və problemlə həllinə və layihələrə əsaslanan təlim prosesinin sonunda keyfiyyətə nail olunmuşdur. Tələbə və müəllimlərlə aparılan sorğuların nəticələri də bunu təsdiq etmişdir.

«Təhsilin Əsasları» fənninin məzmunun tərtib edilməsi və eksperimental fənn olaraq respublikanın üç ali təhsil müəssisəsində tətbiqi ilə müəllim hazırlığında əhəmiyyətli məsələlər önə çəkilmişdir. Gələcək müəllimlər praktik tapşırıqlar vasitəsi ilə auditoriya şəraitində öyrəndikləri bilik, bacarıq və vərdisləri son semestrdə real məktəb şəraitində təcrübə etmiş: genişmiqyaslı və dərin məzmunlu tətbiqi tədqiqatlar aparmış, praktik müəllimin yerinə yetirməli olduğu bütün vəzifələri tam şəkildə mənimsədiklərini nümayiş etdirmişlər.

Təlim prosesində tələbələr öyrəndikləri hər məsələ haqqında maarifləndirilir: “Sən bu məsələləri nə üçün öyrənirsən?” “Onlar sənə gələcək fəaliyyətində hansı işləri yerinə yetirərkən lazım olacaq?” Tələbə fənnin məzmununun əhəmiyyətliliyini dərk etməklə yanaşı, həm də həmin məsələlərin öyrənilməsi üçün istifadə edilən forma və üsulların da əhəmiyyətini öyrənmişlər. Müəllim-tələbə, tələbə-tələbə, tələbə-texnologiya qarşılıqlı təlim şəraitində öyrənərkən bu cür təlimin səmərəliliyini öz təcrübəsində görür və gələcək fəaliyyətində də şagirdləri üçün uyğun təlim şəraiti yaradır. Öyrənmə onlar üçün əziyyət, ağır bir iş deyil, qarşılıqlı fəaliyyətdə işləmə, müzakirə, və yaradıcılıq işinə çevrilir. Tələbə layihələri onların ən sevimli məşğuliyyətinə çevrilir. Layihələrin yerinə yetirilməsi gələcək müəllimləri texniki təchizatın geniş imkanlarından maksimum istifadə bacarıqlarına malik təhsil işçisi kimi formalaşmasına şərait yaradır.

“Təhsilin əsasları” fənni çərçivəsində eksperiment edilmiş pedaqoji təhsilin məzmun və texnologiyalarının mərhələli təşkilinin pedaqoji kadr hazırlığında rolu ondan ibarətdir ki, gələcək müəllim məhdud profilli bir müəllim deyil, geniş dünyagörüşlü, tədqiqatçı, yaradıcı, vətəndaş düşüncəli, dövlət təəssübkeşi olan bir təhsil işçisi kimi formalaşsın.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasında Fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının Konsepsiya və Startegiyası” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2007-ci il 25 iyun tarixli 102 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

2. A.Süleymanova, “Təhsilin əsasları” dərs vəsaiti, Təhsil nəşriyyatı, Bakı 2014, s. 399

A.Y.Сүлейманова

Некоторые вопросы составления содержания педагогического образования

Резюме

В статье раскрывается сущность экспериментального предмета, преподаваемого в течение четырех семестров, как модели поэтапной организации содержания и технологий педагогического образования и анализируются показатели обучающихся, полученные в результате его применения. Выявление учащимися своей «профессиональной идентичности» и отношения общества к образованию вытекало из особенностей «самоопределения» - первого этапа содержания и технологии педагогического образования. Приобретение необходимых знаний и навыков у будущих учителей для формирования культуры труда; становление как юридически грамотного гражданина-педагога; Также определение государственной политики в сфере образования через исследования и уточнение обязанностей в рамках полномочий педагога вытекало из основных аспектов «самоорганизации», второй ступени содержания и технологии педагогического образования. Сконструированные знания, практические навыки и ценности, связанные с качественным применением учебной программы, охватывали третий этап содержания и технологии педагогического образования - «научно-педагогическое образование». Учебная деятельность по закреплению имеющихся знаний и умений в школе, классе и управлению учебным процессом в реальной школьной среде, а также по обогащению их новыми знаниями и умениями вытекала из основных особенностей фазы «самосовершенствования». Практика и успешная реализация полученных на всех предыдущих этапах знаний и умений в реальной школьной среде определяется особенностями этапа «самореализация». По окончании преподавания предмета, охватывающего вышеуказанные вопросы, был проведен сравнительный анализ учебных достижений будущих учителей.

A.Y.Suleymanova

Some Issues of Compiling the Content of Pedagogical Education

Summary

The article reveals the essence of the experimental subject taught for four semesters as a model for the phased organization of the content and technologies of teacher education and analyzes the indicators of students obtained as a result of its application. The students' identification of their "professional identity" and society's attitude to education followed from the features of "self-determination" - the first stage of the content and technology of pedagogical education. Acquiring the necessary knowledge and skills from future teachers to form a culture of work; becoming a legally competent citizen-teacher; Also, the definition of state policy in the field of education through research and clarification of duties within the powers of the teacher followed from the main aspects of "self-organization", the second stage of the content and technology of teacher education. The constructed knowledge, practical skills and values associated with the qualitative application of the curriculum covered the third stage of the content and technology of teacher education - "scientific and pedagogical education". Learning activities to consolidate existing knowledge and skills at school, class and management of the educational process in a real school environment, as well as to enrich them with new knowledge and skills, followed from the main features of the "self-improvement" phase. The practice and successful implementation of the knowledge and skills acquired at all previous stages in a real school environment are determined by the features of the "self-realization" stage. At

the end of the teaching of the subject covering the above issues, a comparative analysis of the educational achievements of future teachers was carried out.

*Rəyçilər: ped.e.d., prof. A.N.Abbasov,
ped.f.d. L.A.Məmmədli*

Redaksiyaya daxil olub: 25.02.2022

T.E.VERDİYEVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

AİLƏDƏ UŞAQLARIN MİLLİ QÜRURLULUQ TƏRBIYƏSİNİN PEDAQOJİ ŞƏRTLƏRİ

Açar sözlər: ailə tərbiyəsi, milli qürur hissi, tərbiyənin şərtləri, fərdi yanaşma, milli xüsusiyyət.

Ключевые слова: семейное воспитание, чувство национальной гордости, условия воспитания, индивидуальный подход, национальные черты.

Key words: family education, national, feeling of pride, terms of educational, individual point of view, national characters.

Pedaqoji nəzəriyyədən məlumdur ki, ailədə tərbiyə işlərinin təşkili zamanı bütün ailələrə eyni vaxtda şamil edilə biləcək standart, vahid forma və metodların, vasitələrin müəyyənləşdirilməsi qeyri-mümkündür. Çünki bütün parametrləri ilə eyniyyət təşkil edən iki ailə yoxdur. Lakin elə vasitələr müəyyən etmək mümkündür ki, ondan bütün tərbiyə işlərində istifadə edilsin. Belə vasitələrdən biri tərbiyədə fərdi yanaşmadır.

Tədqiqatdan aydın olur ki, ailədə uşaqların milli qürur hissi tərbiyəsi işini təşkil edərkən fərdi yanaşma müstəsna rol oynayır. Bu zaman uşağın fərdi xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq lazım gəlir. Bəzi valideynlər, hətta bəzi müəllimlər fərdi yanaşma və fərdi tərbiyəni bir-biri ilə eyniləşdirirlər. Əslində onlar arasında kəskin fərq vardır. Həmin fərqləri hər bir valideynin bilməsi və onu nəzərə alması vacibdir. Pedaqoji nəzəriyyəyə görə fərdi tərbiyə uşağı təklikdə, kollektivdən tamamilə ayrılıqda tərbiyə etməyi nəzərdə tutur. Fərdi yanaşma isə uşağı kollektiv içərisində saxlamaqla ona düzgün təsir etmək üçün fərdi xüsusiyyətləri nəzərə almağı tələb edir. Fərdi tərbiyə tərbiyənin məqsədini uşağın şəxsi xüsusiyyətinə tabe edərək, hər uşağın tərbiyə məqsədini bu xüsusiyyətlərdən asılı etməyi nəzərdə tutur. Fərdi yanaşma isə uşağın fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, onu ümumi məqsədə gətirib çıxarmağı tələb edir.

Müxtəlif tərkibli olsalar da, ailə də bir kollektivdir. Ailə kollektivində milli qürur hissi tərbiyəsinin xüsusiyyəti də onların hər birinə fərdi şəkildə, uşaqların fərdi xüsusiyyətlərini-temperament tiplərini, maraq və meyllərini, xarakterini nəzərə almaqla yanaşmağı tələb edir. Bununla bağlı böyük müəllim, ictimai xadimi mütəfəkkir N.Nərimanov keçən əsrin əvvəllərində belə demişdir: “hər bir uşağın özünə görə bir qeyri-xasiyyəti, təbiəti olmağına binaən hamını bir ölçü ilə ölçmək olmaz. Uşaqların bir parası zehnlı, zəkavətli, bir parası zehinsiz, fəhmsiz, bir parası müdhiş hekayələr sevən, bir parası gülünc və fərəhli nağıllardan həzz alan olur”. Doğrudan da, həyatda bir-birinin tam eyni olan ailələr olmadığı kimi, uşaqlar da yoxdur. Hər bir uşaq fərddir, ona görə də müvafiq fərdi xüsusiyyətə malikdir. Bəziləri təfəkkürlü, zehinli, tez anlayan, adama tez isnişən, digərləri sakit, nisbətən gec başa düşən, utancaq, qaraqabaq, bir qismi həddindən artıq mütəhərrik, davakar, nadinc, söz eşitməz, başqa qismi küsəyən, tez inciyən olur. Belə uşaqların hər birinin öz istəyi, əyləncəsi, maraq və meyli olur. Biri idmanı, idman oyunlarını sevirsə, digəri kompyuterlə oynamağı, filmlərə baxmağı xoşlayır, üçüncüsü, mal-qaraya qulluq etməyə, bağ-bağcanı becərməyə, dördüncüsü valideynlərin himayəsinə arxalanıb heç bir faydalı işlə məşğul olmamağa, tənbelliyə, müftəxorluğa meyllənir. Şübhəsiz ki, valideyn onların bu xüsusiyyətlərini nəzərdən qaçıra bilməz. Kor-koranə buyurmaq, kor-koranə nazını çəkmək, əzizləmək olmaz. Uşağın birinə tərs bir nəzər saldıqda o, təqsirini başa düşür, digərini çağırır hərəkətinin pis olduğunu xatırlatmaq bəsidir, başqa birisini hökmən danlamaq lazım gəlir, bir qeyrisini cəzalandırmasan olmur.

Uşaqlarda milli ləyaqət, milli qürur, milli iftixar kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına daha münbit, daha münasib şərait özündən razı, lovğa, fəxr etməkdən zövq alan uşaqların

həyat tərzində yaranır. Bu zaman belə uşaqlara da fərdi yanaşmaq lazımdır. Aparılmış işlərin müsbət nəticəsində nə valideyn, nə də müəllim belə uşaqları tez-tələsik, yersiz tərifləməməlidir. Əks təqdirdə uşaqda özünü büruzə verən lovğalıq və qeyri-təvazökarlıq hissləri milli qürur hissinə nisbətən daha sürətlə inkişaf edir.

Ailədə uşaqların milli ruhda böyüməsi işini, onlarda milli ləyaqətin formalaşdırılması işini təşkil etməyin başlıca şərtlərindən biri də milli tərbiyədə adət və ənənələrdən istifadə prinsipidir. Xalqımızın tərbiyə sahəsində özünəməxsus və zəngin adət və ənənələri mövcuddur. Oğlanların tərbiyəsində başlıca təsir vasitəsi ata, qızların tərbiyəsində isə anadır. Bunu nəzərə alaraq oğlanlarla aparılan tərbiyəvi tələblərin ailədə kişinin gördüyü işlərlə, qızlar ilə aparılan tərbiyəvi mövzuda metodik işlərin isə qadın işləri ilə bağlanması məqsədəuyğundur. Belə olan halda oğlan həm də ev təsərrüfatındakı ağır zəhmət tələb edən vəzifələri öz üzərinə götürməyə alışıq, anaya, ataya, qadına, böyüyə hörmət, ailənin şərəfini, təmiz adını qorumaq, ana, bacı qeyrəti çəkmək ruhunda tərbiyə almış olur. Təsədüfi deyilməmişdir ki, qardaş bacıya çadır. Qızlarda isə daha çox sədaqət, namusluluq, ismət, mərifət, ədəb-ərkan, yaxın adamlarla münasibətdə səmimilik, mehribanlıq, evdarlıq və s. kimi milli ləyaqətin, milli qürurun əsasını təşkil edən səriştəyə yiyələnməsi, belə nəcib keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına gətirib çıxarır.

Müşahidələrimizdən aydın olur ki, müasir azərbaycanlı ailələrində həmin dəsti-xətt gözlənilmir. Lakin milli mentalitetimiz, ata-babalarımızın müqəddəs ruhu tələb edir ki, bu dəsti-xəttə nəinki ayrı-ayrı valideynlər, habelə bütün ata-analar riayət etməlidirlər.

Milli qürur hissinin formalaşdırılmasında əsas tələblərdən biri, çox deyilsə də, lakin demək olar ki, nəzərə alınmayan tələblərdən biri tərbiyədə vahidliyin gözlənilməsidir. Son zamanlar məktəbin, ictimaiyyətin və valideynlərin vahid tələbdən çıxış etməsinə əməl olunmur, tərbiyədə müxtəlif tələblər, müxtəlif yanaşmalar baş alıb gedir. Uşaq çaş-baş qalır, hansı tələbin düzgün olduğunu müəyyən etməkdə çətinlik çəkir, sonradan müxtəlif fəsadlarla, bədbəxtçiliklərlə qarşılaşmalı olur. Gündəlik informasiya vasitələrindən aydın görünür ki, son dövrlərdə həddindən artıq artmış belə neqativ hallar (məsələn, öz torpağı işğal altında olduğu halda, başqa torpaqlar uğrunda müharibələrə qoşulur; yaxud başqa ölkələrə gedib vətəni, ata-anasını, bacı-qardaşını unudan, illərlə vətənə gəlməyənlər; və yaxud Azərbaycanın çörəyini yeyib ona naxələf çıxanlar və s.) çoxalır.

Apardığımız tədqiqat işindən aydın oldu ki, bu vacib prinsip bir neçə istiqamətdə həyata keçirildikdə öz səmərəsini verir: a) ailə və məktəbin tərbiyəvi təsirlərində vahidliyin gözlənilməsi. Sınıf rəhbəri və müəllimlər tərəfindən verilən tələblər ailədə də gərək müdafiə oluna. Eləcə də valideynin uşaqdan etdiyi düzgün tələb müəllimlər tərəfindən dəstəklənməli, pedaqoji kollektivin digər üzvləri tərəfindən nəzərə alınmalıdır. b) ata və ananın tələbləri arasında vahidliyin gözlənilməsi. Bu, o deməkdir ki, valideynlərin tərbiyəvi təsirləri eyni məqsədə xidmət göstərməli, oğlan və qızlarda çaşqınlıq oyatmamalıdır. Əksər hallarda ailə başçıları (ata və ana) qoyduqları tələblərdə vahidlik prinsipinə əməl etmirlər. Məsələn, ata tərəfindən uşağa verilmiş tapşırıq, yaxud cəza sonradan ana tərəfindən ləğv edilir. Və yaxud əksinə. c) ailənin digər nüfuzlu üzvləri arasında vahidliyin gözlənilməsi. Ata və ananın verdiyi tələbləri baba və nənə, yaxud böyük bacı və qardaş gözləməlidir. Eləcə də baba və nənənin haqlı tələblərinə ata və ya ana biganə qalmamalı, böyük bacı və qardaşların tələblərinə də yaşlılar diqqətlə və hörmətlə yanaşmalıdır. Bütün tərbiyə prosesində olduğu kimi, şagirdlərdə milli qürur hissinin formalaşdırılması məqsədilə ailədə qurulan tərbiyəvi işlərdə ailənin tərbiyəvi qüvvələri, ailənin tərbiyə potensialı parçalanmamalı, əksinə birləşməlidir. d) ailə ilə ictimaiyyətin, informasiya vasitələrinin məsələyə yanaşmasında vahidliyin gözlənilməsi. İnformasiya vasitələri özləri də bilmədən, şəxsiyyətin formalaşmasının təbliğində neqativ hallara yol verirlər.

Məktəblilərdə milli qürur hissinin aşılmasında başlıca vasitələrdən biri də tərbiyəçinin, valideynin şəxsi nümunəsidir. Valideyn, yaxud tərbiyəçi-müəllim özü təqlid olunmağa layiq deyilsə, təbii ki, onun sözü kəsərdən düşəcək, məktəblilər də rəğbət bəsləməyəcəklər.

Əgər ata ailəyə qayğı göstərmirsə, həyat yoldaşının, uşaqlarının rifahına, rahatlığına, istirahətinə, ləyaqətinə, şərəfinə biganədirsə, üstəlik özünü cəmiyyətdə, iş yerində, məhəllədə, qohumlar arasında nümunəvi aparmırsa, oğluna, qızına, o, öz övladlarına milli qürur hissinin aşılmasında müsbət nümunə göstərməyə qadir deyildir. Eyni sözləri eynilə anaya da aid etmək mümkündür. Ləyaqət, şərəf, qürur hisslərinin formalaşması işində qadının davranışına xüsusən ciddi tələblər verilir. Ananın pis, mənfi nümunəsi xüsusən qızlara böyük təsir göstərir, onların qürurunu sındırır, valideyni ilə iftixar etməkdən məhrum edir. Bununla da, onlarda milli qürur hissi yaranması çox çətin və qeyri-mümkün bir iş çevrilir. “Anası gəzən ağacı qızı budaq-budaq gəzər”, “Anasına bax, qızını al” məsəlləri təsadüfi yaranmamışdır. Ağır, təmkinli, ismətli, mərifətli, nəzakətli, namuslu, ləyaqətli, şərəfli, qeyrətli ananın qızı da çox zaman məhz həmin keyfiyyətlərə yiyələnir.

Eləcə də müəllimin ailə həyatından xəbərdar olan və bu həyatın heç də fərəhli olmadığını, xəyanətlər, ixtilaf, yersiz dəyişmələr, söz-söhbətlərlə müşahidə edildiyini bilən məktəbli onun bütün öyüd-nəsihətini, məsləhətlərini də, hətta, milli-mənəvi dəyərlərimizlə bağlı ən faydalı fakir və ideyalarını da istehza ilə qarşılayacaqdır. Bu istehzanın arxasında isə belə bir irad dayanır; “Bizə məsləhət verincə, yol göstərincə, öz ailəsində nizam-intizam yaratsın, oğlunu elə-obaya layiq, şərəfli, qeyrətli oğul kimi böyütsün, qızına ağıllı tərbiyə versin...”. Şagird müəlliminə, uşaq və yeniyetmə, yaxud ilk gənclik dövrünü yaşayan oğlan atasına, qız anasına oxşamağa çalışır.

Xalqımızın keçmişi və bu günü ilə bağlı dahi və böyük şəxsiyyətlərimizin şəxsi nümunəsi məktəblilərdə milli-qerət, milli-qürur hissi tərbiyəsində bu gün də əvəzsiz və böyük rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikas. Bakı, Mürtəcim, 2016.
2. Kazımov N.M. Pedaqoji ustalığın problemləri. Bakı, Çarşıoğlu, 2009.
3. Əliyev R.İ. Mentalitet. Bakı, 2009.
4. Əlizadə H.Ə., Mahmudova R.M. Sosial pedaqogika. Dərslik. Bakı, 2013.
5. Sadıqov F.B., Həşimov Ə.Ş. Xalq pedaqogikası. Bakı, 2004.

Т.Э.Вердиева

Педагогические условия воспитания национальной гордости детей в семье

Резюме

Несмотря на разный состав, семья - тоже коллектив. Особенности воспитания в семейном коллективе чувства национальной гордости требует индивидуального подхода к каждому из них с учетом индивидуальных особенностей детей - типов темперамента, интересов и склонностей, характера.

Одним из главных условий организации работы по воспитанию детей в семье в национальном духе, формировании в них национального достоинства является принцип использования обычаев и традиций в национальном воспитании. Наш народ обладает свойственными и богатыми обычаями и традициями в области образования. Основным средством воздействия на воспитание мальчиков является отец, а на воспитание девочек - мать. С учетом этого воспитательные требования мальчиков целесообразно увязать с работой мужчин в семье, а методическую работу с девочками с воспитательно-женской работой. В этом случае мальчик также привыкает брать на себя тяжелые обязанности по хозяйству, воспитывается в духе уважения к матери, отцу, женщине, старшим, защиты семейной чести, чистого имени, материнской и сестринской чести.

T.E.Verdiyeva**Pedagogical conditions of children's national pride education in the family*****Summary***

Although of different composition, the family is also a collective. Peculiarity of cultivating a sense of national pride in the family team also requires that each of them be approached individually, taking into account the individual features of children - temperament types, interests and tendencies, character.

One of the main conditions for organizing the work of raising children in the family in the national spirit, the formation of national dignity in them is the principle of using customs and traditions in national education. Our people have unique and rich customs and traditions in the field of education. Basic influence in the upbringing of boys is the father, and in the upbringing of girls is mother. Taking this into account, it is expedient to connect the educational requirements with boys with the work done by men in the family, and the methodological work with girls with educational work with women's work. In this case, the boy also becomes accustomed to taking on the responsibilities of hard work in the household, is brought up in the spirit of respect for mother, father, wife, elder, protection of family honor, pure name, mother and sister.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 26.12.2021

F.V.XƏLİLOVA

magistrant

e-mail: fatimaxalil0@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

**İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ MÜSTƏQİL İŞLƏRİN TƏŞKİLİ PROSESİNDƏ
ŞAĞİRDŁƏRİN TƏFƏKKÜR FƏALLIĞININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ***Açar sözlər: müstəqil iş, xüsusiyyət, aşılamaq, şagird, pedaqoji fəaliyyət**Ключевые слова: самостоятельная работа, особенность, привитие, студент, педагогическая деятельность.**Key words: independent work, feature, inculcation, student, pedagogical activity*

Göründüyü kimi, kiçik məktəblilərdə təlim əməyi bacarıqlarının inkişafına lazımi qədər diqqət yetirilməzsə, istər ibtidai təlimdə, istərsə də sonralar şagirdlər ciddi çətinliklərlə qarşılaşır, getdikcə mürəkkəbləşən təlim əməyinin öhdəsindən gələ bilməzlər. Bəs bu vəzifə məktəb təcrübəsində necə həyata keçirilir?

Qeyd edildiyi kimi, məktəb təcrübəsində kiçik məktəblilərə təlim əməyinin səmərəli priyomlarını aşılamaq məsələsinə kifayət qədər diqqət yetirilmir. Nəticədə onların təlim əməyi az məhsuldar olur, şagirdlər tapşırıqların xüsusən, ev tapşırıqlarının icrasına çoxlu vaxt sərf edir və təlimdə yüklənir.

Doğrudur, təlimin təsirlə məktəblilərin bir qismi tədricən müstəqil iş priyomlarına yiyələnirlər. Lakin bu iş müəllim tərəfindən lazımi dərəcədə idarə olunmur, şagirdlərin səmərəli priyomlara yiyələnmələri üçün xüsusi sistemli iş aparılmır. Müəllimlər kitab üzərində işləmək tapşırıqlarını adətən, çox ümumi şəkildə verir. «Mətni oxuyun və nağıl etməyə hazırlaşın». Belə ümumi tapşırığın müqabilində şagirdlər bir qayda olaraq mətnin məzmununu hərfən danışmağa hazırlaşır, əzbərləməyə mey edirlər.

Müşahidələr göstərir ki, müxtəlif şagirdlər verilmiş eyni tapşırığı müxtəlif səviyyədə, müxtəlif vaxtlarda yerinə yetirirlər. Belə vəziyyət, hər şeydən əvvəl, şagirdlərin müstəqil iş priyomlarına yiyələnmələri səviyyəsilə izah edilə bilər.

İbtidai sinif şagirdlərində təlim əməyi bacarıqlarının zəif formalaşması səbəbsiz deyildir. Burada bəzi səbəblər özünü göstərir. Əvvəln, pedaqoji ədəbiyyatda (Y.K.Babanski) göstəriləndiyi kimi, tədris proqramları və vasitələrində səmərəli iş priyomlarına lazımi qədər yer verilmir. Buna görə də müəllimlər təlim əməyinin ümumi priyomları barədə dəqiq məlumata malik deyillər. İkincisi, dərsliklər şagirdlərə müstəqil iş bacarıqları aşılamaq üçün kifayət qədər istiqamət verilir. Üçüncüsü, proqram və dərsliklərin yüksəlməsi şagirdlərə səmərəli iş priyomları aşılamağa lazımi diqqət yetirməyə müəyyən dərəcədə mane olur. Dördüncü səbəb dərsin metodik təşkilindəki üsullara bağlıdır, müəllim istər yeni biliyin verilməsində, istərsə də bilik və bacarıqların yoxlanmasında bütün diqqətini şagirdlərin faktik biliklərini aşkara çıxarmağa yönəldir, onlara səmərəli iş priyomlarını öyrətməyə fikir vermir. Şagirdlərə öyrənmənin səmərəli yollarını öyrətmək, təhsil əməyinin ümumi bacarıqlarını aşılamaq ibtidai təlimin başlıca vəzifəsini təşkil etməlidir. İstər biliklərin, istərsə də vərdişlərinin, müstəqil iş bacarıqlarının əsası ibtidai təlimdə qoyulmalıdır.

Şagirdlərə aşılanaq təhsil əməyinin ümumi bacarıqlarının məzmunu müxtəlifdir. Pedaqoji ədəbiyyatda belə bacarıq və vərdişlərin bir çox təsnifatı mövcuddur. Akademik Y.K.Babanski şagirdlərin öyrənmə fəaliyyətinin quruluşundan, bu fəaliyyətin əsas struktur elementlərindən çıxış edərək tədris əməyinin əsas bacarıq və vərdişlərini aşağıdakı kimi təşkil edir:

1. Tədris təşkilatı bacarıqlar; fəaliyyət vəzifələrinin müəyyən edilməsi; fəaliyyət səmərəli planlaşdırma bacarığı; fəaliyyət üçün əlverişli şərait yaratmaq bacarığı (gün rejimi, iş yerinin gigiyenası, bədəni möhkəmləndirmək).

2. Tədris – intellektual bacarıqlar öz fəaliyyətini motivləşdirmək bacarığı; səmərəli yadda saxlamaq bacarığı; tədris materialını məntiqi dərk etmək, əsas fikri ayırmaq bacarığı; problem xarakterli idrak məsələlərini həll etmək bacarığı, təlim idrak fəaliyyətində özünə nəzarət etmək bacarığı.

Təlimdə şagirdlərin müstəqil işi onun diqqətliliyi ilə sıx bağlıdır. Diqqət bütövlükdə təlimin, o cümlədən, müstəqil işin zəruri şərtini təşkil edir. Hər cür müstəqil iş şagirdədən gərgin diqqət tələb edir. Təlimdə bir çox şagirdlər, xüsusən kiçik məktəblilər müstəqil iş üzərində diqqətlərini cəmləyə bilmirlər; iş prosesində onların diqqətləri tez-tez yayınır. Bu hal çox vaxt şagirdin işə münasibətlərindən, yorğunluğundan, müstəqil işin xarakterindən irəli gəlir. Şagirdlərin diqqətlə işləməsi üçün ona müstəqil işin məqsədini, zəruriliyini başa salmaq mühüm şərtidir. Müstəqil iş üçün verilən tapşırıq şagirdlərin bilik səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Həddən artıq asan və ya çətin tapşırıq uşağın diqqətini səfərbər edə bilmir.

Təlimdə müstəqil işin müvəffəqiyyəti şagirdlərin axtarışlarının xarakteri, motivləri, maraq və meylləri ilə də sıx bağlıdır.

İdrak maraqları təlimin mühüm amili olub, şagirdlərin təlim fəaliyyətinin motivini müəyyən edir. Maraq şagirdin müstəqil təlim fəaliyyətində böyük rol oynayır. O, şagirdlərin fəallığını və müstəqilliyini artırır, onda daha yaxşı çalışmaq, daha çox bilik qazanmaq arzusu oyadır. Təlimdə şagirdlərin idrak maraqları bir neçə cəhətdən özünü göstərir. Bu uşağın öyrənmə səyi və zehni fəallığının yüksəlməsində, emosional halının yaxşılaşmasında iradi səyində daha çox ifadə olunur.

Müstəqil iş üçün tapşırıqların məzmunca maraqlı olması, rəngarəngliyi, problem xarakterində qurulması və s. şagirdlərin idrak marağını oyadan stimulu rolunu oynayır, öyrənməyə tələbat oyadır. Müəllim müstəqil iş üçün tapşırıqları rəngarəng qurmaqla, şagirdləri axtarıcılığa cəlb etməklə, hər yeni tapşırığın məzmununa şagirdlərə məlum ünsürlər daxil etməklə uşaqları maraqlandıрмаğa çalışmalıdır. Təlimdə şagirdlərin müstəqil çalışmasında onların emosional halının böyük rolu vardır. Müsbət emosiyalar – uşağın zehni gərginlikdən, «baş sındırmaqdan» keçirdiyi sevinc hissi, fəal düşünməkdən aldığı həzz onda müstəqilliyə olan meyli daha da artırır.

Şagird öyrənmə prosesində idrakın bütün pillələrindən istifadə edir. Deməli, şagirdlərin öyrənmə yolu idrak yoluna müvafiqdir. Lakin öyrənmə prosesi elmi idrak prosesilə tam eyni deyildir. İdrak prosesindən fərqli olaraq şagirdlərin öyrənmə prosesinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Şagirdlərin idrak fəaliyyətində praktikanın da vəzifəsi bir qədər dəyişir. Elmi idrakda praktika həqiqəti meyarı kimi, elmi kəşf və ixtiraları məcburi yoxlama vasitəsi kimi çıxış edir. Şagird isə artıq yoxlanılmış bilikləri mənimsədiyi üçün onun idrak fəaliyyətində praktika daha çox qazanılmış bilik, bacarıq və vərdisləri həm də təkmilləşdirmək məqsədilə xidmət edir, elmi biliklərə maraq və inam oyatmağa kömək edir.

Şagirdlərin idrak fəaliyyətinin daha bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o qazanılmış bilikləri hafizədə möhkəmlətməyi tələb edir. Bunsuz çoxlu miqdarda bilik və bacarıqları yaxşı mənimsəmək, onlardan təlimdə və həyatda istifadə etmək mümkün deyildir. Buna görə də möhkəmləndirmə öyrənmə işinin vacib ünsürlərindən birini təşkil edir. Elmi idrakda isə əldə edilmiş bilikləri hafizədə möhkəmlətmək xüsusi bir mərhələ təşkil etmir. Elmi idrak insanın tam müstəqilliyinə, yaradıcılığına əsaslanır. Şagirdlərin idrak fəaliyyətində də yaradıcılıq ünsürləri vardır. Lakin şagirdlərin idrak fəaliyyəti, onun müstəqil axtarıcılıq işi müəllimin rəhbərliyi altında gedir.

Təlim prosesində müəllim şagirdlərin müstəqil idrak fəaliyyətini təşkil edərkən bu xüsusiyyətləri nəzərə almalı, onun tədricən elmi idraka yaxınlaşması üçün mövcud pedaqoji üsul və vasitələrdən istifadə etməlidir.

Ədəbiyyat

1. S.Nəbiyev. Ev tapşırıqları müstəqil iş formalarından biri kimi. Azərbaycan məktəbi jurnalı, 1984, №7
2. Ə.Bayramov. Şagirdlərdə təfəkkür müstəqilliyinin inkişafı və tərbiyəsi. Maarif nəşriyyatı. Bakı, 1966
3. M.A.İsmixanov. İbtidai təlimdə şagirdlərə müstəqil iş bacarıqlarının aşılınması. Bakı, 1995

Ф.В.Халилова

Развитие мыслительной активности учащихся в процессе организации самостоятельной работы в начальных классах

Резюме

В истории педагогической мысли особое внимание уделялось самостоятельной работе учащихся, развитию самостоятельности учащихся в процессе обучения было посвящено множество исследовательских работ. Однако ряд условий, обеспечивающих развитие самостоятельности у учащихся в процессе обучения, изучен недостаточно; необходимость учета характера имеющихся умений и навыков, особенно в младших классах, характера указаний, данных для задания, степени трудности задания, четкости цели с учетом приобретенных знаний в инструкции и др. вопросы не были предметом специального исследования.

F.V.Khalilova

Development of students ' thinking activity in the process of organizing independent work in primary classes

Summary

In the history of pedagogical thought, special attention was paid to the independent work of students, and many research works were devoted to the development of students' independence during training. However, a number of conditions that ensure the development of independence in students during training have not been sufficiently studied; the need to take into account the nature of the skills and habits, especially in the lower grades, the nature of the instructions given for the task, the degree of difficulty of the task, the clarity of purpose, taking into account the acquired knowledge in the instruction, etc. issues have not been the subject of special research.

Rəyçi: dos. Ş.M.Azadəliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 12.03.2022

X.X.ZEYNALOVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 159)

ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASI VƏ ONUN PEDAQOJİ ELMİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Açar sözlər: sosial tərbiyə, ailə tərbiyəsi, uşaq psixologiyası, ailə tərbiyəsi, şagird şəxsiyyəti.

Ключевые слова: социальное воспитание, семейное воспитание, детская психология, семейное воспитание, личность учащихся.

Key words: national education, family education, psychology of a child, family education, the identity of students.

İnsan xarakterinin formalaşması haqqında, adamın psixoloji xüsusiyyətlərinin kökləri haqqında məsələlər qədim dövrdən tutmuş müasir dövrə qədər tərbiyə nəzəriyyəsi üzərində işləyən alimləri, tərbiyə ilə əməli şəkildə məşğul olan şəxsləri düşündürmüş və indi də düşündürür. Bir çox filosoflar, fizioloqlar, psixoloqlar, pedaqoqlar da, tərbiyə işi ilə bilavasitə məşğul olan müəllimlər və valideynlər də bu məsələ ilə bağlı fikir söyləmiş və indi də söyləyirlər. Bunların arasında həm mürtəce mövqedə, həm də mütərəqqi mövqedə duranlar da olmuş və indi də vardır.

Qədim yunan filosoflarından Aristotelin, ingilis filosofları və pedaqoqlarından Spenserin, Con Lokkun, fransız ensiklopedist filosoflarından Deni Didronun, Holbaxın, J.J.Russonun, utopist sosialistlərdən Robert Ouenin, Sen-Simonun, Azərbaycan filosoflarından və maarifçilərindən M.F. Axundovun, Seyid Əzim Şirvaninin, Amerika alimlərindən Kilpatrikin, Con Dyunin, A.Q. İensenin, müasir filosof və psixoloqlardan D.İ. Dubrovskinin, E.F. İlyenkovun, A.N. Leontyevin və bir çox başqalarının fikirlərini xatırlatmaq olar.

İnsan əxlaqi, estetik, əqli, fiziki və s. keyfiyyətlərinin formalaşması səbəblərinin izahında müxtəlif mövqelər, bir-birinin ziddinə olan nəzəriyyələr mövcuddur. Şəxsiyyətin formalaşmasına dair fikirlərin müxtəlifliyinə baxmayaraq, onları qruplaşdırmaq mümkündür. Bu qruplaşdırma N.M.Kazımov tərəfindən belə aparılıbdır: 1) irsiyyətə üstünlük verilməsi; 2) mühitə üstünlük verilməsi; 3) tərbiyəyə üstünlük verilməsi; 4) irsiyyət və mühit amillərinin yanaşı təsirinin qəbul edilməsi; 5) mühit və tərbiyə amillərinin qoşa təsirinin qəbul edilməsi nəzəriyyəsi (5, s.13).

Güman edirik ki, irsiyyət, mühit, tərbiyə və şəxsi fəaliyyət arasındakı əlaqənin nəzərə alınmasını da bir qrup kimi (6-cı qrup) qəbul etmək olar.

Şəxsiyyətin formalaşmasının nəzəri cəhətdən bu və ya digər şəkildə başa düşülməsi təlim-tərbiyə sahəsində əməli iş müəyyən təsir göstərir: təhsil sisteminin qoyuluşu səbəblərindən birinə, təhsil ocaqlarında təlim-tərbiyənin məzmunu və üsullarının bu və ya digər şəkildə tətbiqi səbəblərindən birinə çevrilir. Belə bir cəhət həm də onunla izah edilir ki, şəxsiyyətin formalaşmasına dair nəzəriyyələr dərin sinfi köklərə, müəyyən metodoloji əsaslara, siyasi mahiyyətə malik olur. Odur ki, həmin nəzəriyyələrin mahiyyətini və sinfi köklərini bilmək, siyasi məzmununu, metodoloji əsaslarını başa düşmək zəruridir. Hər hansı nəzəri fikir, xüsusən mütərəqqi nəzəriyyə şüurlara hakim olduqda insanı hərəkətə gətirən onun əməlinə və fəaliyyətinə güclü təsir göstərən qüvvəyə çevrilir.

Şəxsiyyətin formalaşmasında irsi xüsusiyyətlərə üstünlük verənlər təhsil sistemini, təlim və tərbiyə işini, onun məqsəd və vəzifələrini bir cür təsəvvür edir və buna uyğun olaraq fəaliyyət göstərilməsini məsləhət görürlər; sosioloji amillərə üstünlük verənlər isə başqa cür təsəvvür edir və bu təsəvvürə uyğun işləməyi lazım bilirlər və s. Məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatlarında əsrimizin 60-cı illərinin ortalarından “ödəmə təhsili” tətbiq olunurdu. Belə bir

təhsilin əsas məqsədi uşaqları ibtidai məktəbə hazırlamaqdan, əksər uşaqların ailə tərbiyəsindəki çatışmazlıqları, habelə zənci məhəllələrindəki və digər yoxsul məhəllələrdəki mühitin “mənfi” təsirlərini aradan qaldıraraq “faydalı” cəhətlərlə əvəz etməkdən ibarət idi. Belə bir tədbirin əsasında nisbi mənada mütərəqqi nəzəriyyə dururdu. Bu nəzəriyyəyə görə, mühiti və tərbiyəni təkmilləşdirmək yolu ilə ibtidai məktəblərdə zənci balalarının biliyi mənimsəmə keyfiyyətini bir qədər yüksəltmək mümkündür. Buna görə də ABŞ-da meydana gəlmiş “ödəmə təhsili” mütərəqqi bir ictimai hadisə idi. Çox keçmədi, ABŞ-da A.İensen mətbuatda sübut etməyə çalışdı ki, “ödəmə təhsili” özünü doğrultmur; guya bu təhsilin əsasını yanlış nəzəriyyə təşkil edir. A.İensenin fikrincə, zənci uşaqlarının təlimdə geri qalmalarının səbəbini ictimai mühitdə deyil, irsi amillərdə, qara irqin genetik proqramında axtarmaq lazımdır. A.İensen öz fikrinə həтта elmi forma verməyə səy göstərmişdir. Müasir genetikaya istinad edən A.İensen deyir ki, gen cəhətdən artıqlaması ilə təchiz edilən qız uşağı o qədər də talantlı olmur; gen cəhətdən başqa pozğunluq, məsələn, Daun xəstəliyi əqli zəifliyə və s. səbəb olur. A.İensen buradan belə bir nəticə çıxarır ki, normal əqli inkişaf üçün adam genlərlə müəyyən ölçüdə təmin olunmalıdır. Bu nəticə ilə formal cəhətdən razılaşmamaq olmaz. Həqiqətən də normal əqli inkişaf üçün adam normal genetik imkanlara malik olmalıdır; genetik quruluşdakı qeyri-normallıq əqli inkişafın ləngiməsi səbəbinə çevrilə bilər. Lakin məsələ burasındadır ki, gen dəstləri ilə normal səviyyədə təchiz olunmuş adamlar arasında əqli, fiziki, əxlaqi və digər cəhətdən xeyli fərq olduğu hamıya məlumdur. Bu cür fərqləri genetika izah etməkdə acizdir. Həmin fərqlərin genetika səbəblərini həyatda, mühitdə axtarır. A.İensen isə məhz mühitin rolunu inkar edir. Buna görə də A.İensen həmin fikirdən birtərəfli pedaqoji nəticələr çıxarmalı olur. O, məsələn, deyir ki, insan şüuru iki səviyyədə mümkün ola bilər və guya bu, genetik əsaslara malikdir, birinci səviyyədə olan şüur əzbərləmə, yadda saxlama və təkrarlama kimi xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Nəzəri fikirləri tez tutmaq, ümumiləşdirmələri anlamaq, müəhkimə yürütmək isə ikinci səviyyədə olan şüur üçün xarakterikdir. A.İensenin fikrincə, birinci səviyyəli şüur aşağı irqlərə, zəhmətkeşlərə məxsusdur; ikinci səviyyəli şüur isə cəmiyyətin orta və ali təbəqələrinin nümayəndələrinə xasdır.

Yaşlı adamlarda şüurun mövcud səviyyəsinin müxtəlifliyindən çıxış edən və bu müxtəlifliyin səbəbini yenə də genlərdə görən A.İensen yaşlılara aid olan fikirlərini mexaniki olaraq uşaqlara, onların təlim-tərbiyəsinə tətbiq edir; o, deyir ki, məktəblərdə, proqramlar və təlim üsulları da müxtəlif olmalıdır; guya fərdi fərqlərin reallığı tələb edir ki, pedaqoji cəhətdən uşaqların bir qisminə üstünlük verilsin, digər qismi isə yüksək təhsildən ümidini kəssin.

Şəxsiyyətin formalaşmasının bioloji xüsusiyyətlərlə izah etməyin siyasi mənasını başa düşənlər və buna görə də həmin mövqeyin doğruluğunu şübhə altına alanlar sırasında N.M. Kazımov da vardır. Sonuncular daha inandırıcı şəkildə sübut edirlər ki, ibtidai məktəblərdə təlimin birləşmələr üzrə təşkil edilməsi və uşaqların müxtəlif səviyyəli orta məktəblər arasında test üsulu ilə bölüşdürülməsi gənc nəsil tərəfindən tutarlı təhsil almaq yolunda ciddi maneələrdir; bu maneələr qabiliyyətlərin kütləvi şəkildə itməsi və beləliklə iqtisadi imkanların azalması səbəblərindən birinə çevrilə bilər (4, s.15). Şəxsiyyətin inkişaf imkanlarını, şəxsiyyətin tərbiyəsi imkanlarını başqa mövqedən izah etməyə və başqa istiqamətdə həll etməyə səy göstərmək halları da vardır. Bu da təbiidir, çünki bir-birinə zidd olan müxtəlif sinfi qüvvələrin qarşı-qarşıya durduğu cəmiyyətdə fikir toqquşmaları, bir-birini inkar edən nəzəriyyələr olmalıdır. Lakin prof. N.M. Kazımovun fikrincə, əsas məsələ odur ki, şəxsiyyətin formalaşması səbəblərinin nəzəri cəhətdən, yuxarıda gördüyümüz kimi bu və ya digər şəkildə başa düşülməsi maarif işini, təlim-tərbiyə işini təşkil etməyin əsaslarından birinə çevrilə bilər. Odur ki, insan şəxsiyyətinin formalaşması haqqında mövcud olan əsas fikirlər və nəzəriyyələrlə tanış olmaq lazımdır.

Şəxsiyyətin formalaşması səbəblərini yalnız irsiyyət, yaxud yalnız mühit və ya tərbiyə amili ilə izah etmək düzgün deyildir. İnsan xarakteri xüsusiyyətlərinin səbəblərini qoşa amillərdə, yəni irsiyyət və mühitdə, yaxud mühit və tərbiyədə axtarmaq da problemin tam

həlli üçün kifayət deyildir. Şəxsiyyətə irsiyyətin, mühitin və tərbiyənin təsirinin ayrılıqda və ya onların rolunun birlikdə nəzərdən keçirilməsi də elmi cəhətdən kifayət sayıla bilməz. Çünki həmin hallarda şəxsiyyətə təsir göstərən amilərin qarşılıqlı əlaqəsi və şəxsiyyətin fəallığı, onun passiv olmadığı nəzərə alınmır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikas. Dərslik. Bakı, Mütərcim, 2016.
2. Əliyev R.İ., Əliyeva G.B. Şəxsiyyət psixologiyası. Bakı, ADPU-nun nəşri, 2010.
3. Əliyev R.İ. Mentalitet. Bakı, Mütərcim, 2012.
4. Kazımov N.M. Tərbiyənin elmi-pedaqoji əsasları. Bakı, "Maarif", 1983.
5. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. Dərslik, Bakı, OKA Ofset, 2009.

Х.Х.Зейналова

Формирование личности и ее влияния в развития педагогических наук

Резюме

В статье исследуются возможности воспитания личности у детей младшего возраста, выясняются пути реализации этих возможностей. Устанавливается, что посредством игр, семейных трудов, семейных бесед можно прививать воспитание гражданства у детей младшего возраста. Статья значима в работе педагогов-исследователей и учителей практиков.

Kh.Kh.Zeynalova

On the formation of work for citizenship education

Summary

The article investigates the possibility of citizenship education for young children, it turns out the realization of these opportunities. It is stated that through the games, family papers, family conversations can instill citizenship education for young children. The article is significant in the work of teachers, researchers and teacher practitioners.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 26.12.2021

Н.Ф.АСЛАНЗАДЕ

докторант

e-mail: aslanzade_nilufer@mail.ru

Бакинский государственный университет

(г. Баку, ул. З.Халилова, 23)

СОСТАВЛЕНИЕ ПЛАНА УРОКА НА ТЕМУ НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ДАСТАНЕ «КИТАБИ–ДЕДЕ ГОРГУТ» НА УРОКЕ РУССКОГО ЯЗЫКА В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ (8 КЛАСС)

Ключевые слова: национально-духовный, традиции, язык, культура, тюркизм, метод, куррикулум**Açar sözlər:** milli-mənəvi, ənənə, dil, mədəniyyət, türkçülük, metod, kurikulum**Key words:** national, moral, traditional, language, cultur, turkism, method

План урока важнейший этап организации учебного процесса в школе с русским языком обучения, а также пошаговое руководство для учителя. Учащимся с русским языком обучения не всегда удастся самостоятельно вникнуть в суть понятия национального и духовного ценностей, так, как для этого необходим базис семейного воспитания на основе традиционных и духовных эстетических принципов. В каждой азербайджанской семье чтятся традиции и обычаи их предков, независимо от того, на каком языке они говорят. Однако не всегда учащиеся старших классов могут самостоятельно осмыслить понятие традиционного и национального. Для более подробного объяснения понятий национального и духовного учителю необходимо найти правильный подход к учащимся, выработать правильные формы и метод организации урока на данную тему, а также систематически изложить задуманное в каждом интервале времени.

«Выделяются три основные познавательные цели обучения русскому языку:

- формирование у школьников лингвистического мировоззрения на язык (лингвистическая компетенция);
- вооружение учащихся основами знаний о языке и речи (языковая компетенция);
- эстетическое воспитание детей средствами русского языка как учебного предмета» [1, 24].

Чтобы урок оказал достаточно эффективное влияние на учащихся, необходимо продумать ход урока на основе современных методов обучения, с соблюдением требований учебной программы школы. Методы обучения играют в данном случае вспомогательную роль в принципе построения систематизированного плана урока для конкретной темы. Чтобы презентация оказала должный эффект ученической аудитории, необходимо правильно выбрать форму передачи информации. Для этого необходимо выработать цель дальнейшей организации действия:

«К концу VIII класса учащийся:

- выразительно читает литературные примеры с соблюдением требований к интонации и ударению, делит на части, составляет план;
- выражая первичное отношение к изображаемым событиям кратко, подробно и творчески пересказывает текст;
- определяет средства художественного описания и выразительности, анализирует литературные примеры с точки зрения рода и жанра;
- поясняет тему и идею литературных примеров, выражает отношение к ним; - демонстрирует критичность и объективность во время обсуждений, устных презентаций;

- письменно выражает свои размышления, связанные с литературными примерами, в различных стилях и формах» [2].

Наше устное народное творчество обогащено традициями, обычаями, нравственно-этическими, духовными ценностями, которые существуют у нашего народа и сегодня. В качестве примера взят урок из учебника по литературе 8 класса, в котором дается информация о письменном памятнике общетюркской культуры «Китаби Деде-Горгут». Учащимся средней школы с русским языком обучения на интерактивной доске наглядно демонстрируется текст «Первой песни о сыне Дирсе-хана, о Бугач-хане». Составление плана урока на данную тему поможет учащимся 8 класса понять традиции и обычаи того времени, почувствовать дух патриотизма и свободы. В план урока рекомендуется включить следующие этапы:

1 этап – организационный момент, куда включены приветствия, вступление, проверка.

2 этап – повторение пройденного материала

3 этап - объяснение нового материала

4 этап - закрепление новой темы

5 этап – итоги урока, что является моделью традиционного урока и считается устаревшим методом, на смену которого пришли активные и интерактивные методы, которыми являются:

1) Мотивация

2) Сбор информации по представленной теме и ожидаемых учебных результатов

3) Обмен и соби́рание необходимой информации;

4) Обсуждение необходимой информации

5) Подведение итогов и обобщение материалов

6) Творческое применение материалов

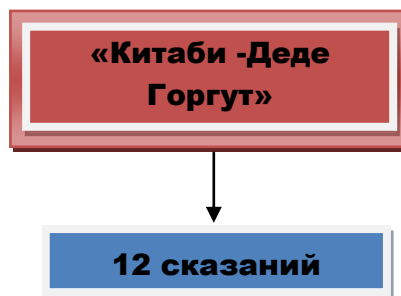
7) Рефлексия, оценивание и задание на дом

Для того, чтобы урок оказался интересным и непредсказуемым изначально, следует хорошенько рассмотреть этап мотивации в плане урока. Ведь 50 % достижений результата зависит именно от заинтересованности учащихся на уроке, что гарантирует правильное и точное восприятие учебного материала.

«Песнь первая о сыне Дирсе-хана, о Бугач-хане поведает»

Хан Баяндур, над ханами хан, раз в году пир затевал, беков огузов в гости сзывал. Где белый шатёр, где красный, где чёрный шатёр ставить велит и так говорит» [3, 7].

Схема первой страницы в презентации на тему «Книга моего Деда-Коркута»:

Заранее необходимо выбрать стандарты по классам, которые будут необходимы в ходе составления плана урока, так, как учитель будет ориентироваться по выбранным целям, до которых он стремится довести учащихся. К примеру, стандарты по 8 классу включают такие цели, как:

1.1.1. Используются словари и справочники, объясняет значение незнакомых слов;

1.1.2. Выразительно читает стихотворения и примеры сюжетной литературы (предание, миф, сказка, дастан, басня, рассказ), согласно содержанию и идее.

2.1.1. Использует в дискуссиях и презентациях новые слова, изученные на основе стихотворений различного размера и примеров сюжетной литературы.

Вторым шагом является указание темы в плане урока учителя. Третьим и важным шагом является указание целей урока на указанную тему:

1. Краткое ознакомление с текстом – учитель дает краткую информацию о теме, в ходе которого учащиеся знакомятся с новыми терминами, словами и речевыми оборотами.

2. Анализ характеров персонажей – учащиеся могут свободно продемонстрировать свои словесные навыки и дать объяснение всему происходящему, а также сделать сравнение характеров персонажей и с героями других произведений. К примеру, сравнение дастана «Китаби Деде-Горгут» с древнеславянским эпосом «Слово о полку Игореве».

3. Дает объяснение незнакомым словам - учащиеся демонстрируют свои навыки использования незнакомых слов в сочинениях и изложениях.

4. Выражает отношение к прочитанному – учащиеся дают положительные или отрицательные оценки происходящему, сравнивают обычаи древних огузов с обычаями ныне живущих тюркских племен.

К примеру в учебнике по литературе 8 класса даются задания на установления соответствия между героями :

«3.Какие человеческие качества осуждаются в дастане, а какие прославляются? Установите соответствие между героями и их качествами.

Подлость	Дирсе-хан
Зависть	Бугач-хан
Самоотверженность	жена Дирсе-хана
Храбрость	Бурла Высокородная
Измена	Аруз
Гнев	Бейрек
Любовь	Сорок джигитов

[3, 11].

Могут применяться различные методы обучения на данную тему, такие, как мозговая атака, кластер, синквейн, диаграмма Венна, а также дискуссии и обсуждения. Одним из эффективных методов обучения являются ролевые игры, с помощью которого учащиеся могут наглядно продемонстрировать обычаи и традиции из дастана «Китаби Деде-Горгут» и в ходе демонстрации ощутить эмоции и чувства героев, что особенно ярко можно продемонстрировать при помощи программы курикулума. На основе постановки учащиеся смогут глубже понять суть понятия духовных ценностей.

Далее вопрос о национально-духовных ценностях можно поднять в исследовательском вопросе всему классу, где вы задаете вопрос на определенном этапе усвоения материала. К примеру, одним из таких вопросов может быть: «Какой бы вопрос вы задали бы Деде-Горгуту, если бы вы жили в его время?», или же «Что символизирует сегодня число 7?», «Почему черный цвет является символом скорби и печали?».

«6. Сравните дастаны «Китаби-Деде Горгут» и «Кёроглу». Составьте диаграмму Венна.

7. Рассмотрите памятники Деде Горгута, которые установлены в Баку и Нахчыване. Какой из них вам больше понравился? Почему?» [3,11].

Данный урок желательно продемонстрировать при помощи интерактивного метода, презентациями, где активно развивается фото-память учащихся. В ходе урока ученики смогут разделить также на роли главных героев (метод ролевой игры), с помощью которого сумеют глубже понять мотив песни и сделать выводы, что поможет

правильно подобрать ответ и для исследовательского вопроса. В качестве домашнего задания учащимся можно дать на дом творческую работу, что является методом творческого применения, к примеру, изобразить сцену трех шатров и кратко пересказать на основе пройденных новых слов.

Литература

1. Методика преподавания русского языка в школе. Под редакцией М.Т.Баранова. Москва, 2001.
2. Образовательная программа (куррикулум) по литературе (с русским языком обучения) для общеобразовательных школ Азербайджанской Республики (V-XI классы). Режим доступа: <https://www.arti.edu.az/Rus-kurikulum.pdf>
3. Учебник по литературе для 8-го класса. Режим доступа: <https://www.e-derslik.edu.az>

N.F.Aslanzadə

Orta məktəb (8 sinif) üçün “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında rus dilinin milli-mənəvi dəyərlərə dair dərslər planı *Xülasə*

Dərs planı rus dilində tədris olunan məktəbdə tədris prosesinin təşkilində ən mühüm mərhələ olmaqla yanaşı, müəllim üçün addım-addım təlimatdır. Rus dilində təhsil alan tələbələr həmişə milli-mənəvi dəyərlər anlayışının mahiyyətini müstəqil şəkildə öyrənə bilmirlər, çünki bu, ənənəvi və mənəvi estetik prinsiplərə əsaslanan ailə tərbiyəsinin əsasını tələb edir. Hansı dildə danışmasından asılı olmayaraq hər bir azərbaycanlı ailəsi öz əcdadlarının adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşır. Ancaq həmişə orta məktəb şagirdləri ənənəvi və milli anlayışı müstəqil şəkildə dərk edə bilmirlər. Milli-mənəvi müəllim anlayışlarının daha ətraflı izahı üçün şagirdlərə düzgün yanaşma tapmaq, verilmiş mövzu üzrə dərslərin təşkili üçün düzgün forma və metodlar hazırlamaq, həmçinin hər bir dərstdə nələrin nəzərdə tutulduğunu sistemli şəkildə bildirmək lazımdır.

N.F.Aslanzadə

Lesson-plan of Russian language on national and spiritual values in the dastan “Kitabi-Dede Gorgut” topic for secondary school (8 grade) *Summary*

The lesson plan is the most important stage in the organization of the educational process in a school with the Russian language of instruction, as well as a step-by-step guide for the teacher. Students with the Russian language of instruction are not always able to independently delve into the essence of the concept of national and spiritual values, since this requires the basis of family education based on traditional and spiritual aesthetic principles. Every Azerbaijani family honors the traditions and customs of their ancestors, regardless of what language they speak. However, not always high school students can independently comprehend the concept of traditional and national. For a more detailed explanation of the concepts of a national and spiritual teacher, it is necessary to find the right approach to students, develop the right forms and method for organizing a lesson on a given topic, and also systematically state what was planned in each time interval.

Rəyçi: ped.e.d. R.L.Hüseynzadə

Redaksiyaya daxil olub: 10.02.2022

З.ЗЕЙНАЛОВА*доктор филологических наук***А.РАДЖАБЛИ****Бакинский славянский университет**

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

**ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СТРАТЕГИЙ
В ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ****Ключевые слова:** стратегия, обучающие стратегии, иностранный язык, навыки и умения**Açar sözlər:** *strategiya, öyrənmə strategiyaları, xarici dil, bacarıq və qabiliyyətlər***Key words:** *strategy, learning strategies, foreign language, skills and abilities*

При изучении иностранных языков большинство обучающихся сталкиваются со многими трудностями. Например, как быстро и больше слов запомнить, как усвоить трудную грамматику, как облегчить понимание аутентичного иностранного материала на слух и при чтении, как научиться разговаривать без страха на иностранном языке, как достичь хорошей языковой компетенции и так далее. Обычно обучающиеся начинают использовать различные стратегии, чтобы разрешить те или иные проблемы, облегчить процесс усвоения иностранного языка. Одни делают это осознанно, другие – даже не осознают, что используют стратегии, и при вопросе преподавателя об использованных стратегиях они просто пожимают плечами и долго думают над этим вопросом, что говорит о том, что такие обучающиеся даже не задумывались над этим вопросом раньше. Чаще всего они не самые успешные и не очень мотивированные обучающиеся и не очень стремятся к улучшению своих знаний в иностранном языке. В отличие от них успешные обучающиеся могут легко сказать, какие стратегии, когда и зачем они их используют. Они не боятся разнообразить стратегии, ищут для себя новые, более продуктивные стратегии, чтобы повысить или усилить свои языковые умения, навыки и уровень владения иностранным языком. И если успешные обучающиеся обычно сами знают и понимают роль и важность стратегий в изучении и усовершенствовании навыков и умений в иностранном языке, то роль преподавателя иностранного языка состоит в том, чтобы ознакомить и успешных, и не очень успешных обучающихся с большим набором существующих типов стратегий и привести всех обучающихся к осознанному их использованию.

Согласно Р.Оксфорду обучающие стратегии в иностранном языке подразумевают определённые действия, поведение обучаемых, шаги и методы, которые они используют с целью улучшить восприятие, усвоение и использование иностранного языка (1, 1).

При развитии языковых навыков мы используем как общие обучающие стратегии, так и лингвистические, которые полезны и уместны для развития как общих умений и навыков в иностранном языке, так и конкретного языкового навыка.

Так, проблемы с произношением, с усвоением и запоминанием слов, грамматики, с восприятием иностранного материала на слух и при чтении и многие другие частные проблемы могут быть преодолены как с использованием общих обучающихся, так и конкретных языковых стратегий.

Можно значительно облегчить изучение иностранного языка любой сложности, если ознакомить обучаемых с разнообразными стратегиями и научить их ими правильно пользоваться.

Использование стратегий должно стать для обучаемых обычным и постоянным подходом к расширению и усилению навыков и умений в иностранном языке, к преодолению трудностей в процессе изучения языка.

Обучающиеся должны нацелено и систематически использовать стратегии, сделать их неотъемлемой частью процесса изучения иностранного языка, тем самым автоматизировать их использование. что безусловно будет способствовать развитию их языковой компетентности и быстрейшему изучению иностранного языка в целом.

Причём, чем больше различий в морфологической, синтаксической, семантической структурах родного и иностранного языков, чем сложнее концепции в иностранном языке, тем важнее и эффективнее использование разнообразных стратегий.

Выбор и использование тех или иных стратегий полностью будет зависеть от самого обучающегося. Множество разнообразных факторов могут влиять на выбор и использование стратегий при изучении иностранного языка. Например, когнитивные, мета-когнитивные, социально-культурные особенности обучающихся: их возраст, образование, языковые навыки и способности, условия и обстоятельства, в которых изучается иностранный язык, особенности восприятия, тип памяти, жизненный опыт, мотивация, интересы, цели обучения и многие другие факторы могут влиять на выбор типа стратегии, на комбинацию стратегий, на количество стратегий. Обучаемые сами должны определять эффективность тех или иных стратегий для развития их общих или конкретных навыков и умений, для выполнения определённых языковых заданий.

Главное, чтобы обучающиеся знали, какие существуют стратегии для изучения иностранного языка, развития тех или других языковых навыков, как ими пользоваться, как их комбинировать или переносить на выполнение новых подобных заданий. Поэтому преподавание иностранного языка обязательно должно включать преподавание разнообразных стратегий для изучения, усвоения, запоминания и использования иностранного языка.

При изучении иностранного языка обучающиеся должны использовать как общие когнитивные, мета-когнитивные, лингвистические стратегии изучения иностранного языка, так и специфические стратегии, которые непосредственно направлены на усвоение, запоминание, использование определённого материала иностранного языка, на выполнение конкретного языкового задания, а также на дальнейшее развитие или усовершенствование определённых навыков и умений в иностранном языке.

Общие мета-когнитивные стратегии включают планирование, управление, самоконтроль и самооценку всего процесса усвоения иностранного языка обучающимися. Например, обучающийся планирует ознакомиться со словами нового урока, с грамматическим материалом до их введения преподавателем на уроке, или он планирует ежедневно, еженедельно повторять или просматривать пройденный материал. Он сам обнаруживает свои проблемы в усвоении, в запоминании или в использовании языка, сам выявляет пробелы в своих знаниях, в навыках и сам находит правильные пути решения этих проблем, тем самым управляя всем процессом обучения. Обучающийся сам систематически проводить контроль и самооценку выполняемого или выполненного задания дома или в классе, делает заметки для себя, определяет эффективность используемых стратегий, а при необходимости их заменяет или дополняет другими, более эффективными.

Студенты активно должны использовать и развивать общие обучающие когнитивные стратегии при изучении иностранного языка, как например, практиковать новые слова, выражения, грамматические структуры путем их многократного повторения в письменной или устной форме, визуально выделять важные слова, выражения, грамматические структуры для их быстрого усвоения, анализировать, группировать, систематизировать языковые элементы по различным критериям и сравнивать их, как

внутри иностранного языка, так и со схожими элементами в родном языке. Другими важными когнитивными стратегиями являются умение фокусировать своё внимание на изучаемой грамматической структуре, умение строить новые знания на основе уже имеющихся знаний в иностранном или родном языках, умение делать выводы или обобщения на основе анализа, использовать ассоциативное мышление.

Для развития языковых навыков в иностранном языке обучающийся может также использовать социально-аффективные стратегии, которые подразумевают работу с сокурсниками, с преподавателем или с носителем языка для практики изучаемых грамматических структур, слов и выражений, для получения помощи, объяснений при появлении проблем в процессе изучения языка, прослушивание и заучивание песен, просмотр фильмов и программ на изучаемом иностранном языке.

Обучение непосредственно лингвистическим стратегиям чтения, слушания, говорения или стратегиям запоминания слов, грамматики должно идти параллельно с изучением иностранного языка.

После введения стратегий необходима многократная их практика на конкретном материале, чтобы обучающиеся сами смогли увидеть эффективность используемых стратегий, что, возможно, будет мотивировать их использование в дальнейшем.

Особенности восприятия информации обучающимися влияет не только на выбор и использование ими той или иной стратегии, но также на то, как они воспринимают и запоминают объяснения преподавателя во время урока или объяснения в учебнике. Кроме того, некоторые обучаемые в учебном процессе легко перенимают стратегии у других обучающихся. Поэтому при введении изучаемого материала и стратегий преподаватель должен обязательно принимать во внимание и эти особенности обучающихся, чтобы обеспечить максимальное усвоение, запоминание, использование различных элементов и концепций иностранного языка.

Мы также не должны забывать, что при развитии или усовершенствовании конкретных языковых навыков и умений мы можем больше использовать одни стратегии, чем другие, а в некоторых случаях для выполнения конкретного задания обучающиеся используют только определённые группы стратегий или даже одну конкретную стратегию. Например, при развитии навыков чтения и понимания аутентичных текстов, больше используются такие стратегии как обобщения, реферирование, угадывание, выведение значения слов из контекста и морфологических данных слов, из опыта жизни, из прошлых знаний и так далее. При развитии навыков слушания более важно использование таких стратегий как умение делать логические выводы, умозаключения и уточнения, использовать стратегию селективного внимания. Для улучшения разговорных навыков обучаемых необходимо развитие иносказательных приёмов речи, умений перефразировать свою речь, снимать языковой барьер, контролировать свою речь.

Исследования показывают, что успешные обучающиеся для развития своих навыков и умений в иностранном языке часто комбинируют различные известные им метакогнитивные, когнитивные, социально-аффективные, лингвистические типы стратегий, чтобы облегчить процесс изучения иностранного языка. (3, 4, 5) Но даже успешные обучающиеся могут просто не знать о существовании каких-то других стратегий, которые способствовали бы ещё более эффективному усвоению иностранного языка ими. Поэтому преподавание стратегий должно активно проводиться на уроках иностранного языка с самого первого урока обучения языку и до конца всего курса обучения. Новые стратегии должны вводиться по мере необходимости - для выполнения конкретных заданий, преодоление трудностей в изучении конкретного материала, а также для развития общих и частных навыков и умений обучающихся.

Таким образом, знание наборов стратегий и их правильное, осознанное использование являются важными и эффективными факторами успеха обучающихся в усвоении иностранного языка.

Литература

1. Oxford, R.L., & Crookall, D. (1989). Research on language learning strategies: Methods, findings, and instructional issues. *Modern Language Journal*, 73, 404-419.
2. Oxford, R.L. *Language learning strategies: What every teacher should know*. Boston, MA: Heinle & Heinle.
3. Cohen, A. D. (1999). Language learning strategies instruction and research. In S.Cotterall & D. Crabbe (Eds.), *Learner autonomy in language learning: Defining the field and effecting change* (pp. 61-68). Frankfurt am Main: Lang.
4. O'Malley, J., & Chamot, A. (1990). *Learning strategies in second language acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Oxford, R., & Nyikos, M. (1989). Variables affecting choice of language learning strategies by university students. *Modern Language Journal*, 73, 291-300.

Z.Zeynalova, A.Rəcəbli

Xarici dillərin öyrənilməsində strategiyalardan istifadənin səmərəliliyi

Xülasə

Məqalədə xarici dillərin mənimsənilməsində müxtəlif təlim strategiyalarından istifadənin effektivliyindən bəhs edilir. Öyrənmə strategiyaları haqqında biliklər, onların uyğun, şüurlu, məqsədyönlü istifadəsi xarici dilin mənimsənilməsində müvəffəqiyyətlə nəticələnə bilər. Şagirdlərin koqnitiv, metakoqnitiv, sosial-mədəni kimi bir çox amil və xüsusiyyətləri müəyyən strategiyaların seçiminə təsir göstərə bilər. Strategiya təlimi mütəmadi olaraq xarici dil tədrisi prosesinə inteqrasiya edilməlidir və bu, tələbələrin dil bacarıqlarının və səriştəsinin inkişafı ilə nəticələncəkdir.

Z.Zeynalova, A.Rəcəbli

The effectiveness of using strategies in foreign languages learning

Summary

The article deals with the effectiveness of using various learning strategies in foreign languages acquisition. Knowledge of learning strategies, their appropriate, conscious, tailored usage can result in success in mastering a foreign language. Many factors and characteristics of learners like, cognitive, metacognitive, social-affective, can affect the strategy choice of learners. Strategy training should regularly be integrated in foreign language teaching process, and it will result in developing learners' language skills and proficiency.

Rəyçi: ped.f.d., dos. Q.V.Axundova

Redaksiyaya daxil olub: 10.03.2022

Э.Х.МАМЕДОВА*доцент***М.И.НОВРУЗОВА***магистр*

**Азербайджанская государственная академия
физической культуры и спорта**
(г. Баку, пр. Ф.Хойского, 98)

РЕГУЛИРОВАНИЕ ТРЕНИРОВОЧНЫХ НАГРУЗОК С УЧЕТОМ ДАННЫХ САМОКОНТРОЛЯ

Ключевые слова: самоконтроль, тренировочная нагрузка, дневник самоконтроля, тренер, врач, тесты, функциональные пробы

Açar sözlər: özünü idarəetmə, məşq yükü, özünü idarəetmə gündəliyi, məşqçi, həkim, testlər, funksional testlər

Key words: self-control, training load, self-control diary, trainer, doctor, tests, functional tests

Физическая культура занимает важное место в жизни каждого человека. Это один из главных методов профилактики болезней, развития организма и улучшения здоровья. Занимаясь физической культурой необходимо знать и уметь как контролировать свой организм, ведь правильное занятие спортом принесет намного больше пользы. Но не стоит забывать про физическое состояние организма – сильное перенапряжение может привести к болезненным и даже травма опасным последствиям. Чтобы избежать этого, нужно соблюдать некоторые ограничения и, самое главное, контролировать свое самочувствие. Преподаватель и тренер совместно с врачом должны добиваться, чтобы спортсмены правильно понимали изменения различных функций организма под влиянием физических нагрузок. Необходимо предостеречь спортсменов от поспешных выводов при появлении отклонений в показателях самонаблюдений, так как за неправильными выводами может последовать неправильное построение тренировок, а также возможное самовнушение какого-либо заболевания, которого у спортсменов фактически нет. Важно разъяснить спортсменам, что при отклонениях показателей, выявленных при самоконтроле, необходимо посоветоваться с врачом и преподавателем или тренером, прежде чем принимать какие-либо меры. Таким образом, регулярное ведение дневника дает возможность определить эффективность занятий, средств и методов, оптимального планирования величин интенсивности физической нагрузки и отдыха в отдельном занятии. Самоконтроль за физическим состоянием необходим для наибольшей эффективности занятий физическими упражнениями, а также для достижения высоких спортивных результатов. Значение самоконтроля при занятиях физическими упражнениями велико. Учитель по физической культуре, тренер-преподаватель должны прививать занимающимся навыки проведения самоконтроля, разъяснять значение и необходимость регулярного самоконтроля для правильного осуществления учебного и тренировочного процесса и улучшения спортивных результатов. Самоконтроль необходим для того, чтобы занятия оказывали тренирующий эффект и не вызывали нарушения в состоянии здоровья. Полученные данные являются полезным материалом, позволяющим учителю по физической культуре анализировать занятия. Однако стоит иметь в виду, что даже самый тщательный самоконтроль не способен заменить контроль медиков. Результаты самоконтроля рекомендуется фиксировать в дневнике самоконтроля, чтобы была возможность их периодически

анализировать самостоятельно или совместно с преподавателем, тренером или врачом., Спортсмен отдаляет себя от достижения высоких целей, пренебрегая ведением дневника самоконтроля. Он помогает себе прислушиваться к своему организму, фиксируя все свои ощущения и переживания в дневнике, И конечно, тренер, врач на основе показателей помогут решить назревшие проблемы или скорректировать программу тренировок. При помощи самоконтроля можно:

- научить занимающегося внимательно относиться к своему здоровью;
- обучить простейшим методам самонаблюдения;
- научить регистрировать полученные данные;
- научить использовать полученные данные самоконтроля для определения степени физического развития, уровня тренированности и состояния здоровья;
- дополнить данные врачебного контроля.

Цель самоконтроля – это самостоятельные и регулярные наблюдения за физическим состоянием своего организма простыми и доступными способами, влиянием на него физических нагрузок. Задачи самоконтроля состоят в следующем: расширить знания о физическом развитии, приобрести навыки в оценке психофизической подготовки, ознакомиться с простейшими доступными методиками самоконтроля, определить уровень физического развития, тренированности здоровья, чтобы корректировать нагрузку при занятиях физической культурой и спортом. Главной задачей преподавателя состоит в том, чтобы научить студентов правильно и верно контролировать свою нагрузку на организм, что является обучением занимающихся самоконтролю. В качестве показателей самоконтроля используются субъективные и объективные признаки функционального состояния организма под влиянием физических нагрузок, функциональные пробы и апробированные тесты. Данные самоконтроля оказывают большую помощь занимающимся физическими упражнениями в построении и организации тренировочного режима, в регуляции нагрузки во время занятий.

Гармоническое развитие организма спортсменки, совершенствование спортивного мастерства – сохранение в течении длительного периода времени спортивной формы, во многом зависит от содружества тренера, врача и спортсменки. Врач ведет регулярный медицинский контроль за состоянием здоровья спортсменки. Тренер на основе данных врачебного контроля и самоконтроля спортсменки разрабатывает правильную методику тренировочных занятий. Самоконтроль спортсменки имеет большое педагогически-воспитательное значение, он является показателем сознательного отношения спортсменок к тренировочным занятиям. Он помогает тренеру и спортсменке планировать и проводить тренировку в соответствии с индивидуальными особенностями занимающихся, что благотворно отражается на ее работоспособности и спортивных результатах, помогает длительному сохранению спортивной формы. Важное значение имеет самоконтроль для выявления непосредственного воздействия физического упражнения на организм, особенно при использовании на занятиях повышенных нагрузок: достаточна ли данная нагрузка, как влияет превышение нагрузки, можно ее увеличивать или следует уменьшать. Самоконтроль является ценным средством предупреждения состояния перетренированности. Юные спортсмены должны заполнять дневник самоконтроля 2-3 раза в неделю и начинать с простой методики (5-6 показателей, например самочувствие, сон, степень усталости, вес тела, частота пульса и дыхание). Для мастеров и разрядников, которые систематически тренируются и выступают на соревнованиях, методика самоконтроля сложная. Им следует заполнять ежедневно или через день. При проведении самоконтроля следует брать такие показатели, которые не требуют сложной аппаратуры и дает цифровой результат для точной для точной и объективной оценки (в сантиметрах, килограммах, секундах). Контроль должен вестись спортсменкой систематически, на всех этапах

тренировки, особенно необходим он в период уже достигнутой высокой тренированности, чтобы предупредить переутомление, способствовать длительному поддержанию «спортивной формы» и обеспечению стабильности спортивно-технических результатов. Самоконтроль должен стать надежным и умным помощником спортсменов в деле укрепления здоровья.

Современная система тренировки спортсменов разрядников сопряжена с высокими физическими нагрузками и частными напряженными соревнованиями, она требует отличного состояния здоровья. Даже самые небольшие отклонения, не имеющие особого практического значения для лиц, занимающихся физкультурой или для спортсменов невысокой квалификации, недопустимы для квалифицированных спортсменов. Под влиянием больших нагрузок эти отклонения могут обостряться и привести к развитию более серьезных нарушений, вывести спортсменку из строя в самый ответственный момент, т.е. сорвать всю подготовку, повредить ее здоровье и в конце концов, ограничить ее спортивное долголетие. Однако надо отметить, что одна и та же нагрузка по-разному влияет на дыхательную, сердечно-сосудистую и нервную системы. Если тренировка построена правильно, нагрузка соответствует состоянию здоровья, физическому развитию, степени тренированности, полу, возрасту, типу нервной системы и другим индивидуальным особенностям, то кривая спортивных достижений все время растет. При неправильной тренировке, если величина нагрузки не соответствует индивидуальным особенностям организма, при неправильном режиме тренировки эта кривая или неустойчивая или неуклонно падает. Самоконтроль помогает тренеру планировать тренировку в соответствии с индивидуальными возможностями, что позволит перенести нагрузку, которая ранее была непосильной. Показатели самонаблюдений позволяют тренеру своевременно сделать вывод о состоянии здоровья и снизить нагрузку для нее на следующих занятиях, иначе все может привести к переутомлению. Самоконтроль помогает тренеру планировать тренировку в соответствии с индивидуальными возможностями, что позволит перенести нагрузку, которая ранее была непосильной. Из этого следует, что каждая спортсменка имеет свой предел возможностей.

Элементарный, но регулярный контроль, графическое изображение ежедневных показателей и постоянный анализ их, уже сегодня позволяет тренеру и спортсменке приблизиться к оптимальным нагрузкам, эффективнее тренироваться и успешнее участвовать в соревнованиях.

Литература

1. Годик, М.; А. Контроль тренировочных и соревновательных нагрузок Текст. М.: Физкультура и спорт, 1980. - 136 с.
2. Душанин, С. А. Самоконтроль физического состояния Текст. / С. А. Душанин, Е. А. Пирогова, Л. Я- Иващенко -Киев: Здоровья,, 1980: - 142 с.
3. Егоренко, Л. А. Самоконтроль в управлении тренировочным процессом Текст.: Лекция. -М.; ГДОИФК им. П. Ф. Лесгафта, 1985: - 21 с.
4. Ефименко, А. И. Индивидуализация тренировочного процесса высококвалифицированных гимнастов на основе самоконтроля Текст.: Дис. канд. пед. наук. Ташкент, 1993. - 162 с.
5. Запорожанов, В. А. Контроль в спортивной тренировке Текст. -Киев: Здоровья, 1988. С.72-75.
6. Иванов, В. В. Комплексный контроль в подготовке спортсменов.Текст.-М.: Физкультура и спорт, 1987. -256 с.
7. Когут, М. В. Самоконтроль гимнаста и индивидуализация тренировочной нагрузки Текст. / М. В. Когут, А. И. Малеев, А. Кошель// Проблемы спортивной тренировки: Матер, науч.- метод, конф. Респ. Прибалтики и Белоруссии. Минск: Полымя, 1982. - С. 88.

8. Матвеев, Л. П. Общая теория спорта Текст. Учебная книга для завершающих уровней высшего физкультурного образования. М.: 4-й филиал Воениздата. 1997 г. - С. 90-95.

9. Методы самоконтроля физического развития, функционального состояния и здоровья Текст.: Метод, рекомендации / Сост. В. А. Гриднев, В. В. Миронов; Тамбовский гос. техн. ун-т. Тамбов, 1997. - 32 с.

10. Синяков, А. Ф. Самоконтроль физкультурника Текст. М.: Знание, 1987. -96 с. /Серия «Физкультура и спорт», № I/.

11. Ченегин, В. М. Методы контроля за тренировочными нагрузками в спортивной гимнастике Текст. // Гимнастика: Сб. ст. М., Физкультура испорт, 1987.-С.8-12.

E.H.Məmmədova, M.İ.Novruzova

Özünün nəzarət məlumatına hesab alan təlim yüklərinin tədbirlənməsi

Xülasə

Gündəlik özünü idarəetmə məlumatları, təlim prosesinin gedişatını dərindən təhlil etməyə, planlaşdırılan planın düzgünlüyünü və ya ondan kənara çıxmağa, lazımi dəyişiklikləri etməyə imkan verir, gimnastların imkanlarının həddini müəyyən etmək, optimal yüklərə əhəmiyyətli dərəcədə yaxınlaşmaq, həddindən artıq yüklənmənin qarşısını almaq, effektiv məşq etmək və yarışlarda uğurla iştirak etmək.

E.H.Mammadova, M.I.Novruzova

Regulation of training loads taking into account self-control data

Summary

The data of daily self-control allows you to deeply analyze the course of the training process, see the correctness of the planned plan or deviation from it, and make the necessary changes, to determine the limit of the gymnasts' capabilities, to determine the limit of the gymnasts' capabilities, significantly approach optimal loads, prevent overload, train effectively and successfully participate in competitions.

Рецензент: доц. С.А.Гаджиев

Redaksiyaya daxil olub: 10.03.2022

Э.С.ТАГИЕВА*доктор философии по педагогике, доцент
e-mail: ellada_tagiyeva@mail.ru*

DOI:10.48652/i8877-2869-5175-c

**Азербайджанская государственная академия
физической культуры и спорта**
(г. Баку, пр. Ф.Хойского, 98)**ТЕХНОЛОГИЯ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ
СТУДЕНТОВ СПОРТИВНОЙ АКАДЕМИИ
НА ПРИМЕРЕ ОТКРЫТОГО УРОКА «ФЛАГ – СИМВОЛ ГОСУДАРСТВА»*****Ключевые слова:** государственная символика, патриотическое воспитание, спортивная академия, технология воспитания, русский язык, открытый урок.****Açar sözlər:** dövlət rəmzləri, vətənpərvərlik tərbiyəsi, idman akademiyası, tərbiyə texnologiyası, rus dili, açıq dərs.****Key words:** state symbols, patriotic education, sports academy, education technology, Russian language, open lesson.*

Актуальность темы. В настоящее время одной из актуальных проблем современного азербайджанского общества является воспитание подрастающего поколения, в частности патриотическое, ключевой целью которого является формирование у молодого поколения патриотизма. Проектно-программные ориентиры современного образования направлены на достижение стратегических задач усиления могущества Азербайджана. Патриотическое воспитание является важнейшим средством укрепления единства и целостности нашего мультикультурного государства. Его цель заключается в формировании патриотических чувств и сознания, готовности к выполнению гражданского долга по защите Родины, упрочению единства и дружбы народов. Идея патриотизма во все времена занимала особое место не только в духовной жизни азербайджанского общества, но и во всех важнейших сферах его деятельности – в идеологии, политике, культуре, спорте, экономике, экологии. Патриотизм – составная часть национальной идеи Азербайджанской Республики. Сегодня он расценивается как источник мужества, героизма и силы азербайджанского народа, как необходимое условие величия и могущества государства-победителя во второй Карабахской войне. Победа в 44-дневной Отечественной войне была достигнута благодаря Верховному Главнокомандующему Ильхаму Алиеву и нашей доблестной армии, героическим солдатам и офицерам, нашему народу. Президент Азербайджана Ильхам Алиев, азербайджанские солдаты водрузили трёхцветные флаги в Физули, Гадруте, Губадлы, Зангилане, Джебраиле. Шуша – символ истории и культуры Азербайджана, крупнейший город Карабахского региона республики. 8 ноября 2020 года Президент Азербайджана объявил об освобождении жемчужины Карабаха от подразделений ВС Армении. 15 января 2021 года Президент Ильхам Алиев поднял азербайджанский флаг в центре освобожденного от оккупации города Шуша. 7 мая 2021 года Президент Ильхам Алиев подписал распоряжение об объявлении города Шуша культурной столицей Азербайджана. Президент Азербайджана Ильхам Алиев «объявил 2022 год в Азербайджанской Республике «Годом города Шуша». Любовь к Шуше – неотъемлемая часть духовного бытия каждого азербайджанца. В этом году город Шуша отметит своё 270-летие» (1, с.1).

Современное понимание патриотизма предполагает деятельное участие всех граждан в упрочении авторитета Родины как внутри страны, так и в мире за счет вос-

становления освобождённых от армянской оккупации районов, развития национальной промышленности, сельского хозяйства, культуры, спорта, искусства и высоких технологий.

Перед Азербайджаном как многонациональным государством в современных условиях стоит задача выработки такого содержания патриотического воспитания, который в наибольшей степени будет способствовать воспитанию азербайджанских патриотов XXI века.

Важнейшей проблемой развёртывания технологии патриотического воспитания студентов спортивной академии становится выявление особенностей самого феномена патриотизма. В Словаре иностранных слов даются следующие определения родственных слов патриот, патриотизм, патриотический: 1) «гр.patriotes земляк, соотечественник – человек, любящий своё отечество, преданный своему народу, готовый на жертвы и совершающий подвиги во имя интересов своей родины»; 2) «гр. patris родина, отечество – любовь к родине, преданность своему отечеству, своему народу»; 3) «проникнутый патриотизмом, выражающий патриотизм, свойственный патриоту» (7, с.376).

Источники патриотизма – территориально-бытовая и природно- географическая среда; чувство Родины, сознание долга перед ней и ответственность за её судьбу; духовные и материальные связи с Отчизной, привязанность к родному краю; Родина – как сложное естественно-духовное, социально-природное образование; история страны; государственные символы; национальные традиции, преданность Отечеству; конкретные люди с деятельным отношением к своей Родине и Отечеству и народ в целом со своим менталитетом, психическим складом. Знание структур такого пространства — важное условие организации патриотического воспитания, поскольку педагог имеет возможность обеспечить особое внутреннее «прохождение» каждым студентом изучаемых образов Родины.

Воспитание – одна из основных категорий педагогики. В отечественной педагогической науке сложились общие подходы к раскрытию понятия воспитания. Определяя объём понятия воспитание, многие исследователи (Е.В.Бондаревская, И.В.Бестужев-Лада, Б.М.Бим-Бад, Е.П.Белозерцев, О.Н.Козлова, И.П.Подласый, Р.Л.Гусейнзаде и др.) выделяют: воспитание в широком социальном смысле, включая в него воздействие общества на человека в целом, т.е. фактически отождествляют воспитание с социализацией; воспитание в широком педагогическом смысле, как воспитание, осуществляемое системой образования (2, с.108).

Пытаясь дать определение понятию «воспитание», педагоги пользуются такими словами, как «воздействие», «влияние» и даже «внушение». Таким образом, воспитание – это систематическая и целенаправленная деятельность по приобщению человека к социальному опыту, культуре во всех его формах – знания, эмоции, этические, эстетические нормы.

Процесс воспитания технологичен. Термин «технология (от греч. Techne – искусство, ремесло, мастерство и logos – учение) подразумевает: 1. Совокупность производственных операций, методов и процессов в определённой отрасли производства, приёмов, применяемых в каком-либо деле, мастерстве; 2. Совокупность знаний о способах обработки материалов, изделий, методах осуществления каких-либо производственных процессов» (4, с.829). Технология воспитания – это система разработанных наукой и отобранных практикой способов, приёмов и процедур воспитательной деятельности, которые позволяют ей предстать на уровне мастерства, т.е. гарантированно результативно и качественно. «Под технологией воспитания понимается «комплекс увязанных между собой методов, форм и средств воспитания, поддерживаемый человеческими и материальными ресурсами, направленный на создание продукта. В воспитании продукт есть заданные целью качества человека. Технологией можно

назвать всё, что существует (происходит) между целями и продуктами» (6, с.519).

Патриотическое воспитание является частью общего учебно-воспитательного процесса, который представляет собой целенаправленную и систематическую работу органов государственной власти и общественных организаций для формирования у граждан высокой патриотической сознательности, чувства верности к своей Родине, готовности к выполнению гражданского долга и конституционных обязанностей по защите интересов Отечества. Гражданско-патриотическое воспитание в школе и в вузе должно охватывать всю педагогическую деятельность, пронизывать все структуры, интегрируя учебные занятия и внеурочную жизнь обучающихся, разнообразные виды деятельности. Педагоги могут и должны использовать воспитательный потенциал преподаваемых дисциплин, сознательно оказывая влияние на воспитание личности студента. В реализации патриотического воспитания студентов факультета «Физвоспитания и допризывной подготовки» Азербайджанской государственной академии физической культуры и спорта нужны новые концептуальные подходы, требуются новые, более современные формы приобщения молодых граждан к символике государства.

Так, в ракурсе рассматриваемой нами проблемы актуальна концепция использования государственной символики в патриотическом воспитании студентов. Одной из приоритетных целей патриотического воспитания на начальном этапе обучения в вузе должно стать формирование патриотического самосознания студентов. Очевидно, что процесс формирования патриотического самосознания молодых поколений носит комплексный характер, предполагающий создание универсальной системы педагогических условий, разработка которой и составляет проблему долгосрочного научного исследования. Следует отметить, что совершенствование патриотического воспитания учащихся должно охватывать все сферы образовательно-воспитательного пространства:

В патриотическом воспитании молодёжи одно из ведущих мест принадлежит государственной символике – флагу, гербу и гимну. Проектирование современного урока требует предварительной подготовки. Подготовка – это не что иное, как разработка урока, его моделирование или проектирование, оформление в поурочный план. Поурочный план – это не только рациональная конструкция урока, но и программа деятельности субъектов педагогического процесса, продукт творчества учителя, отражение его педагогического мастерства. Определяющая часть поурочного плана содержит следующие признаки:

Тема открытого урока: Флаг- символ государства. Какого цвета?

Тип урока: урок открытия новых знаний.

Цели урока:

1. Привитие студентам группы 311A9 факультета «Физвоспитания и допризывной подготовки» чувства гордости, глубокого уважения и почитания *символов* государства – герба, флага, гимна Азербайджанской Республики;
2. Совершенствование устной и письменной, диалогической и монологической речи обучающихся;
3. Воспитание патриотизма у студентов на примере подвигов героев I и II Карабахской войны, водрузивших трёхцветные флаги Азербайджана на освобождённых от врага территориях;
4. Формирование творческой способности студентов к новому способу действия на уроке русского языка;
5. Обогащение словаря студентов общественно-политической, военной лексикой.
6. Развитие умений языкового обозначения прилагательных, называющих различные цвета, оттенки цветов.

Оборудование урока: компьютер, проектор, экран, презентация к уроку, настольные флаги Азербайджана, Турции и России, учебник, таблицы по русскому языку, разноцветные конверты, раздаточный материал.

Открытый урок – урок, проводимый опытным преподавателем в присутствии других преподавателей с целью показа своих методов работы; важное средство обмена опытом и повышения квалификации. Открытые уроки необходимы: во-первых, они дают возможность старшим специалистам поделиться своим многолетним опытом и продемонстрировать интересные наработки и идеи; во-вторых, открытый урок – это не только испытание, но и прекрасная возможность для учителя продемонстрировать знания, умения и навыки, разнообразить свою деятельность и дополнительно мотивировать учащихся на изучение новой темы.

Так, 6 декабря 2021 года, в преддверии Дня памяти общенационального лидера Гейдара Алиева, нами был проведён открытый урок по предмету «Деловая и академическая коммуникация на русском языке» на тему «Флаг- символ государства. Какого цвета?». Объяснение учителя сопровождалось наглядным материалом (презентацией). В ходе открытого урока студенты узнали о значении государственных символов, о трёхцветном флаге Азербайджана, об их цветах, формах, элементах. Учащиеся работали в группах, по рабочим листам и проводили презентацию собственных работ, после чего они обсуждали полученную информацию.

Флаг суверенного Азербайджана величественно развевается в Карабахе (видео, слайды 1-2).

Карабах – один из древнейших и живописных уголков Азербайджана. «Карабах» означает «большой сад», «плотно засаженный сад». Как и сам Карабах, так и его название принадлежат азербайджанскому народу. В середине XVIII века в Карабахе возникло одно из наших независимых государств. Это государство называлось Карабахским ханством. Его основу заложил Панах-Али хан. Для защиты ханства вначале он построил крепости Баят и Шахбулаг, а также поручил возвести в Шуше еще более мощную крепость. В 1757 году столица ханства была перенесена в Шушу. Крепость тогда была названа по имени ее основателя – Панахабадом. Шуша расположена в горной части Карабаха среди зелёных лесов и чистых родников. Здесь находятся дома-музеи поэтессы Хуршидбану Натаван, генерала Самед-бека Мехмандарова, великого композитора Узеира Гаджибекова, видного певца Бюльбюля, поэта и художника Мир-Мохсуна Навваба, а также имения Ибрагим хана и его дочери Кара Бёюкханум, «Гянджинские» ворота, крепостные стены и другие исторические и культурные памятники.

В первые годы независимости наша Родина подверглась военной агрессии со стороны Армении. В результате оккупации 20 процентов нашей территории свыше миллиона азербайджанцев, в том числе множество детей, были изгнаны с родной земли, из собственных домов. Против нашего народа было совершено одно из самых страшных преступлений современности – геноцид в Ходжалы. 1990-1993 годы стали кровавыми страницами в истории азербайджанского народа» (1).

Даты оккуп.	Даты освобожд.	Даты оккуп.	Даты освобожд.
Ходжалы – 26.02.1992	10.11.2020	Агдам – 23.07.1993	20.11.2020
Шуша – 8.05.1992	8.11.2020	Джебраил – 23.08.1993	4.10.2020
Лачин – 18.05.1992	1.12.2020	Физули – 23.08.1993	17.10.2020
Ходжавенд – 2.10.1992	10.11.2020	Губадлы – 31.08.1993	25.10.2020
Кельбеджар – 2.04.1993	25.11.2020	Зангилан – 29.10.1993	20.10.2020
Агдере – 17.06.1993	10.11.2020		

Роль Гейдара Алиева в возрождении азербайджанского флага (слайд 22).

В столь сложный для нашей Родины момент к власти по требованию народа вернулся видный государственный деятель Гейдар Алиев. Он спас народ и страну от раскола, опасностей и трудностей, направил их по пути последовательного прогресса. В результате напряженной и неустанной деятельности общенационального лидера азербайджанского народа, архитектора и создателя современного Азербайджанского государства Гейдара Алиева Азербайджан занял достойное место в мировом сообществе, укрепил свои геополитические позиции в регионе, завоевав международный авторитет.

Сегодня современный Азербайджан под руководством достойного продолжателя дела Гейдара Алиева – Президента Ильхама Алиева переживает эпоху национального возрождения, динамичного развития.

Работа по словарной таблице: (слайды 16-21).

Словарь	
флаг (прикреплённое к древку / или шнур / одноцветное или разноцветное полотнище, кусок ткани определённого размера и цвета, часто с эмблемой государства или организации, каким-нибудь рисунком, являющийся знаком чего-нибудь)	bayraq (uzun və nazik bir əşanın baş tərəfinə rabt edilmiş və adətən üzərində dövlətin, yaxud hərbi və ya ictimai təşkilatın xüsusi əlaməti - nişanı çəkilmiş bir və ya müxtəlif rəngli parça)
прямоугольное полотнище	düzbucaqlı parça
Государственный флаг	Dövlət bayrağı
Символ (предмет, действие, служащие условным обозначением какого-нибудь понятия, идеи)	Simvol (hər hansı bir anlayışın, ideyanın rəmzi kimi xidmət edən obyekt, hərəkət)
символ государства	dövlətin simvolu
тюркское происхождение	türk mənşəyi
европейская демократия	Avropa demokratiyası
исламская цивилизация	İslam sivilizasiyası
символ власти, могущества	həkimyyət, qüdrət simvolu, rəmzi

флагшток (гол. flosse – палка; вертикальный шест / древно / для подвешивания флага)	bayraq əşası (hol. flosse baş bayraq - çubuq; şəxsi dirək / çubuq, dirək / bayrağı qaldırmaq üçün)
древко флага	bayraq əşası, bayraq dirəyi
знамя (флаг армии, военной части, государства, организации)	bayraq (ordunun, hərbi hissənin, dövlətin, təşkilatın bayrağı)
поднять флаг	bayraq qaldırmaq
воздвигнуть флаг	bayraq sancmaq
спустить флаг	bayrağı (aşağı) salmaq, endirmək; təstlim olmaq
нести флаг (знамя)	bayraq (bayrağı) daşımaq, aparmaq
появиться во II (втором) тысячелетии до нашей эры	Eramızdan əvvəl ikinci minillikdə meydana gəlmək, yaranmaq
многоцветные флаги	elvan, rəngli bayraqlar
знамя свободы	azadlıq bayrağı
взвился (взвился) трёхцветный флаг	ücrəngli bayraq yuxarı qalxmışdır, yüksəlmişdir
небесные светила	səma, göy cisimləri
дипломатические учреждения	diplomatik idarələr, qurumlar, müəssisələr
величественно развеваются	əzəmətlə, vüqarla dalğalanmaq, çırpınmaq

День Государственного флага Азербайджанской Республики	Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı Günü
символ суверенитета, независимости	suverenlik, müstəqillik simvolu
Площадь Государственного флага	Dövlət Bayrağı Meydanı
Музей Государственного флага	Dövlət Bayrağı muzeyi
Олимпийский флаг	Olimpiya bayrağı
секторный флаг (в лёгкой атлетике)	bölmə bayrağı (yüngül atletikada)
предупредительный флаг	xəbərdaredici bayraq
флаг на средней линии поля	meydanın orta xəttindəki bayraq
флаг участника (в шахматном турнире)	istirakçının bayrağı (şahmat turnirində)
флажок (маленький флаг) судьи	hakimin bayraqcıqı

Цвет, цвета	rəng, rənglər
голубой и цвет	mavi rəng
голубое небо	mavi səma
голубое море	mavi dəniz
светло-голубой	açıq mavi
синий	göy
синеватый	göyümtül
светлый	açıq
светло-синий	açıq sürməyi
тёмно-синий	sürməyi, tünd göy
тёмный	tünd
красный	qırmızı
красно-зелёный	qırmızı-yaşıl
красноватый, неполомота признака	qırmızıtəhər, qırmızımtıl, tam olmayan ahəng
зелёного цвета	yaşıl rəngdədir
какого цвета?	hansı rəngdədir? (nə rəngdədir?)

О флаге Азербайджанской Республики, описание флага, которое дано в статье 23 Конституции Азербайджанской Республики (слайды 9-11, 23).

У каждого государства есть герб, флаг и гимн. Это государственные символы, которые олицетворяют независимость государства. Они нужны, как воплощение её истории и отражение настоящего, как выражение патриотизма её граждан и обозначение на международной арене, как её зрительный и музыкальный образ. Государственными символами Азербайджанской Республики являются Государственный флаг Азербайджанской Республики, Государственный герб Азербайджанской Республики и Государственный гимн Азербайджанской Республики. Но важно не только знать, как выглядят герб, флаг и гимн родной страны, но и понимать их символику. Защищать и любить государственную символику – долг каждого гражданина Азербайджана. Тысячи наших соотечественников отдали свои жизни, стали шехидами во имя этих символов, олицетворяющих нашу независимость. Эти символы всегда должны быть источником нашей гордости. Флаг – государственный символ, полотнище определённого цвета и размера. Символ «1. Предмет, действие и т. п., служащие условными обозначениями какого-либо образа, понятия, идеи» (7, с.465).

Из истории азербайджанского флага (видео, слайды 31-48).

Значение цветов флага Азербайджана (слайды 13-14).

Смысл восьмиконечной звезды и полумесяца (слайд 15).

Роль Президента Азербайджана Ильхама Алиева в утверждении Дня Государственного флага Азербайджанской Республики (слайды 24-25, 57-58).

8 ноября -День Победы Азербайджана в 44-дневной Отечественной войне (слайды 55-56).

9 ноября – День Государственного Флага Азербайджанской Республики (слайд 23).

Площадь Государственного флага (слайды 24-26).

Музей Государственного Флага (слайды 27-28).

Открытый урок обязательно должен иметь новизну. Новизна может относиться к содержанию учебного материала или методикам его изучения. Чтобы достигнуть определенного результата в нравственно – патриотическом воспитании, используются новейшие методики и технологии. Использование инновационных педагогических технологий открывает новые возможности воспитания и обучения студентов первого курса, и одной из наиболее эффективных в наши дни стал метод проектов. Студенты первого курса активно включились в проектную деятельность «Музеи Флага в Азербайджане». Значимость музеев достаточно высока, так как здесь студенты не только рассматривают государственные, воинские флаги, книги и репродукции, экспонаты и карты, подлинные предметы и вещи, но и сами читают, задают вопросы, беседуют. Ведь патриотические чувства возникают из социального опыта, воплощенного в продуктах материальной и духовной культуры. Исследовательская деятельность связана с неопределённостью, открытиями, эмоциональными переживаниями. Для успешного формирования исследовательского поведения студентов необходимо создавать такие условия, которые бы поощряли у них стремление к открытиям, но при этом не давали бы готовых образцов, решений, а активизировали бы самостоятельную познавательную-практическую деятельность. На открытом уроке двое студентов представили интересное видео «Музей флага в Сумгаите», сопроводив текстом монологического описания существующих на территории Азербайджана флагов различных государств. Метод проектов актуален и эффективен, даёт возможность обучаемым исследовать, синтезировать полученные знания, развивать творческие способности и коммуникативные навыки.

Гимн и флаг страны на спортивных соревнованиях (слайды 11-12).

Текст «Флаг-символ государства», предтекстовые и послетекстовые упражнения (слайды 51-54, 68-78).

Задание 1. Подберите синонимы к словам из текста. С некоторыми из них составьте предложения.

Образец: священный – святой. Святая любовь к родине, к её государственным символам объединяет народ. Железный кулак символизирует единство азербайджанского народа.

Флаг, могущество, государство, независимость, изготавливать, дважды, возрождение, смысл, священный, единство, преданность, храбрость, развеяться, величественно.

СЛОВА ДЛЯ СПРАВОК: мощь, создавать, знамя, святой, два раза, знамя, сплочённость (единение), реять (колыхаться), величаво, суверенитет, значение, верность, мужество, восстановление.

Задание 2. Подберите антонимы к словам из текста. С некоторыми из них составьте предложения.

Образец: Мир – война. Мир строит, а война разрушает.

Появиться, многоцветный, горизонтальные, обрести, весна, любовь, сила, радость, смысл, мир.

* Какого цвета Государственные флаги других стран?

ФЛАГ КАЗАХСТАНА

ФЛАГ УЗБЕКИСТАНА

ФЛАГ ТУРКМЕНИИ

ФЛАГ КИРГИЗИИ

Игра “Аукцион знаний”. А теперь мы проверим ваши знания по символам азербайджанского флага. (На экране таблица. Студент выбирает номинацию и баллы).

50 баллов	Что представляет собой Государственный флаг Азербайджанской Республики?
40 баллов	Что символизируют три цвета азербайджанского флага?
30 баллов	Что означает полумесяц на Государственном флаге Азербайджана?
20 баллов	Что означает восьмиконечная звезда на Государственном флаге Азербайджана?
10 баллов	Кто является автором Государственного флага Азербайджанской Республики?

Игра-соревнование в паре «Кто быстрее?!» Студентам раздаются разноцветные конверты с отдельными словами. Составив предложения из данных слов, выполнив задание, студенты спешно указывают имя, фамилию на заметке, которую затем прикрепляют на интерактивную доску. Чья пара будет последней, та и проигрывает.

Внедрение в образовательный процесс новых информационных технологий наряду с другими средствами призвано способствовать обогащению представлений обучаемых о родине, окружающем мире, расширению опыта и знаний, повышению мотивации к познанию. Преподавателями русского языка создаётся цикл презентаций, в основе которого лежит работа по формированию чувства патриотизма у студентов. На занятиях проводятся беседы по данной тематике, студенты читают пословицы, стихи о Родине, патриотизме. На открытом уроке учитель показывает, демонстрирует коллегам свой инновационный опыт, реализацию методической идеи, применение того или иного методического приёма или метода обучения.

Подведение итогов открытого урока. Сегодня нам есть, чем гордиться. Азербайджанский флаг гордо развевается в Карабахе. Символы нашего государства есть неоспоримые свидетельства его суверенитета и независимости. Знать и уважать их обязан каждый гражданин, если он считает себя патриотом своей страны. Использование государственной символики в педагогическом процессе позволяет постепенно и поэтапно приобщать обучаемых к основам идеологии нашего государства, формировать чувство любви и уважения к Родине, к её истории, государственным символам, гордости за её Президента, славных героев и достижения. Проведение открытых уроков с применением компьютерной презентации способствует эффективному усвоению нового материала, обогащению словарного запаса обучаемых. В ходе открытого урока использовались не только классические методы обучения (рассказ и объяснение), но и инновационные (проектный метод, проблемная беседа, интерактивные методы). Участие студентов спортивной академии в проектной деятельности, включение музеев в образовательно-воспитательный процесс дают возможность развивать у студентов внутреннюю активность, способность выделять проблемы, ставить цели, добывать знания, приходить к результату. Постепенно, благодаря систематической, целенаправленной работе студенты приобщаются к тому, что поможет им стать людьми, специалистами ответственными, с активной жизненной позицией, чувствующими причастность к родному краю, его истории, государственным символам, традициям, уважающими, любящими Отечество, достижения своего народа, готовыми к выполнению своих гражданских, профессиональных обязанностей. То, что мы вложим в нашу современную молодёжь сегодня, завтра даст соответствующие результаты. В этом заключается государственный подход каждого педагога в деле патриотического воспитания подрастающего поколения.

Литература

1. Распоряжение Президента Азербайджанской Республики Об объявлении 2022 года в Азербайджанской Республике «Годом города Шуша» (5.01.2022) //Бакинский рабочий, 6.01.2022, s.1.
2. Государственные символы, наша история, Карабах – https://mehriban-aliyeva.az/ru/kids_azerbaijan/remzler
3. Выршиков А.Н., Кусмарцев М.Б. Патриотическое воспитание молодежи в современном обществе/ Монография. Волгоград: НП ИПД «Авторское перо», 2006, 172 с.
4. Кобозева Е.В. Государственная символика как средство патриотического воспитания школьников // Вестник Новгородского государственного университета, №45,2008, с.43-46.
5. Кузнецов С.А. Современный толковый словарь русского языка. СПб: «Норинт», 2001, 960 с.
6. Муминов, У.К. Роль и значение государственных символов в патриотическом воспитании молодежи Республики Таджикистан //Труды Академии МВД Республики Таджикистан, № 3 (31), 2019, с.110-113.
7. Подласый И.П. Педагогика: учебник для бакалавров. М.:Изд-во Юрайт, 2013, 574с.
8. Словарь иностранных слов. М.: Рус.яз., 1990, 624 с.
9. <https://ru.president.az/azerbaijan/symbols>
10. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%BB%D0%B0%D0%B3...>

E.S.Tağıyeva

**“Bayraq – dövlətin rəmzi” açıq dərs nümunəsində idman akademiyası tələbələrinin
vətənpərvərlik tərbiyəsi texnologiyası**
Xülasə

Gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi həmişə müasir ali təhsil sisteminin əsas vəzifələrindən biri olub və bu gün də qalmaqda davam edir. Gənc nəsildə vətənpərvərlik hissinin aşılması “Xarici (rus) dildə işgüzar və akademik kommunikasiya” akademik humanitar fənninin əsas vəzifəsidir. Müasir təhsildə müəllimin innovativ fəaliyyəti təhsil prosesinin ən mühüm komponentidir. Müəllif keçirilmiş açıq dərsin təmsalında Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının tələbələrinin vətənpərvərlik tərbiyəsində dövlət rəmzlərindən istifadə texnologiyasını təklif edir.

E.S.Tagiyeva

**Technology of patriotic education of students of the sports academy
on the example of an open lesson "Flag is a symbol of the state"**
Summary

Educating the young generation in the spirit of patriotism has always been one of the main tasks of the modern higher education system and continues to this day. Inculcating a sense of patriotism in the younger generation is the main task of the academic humanitarian subject "Business and academic communication in a foreign (Russian) language." In modern education, the innovative activity of the teacher is the most important component of the educational process. The author offers the technology of using state symbols in patriotic education of students of the Azerbaijan State Academy of Physical Culture and Sports on the example of an ashug lesson.

Rəyçilər: prof. Q.M.Cəfərov, b.m. B.D.Mirzəyeva

Redaksiyaya daxil olub: 08.01.2022

У.Н.ШАФИЕВА*доктор философии по филологии**e-mail: ulkermn@yahoo.co.uk***Академия государственного управления
при Президенте Азербайджанской Республики***(г. Баку, ул. М.Лермонтова, 74)***ПРЕОДОЛЕВАЯ СОВЕТСКОЕ НАСЛЕДИЕ
В УЧЕБНЫХ ПРОГРАММАХ**

Ключевые слова: *постсоветские республики, учебная программа, переходный период, вызовы, наследие марксизма, Азербайджан*

Açar sözlər: *postsovet respublikaları, kurikulum, keçid, problemlər, marksizm irsi, Azərbaycan*

Key words: *post-Soviet republics, curriculum, transition, challenges, Marxism legacy, Azerbaijan*

После распада Советского Союза постсоветские республики приступили к широкому спектру политических и экономических реформ, нацеленных на переход к более открытому обществу и рыночной экономике. Страны с переходной экономикой столкнулись с многочисленными проблемами, связанными с экономическими трудностями, политическими потрясениями, этническими конфликтами и социальным неравенством. В новых условиях постсоветские республики должны были начать реформы в сфере образования с тем, чтобы воспитать новое поколение людей, чьи навыки были бы актуальны для рыночной экономики и идеи которых способствовали бы развитию плюрастического общества. Одни страны предпочли быстрые изменения, другие предпочли более осторожный подход, а третьи решили реформировать экономические структуры при сохранении централизованного управления.

В данной статье проводится анализ реформ учебной программы и связанных с этим проблем у стран с переходной экономикой на примере постсоветских стран, в особенности Азербайджана. В статье исследуются идеологические проблемы, такие как национализм и сохранение марксистско-советского наследия, которые оказали влияние на реформы учебных программ в постсоветских странах. В рамках реформ учебных программ, направленных на рыночную экономику и политическую либерализацию, в статье рассматриваются только те аспекты реформ, которые связаны с созданием системы образования западного типа (оставляя в стороне ряд экономических аспектов, как например, реформы учебных программ, нацеленных на нужды рыночной экономики).

Мы утверждаем, что для успешной реформы учебной программы важны три аспекта: подготовка учителей, идеологическое содержание преобразований и система управления. Этот вывод тесно связан с теоретическими работами Марки, Калтакса, Хартли и других ученых в области теории образования. В первой части мы анализируем контекст и первоначальный опыт реформ учебных программ, а затем исследуем три вышеуказанных аспекта. Одним из важных выводов данного исследования является тезис о том, что финансовые ресурсы могут быть полезны только при наличии политической воли, нацеленной на реформы учебных программ, основанных на принципах либерального образования, соответствующего требованиям современного рынка.

Проблемы перехода.

В начальный период образовательных реформ в постсоветских странах (1990-е годы) эксперты в целом считали, что реформы должны были быть направлены на полное искоренение советского образования и внедрение западного. Прошедшее с тех пор время показало, что простая замена учебных предметов (например, истории

коммунистической партии на историю общественных движений) не приведет к существенным изменениям. В начальный период реформы во многих случаях заканчивались косметическими изменениями.

В то время, как либеральное образование в странах Запада направлено на закрепление и развитие демократических достижений развитых стран, задача перед постсоветскими странами стояла совсем иная – образовательные учреждения стран должны были продвигать идеи открытой экономики и общества среди тех, кто жил в течение десятилетий при коммунистическом режиме. Эта задача усложнялась в условиях межнациональных конфликтов, нехватки финансовых средств и социальной напряженности. Более того, сами педагоги с трудом избавлялись от наследия и менталитета марксизма, не говоря уже о восприятии либеральных ценностей. Они сопротивлялись смене власти в структуре системы управления и концептуальным переменам в учебной программе.

В 1920-х годах Джон Дьюи, известный сторонник либерального образования, пропагандировал свои либеральные идеи в Китае. Однако позже в Китае в силу ряда факторов возобладали марксизм, и наследие Дьюи было забыто (1). Неудача Дьюи объяснялась, помимо прочих причин, социальными привычками и традициями китайского общества. Несмотря на то, что постсоветское пространство не является однородным пространством (например, Украина сильно отличается от Узбекистана), семьдесят лет коммунизма способствовали сложению набора схожих политических и социальных традиций. «Проповедник» с идеями Дьюи потерпел бы аналогичную неудачу в постсоветских странах, как восемьдесят лет назад потерпел неудачу Дьюи в Китае.

«Учебные инновации всегда происходят в матрице культурных, политических, экономических, институциональных и административных переменных, которые напрямую влияют на способность участников проекта вносить значимые инновации. Степень, в которой инновации принимаются или отвергаются ее участниками, зависит от самой личности и его предыдущего опыта». (9, с.172). Этот опыт в СССР был во всех отношениях приспособлен к марксизму.

К 1991 году – когда развалился Советский Союз - в постсоветском обществе уже сложились несколько поколений людей, воспитанных в рамках кодексов марксистско-ленинской этики. Однако некоторые эксперты утверждали, что постсоветские общества созрели для перемен еще до распада СССР и проблема заключалась в финансовой нехватке и отсутствии структурного подхода к реформированию. Ахмед Абдинов, заместитель министра образования Азербайджана, писал в 1996 году: «Теперь, когда марксизм отвергнут, существует пустота или вакуум, который необходимо заменить чем-то новым. Педагоги должны переосмыслить свои взгляды. Для этого им понадобятся вспомогательные классные материалы – книги, газеты, журналы. По общему признанию, это одна из самых сложных проблем, с которыми мы сталкиваемся сегодня. Нам отчаянно нужен материал с новым идеологическим содержанием». (1, с.19)

Калтакс утверждает, что проблема не в финансах, а в системе управления. «При наличии согласованных и последовательных действий между педагогическими университетами, министерствами образования и учреждениями, занимающимися разработкой учебных программ и экзаменами, можно добиться многого даже без значительных финансовых ресурсов. «Хорошая» образовательная реформа – это не только привилегия богатых стран или блестящих интеллектуалов, но и результат организованной политической воли и тесной связи между человеческими навыками». (3, с. 16)

В 1990-е годы на развитие учебной программы негативно повлияло резкое сокращение государственных средств, и, соответственно, отсрочка реформ была оправдана финансовыми проблемами. 2000-е годы принесли определенной достаток нескольким странам, в частности Казахстану и Азербайджану (за счет экспорта нефти).

Однако система образования по-прежнему страдала от косности структур и традиций прошлых десятилетий.

Во многих постсоветских странах на реформу учебных программ сильно повлияло отсутствие соответствующей политической воли руководства. В то же время правительства многих стран, хотя и выступало за централизованный контроль над обществом, осознавало необходимость определенной степени либерализации для вхождения стран в глобальную экономику перед лицом конкуренции на мировом рынке. Более того, некоторые страны, пережившие так называемые «цветные революции» – Украина, Грузия и Кыргызстан, также столкнулись с проблемами в сфере образования в деле продвижения либеральных идей.

Как указывает Калтакс (3, с. 6), вскоре стало понятно, что человеческий капитал остается ключевым активом реформ. Опыт стран Центральной Европы, которые присоединились к Европейскому Союзу, показал, что реформы были плохо скоординированы, даже если они основывались на надежной внешней поддержке, консультациях и финансировании. Таким образом, в постсоветских странах Восточной Европы и Средней Азии различные сегменты образовательного сектора должны были быть объединены в единую структуру учебного плана с целью продвижения образовательных реформ. Эти сегменты учебной программы включают подготовку учителей, идеологическое содержание и система управления.

Исследование Шарванидзе (11) образовательных реформ в Грузии было сосредоточено на вышеупомянутых аспектах учебной программы с акцентом на связь между образованием и требованиями рынка. Взаимосвязь между национальной учебной программой и подготовкой учителей изучалась в статье Хартли (5) о реформах в британской школе. Он также подчеркнул роль правительства (в нашем случае идеологического контекста) в изменении учебной программы.

Марки указывает на несколько принципов усовершенствования учебных программах - это сложное явление включает два аспекта. Во-первых, привлечение учителей к разработке новых материалов и навыков, учитывая тот факт, что основной целью любого проекта в учебной программе должно быть поощрение профессиональных изменений, и, во-вторых, политический, экономический и культурный контекст реформ (9, с.172). Кроме того, требуется тесное сотрудничество между участниками проекта (9, с. 174) и стратегический подход к управлению реформами (9, с. 175). В нашей статье мы уделяем внимание следующим аспектам реформ – подготовка учителей, идеологический контекст и управление.

Одной из проблем постсоветских стран была острая потребность в подготовке учителей. Подготовка одного учителя по западным образовательным стандартам требовала достаточных средств, чтобы проводить курсы повышения квалификации. Многие учителя, получив новые учебники, продолжали действовать в рамках старых советских традиций, особенно в сельской местности.

«Было проще создать новый учебный план и учебники, чем создать новых компетентных педагогов. Во всех аспектах образовательного процесса учителя, как правило, воспроизводят уже имеющийся опыт социального общения, с которым они сами сталкивались во время собственного обучения в классе. К сожалению, даже отдавая должное высокому уровню преподавания знаний в целом, педагогическим вузам и колледжам бывших социалистических стран не хватало навыков и практики интерактивного обучения и практического применения знаний». (3, с. 8).

Педагоги обладали знаниями о принципах либерального образования, но не могли применить на практике соответствующие методы для поощрения конкуренции и критического мышления в классе. Плавный переход к рыночному обществу требовал не только приобретения конкретных знаний, но и выработки реальных навыков и

установок в пользу открытой и плюралистической общественной жизни в широком смысле. «Необходимо изменить как содержание, так и форму обучения, чтобы сделать учебные программы более гибкими, более ориентированными на учащихся и более ориентированными на решение проблем и применение концепций, а не на простое запоминание фактов» (3, с. 9)

В исследовании Азиатского банка развития по шести постсоветским странам были подчеркнуты проблемы реформы учебных программ: «Образование [в Азербайджане] в основном ориентировано на усвоение и воспроизведение фактов, а не на развитие навыков решения проблем и критического мышления; содержание образования носит преимущественно теоретический характер и имеет ограниченное отношение к повседневной жизни, а отношения между учителями и учениками имеют тенденцию быть иерархическими, когда учитель рассматривается как владелец знаний, а ученики должны воспроизвести их, в особенности при отсутствии должного внимания со стороны учителей индивидуальным способностям и потребностям каждого ученика». (4, с.10)

Гораздо более сложной проблемой было идеологическое влияние на учебную программу Исмаилова (8) в своем исследовании образовательной реформы в постсоветском Кыргызстане исследовала проблему национализации учебных программ по истории. Индигенизация учебной программы была направлена на утверждение кыргызской идентичности, но в то же время привела к маргинализации некыргызского населения страны. Этот процесс был частью волны национализма в постсоветских странах, обострившейся межэтническими конфликтами.

Во многих других постсоветских странах в силу межэтнических конфликтов учебники по истории и литературе пестрили текстами с излишним эмоциональным содержанием. В таких условиях под давлением националистической риторики образование для либерально-плюралистического общества отошло на второй план. «Задачи построения новой нации, в том числе общее видение гражданами своего будущего в регионе и мире, потребовали нового идеологического фона всей системы образования. Всеобщая задача найти правильный баланс между сохранением национальной идентичности... осложненной локальной историей, что требует умело разработанных учебных программ с сильным акцентом на демократию, межкультурные, коммуникативные и ценностные аспекты образования». (3, с. 9)

Идеологическая борьба в постсоветских странах была многогранной. Этот процесс осложнялся возвращением религии в постатеистические общества на фоне глобальной геополитической напряженности, характеризующейся столкновением цивилизаций. Западная демократия часто ассоциировалась с хаосом рыночной экономики и дикого капитализма. Чолпон Алиева утверждает, что «доминировавшая до недавнего времени коммунистическая идеология с ее идеями справедливости и братства, как ни странно, способствовала распространению не демократических, а буржуазных ценностей» (2, с. 2). В связи с этим Хайнеман (6) указывает на необходимость создания соответствующего образования, нацеленного на продвижение социального единства. По его мнению, бывшие социалистические страны обнаружили, что национальное строительство в 21 веке значительно отличается от того, что было в 17 веке, когда его можно было обеспечить с помощью единого авторитарного контроля. Сегодня у нас есть открытый доступ к информации без цензуры через Интернет. «Многие правительства оказываются в ситуации, когда им не хватает опыта и традиций компромисса и консенсуса, необходимых для успеха» (6, с. 186)

Рецептов в деле преодоления проблем было множество.

Некоторые ученые предложили использовать американскую модель (10). Озджан указывает, что «образование в интересах демократии является важным компонентом

программы государственных школ как в Соединенных Штатах, так и в Европе. В школах США, помимо курсов по основам гражданственности и государственного управления, проводится множество внеклассных мероприятий, воспитывающих молодежь в духе традиций демократического государства» (10, с. 2). Однако Озджан не относится критически к нынешнему кризису демократии в США и недооценивает существующий иной политический, экономический и культурный контекст в постсоветских странах. Кроме того, его рассуждения об использовании американской модели основывались на определенных принципах образовательной системы США. Важными чертами последнего являются отсутствие централизации, которая дает больше власти местным учебным заведениям, ограниченное вмешательство со стороны федерального правительства, наличие некоторого общего руководства по формированию национального единства и обучению демократии. Школы в США тесно связаны с местными сообществами и муниципальными властями. Следовательно, отношения между образовательными учреждениями и гражданским обществом в постсоветских странах должны укрепляться и расширяться. «Чтобы школы соответствовали потребностям людей, они должны быть открыты для общества, что на практике означает больше связей и совместной ответственности с местным сообществом (3, с. 10). Однако, например, в случае с Азербайджаном опыт показал, что иногда централизованный контроль может снизить коррупцию и повысить качество образования. Так, стандартизированный вступительный экзамен в вузы, введенный в Азербайджане с 1992 года, получил весьма положительные отзывы многих международных организаций.

Реформирование постсоветской образовательной системы касалось не проблемы свободной или централизованной власти, а природы власти и соответствующих навыков в системе управления. Исследование шести стран, проведенное Азиатским банком развития (4) выявило проблему координации и сотрудничества как ключевое препятствие для продвижения реформ. В Азербайджане исследование пришло к следующему выводу о причинах сопротивления преобразованиям: «Общая проблема заключается в том, что разные аспекты реформы образования могут развиваться с разной скоростью. Это может привести к плохо скоординированной и противоречивой политике, а также к непониманию и напряженности между людьми. В некоторых случаях правила могут меняться не так быстро, как на практике. В других случаях новые правила могут не применяться и не вступать в реальную практику. Среди основных задач реформ образования — необходимость развития более сильного управленческого потенциала на всех уровнях менеджмента» (4, с. 7).

Заключение.

Реформы учебных программ в постсоветских странах были сложными, но все же принесли положительные результаты. В то время как финансовые ресурсы были важным элементом образовательных реформ, особенно в деле подготовки учителей, два других аспекта – идеология и управление – требовали политической воли, стратегии и координации. Несмотря на то, что все еще многие постсоветские страны продолжают сталкиваться с серьезными проблемами в области образования, необходимо отметить, что в целом учетные программы, в частности, в Азербайджане подверглись существенным положительным изменениям. При этом существует серьезная необходимость в более радикальных реформах системы управления образованием, как на макро уровне, то есть в рамках всего государства, так и на уровне индивидуальных учебных заведений. Это касается как общего, так и высшего образования.

Литература

1. Abdinov, Ahmad. (1996). Education in Azerbaijan. The Challenges of Transition. Azerbaijan International. Winter, 4.4. Retrieved January 19, 2022
http://www.azer.com/aiweb/categories/magazine/44_folder/44_articles/44_education.html,
2. Alieva, Cholpon. (1999) Forming a Philosophy of Cultural Education in Post-Soviet Space: Problems and Perspectives in the Development of Democracy and Education in Kyrgyzstan. Anthropology of East Europe Review. Volume 17, Number 2, Autumn, 1999.
3. Catlaks, G. (2003, June). Rethinking teacher training in order to change school curricula: A comparative analysis of countries in transition. In Teacher Training and Curriculum Reform in the South Caucasus Region: From vision to practice. Conference in Tbilisi. Retrieved January 21, 2022, from http://www.ibe.unesco.org/sites/default/files/resources/finrep-tbilisi-2003_eng.pdf
4. Cohen, M., Jonathan, A., Malcolm, M. M., Chapman, D., Weidman, J. C., & Matalon, A. M. (2004, July). Education Reforms in Countries in Transition: Policies and Processes. Six Country Case Studies Commissioned by the Asian Development Bank in Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyz Republic, Mongolia, Tajikistan, and Uzbekistan. Retrieved January 21, 2022, from https://www.researchgate.net/publication/281294309_EDUCATION_REFORMS_IN_COUNTRIES_IN_TRANSITION_POLICIES_AND_PROCESSES_SIX_COUNTRY_CASE_STUDIES_COMMISSIONED_BY_THE_ASIAN_DEVELOPMENT_BANK_IN_AZERBAIJAN_KAZAKHSTAN_KYRGYZ_REPUBLIC_MONGOLIA_TAJIKISTAN_AND
5. Hartley, David (1998) Repeat Prescription: The National Curriculum for Initial Teacher Training. British Journal of Educational Studies, Vol. 46, No. 1. (March, 1998), pp. 68-83.
6. Heyneman, Stephen P. (2000). From the Party/State to Multiethnic Democracy: Education and Social Cohesion in Europe and Central Asia. Educational Evaluation and Policy Analysis, Summer, Vol. 22, No. 2, pp. 173-191.
7. Hoyt, Mei Wu. (2006) John Dewey's legacy to China and the problems in Chinese society. Transnational Curriculum Inquiry 3 (1)
8. Ismailova, Baktygul. (2004). Curriculum Reform in post-Soviet Kyrgyzstan: Indigenization of the History Curriculum. The Curriculum Journal, 15 (3), 247-264.
9. Markee, Numa (1997). Managing Curricular Innovation. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Ozcan, Mustafa. (2006). Educational Reform For Democratic Central Asia: Looking to the American Model of Education for Democracy. Paper prepared for the Central Eurasian Studies Society, 2006 Annual Conference, University of Michigan, September 29, 2006.
11. Sharvashidze, George. (2003, June) Educational reform, curriculum change and teacher education in Georgia. In Teacher Training and Curriculum Reform in the South Caucasus Region: From vision to practice. Conference in Tbilisi. Retrieved January 21, 2022, from http://www.ibe.unesco.org/sites/default/files/resources/finrep-tbilisi-2003_eng.pdf

Ü.N.Şəfiyeva

Tədris proqramlarında sovet irsinin aradan qaldırılması

Xülasə

Sovet ittifaqının dağılmasından sonra postsovet respublikaları bacarıqları bazar iqtisadiyyatı üçün aktual olan və ideyaları plüralizmin inkişafına töhfə verəcək yeni nəsil insanların yetişdirilməsi üçün geniş spektrli siyasi və iqtisadi islahatlara başladılar. Keçid dövründə olan ölkələr iqtisadi çətinliklər, siyasi təlatümlər, etnik münaqişələr və sosial bərabərsizliklərlə bağlı çoxsaylı problemlərlə üzləşmişlər. Bu məqalə postsovet ölkələrində marksizm irsindən təsirlənən kurikulum islahatlarının çətinliklərini təhlil edir. Müəllif diqqəti liberal təhsilə yönəlmiş islahatlara yönəldir və vurğulayır ki, yalnız maliyyə resursları ilə siyasi iradə kurikulum islahatlarını bazar yönümlü və liberal iqtisadiyyata yönəltmə, faydalı ola bilər. Müəllif qeyd edir ki, kurikulum islahatları xüsusilə Azərbaycanda müsbət nəticələr versə də, növbəti islahatlara ehtiyac var.

U.N.Shafiyeva

Overcoming the Soviet Legacy in Curricula
Summary

After the collapse of the Soviet Union, the post-Soviet republics embarked on a wide range of political and economic reforms to educate a new generation of people whose skills would be relevant for a market economy and whose ideas would contribute to the development of a pluralistic society. The countries in transition faced numerous challenges related to economic difficulties, political upheavals, ethnic conflicts, and social inequalities. This paper analysis the challenges of curriculum reforms in post-soviet countries which were influenced by the legacy of Marxism. The author focuses on the reforms which were aimed at liberal education and underlines that financial resources might be useful if only the political will directs curriculum reforms towards market oriented and liberal economy. The author states that although curriculum reforms produced positive results, especially in Azerbaijan, there is a need for further reforms.

Rəyçi: filol.f.d. K.E.Abdulrəhimova

Redaksiyaya daxil olub: 01.02.2022

F.B.AYDƏMİROVA

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: aydamirovaf@mail.ru

X.Q.DADAŞOVA

baş müəllim

e-mail: dadashova54@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

(Bakı şəh., F.Xoyski pr., 98)

XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA QARABAĞ XANLIĞININ RUSİYA İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan, dövlət, erməni, Rusiya, Qarabağ

Ключевые слова: Азербайджан, государство, Армения, Россия, Карабах

Key words: Azerbaijan, state, Armenian, Russia, Karabakh

XVIII əsrin I yarısında Azərbaycan ərazisində ölkənin sonrakı taleyinə çox ciddi və həm də mənfi təsir göstərmiş bir sıra ictimai-siyasi xarakterli hadisələr baş verdi. Azərbaycanda gedən tarixi proseslər Cənubi Qafqazda, İran, Türkiyə və Rusiyada cərəyan edən hadisələrlə sıx bağlı idi. Bu dövrdə Səfəvilər dövlətinin tam tənəzzülü ilə əlaqədar Cənubi Qafqaz ərazilərinə yiyələnmək uğrunda İran-Türkiyə qarşıdurması yenidən gücləndi. Tarixi hadisələrin gedişinə təsir edən mühüm amillərdən biri də Rusiyanın bu regiondakı siyasi və iqtisadi marağının artması idi. Rusiya özünün inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatını xammalla təmin etmək, Volqa-Xəzər ticarət yolunu inkişaf etdirib genişləndirmək məqsədilə Xəzəryanı vilayətlərə yiyələnməyə can atırdı və digər dövlətlərin, ilk növbədə Türkiyənin həmin ərazilərdəki nüfuzunun artmasına hər vasitə ilə mane olmağa çalışdı. Azərbaycan faktiki olaraq 3 dövlətin – İran, Türkiyə və Rusiyanın mənafelərinin toqquşduğu məkana çevrilmişdi. Ölkə ərazisi mütəmadi olaraq bu dövlətlərin arasında nüfuz dairələrinə parçalanırdı və təbii ki, belə bir vəziyyət Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyasına əsaslı təsir edirdi.

Nadir şahın vəfatından sonra İran əsarətindən xilas olmuş Azərbaycan xanlıqları müstəqil xarici siyasət yeritməyə çalışırdılar. Azərbaycanın feodal hakimləri Osmanlı Türkiyəsi və çar Rusiyası ilə diplomatik əlaqələr yaradılmasına böyük əhəmiyyət verirdilər. Onlar öz müstəqilliklərinin ilkin mərhələsində bu dövlətlərin köməyi ilə ərazi və hakimiyət problemlərini həll etməyə can atırdılar. Bununla belə XVIII əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan xanlıqlarının Türkiyə və Rusiya ilə sıx diplomatik münasibətlər yaratdıqlarından danışmaq mümkün deyil.

XVIII əsrin ortalarında xeyli dərəcədə zəifləmiş Osmanlı Türkiyəsi öz hərbi-iqtisadi potensialından çıxış edərək Cənubi Qafqaz siyasətində daha çox müdafiə mövqelərində dayanmağa məcbur olmuşdu və əsas diqqətini bu bölgədə Rusiyanın möhkəmlənməsinin qarşısını almağa yönəltdi. Osmanlı Türkiyəsinin bu siyasəti Avropa işlərinə başı qarışmış Rusiya üçün də sərfəli idi. Elə bunun nəticəsi idi ki, Rusiya hökuməti Qafqazda Osmanlı Türkiyəsini qıcıqlandıra biləcək hər hansı bir addım atmaqdan çəkinirdi.

XVIII əsrin 60-cı illərində Rusiya ilə Azərbaycan xanlıqları arasında münasibətlər daha müntəzəm xarakter almağa başladı. 1768-1774-cü illər Rusiya-Osmanlı müharibəsi ərəfəsində və dövründə Azərbaycan xanlarının bir din və eyni soykökə malik Türkiyə ilə vahid cəbhədə çıxış etmələrinin qarşısını almaq üçün rus hökuməti əlaqələrini genişləndirirdi. Rusiya Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana irəliləmək üçün əvvəlcə diplomatik tədbirlər həyata keçirirdi. Rus diplomatları Azərbaycan xanlarına təlqin etməyə çalışırdılar ki, guya Rusiyanın xanlıqları istila etmək niyyəti yoxdur və Azərbaycan xanları qorxmadan yardım üçün Rusiyaya müraciət edə bilərlər.

Rusiyanın Qafqazda tarixi müttəfiqi hesab edilən Gürcüstanla yaranmış kritik vəziyyət belə rus diplomatlarını tutduqları mövqedən çəkilməyə məcbur edə bilmədi. Bu dövrdə ləzgilərin intensiv xarakter almış hücumları nəticəsində Gürcüstanın iqtisadiyyatına ağır zərbə vurulmuş, əhalinin sayı xeyli azalmışdı. Kömək üçün Rusiyaya müraciət edən gürcü hakimləri onu bu işə Gürcüstanla qonşu olan Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək üçün əlverişli məqam olduğuna inandırmaqla nail olmaq istədilər. Lakin bu müraciətə rədd cavabı verildi. Rusiya hökuməti hətta gürcülərə görə belə Osmanlı Türkiyəsilə münasibətləri pisləşdirmək niyyətində olmadığını bildirdi (1, 57).

Rusiyanın Qafqaz siyasətində uzun müddət müşahidə edilən passivlik yalnız XVIII əsrin 70-ci illərinin ortalarından başlayaraq ciddi fəallıqla əvəz olundu. Bu bir çox cəhətdən Rusiyanın Krımı ələ keçirməyə hazırlaşması ilə bağlı idi. Bu dövrdə rus diplomatiyası Krımın işğalı ilə sıx bağlı olan Cənubi Qafqazda xristianlardan ibarət bufer dövlətlər yaratmaq ideyası ilə ciddi şəkildə məşğul olmağa başlamışdı. Heç də təsadüfi deyildi ki, bu planın həyata keçirilməsində Kartli- Kaxetiya çarı II İrakliyə böyük ümid bəslənilirdi (2, 84). Bununla bərabər, onu da qeyd etməliyəm ki, II İraklinin özünün də xüsusi planları var idi. Onu heç də Qarabağ xanlığının taleyi, onun planları maraqlandırmırdı. O, Rusiyanın köməyindən istifadə edərək Azərbaycan torpaqlarının xeyli hissəsini, xüsusən, Gəncə, Naxçıvan, Qaradağ və Ərdəbil xanlıqlarının torpaqlarını öz dövlətinin tərkibində görmək istəyirdi. O, Rusiya rəhbərliyinə məsləhət görürdü ki, Azərbaycanı bütövlükdə ələ keçirsin və Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsini ona versin (2, 34).

Rusiya hökuməti bütün gürcü torpaqlarını onun hakimiyyəti altında birləşdirmək və özünün himayəsi altında güclü Gürcüstan dövləti istəyirdi. Rusiya Cənubi Qafqazda hərbi əməliyyatları yalnız Türkiyənin qüvvələrini parçalamaq üçün deyil, həm də bu bölgədə birdəfəlik möhkəmlənmək üçün planlaşdırırdı. Bu planın həyata keçirilməsində isə Qarabağ xanlığının ərazisində erməni dövləti yaratmaq məsələsi mühüm rol oynaya bilərdi. II Yekaterina hökumətinin Qafqaz siyasətində erməni məsələsinin daima diqqət mərkəzində saxlanması da elə bununla bağlı idi. Bu planın həyata keçirilməsi üçün Cənubi Qafqaza hərbi ekspedisiya göndərmək də nəzərdə tutulmuşdu. (4, 60).

1783-cü ildə rus diplomatiyasının Krımı dinc yolla ələ keçirməyə müvəffəq olması nəticəsində Cənubi Qafqaza ordu göndərmək zərurəti aradan qalxdı. Bununla belə Rusiyanın hakim dairələri özlərinin Cənubi Qafqaza dair planından əl çəkmək niyyətində deyildilər. Rusiya hökuməti hər vasitə ilə İran və Türkiyəyə qarşı mübarizədə əlində oyuncağa çevrilə biləcək erməni çarlığını yaratmaq istəyirdi.

Rus diplomatiyası 1783-cü ildə daha bir uğur qazandı. Həmin il iyunun 24-də Georgievsk şəhərində Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli Rusiyanın himayəsinə keçmək haqqında müqavilə imzaladı. Bu müqavilənin imzalanması ola bilsin ki, Gürcüstanı baş verə biləcək fəlakət və dağıntılardan xilas etdi. Lakin bundan sonra II İraklinin Qarabağ xanlığı ilə münasibətləri xeyli pisləşdi. Bunun səbəbi Azərbaycanın Gəncə və İrəvan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən Kartli-Kaxetiya çarlığının əraziləri kimi tanınması oldu.

Georgievsk müqaviləsi imzalanana qədər Qarabağ xanlığı ilə Kartli-Kaxetiya çarlığı arasında münasibətlər, əsasən, dostluq xarakteri daşıyırdı. Uzun müddət idi ki, Gəncə xanlığını bu iki dövlətin nümayəndələri birgə idarə edirdilər. Georgievsk müqaviləsinin mətnindən

tam xəbəri olmayan İbrahimxəlil xan öz vəziri M.P.Vaqifi bu müqavilənin bağlanması münasibətilə Tiflisdə təşkil edilmiş təntənələrdə iştirak etmək üçün göndərmişdi (7, 35).

Məhz II İraklinin məsləhətilə İbrahimxəlil xan Rusiya himayəsinə keçmək üçün II Yekaterina hökumətinə müraciət etmişdi. Lakin buna cavab olaraq Q.A.Potyomkin Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı T.S.Potyomkinə İbrahimxəlil xanı Qarabağın idarəçiliyindən uzaqlaşdırmağı əmr etdi. Kərim xan Zəndin ölümündən sonra İranda yenidən güclənmiş çəkişmələrdən istifadə edən Rusiya Qarabağda erməni çarlığı yaratmaq planını keçirmək üçün əməli tədbirlər görməyə başlamışdı.

Belə bir şəraitdə İbrahimxəlil xan yenidən Rusiya himayəsinə keçmək istədiyini və onun xəzinəsinə vergi ödəməyə hazır olduğunu bildirdi. Münasibətlərin həddən artıq gərginləşdiyi bir dövrdə İbrahimxəlil xanın II Yekaterinaya məktubla müraciət etməsi təəcüb doğurur. Doğrudanmı, onun Rusiyanın hazırladığı planlardan xəbəri yox idi? Əldə olan materiallar sübut edir ki, Qarabağ xanı bu məsələdən tam xəbərdar idi. Belə ki, Rusiya hakimiyyət orqanlarının tezliklə Qarabağda erməni çarlığının yaradılacağı haqqında məlik Apoya məktubu onun əlinə keçmişdi. O, imperatriçiyə qulluq göstərmək arzusunda olduğunu bildirmişdi. Məlik həmçinin müəllərində gümüş yataqlarının olduğunu, lakin bunu məxfi saxladığını bildirmişdi. P.Potyomkin erməni və alban katolikoslarına və Qarabağ məliklərinə yazılı surətdə xəbər verdi ki, 1783-cü ildə hökmən rus-İran müharibəsi başlanacaqdır, buna görə də onlar hazır olub onun gəlişini, ermənilərin müsəlmanların əsirliyindən xilas olmalarını gözləməlidirlər. Alban katolikosu bu xəbəri alıb Qarabağ məlikləri ilə birlikdə baş məbədə toplaşdı və onlar Potyomkinə can-başla kömək etmək barədə xaçə və İncilə and içdilər (3, 47). Bütün bunlar belə bir qənaətdə gəlməyə əsas verir ki, İbrahimxəlil xanın rus qoşunlarının Cənubi Qafqaza yürüşə hazırlaşmalarının həlledici anında himayə üçün Rusiya hökumətinə müraciət etməsi heç də təsadüfi olmayıb düşünülmüş bir addım idi. Görünür ki, o, bu yolla öz hakimiyyətini xilas etmək ümidində idi.

Hadisələrin sonrakı gedişi İbrahimxəlil xanın düzgün hərəkət etdiyini göstərdi. Bir tərəfdən onun vergi ödəməyə hazır olması haqqında məktubu, digər tərəfdən isə Krımın dinc yolla ələ keçirilməsilə əlaqədar Cənubi Qafqaza nəzərdə tutulan hərbi yürüşə zərurətin aradan qalxması vəziyyəti xeyli dəyişdirdi. Rusiya hökuməti sədaqətli olacağı və vergi ödəyəcəyi təqdirdə İbrahimxəlil xanı hakimiyyətdə saxlamağı mümkün saydı.

Bununla belə İbrahimxəlil xan öz hakimiyyəti üçün yaranmış təhlükənin tamamilə sovuşmadığını başa düşür və vəziyyətdən çıxış yolunu Rusiya ilə münasibətlərin normal hala salınmasında görürdü. 1785 ildə general P.Potyomkin Qarabağlı İbrahimxəlil xanın elçisi Musa sultanı və xanın Rusiya təbəəliyinə qəbul olunmaq barədə xahişnaməsini Qafqaz xəttindən Peterburqa göndərdi. Kn.Potyomkin bu məsələ ilə əlaqədar II Yekaterinaya yazırdı ki, imperator ali həzrətlərinin silahı qarşısında vahimə və zülm altında inləyən ermənilərin Rusiya hakimiyyəti altında olmaq arzusu İbrahimxəlil xanı bu cür addım atmağa vadar etmişdir. Peterburqda Musa sultanı böyük hörmətlə qarşıladılar. (5, 65) Lakin bu heç də Rusiyanın Azərbaycan torpaqları hesabına erməni çarlığı yaratmaq planından imtina etmək demək deyildi.

Ədəbiyyat

1. Həmidova Ş.P. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri. Bakı, 1985.
2. Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке. М.1966.
3. Nəcəfli G. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri. Bakı, 2007.
4. Qurbanov R.İ. Qafqaz tarixi. Bakı, 2001.
5. Бутков Ф. Материалы для новой истории Кафказа с 1722-1803 гг. Часть 2. Санкт-Петербург, 1896
6. Величко В. Кафказ. – Санкт-Петербург, 1904
7. Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. Предстоящая распродажа Мугани инородцам. Баку, 1990

Ф.Б.Айдамирова, Х.Г.Дадашова

Отношения Карабахского ханства с Россией во второй половине XVIII в.

Резюме

Начиная со второй половины XVIII века Россия, добившись новых успехов в борьбе с Османской империей за Кавказ, спешила реализовать свое военно-политическое превосходство и закрепить за собой Южный Кавказ. Были пресечены попытки Османской империи наладить прямые контакты с северными ханствами Азербайджана. Гарабахский хан объективно оценил ситуацию, особенно после Георгиевского трактата, позволившего Российской империи стать твердой ногой в Восточной Грузии и создать военный плацдарм как против своих соперников, так и для завоевания всего Южного Кавказа.

F.B.Aydamirova, Kh.G.Dadashova

Relations of the Karabakh khanate with Russia in the second half of the 18th century

Summary

Beginning with the second half of the XVIII century Russia was about to realize its military-political superiority and to consolidate itself in the South Caucasus, when achieved new successes in the struggle with the Ottoman Empire for the Caucasus. Attempts to cross the Ottoman Empire to establish direct contacts with the northern khanates of Azerbaijan were prevented. The Karabakh khan objectively assessed the situation, especially after the St. George's Treaty, which allowed the Russian Empire to become a solid foothold in Eastern Georgia and to build a military bridgehead against its rivals, as well as for the conquest of the whole.

Rəyçi: f.f.d. S.A.Babayev

Redaksiyaya daxil olub: 17.02.2022

M.A.ƏHMƏDOV*fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

DOI:10.48652/t8729-0082-7647-v

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

AZƏRBAYCAN İNTERNET MEDIASINDA JURNALİSTİKANIN ETİK VƏ HÜQUQİ MEYARLARININ POZULMASI HALLARI

Açar sözlər: Azərbaycan mediası, internet mediası, jurnalistika, etik norma və prinsiplər, media mütəxəssisləri, mediada etik pozuntu halları.

Ключевые слова: Азербайджанские медиа, интернет-медиа, журналистика, этические нормы и принципы, медиа-специалисты, случаи нарушения этики в СМИ.

Key words: Azerbaijani media, Internet media, journalism, ethical standards and principles, media specialists, cases of ethics violations in the media.

Müasir dövrdə Azərbaycanda “internet mediası” anlayışı geniş yayılmışdır. İndi ölkədə xeyli sayda dövlət, özəl və digər internet media qurumları fəaliyyət göstərməkdədir. Həç kimə sirr deyil ki, bu gün jurnalistikanın etik norma və prinsiplərinin ən çox pozulması halları elektron mediada, daha dəqiq desək, internet mediada baş verir.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra demokratikləşmə prosesində milli mediamız inkişaf etdi və demokratik ölkələrin informasiya məkanının bir hissəsinə çevrildi.

XXI əsrin ən böyük nailiyyətlərindən biri olan beynəlxalq internet şəbəkəsi yeni tipli kütləvi informasiya vasitələrinin (KİV) yaranmasına səbəb oldu. Hazırda Azərbaycanda çoxlu sayda onlayn qəzet fəaliyyət göstərir və ölkə ərazisində internet istifadəçilərinin sayı ilk günlərdən dayanmadan çoxalmaqdadır. Bu, cəmiyyətin ənənəvi KİV-in növləri ilə müqayisədə xəbər portallarına daha çox inanması və xüsusən də, onların operativ olması ilə bağlıdır. Amma bütün bunlarla bərabər internet istifadəçiləri elektron mediada etik problemlərin tez-tez pozulduğunu görəndə qeyri-peşəkar formada işləmiş hər hansı bir materialla rastlaşanda, sözsüz ki, onlar həm psixoloji, həm də mənəvi cəhətdən sarsılırlar.

İnternet mediada bu kimi hallar daha çox təqdim olunan yazıları cəlbədicə göstərməkdən ötrü, “qışqıran” başlıqların qoyulması və mətnə aidiyyəti olmayan foto-şəkillərin yerləşdirilməsi ilə müşahidə olunur. İlk baxışda oxucunu cəlb edən başlıq və fotoşəkil mətnin məzmunu ilə üst-üstə düşməyəndə və ya vəhdət təşkil etməyəndə, təbii ki, burada oxucu məyus olur. Ona görə də jurnalist heç bir halda reyting naminə öz oxucusunu, dinləyicisini və tamaşaçısını məyus edərək onlar tərəfindən qazandığı az-çox etimadını itirməməlidir. Bunun üçün isə jurnalistin etik norma və prinsiplərə riayət etməsi kifayətdir.

Sözsüz ki, internet mediası yazılı mediadan çox formalar alıb və hazırda da istifadə edir. Dünyadakı oxucular tərəfindən hörmət və etibar edilən bir çox sayt, uzun bir tarixi olan qəzet və jurnalların onlayn nümayəndəliyidir: “The New York Times”, “Financial Times”, “The Guardian”. Digərləri isə dərhal internet layihələri olaraq dünyaya gəldi, rus dilində “Lenta.ru”, “Meduza, gazeta.ru” və digərləri bir çox seqmentdə məşhurdur. Veb və çap fərqli formatlara sahib olsa da, yaxşı onlayn media oflayn nəşrlərdən kifayət qədər yararlanı bilər.

On illərdir ki, çap mətbuatı adı başlıqlarını qoruyub saxlayır: “The Telegraph” oxucusu yalnız nəşrin mövzularını deyil, həm də hansı səhifələrdə ehtiyac duyduqları məlumatları tapacaqlarını da bilir. Onlayn mediada proqnozlaşdırma məzmunu tapmağı asanlaşdırır və oxucuların tanıdığı başlıqdakı tanış bir formatda nəşrə diqqət yetirmə şansını artırır. Şəbəkə artıq məşhur markalı formatlar hazırlamışdır: isti sosial və siyasi mövzular “Medusa”

kartlarında təhlil edilir, “Esquire”də həyat qaydaları siyasət, elm, sənət və şou-biznes sahələrindəki kult personajları ilə reportajlardan sitatlardır. “Medusa” ən çətin mövzunu oynaq bir şəkildə izah edə bilir.

Son səhifədə isə, bir əsrlik tarixə sahib olan ən hörmətli yazılı media belə əyləncəli materiallar yerləşdirməyə imkan verir: krossvordlar, məntiqi bulmacalar, lətifələr, gülməli faktlar və digər yazılar qəzetlərin arxa səhifələrində tapıla bilər. NYT əfsanəvi krossvordları veb formatına uğurla inteqrasiya etdi, eyni zamanda əyləncə hissəsinə interaktivliyi sayəsində yaxşı yer tutan viktorinalar əlavə etdi. “Meduza.io”-da cüzi xəbərlərdən ibarət olan bütün “Chapito” bölməsi var. Məsələn, burada, bir hipponun üzməyi necə öyrəndiyini; “RBC. Style” şou-biznes, gözəllik, moda, cihazlardan bəhs edir. “Kommersant.ru” saytında isə buna oxşar bir bölüm vardır. Burada əyləncə başlıqları ayrıca çıxarılır, əsas məzmunu müdaxilə etmir, buna görə, ümumiyyətlə, medianın ciddi qəbuluna zərər vermirlər (1).

Bütün dünyada medianın çap olunmuş versiyası ilə yanaşı internet saytları da mövcuddur. Azərbaycanda internet mediasının yaranma tarixinə və inkişafına nəzər yetirsək, bu, əsasən, 1996-cı ilə təsadüf edir. O vaxta qədər şəbəkə yalnız elektron poçtda məlumat yayımı kimi istifadə olunurdu. Rusdilli medialar arasında isə ölkədə ilk internet medianın təməli “Zerkalo” (www.zerkalo.az) qəzeti, Azərbaycan dilində “Yeni Müsavat” (www.musavat.com) qəzeti tərəfindən qoyuldu. “Turan” İnformasiya Agentliyi eyni zamanda internet vasitəsilə məlumat yaymağın qurucularından biri (www.turan.az) hesab olunur.

Daha sonra “Azadlıq” qəzetinin (www.azadliq.az), “525-ci qəzet”in (www.525ci.com), “Ayna” (güzgü) qəzetinin (www.ayna), “Bizim Əsr” qəzetinin (<http://bizimasr.media-az.com/>), “Azərbaycan” qəzetinin (<http://www.azerbaijan-news.az/>), “Zaman” qəzetinin (www.zaman.com.az) və “Trend” İnformasiya Agentliyinin internet ünvanı (www.trend-az.com) olmuşdur. Azərbaycanda ilk elektron qəzetə gəlincə, bu, 1990-cı illərdə fəaliyyətə başlayan “Vətəndaş Cəmiyyəti” olub. “Bakutoday.net” isə 2000-ci illərdə fəaliyyətə başlayan ingilis dilindəki ilk onlayn qəzetdir. Bu, Qafqaz və Xəzər bölgələri üçün ingilis dilində çıxan bir qəzetdir (2).

Lakin, bu illər ərzində jurnalistika sahəsində etik problemlərin həlli istiqamətində bir sıra mühüm işlər görülsə də, hələ ki, bu sahədə ciddi problemlər qalmaqdadır.

İnternet mediasında çalışan jurnalistlər yaranmış şəraitdən geniş istifadə edərək özlərinin informasiya almaq və yaymaq hüquqlarından lazımınca bəhrələnilir. Amma, təəssüf ki, onlara yaradılmış bu imkanlara baxmayaraq baş vermiş hər hansı bir olayla bağlı xəbərin dəqiqliyini onun operativliyinə qurban verərək bir çox hallarda jurnalistikanın etik prinsipləri və normaları ilə bağlı kobud pozuntulara yol verməkdən çəkinmirlər. Əlbəttə, bu sahədə olan problemləri aradan qaldırmaq üçün ölkədə istər dövlət, istərsə də QHT-lər tərəfindən mütəmadi olaraq treninqlər, maarifləndirici tədbirlər – layihələr həyata keçirilir. Ancaq hələ ki, bu vaxtadək istənilən nəticə əldə olunmayıb.

Media mütəxəssisləri hesab edirlər ki, bu sahədə lazımi nəticəyə nail olmaq üçün internet mediada özünütənzimləmə mexanizmi yaradılmalıdır. Bu mexanizm kənar təsirlərdən tam azad olunmalı və yalnız onun öz təmsilçiləri vasitəsilə idarə olunaraq reallaşdırılmalıdır.

Əlbəttə, Azərbaycan Mətbuat Şurasının “Jurnalistlərin peşə davranışı kodeksi” qəbul olunsa da, onun praktikada tətbiqi müəyyən problemlərlə müşahidə olunur. Çünki müstəqil, özəl, dövlət və digər media qurumları vardır. Bundan əlavə internet mediası geniş vüsət tapdığından sosial şəbəkələr, bloqlar yaranıb ki, onların istifadəçiləri də özlərini jurnalist adlandırırlar. Bu şəxslərin də fəaliyyətində internet mediada müxtəlif etik davranış normalarının pozulması hallarına rast gəlinir.

Azərbaycan Jurnalistlər Şəbəkəsi İctimai Birliyinin (AJŞ İB) Gəncə şəhərində keçirdiyi “İnternet mediasında peşə etikası” adlı konfransda İB-nin sədri Ayaz Mirzəyev layihənin həyata keçirilməsində əsas məqsədin ölkənin internet mediasında jurnalistlərin peşə etikası ilə bağlı yol verdikləri pozuntuların müzakirəsi, eləcə də, bu istiqamətdə tənzimlənmə yaratmaq

üçün təkliflərin hazırlanması istiqamətində addımlar atmaqdan ibarət olduğunu qeyd edir.

Jurnalistlərin KİV-də, xüsusən, yeni mediada etik davranış qaydalarını pozması halları yolverilməzdir. Azərbaycan hüquqi və demokratik ölkədir və burada mətbuat azadlığı vardır. İndi çap və print media nə istəyirsə, yazır. Lakin insanların şəxsi həyatına müdaxilənin qanunsuz olması hər bir jurnalistə bildirilməlidir. Sözsüz ki, bütün məmurlar haqqında yazmaq olar və bu, həmin şəxslərin öz nöqəslərini görməsinə yardım etmiş olur. Amma nə ənənəvi mediada, nə də internet mediasında milli mentalitetə xələl gətirən, həmçinin ailə məsələlərinə toxunmaq və insanları təhqir etmək qəbul edilə bilməz.

Jurnalistlərin Həmkarlar İttifaqının sədri (JuHI) Müşfiq Ələsgərlinin fikrincə isə mətbuatın dövrü tənzimlənməsi mərhələsi artıq geridə qalıb. Bütün qanunvericilik artıq demokratikləşib. Azərbaycanda medianın tənzimlənməsi istiqamətində bütün inzibati resurslar ləğv edilib və ilk dəfə olaraq Azərbaycanın timsalında MDB məkanında medianın özünü tənzimlənməsi baş verib: “Bütün dünyada medianın fəaliyyətinə nəzarət edəcək iki vasitə mövcuddur. Biri qanunvericilik, digəri isə jurnalistlərin peşə-davranış qaydalarıdır. Azərbaycan o ölkələrdəndir ki, jurnalistlərimiz demokratik mühitə tez uyğunlaşdılar. Qısa müddətdə – 1991-ci ildən 2000-ci ilə qədər sürətli yol keçərək sanki demokratik dünyanın informasiya məkanının tərkib hissəsinə çevrilə bildilər. Amma bizim hələ də etik prinsiplərə əməl olunması ilə bağlı ciddi problemlərimiz var. Etik prinsiplərin pozulmasından ən çox problemlər yaşayanlar da bizim icra strukturlarıdır”.

JuHI sədri Mətbuat Şurasının tərkibindəki şikayətlər üzrə komissiyaya daxil olan məktublarda icra strukturları, ayrı-ayrı məmurlar, dövlət qurumları, adi vətəndaşlar və iş adamlarının mediada hüquq pozuntuları ilə bağlı şikayətlərinin yer aldığını da qeyd edib. Bu şikayətlər qəzet və jurnallar, agentliklər və internet mediası ilə əlaqədardır: “Bu da medianın standartlara münasibətinin bir göstəricisidir. Hal-hazırda sosial media ilə bağlı çox ciddi problemlər yaşanır. Yeni media çoxşaxəli sahədir. Bura ənənəvi medianın internet resurslarından tutmuş, sosial şəbəkələr, xəbər portalları, bloqlar və digərləri daxildir. Təkcə Azərbaycanda deyil, bütün dünyada yeni medianın tənzimlənməsi ilə bağlı ciddi müzakirələr gedir: Problemin kökündə “Necə edək ki, həm insanların internet istifadəsində azadlıqları əllərindən alınmasın, həm də bu sahədə tənzimlənmə həyata keçsin” sualı dayanır. İstənilən halda tənzimlənmə həm nəzarət, həm də hansısa məhdudlaşma deməkdir. Buna görə də həmin azadlığı məhdudlaşdırmadan bu tənzimlənmə prosesini həyata keçirmək lazımdır. Variantlar budur ki, internet mediada özünü tənzimləmə mexanizmi qurulmalıdır. Bu tənzimləmə başqa təsirlərdən azad olmalı, məhz təmsilçilərin özləri vasitəsilə həyata keçirilməlidir”.

Əlbəttə, internet media texnoloji baxımdan həyatımıza girsə də, onun fəlsəfi mahiyyətinin tənzimlənməsi haqqında insanlar çox az bilgiyə malikdir. Əksər insanların qanunvericilikdən xəbərsiz olması bu problemlərin yaranmasına səbəb olur.

Əslində, insana böhtan atmaq, onu təhqir etmək, istər internet media olsun, istərsə də ənənəvi media – bunlara qanunla qadağa qoyulur. Bir çox insanlar bu qaydanı bilməyərəkdən pozurlar. Çıxış yolu kimi sonradan özlərinə məxsus saxta profillər yaradaraq, saxta linklər vasitəsilə başqa adlarla qeydiyyatdan keçirlər və başqalarına qarşı belə addımlar atmağa davam edirlər. Lakin, çoxları bilir ki, İP kodlar vasitəsi ilə bu adamların izlənməsi, yaxalanması mümkündür. Qanunvericilikdə bu cür proseslərin həyata keçirilməsi üçün əsas olması yetərlidir. Odur ki, bu sahədə maariflənməyə böyük ehtiyac vardır. İndi Mətbuat Şurasının atdığı addımlar ona hesablanıb ki, artıq internet media ciddiyyə alınsın və onlar yazdıqları fikirlərə görə məsuliyyət daşıdıqlarını hiss etsinlər.

Müasir dövrdə internet medianın bir qoluna çevrilmiş sosial medianın da yaratdığı problemlər az deyil. Bu barədə “Zaman Azərbaycan” qəzetinin baş redaktoru Süleyman Ünal qeyd edir ki, “Biz hamımız mediayıq. Ancaq hər kəsin haqqında nəşə yazılsa, o, rahatsız olur. Ona görə özümü də qarşı nə cür davranış istəyiriksə, başqalarına qarşı da elə davranış nümayiş

etdirməliyik. Sosial media yeri gəldikcə yaxşı və geniş istifadə olunan, həm də yeri gəldikcə pis vəziyyətə düşülən sahə olmağa başlayıb”.

Sözsüz ki, sosial mediada bir çox həvəskar jurnalistlər jurnalist etikasının etik prinsipləri və normalarını, ümumiyyətlə, bilmədiklərindən, eyni zamanda, özlərini hər şeyə qadir kimi tam sərbəst hiss edirlər. Bu yanaşma isə cəmiyyətdə haqlı narazılıqlar doğurur və peşəkar jurnalistikaya olan etimadı köklü şəkildə azaltmış olur.

Azərbaycanda internetin sürətlə inkişaf etməsi müvafiq olaraq internet media orqanlarının sayı əhəmiyyətli dərəcədə artırıb və təbii ki, belə olan halda operativlik baxımdan yeni tələblər meydana çıxıb. Lakin bu tələblər peşə prinsiplərinə də fərqli yanaşma zərurətini yaratmışdır. Şübhəsiz ki, yaranmış vəziyyətə uyğun davranmaq, cəmiyyətin və medianın mənafeyini uzlaşdırmaq media ictimaiyyətinin özünün də ictimai sifarişi kimi diqqət çəkir.

Avropa Birliyi və Avropa Şurasının Azərbaycanı, Gürcüstanı, Moldovanı, Ukrayna və Belarusu hədəf qrupu kimi seçdiyi birgə layihəsi əsasında baş tutan tədbirdə Azərbaycan tərəfdən Mətbuat Şurasının sədri Əflatun Amaşov və Şuranın İdarə Heyətinin üzvü, Demokratik Jurnalistlər Liqasının sədri Yadigar Məmmədli iştirak ediblər. Tədbirdə şəbəkəyə üzv təşkilatların ötən müddətdə gördükləri işlər barədə hesabatlar dinlənilib. Ə.Amaşov özünütənzimləmə orqanlarında etik dilemmalar mövzusunda məruzə edib, rəhbərlik etdiyi qurumun təmsalında mövcud sahədə meydana çıxan problemlərdən söz açıb.

“Əlbəttə, ilk baxışdan ənənəvi media üçün etik tələblərin onlayn mediaya da asanlıqla tətbiq edilə biləcəyini düşünmək mümkündür... Ənənəvi KİV fəaliyyətini peşə etikasına əsasən qurur. Eyni zamanda burada qanunlara da riayət var. Yəni, qanunlar, belə demək mümkünsə, peşə etikasının qarantı rolunda çıxış edir. Nəhayət, böyük ölçüdə peşə etikasına riayət edən media orqanı qanunlara da riayət etmiş sayılır. Bu müstəvidə fərqliliklərə çox az təsadüf edilir. Ancaq internet media üçün belə bir məsuliyyət yükü yoxdur. Ona görə də onları etik prinsiplərə əməl etməyə çağırmaq bəzən çətin olur. Nəticədə bir çox hallarda təkcə etik pozuntuların yox, elə qanun pozuntularının da çox hissəsi internet medianın üzərinə düşür” (4).

Müasir dövrdə internet mediada özünə yer etmiş sosial medianın da hazırda jurnalistikanın etik norma və prinsiplərini daha çox pozan sahə olduğu müzakirə edilən məsələlərdəndir. Mövcud vəziyyət barədə mənfi fikirlər söylənlər olsa da, lakin, bu sahədə vəziyyətin elə də acınacaqlı olmadığını deyənlər də vardır.

Böyük Britaniyanın Azərbaycandakı səfirliyinin və USAİD-nin dəstəyi ilə İREX-Azərbaycan təşkilatının Bakıda “Sosial mediada etika” mövzusunda keçirilən konfransda QHT təmsilçiləri, jurnalistlər, onlayn media sahəsində ekspertlər iştirak edərək öz fikirlərini bölüşüblər.

Məsələn, media hüququ üzrə ekspert Ələsgər Məmmədlinin fikrincə, Azərbaycanda sosial media çox sürətlə inkişaf edir və ənənəvi medianın müəyyən mənada yaratdığı boşluğu da doldurmağa müvəffəq olur: “Etik standartlara gəldikdə isə durum o qədər də yaxşı deyil. Hələ də müəyyən problemlərimiz qalır. Sosial media üzərindən paylaşılan xəbərlərə və digər informasiyalara baxırsan ki, balans saxlanılmayıb. Yəni, tərəflərin mövqeyi, qərəzsizlik prinsipləri nəzərə alınmır, vacib məqamlar operativliyə qurban verilir. Bunun nəticəsində dəfələrlə yanlış informasiyaların yayıldığını hər kəs bilir. Bu, ciddi problemdir. Təəssüf ki, narazı qaldığımız məqamlar bununla bitmir. Sosial medianın digər ciddi problemi odur ki, xüsusilə, sosial şəbəkələrdə bəziləri fikirlərini sərhəd tanımadan ifadə edirlər” (5).

Sözsüz ki, jurnalistin istənilən məsələ barədə özünəməxsus müəyyən düşüncələri ola bilər. Bu, normal haldır. Lakin bu, ona başqasını təhqir etmək üçün əsas vermir. Çünki, bəzən insana elə hadisələr təsir edə bilər ki, o, durumla bağlı çox kobud ifadələr işlətmək istəyər. Amma unutmamaq olmur ki, kim olursan ol, sənə deyildiyi zaman qəbul etmədiyin sözü başqaları üçün söyləməyə haqqın yoxdur. Təhqiramiz ifadələr yaymaq jurnalist üçün yolverilməz haldır. Bu üzdən də sosial medianın etik problemindən narazı olanların sayı heç də az deyil. Aydın məsələdir ki, sosial medianın əhatə dairəsi ənənəvi mediaya nisbətən daha genişdir. Bildiyimiz kimi ənənəvi mediada redaktorlar fəaliyyət göstərir. Müxbirlər isə bəlli

bir kateqoriyanın insanları, əsasən, jurnalistlərdir. Sosial mediada isə vəziyyət bir qədər fərqlidir. Bura istənilən sahənin və ya peşənin insanı daxil ola bilər və belələrinin əksəriyyəti nə qəzetdə, nə də televiziya təcrübəsi olan insanlardır. Bu üzdən jurnalistikanın imicini qorumaq naminə sosial mediada olan şəxslər gərək etik məsələlərdə daha diqqətli olsunlar.

Əlbəttə, bəzi jurnalistlər və media mütəxəssisləri sosial mediada müəyyən tənzimləmələr etmək üçün qanunvericiliklə dəyişikliklərə ehtiyac olduğunu deyirlər. Amma bu, heç də uğurlu çıxış yolu deyil. Çünki internet üzərindən həyata keçirilən fəaliyyətlər bir ölkənin daxili ilə məhdudlaşmır. İnternet çərçivəsiz məkandır və virtual olaraq bütün dünyanı əhatə edir. Bu üzdən də baş verən prosesləri bir ölkənin qanunu ilə idarə etmək, tənzimləmək mümkün olan deyil. Burada ən yaxşı çıxış yolu yalnız özünü tənzimləməyə üstünlük verilməsidir. Daha çox maarifləndirmə işi aparılmalı, insanlara sosial mediada davranış qaydalarının necə olması aşılmalıdır. Mövcud vəziyyətin daha da yaxşılaşdırılması üçün sosial medianın mahiyyətini geniş şəkildə yaymaq, təbliğ etmək lazımdır. Etik çərçivədə özünü necə ifadə etmək, başqalarının fikirlərinə münasibət bildirmək, müzakirə və mübahisələrdə daha ədəbli şəkildə iştirak etmək iştirakçılara ətraflı şəkildə başa salınmalıdır. Şübhəsiz ki, bu işdə istər onlayn, istərsə də ənənəvi medianın üzərinə çox böyük vəzifə düşür.

Sosial şəbəkələrdə yayılanlar başqalarına zərər verə bilər. Bu üzdən də hər kəs bilməlidir ki, sosial media da eyni ilə qəzet, jurnal, televiziya, radio kimi çox önəmli bir kütləvi informasiya vasitəsidir. Odur ki, ənənəvi KİV-in həm başqalarına yönəlik hüquq və azadlıqlar baxımından, həm də yaydıqları məhsulun keyfiyyət və doğruluğu baxımından məsuliyyətli olması əsas prinsiplərdən biri olduğu kimi, sosial media da bu istiqamətdə inkişaf etdirilməlidir.

Jurnalistikanın etik və hüquqi meyarlarına diqqət edəndə bu peşənin ali məqsədinin həqiqət və jurnalistlərin isə peşəkarlığı əsas götürülür. Bu o deməkdir ki, jurnalist heç bir fakt və fikri saxtalaşdırmamalı və ya qəsdən təhrif olunmuş şəkildə təsvir etməməlidir. Bu fikirlər Azərbaycan Jurnalistlərinin Peşə Etikası Kodeksində əks olunub (6).

Bəlkə də, fikirləşmək olar ki, media əhli bu prinsiplərə əməl etsə, bir çox problemlərdən yan keçmək olar. Lakin, medianın iqtisadi idarəetmə sistemi, daha geniş auditoriya toplamaq iddiası, cəmiyyətdə müxtəlif güc sahiblərinin maraqları fərqli məqamları diktə edir. Bu normal hal olsa da, belə hallarda etik prinsiplərdən uzaq düşməyə və məsuliyyətin azalmasına gətirib çıxarır.

Bəzən Azərbaycanda jurnalistikasında peşəkarlığın aşağı olmasından, müasir medianın geri qalmasından danışılır. Bir çoxlarının bu peşəkarlığı və yaxud qeyri-peşəkarlığı necə və hansı meyarlarla müəyyənləşdirdiyini müəyyən etmək çətindir. Lakin məlum olan odur ki, istər elektron mediada ciddi proqramlar, istərsə də çap mətbuatında qeyri-obyektiv və ya oxucunu öz hay-küyü ilə aldadan yazılar geniş auditoriya tərəfindən o qədər də maraqla qarşılanmır.

Bu yerdə etik məəcəllə, jurnalist etikası və digər məqamlarla bağlı bəzi xarici ölkələrin təcrübəsinə diqqət yetirmək pis olmazdı. Ümumiyyətlə, dünyanın 40-a yaxın ölkəsində jurnalist təşkilatları etika məəcəlləsini qəbul ediblər. Bu sənədlərdə birmənalı olaraq ən ümumi prinsiplər, faktların doğruluğu, dəqiqliyi, yoxlanması və sairə nəzərdə tutulur. Əcnəbi ölkələrin qəbul etdiyi həmin etika məəcəllələrində jurnalist məsuliyyəti və vicdanlığı, təqsirsizlik prezumpsiyası və fərdin müdafiəsi, informasiya azadlığı, məlumatların azad əldə edilməsi, mənbələrin konfidensiallığı peşə sirri və s. məəcəllədə əks olunur. Bunun işlənmiş mükəmməl ən son nümunəsi İtaliya Mətbuatının Milli Federasiyası və Milli Jurnalistlər Şurası tərəfindən qəbul edilən Jurnalistlərin Vəzifələri haqqında Xartiyadır. Media quruluşlarının əsas prinsipləri bunlardır: "Etibarlılıq, ədalətlik, balanslılıq və qərəzsizlik". Avropa məkanında etibarlı informasiya bu məlumatın bütün mahiyyətini əhatə edir. Həmin ölkələrin media təcrübəsi göstərir ki, etibarlı informasiya mənbəyi olmaq üçün jurnalist heyəti hər gün sübut etməlidir ki, informasiya ədalətlidir, dəqiqdir və bütün baxışlar üçün açıqdır. Demokratik proseslərə dəstək vermək məqsədilə media ilk növbədə vətəndaşların maraqlarına əsaslanan mövzuları işıqlandırır.

Əlbəttə, xarici medianı heç də ideallaşdırmaq olmaz. Çünki müstəqil KİV-in problemsiz

olduğunu düşünmək sadəlövhlik olar. Lakin amerikalı jurnalist Coan M.Lisoskin “Amerika cəmiyyətini düşündürən, narahat edən məsələnin gündəmə gətirilməsi vətəndaşın marağına xidmətdir, ona görə də biz həqiqəti təkrarlamaqdan çəkinmirik”, deməsi tamamilə məntiqə uyğundur (7).

Sonda onu qeyd edək ki, Azərbaycan KİV-i də əsassız qalmaqallardan uzaq olaraq cəmiyyəti düşündürən, narahat edən məsələləri gündəmə gətirməkdən, ciddi yazıları yazmaqdan, həqiqəti söyləməkdən çəkinməməlidir. Media mənsubu diqqəti əsas oyunçuların hərəkətlərindən daha çox, hadisələrin mahiyyətinə yönəltməlidir. Bu yerdə Hötenin, “Həqiqəti həmişə təkrarlamaq lazımdır, çünki ətrafımızda daim yanlış fikirləri təbliğ edənlər olur” ifadəsi hər bir jurnalistin devizi olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. İnternet mediası yazılı mediadan nə alır. Giraff.io 10 oktyabr 2017
2. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf etdirilməsi. Ekspress. -2013. -14 iyun. -S.9. <http://www.anl.az/down/meqale/express/2013/iyun/314678.htm>
3. İnternet mediada etik problemlər <http://kaspi.az/az/internet-mediada-etik-problemler/pages/q.pdf> 09 İyul 2013, 13:22
4. "İnternet medianı etik prinsiplərə əməl etməyə çağırmaq bəzən çətin olur" [https://mia.az/w243188/internet-mediani-etik-prinsiplere-emel-etmeye-chagirmaq-bezen-chetin-olureflatun-amashov-beynelxalq-tedbirde-\(foto\)](https://mia.az/w243188/internet-mediani-etik-prinsiplere-emel-etmeye-chagirmaq-bezen-chetin-olureflatun-amashov-beynelxalq-tedbirde-(foto)) 16-06-2016 [13:18]
5. Sosial mediada etik prinsiplərə əməl olunmur <http://kaspi.az/az/sosial-mediada-etik-prinsiplere-emel-olunmur> 19 Mart 2014, 10:54
6. Azərbaycan Jurnalistlərinin Peşə Davranışı Qaydaları <http://www.presscouncil.az/az/code-of-professional-ethics-for-journalists-in-azerbaijan>
7. Jurnalistikada etik və hüququ meyarlar 7 Oktyabr 2011, 12:22 | MEDİA <https://modern.az/az/news/17679>

M.A.Ахмедов

Случаи нарушения этических и правовых критериев журналистики в Азербайджанских интернет-медиа

Резюме

После обретения Азербайджаном независимости в процессе демократизации наши национальные медиа развивались и стали частью информационного пространства демократических стран.

К сожалению, сегодня в Азербайджане наиболее частые случаи нарушения этических норм и принципов журналистики происходят в электронных медиа, точнее, в интернет-медиа.

Но журналист ни в коем случае не должен терять доверие, которое они получили, разочаровав своего читателя, слушателя и зрителя ради рейтинга. Для этого журналисту достаточно соблюдать этические нормы и принципы.

M.A.Ahmedov

Cases of violation of ethical and legal criteria of journalism in Azerbaijan online media

Summary

After Azerbaijan gained its independence in the process of democratization our national media developed and became part of information space of democratic countries.

Unfortunately, today in Azerbaijan the most cases of violation ethical norms and principles of journalism occur on electronic media, more precisely on online media.

Nevertheless, journalists in no case should lost trust that they gained by disappointing their reader, listener or viewer in order to get higher rating. To do so, journalists must follow ethical norms and principles.

*Rəyçi: filol.f.d., dos. Ə.Ç.Ağamirzəyev
Redaksiyaya daxil olub: 10.02.2022*

S.S.MƏMMƏDOVA*müəllim**e-mail: sabinanarmin@gmail.com*

DOI:10.48652/h5584-4838-8430-s

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURALİZM VƏ TOLERANTLIQ - TARİXDƏN BU GÜNƏ

*Açar sözlər: multikulturalizm, tolerantlıq, etnik kimlik, dini konfessiyalar, icma**Ключевые слова: мультикультурализм, толерантность, этническая идентичность, религиозные конфессии, общность***Key words:** *multiculturalism, tolerance, ethnic identity, religious denominations, community*

Azərbaycanın tarixi inkişafının xüsusiyyətləri, coğrafi mövqeyi, əhalisinin etnik tərkibi bu ərazidə müxtəlif dinlərin mövcud olmasına şərait yaratmışdır. Müxtəlif dövrlərdə büt-pərəstlik, zərdüştilik, yəhudilik, xristianlıq, islam və bir çox başqa dini cərəyanlar bu və ya digər dərəcədə yayılaraq bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərmişlər. Azərbaycan Respublikasında müxtəlif dini konfessiyalar mövcuddur, lakin onların arasında əsas yeri İslam dini tutur. VII əsrin əvvəllərində Ərəbistan yarımadasında yaranan İslam dini tezliklə dünyanın böyük bir hissəsinə, o cümlədən Azərbaycana da yayıldı. Azərbaycan əhalisinin 95 faizindən çoxu islam dininə etiqad edir.

Azərbaycanda xristianlığın tarixi praktiki olaraq Alban kilsəsinin yaranması ilə başlayır. Ümumiyyətlə, bu kilsə xristian dininin tarixində xüsusi yer tutur. Qafqaz Albaniyasının ərazisi ilk xristian icmalarının doğulduğu yerlərdən biri hesab olunur. Alban-udi xristian dini icmasının qeydiyyatına alınması öz xarakterinə, məzmununa, dini və siyasi əhəmiyyətinə görə əlamətdar hadisədir. Azərbaycanda xristianlıq pravoslavlıq, katoliklik və protestantlıq, eləcə də müxtəlif məzhəb icmaları ilə təmsil olunur. Azərbaycanda XIX əsrin əvvəllərindən Çar Rusiyasının bu bölgədə apardığı “köçürmə siyasəti” nəticəsində pravoslavlıq yayılmağa başladı. Bakıda ilk Roma-katolik kilsəsi 19-cu əsrin 50-ci illərində Çar Rusiyası tərəfindən hərbi katoliklərin Qafqaza sürgün edilməsi ilə əlaqədar yaranmışdır. Azərbaycanda yayılan ilk protestant təriqəti lüteranlıq olmuşdur. Ölkəmizdə lüteranlığın yaranması XIX əsrin birinci yarısında almanların və polyakların Cənubi Qafqaza köçürülməsi ilə bağlıdır (1).

Azərbaycan ilk insan məskənlərindən biri olmaqla, həm də tolerantlıq mədəniyyətinin formalaşdığı ərazi və tolerantlığın beşiyidir. Bu fakt deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda minilliklər boyu formalaşmış tolerantlıq ənənələri zaman keçdikcə yeni xüsusiyyətlər qazanaraq bu coğrafi məkanda yaşayan insanların əsas keyfiyyətinə çevrilib.

Ölkəmizdə dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi, dini sahədə sabitliyə nail olunması, dövlət səviyyəsində konfessiyalar arasında tolerantlıq mühitinin qorunub saxlanması Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. O, ikinci dəfə hakimiyyətə gəldikdən sonra dövlət-din münasibətləri konsepsiyasına uyğun olaraq ölkədə tolerantlıq mühiti daha da möhkəmləndi, bu sahə də dövlət siyasətinin prioritet istiqamətinə çevrildi. Tarixən müxtəlif dinlərin və mədəniyyətlərin qovuşduğu məkana çevrilmiş Azərbaycan bu gün bu funksiyaları uğurla yerinə yetirir. Hazırda Azərbaycan əhalisinin tərkibi həm etnik, həm də dini və konfessiya baxımından zəngindir. Amma xoşbəxtlikdən, müxtəlif dinlərin, dini-fəlsəfi cərəyanların geniş yayıldığı Azərbaycanda bütün tarixi dövrlərdə, etnik və dini icmalar arasında möhkəm tolerantlıq əlaqələri formalaşmış, milli, irqi və dini zəmində ayrı-seçkilik faktı belə olmamışdır. Tarixin müxtəlif

dövrələrində Azərbaycan ərazisində məskunlaşan dini-etnik qruplar nəinki burada özlərini yad hesab etməmiş, hətta yerli əhali ilə sıx birləşmiş, onlarla qohumluq əlaqələri qurmuşlar. Müxtəlif dini konfessiyaların nümayəndələri hər zaman Azərbaycan xalqı ilə həmrəylik nümayiş etdirmiş, vahid Vətənimizin azadlığı və rifahı uğrunda mübarizə aparmışlar. Azərbaycanın azadlığı və ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə aparmış, bu yolda canlarından keçmiş Azərbaycan oğul və qızlarının, o cümlədən müxtəlif dini konfessiyaya mənsub vətəndaşlarımızın əbədi uyuduğu Şəhidlər Xiyabanı bu gün də təkcə andlar yeri kimi deyil, həm də qardaşlığımızın və tolerantlığımızın simvoludur. Vətənimizdə belə mükəmməl tolerantlıq mühitinin yaradılması onu göstərir ki, dini tolerantlıq İslam dininin və Azərbaycan xalqının səciyyəvi xüsusiyyəti və milli-mənəvi sərvətidir. Heydər Əliyev İslam dininin və Azərbaycan xalqının bu səciyyəvi keyfiyyətlərini mükəmməl şəkildə ifadə etmişdir: “Mən hesab edirəm ki, Azərbaycan xalqı özünə görə, təbiətinə, xasiyyətinə görə yüksək tolerantlıq hissinə malikdir. Azərbaycan əhalisinin əksəriyyətinin etiqad etdiyi müsəlman dininin kökündə tolerantlıq dayanır”.

Heydər Əliyev də Azərbaycanda tolerantlıq mühitinin yaradılmasında digər dinlərin və xalqların xidmətlərini diqqətdən kənarda qoymur və həmişə yüksək qiymətləndirirdi. Xalqımıza xas olan tolerantlığın daha da inkişaf etdirilməsi üçün ölkədə möhkəm hüquqi baza yaradılmışdır. Vətəndaşlarımızın vicdan azadlığı hüququ birbaşa Konstitusiyada təsbit olunub, “Dini etiqad azadlığı haqqında” qanunda daha geniş əksini tapıb. Konstitusiyanın 48-ci maddəsinə əsasən, hər bir vətəndaşın vicdan azadlığı, dinə münasibətini sərbəst müəyyənləşdirmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini sərbəst ifadə etmək və yaymaq, dini ayinləri sərbəst şəkildə yerinə yetirmək hüququ vardır. Bundan əlavə, ölkədə tolerantlığın və dini dözümlülüyün gücləndirilməsi məqsədi ilə insan hüquq və azadlıqları, o cümlədən vicdan və dini etiqad azadlığı ilə bağlı qanunvericilik aktları beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılıb. Dövlət-din münasibətlərini tənzimləmək, dini etiqad azadlığı ilə bağlı qanunvericilik aktlarına əməl olunmasına nəzarəti həyata keçirmək məqsədilə 2001-ci ildə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması haqqında Fərman imzalanmışdır.

Hər il noyabrın 16-da Azərbaycanda 1995-ci ildə YUNESKO-nun 50 illik yubileyi münasibətilə təsis edilmiş Beynəlxalq Tolerantlıq Günü qeyd olunur. Bu gün Azərbaycanda təkcə kilsə və sinaqoqlar deyil, həm də çoxsaylı xristian və yəhudi dini təhsil müəssisələri sərbəst, heç bir maneə olmadan fəaliyyət göstərir və Azərbaycan dövləti onlara qanun çərçivəsində lazımı dəstəyi göstərir. Azərbaycan xalqı təkcə Şərqdə deyil, bütün dünyada həmişə seçilib və bu gün də müxtəlif dinlərə, dini-fəlsəfi cərəyanlara qarşı özünəməxsus tolerant münasibəti ilə seçilir. Azərbaycanda tarixən formalaşmış mütərəqqi ənənələrə uyğun olaraq, müxtəlif dini konfessiyaların ibadət evlərinin tikintisi və bərpası müxtəlif dini icmaların nümayəndələrinin maddi və mənəvi dəstəyi ilə həyata keçirilir və bu məqsədlər üçün ianələr toplanır (2).

Tolerantlıq Azərbaycan xalqının özünəməxsus keyfiyyətidir. Bu gün demək olar ki, bütün dünyada bu həqiqət məmnunluqla qəbul edilir. Azərbaycan hökumətinin dinlə bağlı siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri də məhz tolerantlıqla bağlıdır. Azərbaycan dövlətinin din siyasətinin əsas məqsədi xalqımıza xas olan, minilliklər boyu formalaşmış tolerantlıq ənənələrini qoruyub saxlamaq, inkişaf etdirmək, stimullaşdırmaq və yerli və beynəlxalq səviyyədə təbliğ etməkdir. Azərbaycan dövlətinin tolerantlıq prinsiplərinə münasibəti həm onun müxtəlif dinlərin nümayəndələrinə münasibətində, dini-tarixi abidələrin bərpasında, bu məsələlərlə bağlı beynəlxalq konfransların təşkilində, həm də milli qanunvericiliyin mahiyyətində özünü aydın şəkildə büruzə verir.

Hesablamalara görə, Azərbaycan əhalisinin təxminən 96 faizi müsəlmanlar, 4 faizi xristianlar, yəhudilər, bəhailər, hare krişnalar və digər dinlərin nümayəndələridir. Ölkə müsəlmanlarının təxminən 60-65 faizi şiələr, 35-40 faizi sünnilərdir. Xristianlığın demək olar ki, bütün cərəyanları ölkəmizdə təmsil olunur. Belə ki, Azərbaycanda pravoslav, katolik, lüteran və protestant kilsələrinin xristian parishionları, eləcə də tarixi alban kilsəsinin parishionları yaşayır. Ölkənin xristian əhalisinin əksəriyyəti Bakı, Sumqayıt, Gəncə şəhərlərində, həmçinin

Qax (Gürcü Pravoslav), İsmayılı, Gədəbəy, Qobustan (Molokanlar), Qəbələ və Oğuz rayonlarında (kənddə alban-udinlər) yaşayır. Qəbələ rayonunun Nic qəsəbəsi və Oğuz şəhərində). Katolik və lüteranların əksəriyyəti Bakı şəhərində yaşayır. Vaxtilə Şəmkir və Göygöl rayonlarında kompakt yaşayan lüteran almanlar İkinci Dünya Müharibəsi illərində Sovet hakimiyyəti tərəfindən deportasiya ediliblər. Digər protestant konfessiyalarına mənsub Azərbaycan sakinlərinin sayı bir neçə min nəfərdir. Bunlar əsasən baptistlər, adventistlər, pentikostallar, Yehovanın şahidləri və s. Onlar əsasən Bakı, Sumqayıt və Gəncə şəhərlərində məskunlaşıblar.

Hazırda Azərbaycanda 2253 məscid, 16 kilsə, 7 sinaqoq fəaliyyət göstərir. 5 kilsə pravoslav icmasına (Bakıda 3, Gəncə və Xaçmazda hər biri 1), 4 gürcü pravoslav icmasına (Qax rayonunda), 1 kilsə lüteran, 1 katolik və 2 alban kilsəsinə aiddir - Udi dini icması. Yəhudilərin 2 sinaqoqu Bakıda, 2-si Oğuzda, 3-ü isə Quba rayonunun Krasnaya Sloboda kəndində yerləşir. Respublikada ibadət evləri ilə yanaşı, xristian və yəhudi dini təhsil müəssisələri, o cümlədən pravoslav kilsələri yanında bazar günləri məktəbləri, protestant icmaları üçün İncil kursları, ıvrit dili kursları, yəhudi dini və mədəniyyəti və s. fəaliyyət göstərir. Dini qurumların yenidən dövlət qeydiyyatına alınması prosesi başlayandan (01.09.2009-cu il) bu günədək 975 dini qurum dövlət qeydiyyatına alınıb. Konfessional baxımdan onlardan 938-i İslam, 37-si isə qeyri-islam – 26 xristian; 8-yəhudi; 1-krişna; 2-bəhai təmayüllüdür (3).

Azərbaycan Respublikasının din sahəsində siyasəti cəmiyyətdə dinin mövcudluğunun müxtəlif formaları nəzərə alınmaqla fikir, söz və vicdan azadlığı prinsiplərinə əsaslanır. Eyni zamanda, dövlətimizin din sahəsində siyasəti beynəlxalq hüququn prinsip və normalarına, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə, ölkə Konstitusiyasına və digər hüquqi aktlara əsaslanır.

Prezident İlham Əliyev ölkəmizdə mövcud olan dini bayramlar və müvafiq konfessiyalar üçün əlamətdar günlər münasibətilə müsəlmanlara, xristianlara və yəhudilərə müraciət edir, dini və milli bayramlarda insanlarla görüşür, dini bayramların daha da gücləndirilməsi istiqamətində dövlət səviyyəsində həyata keçirilən tədbirlərin icrasına nəzarət edir. Hazırda tarixi məbədlərin bərpası və xalqımızın istifadəsinə verilməsi istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir.

Azərbaycanda dünya dinlərinin, onların müxtəlif qol və cərəyanlarının nümayəndələrinə öz əqidələrini sərbəst şəkildə etiraf etmək və yaymaq imkanı yaradılıb. Azərbaycan “tolerant ölkədən tolerant dünyaya” şüarının həyata keçirilməsinə nail olmağı qarşısına məqsəd qoyub. Azərbaycan üçün bu, təbii və zəruri prosesdir, çünki həm tarixi baxımdan, həm də beynəlxalq nüfuzunu və gələcək planlarını nəzərə alaraq qarşısına belə bir məqsəd qoymağa mənəvi haqqı var (2).

Azərbaycan hökuməti müxtəlif tərəflərin iştirakı ilə tolerantlığın, multikulturalizmin, dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafı üçün bir çox tədbirlər keçirir. Son on ildə Azərbaycan bu məsələlərə həsr olunmuş onlarla beynəlxalq və regional konfrans, forum və simpoziumların keçirildiyi ölkəyə çevrilib. Qürurla qeyd edə bilərik ki, bu gün beynəlxalq aləmdə Bakı şəhəri ilə bağlı iki ifadə çox tez-tez işlədilir: Mədəniyyətlərarası Dialoq üzrə Bakı Prosesi və Tolerantlığın Təşviqi üzrə Bakı Prosesi. Bundan əlavə, Azərbaycan tolerantlıq və multikulturalizm sahəsində təcrübəsini yaymaq və təbliğ etmək, habelə bu dəyərləri beynəlxalq aləmdə təbliğ etmək məqsədilə BMT, ATƏT, YUNESKO, İSESCO və digər beynəlxalq təşkilatlar da daxil olmaqla nüfuzlu təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq edir. Azərbaycanın din sahəsində dövlət siyasətinin beynəlxalq aləmdə təbliği, dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqa ölkəmizin göstərdiyi dəstək, o cümlədən dinlərarası dialoq sahəsində ölkəmizin təcrübəsinin yayılması baxımından mühüm hadisələrdən biridir. Tolerantlıq mövzusunda 26-27 aprel 2010-cu ildə keçirilən Dünya Dini Liderlərinin Bakı Sammiti olmuşdur. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin və Rus Pravoslav Kilsəsinin təşəbbüsü ilə təşkil olunan bu Sammitin maliyyələşdirilməsini Azərbaycan hökuməti öz üzərinə götürüb. Sammitdə dünyanın nüfuzlu dini mərkəzlərinin nümayəndələri, o cümlədən rus pravoslav, gürcü pravoslav və erməni

qriqorian kilsələrinin rəhbərləri, Vatikanın, Konstantinopol Patriarxlığının və İslam dünyasının nüfuzlu din xadimləri iştirak ediblər.

Bu gün Qərbdə tolerantlıq ənənələrinin təbliği və yayılmasını əhəmiyyətsiz hesab edənlər var. Amma tolerantlıq qanunun aliliyinin məhsulu deyil, mədəni və mənəvi cəhətdən inkişaf etmiş cəmiyyətdir. Bugünkü Azərbaycanı və azərbaycanlıları fərqləndirən cəhət məhz budur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin 2016-cı il yanvarın 10-da keçirilən iclasında 2016-cı ili Azərbaycanda "Multikulturalizm ili" elan edib. Prezident İlham Əliyev çıxışında qeyd edib: "Azərbaycan multikulturalizmlə bağlı çox böyük işlər görüb. Azərbaycan nümunəsi göstərir ki, multikulturalizm yaşayır. Baxmayaraq ki, bəzi siyasətçilər multikulturalizmin iflasa uğradığını iddia edirlər. Ola bilsin ki, hardasa uğursuzluğa düşər olub. Amma o, Azərbaycanda yaşayır, bu meyillər, ideyalar güclənir, cəmiyyətdən getdikcə daha çox dəstək alır, biz bu yolla gedəcəyik".

Bu gün Azərbaycan dünya birliyində humanizm, tolerantlıq və multikulturalizm prinsiplərinə sadıq dövlət kimi tanınır. Qərblə Şərqi, müxtəlif sivilizasiyaların qovşağında yerləşən Azərbaycanda qədim zamanlardan tarixi multikulturalizm və tolerantlıq ənənələri formalaşmış. Ölkəmiz tarixin müxtəlif dövrlərində müxtəlif xalqların, mədəniyyətlərin, konfessiyaların nümayəndələrinin vətəninə çevrilib. Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən zəbt edilməsi və rus çarizminin bölgədə köçürmə siyasəti həyata keçirməsi ölkənin etnodemoqrafik strukturlarında yeni proseslərin və dəyişikliklərin başlanğıcını qoymuş, əksəriyyətinin tarixi vətəni Qafqazdan çox-çox uzaqlarda olan yeni etnik icmaların yaranmasına və formalaşmasına yol açmış. XIX əsrin əvvəllərindən rus əhalisinin Azərbaycana köçü başladı. Azərbaycan Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra çarizm Rusiyanın müxtəlif quberniyalarından rus kəndlilərinin kütləvi şəkildə köçürülməsini və bölgədə rus məskənlərinin əsasını qoymuşdur. 1830-cu ildə çarizm Zaqafqaziyada rus kəndliləri - molokanlar, duxoborlar, iməciliklər və s. olan şizmatiklərin və təriqətçilərin köçürülməsi haqqında hökumət dekreti qəbul etdi. XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərindən onların Azərbaycan ərazisinə köçürülməsinə başlandı. Azərbaycanda ilk rus məskənlərindən biri 1830-cu ildə Qarabağ quberniyasının Qızıl Kışlaq adlanan ərazisində salınıb. 1830-1850-ci illərdə Şimali Azərbaycan ərazisində rusların molokanlar, duxoborlar və başqa yaşayış məntəqələri yarandı: Vel (1838), Privolnoye (1839), Nikolaevskoye və Prişib (1840), Slavyanka (1844), İvanovka (1840), və s. (4). XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq çar administrasiyası pravoslav rus kəndlilərinin Azərbaycan ərazisinə köçürülməsini də təşviq etdi və bu, XX əsrin əvvəllərinə qədər həyata keçirildi. Həmçinin, 19-cu əsrin ikinci yarısı - 20-ci əsrin əvvəllərində neft və digər sənaye sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar ruslar, ukraynalılar, belaruslar Azərbaycan şəhərlərinə, əsasən Bakıya köçmüşlər.

Bu illər ərzində rus köçkünləri ilə azərbaycanlı əhali arasında iqtisadi sahədə təcrübə mübadiləsi aparılmış, rus kəndliləri müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkilərinin yerli sortlarını və onlara qulluq üsullarını azərbaycanlılardan mənimsəmiş, yerli suvarma üsullarından istifadə etmişlər. Azərbaycanlılar rus kəndlərində işləmiş bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarından, süd məhsullarından (kəsmik, xama) istifadə edirdilər. Rus köçkünləri öz mədəni-etnoqrafik xüsusiyyətlərini, adət-ənənələrini Azərbaycanda yaşayan nəsilləri tərəfindən bu günə qədər qorunub saxlamışdır.

Azərbaycandakı ən böyük Qərbi Avropa icmalarından biri alman icması idi. Alman icmasının yaranması, almanların Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi və məskunlaşması XIX əsrin ilk onilliklərinə təsadüf edir. Qafqazın işğalından sonra rus çarizminin köçürmə siyasəti və Napoleon müharibələrindən sonra dağıdılmış Almaniyanın ağır iqtisadi vəziyyəti fonunda məzhəb hərəkatlarında, 1816-1818-ci illərdə Almaniyanın cənubundan, Vürtemberqdən Cənubi Qafqaza mühacir olan separatçı məzhəblərdən ibarət bir qrup alman kəndlisinin köçürülməsi baş verdi. 1819-cu ildə Şimali Azərbaycan ərazisində ilk alman koloniyaları Helenendorf və Annenfeld quruldu. Sonralar Azərbaycan ərazisində alman məskənlərinin sayı artdı və 20-ci əsrin əvvəllərində səkkizə çatdı - Helenendorf, Annenfeld, Georgsfeld, Alekseevka,

Qrunfeld, Eigenfeld, Traubenfeld, Elizavetinka, əsasən, Göygöl, Şəmkir, Qazax, Tovuz, Ağstafa rayonlarında yerləşir (5). Alman kolonistləri kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri ilə məşğul olurdular, lakin onların əsas iqtisadi ixtisası üzümçülük və şərabçılıq idi. Alman koloniyalarında həm Forer qardaşlarının, həm də Hummel qardaşlarının böyük şərab zavodları, eləcə də orta və kiçik sahibkar fermerlər fəaliyyət göstərirdi. Sovet dövründə, 1922-ci ildə alman məskənlərində “Konkordiya” şərabçılıq kooperativi yaradıldı. 1920-ci illərin ortalarına qədər bu kooperativin yurisdiksiyasında olan alman qəsəbələrində şərab, distillə və brendi zavodları, şərab və brendi zirzəmiləri fəaliyyət göstərirdi. 1920-ci illərin sonu - 1930-cu illərin əvvəllərindən sovet rəhbərliyi tərəfindən kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi ilə əlaqədar Azərbaycanın bütün kəndlərində olduğu kimi, alman qəsəbələrində də kolxozlar yaradıldı. Azərbaycanın alman icmasının həyatında tarixi vətəndən uzaqda özünəməxsusluq rəmzi olan mədəni-mənəvi yaşamı böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. 1920-ci illərin ortalarına qədər Azərbaycanda alman qəsəbələrində və Bakı şəhərində səkkiz alman məktəbi fəaliyyət göstərirdi. 1930-cu illərdə Helenendorfda iqtisadiyyatın bu sahələrində mütəxəssislər hazırlayan Üzümçülük və Şərabçılıq Texniki Məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycanda, Bakı şəhərində, Yelenendorf (indiki Göygöl şəhəri) və Annenfeld (indiki Şəmkir şəhəri) koloniyaları, alman əsilli memarlar A.V.Eyxler və F.A.Lemkulun layihələri ilə ucaldılmış lüteran kilsələri tikilmişdir. Alman məskənlərinin mədəni həyatında maraqlı hadisələrdən biri də 1928-ci ildə Helenendorfda bu koloniyanın yerlisi, arxeoloq, pedaqoq Ya.İ.Qummelin təşkilatçılığı ilə Diyarşünaslıq Muzeyinin açılışı olmuşdur. 1940-cı ildə Helenendorf diyarşünaslıq muzeyində Sovet İttifaqında 800 illik yubileyi qeyd edilən dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəviyə həsr olunmuş sərgi açılmışdır. J.İ.Hummel tərəfindən təşkil edilən bu sərgini bir çox alman kolonistləri ziyarət etmiş, bu da mədəniyyətlərin dialoqunun nümunələrindən olmuşdur. İki əsrə yaxın Azərbaycanda yaşayan alman əhalisinin tarixinin son səhifəsi 1941-ci ildə deportasiya prosesi olub, nəticədə bütün Sovetlər İttifaqında, o cümlədən Azərbaycanda yaşayan almanlar Sovet rəhbərliyinin qərarları ilə Qazaxıstanın və Sibirin ucqar rayonlarına deportasiya ediliblər.

XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində kapitalist münasibətlərinin inkişafı, neft bumu, sənayenin yüksəlişi və Azərbaycanda, əsasən, Bakıda məskunlaşma perspektivləri ilə əlaqədar Avropa xalqlarının nümayəndələri burada xidmət və məşğuliyyət yolu ilə məskunlaşdılar. 1926-cı il siyahıyaalınmasına əsasən, Azərbaycanda 13149 alman, 2460 polyak, 904 yunan, 569 latış, 285 litva, 168 eston, o cümlədən nisbətən az sayda fransız, italyan, çex, bolqar və s. Yaşayırdılar ki, onların da əksəriyyəti mühəndislər, alimlər, geoloqlar, memarlar, müəllimlər, həkimlər və işçilər idi (5).

Müasir Azərbaycanda Avropa icmalarının ölkəmizdə yaşamış mədəniyyət abidələri qorunur və bərpa olunur. Göygöldə və Şəmkirdə alman kolonistlərinin evləri və lüteran kilsələri bərpa edilmiş, 2010-cu ildə dövlətimizin başçısının tapşırığı ilə aparılan təmir-bərpa işlərindən sonra Bakıda keçmiş lüteran kilsəsinin binasının – Müslüm Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının kamera və orqan musiqisi zalının açılışı olmuşdur. Bakıda “Kapelhaus” Alman-Azərbaycan Mədəniyyət Cəmiyyəti fəaliyyət göstərir, burada mədəni tədbirlər, konsertlər, sərgilər, elmi seminarlar keçirilir. Bakıda alman və polşalı memarların layihələri ilə ucaldılmış memarlıq binaları qorunub saxlanılır. 2008-ci ildə Bakıda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyevanın iştirakı ilə Müqəddəs Məryəm Katolik Kilsəsinin rəsmi açılış mərasimi olub. Bu, tolerantlığın, multikulturalizm siyasətinin, tarixi keçmişə, iki əsrə yaxın Azərbaycanda yaşamış Avropa birliklərinin mədəniyyətinə hörmətin daha bir nümunəsi və sübutudur.

Multikulturalizm mədəni müxtəlifliyin qorunması, mədəniyyətlərarası dialoqun inkişaf etdirilməsi siyasəti, tolerantlığa, dinc yanaşı yaşamağa, müxtəlif mədəniyyətlərin vahid cəmiyyətdə və dövlətdə qarşılıqlı fəaliyyətinə yönəlmiş demokratik dövlət konsepsiyasıdır. Tolerantlıq və multikulturalizm Azərbaycanda tarixi köklərə malikdir, müasir Azərbaycan

cəmiyyətində inkişaf edir və dövlət səviyyəsində dəstəklənir. Respublikada müxtəlif millətlərin, mədəniyyətlərin və dinlərin nümayəndələrinin azad və dinc yaşaması üçün şərait yaradılmış, tarixi abidələr, məscidlər, kilsələr, məbədlər, sinaqoqlar qorunub saxlanılır və bərpa olunur. Azərbaycan cəmiyyətində özünəməxsus tolerantlıq, mədəniyyətlərarası dialoq mühiti multikulturalizmin inkişafı modeli kimi diqqəti cəlb edir (6).

Beləliklə, hələ qədim dövrlərdən müxtəlif xalqlarının nümayəndələrinin ölkəmizdə məskunlaşması burada mövcud tolerant mühiti daha da gücləndirmiş, müasir dövrdə də Azərbaycanda yaşayan fərqli millətlərin nümayəndələri İkinci Qarabağ müharibəsində əsl dostluq və qardaşlıq nümayiş etdirərək Vətənimizin bütövlüyü uğrunda mübarizəyə qalxdılar, şəhid və qazi oldular. Milli həmrəylik göstərən Azərbaycan xalqı 44 günlük müharibədə zəfər qazanaraq həm də əbədi sevgi və doğmalığın simvoluna çevrildi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan multikulturalizmi. / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi. Prezident Kitabxanası.
2. Multikulturalizmin Azərbaycan modeli. / MANERA az.
3. https://scwra.gov.az/az/view/pages/306?menu_id=83
4. Azərbaycan almanları. / Vikipediya.
5. Uğur. Almanlar Azərbaycanda /Xalq Cəbhəsi.- 2016.- 4 mart.- S.13.
6. Zeynalova S. |TREND news agency. 28 января 2016

С.С.Мамедова

Мультикультурализм и толерантность в Азербайджане на протяжении всей истории

Резюме

Исторические корни традиций мультикультурализма в Азербайджане уходят в глубокую древность. В статье рассматриваются особенности развития Азербайджана, его географическое положение, этнический состав населения, создание условий для существования различных религий на этой территории и др. проанализировано. В разное время различные этнические группы и многие другие религиозные течения в этой стране в той или иной степени распространялись и взаимодействовали друг с другом. В настоящее время в Азербайджанской Республике существуют различные меньшинства и множество религиозных конфессий, но основное место среди них занимает ислам. Статья посвящена тому, что страна, будучи полиэтнической и поликонфессиональной, имеет особое значение как пример как мультикультурализма, так и толерантности.

S.S.Mammadova

Multiculturalism and tolerance in Azerbaijan throughout the history

Summary

The historical roots of the traditions of multiculturalism in Azerbaijan go back to ancient times. The article discusses the features of the development of Azerbaijan, its geographical position, the ethnic composition of the population, the creation of conditions for the existence of different religions in this area, etc. analyzed. At different times, different ethnic groups and many other religious movements in this country have spread to one degree or another and interacted with each other. At present, there are various minorities and many religious denominations in the Republic of Azerbaijan, but Islam occupies the main place among them. The article is dedicated to the fact that the country, being multi-ethnic and multi-religious, is of particular importance as an example of both multiculturalism and tolerance.

Rəyçi: dos. İ.Quliyev

Redaksiyaya daxil olub: 01.03.2022

M.H.NƏZƏROV*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
e-mail: muslimnazarov@mail.ru

DOI:10.48652/f9034-3047-6888-m

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

**POSTINDUSTRIAL CƏMİYYƏTDƏ TƏHSİLİN
FƏLSƏFİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ***Açar sözlər: təhsil, informasiya, postindustrial cəmiyyət, əmək, modernləşdirilmə**Ключевые слова: образование, информация, постиндустриальное общество, труд, модернизация**Key words: education, information, postindustrial society, labor, modernization*

Son onilliklər ərzində dünyada keyfiyyətli sosial dəyişikliklər baş verdi. Bu dəyişiklikləri anlayan Qərb sosioloqları (D.Bell, E.Toffler və başqaları) postindustrial cəmiyyət anlayışını təklif etdilər (5). D.Bellin təsnifatına görə, post-sənaye tipli cəmiyyət, iyirminci əsrin son onilliklərində ABŞ-da, Yaponiyada, bir sıra Qərbi Avropa ölkələrində formalaşmağa başladı. İctimai istehsal sistemindəki əsas əlaqə informasiya əldə etmək, işləmək və saxlamağa yönəlmiş əməkdir. Bu cəmiyyət elmi nailiyyətlərə əsaslanan texnologiyanın inkişafı ilə xarakterizə olunur (4).

Dünya sivilizasiyasının sənayedən postindustrial, informasiya inkişaf mərhələsinə keçdiyi aydın oldu. Yeni cəmiyyətdə təhsil və elm bütövlükdə cəmiyyətin inkişafını müəyyən edən aparıcı institutlara çevrilir.

Post-sənaye cəmiyyətinin əsasını informasiya təşkil edir ki, bu da öz növbəsində informasiya cəmiyyətini yaratdı. İnformasiya cəmiyyəti nəzəriyyəsinin tərəfdarları hesab edirlər ki, bu cəmiyyət XX əsrdə də cəmiyyətlərin inkişafının əvvəlki mərhələlərində baş verənlərə zidd proseslərlə xarakterizə olunur.

Beləliklə, mərkəzləşmə əvəzinə rayonlaşdırma, bürokratiya əvəzinə demokratikləşmə, standartlaşdırma əvəzinə fərdiləşdirmə anlayışları yarandı. Bütün bu proseslər informasiya texnologiyaları vasitəsi ilə idarə olunur (8).

Postindustrial cəmiyyətin təhsil sistemlərini öyrənərkən, ilk növbədə, təhsilin mədəniyyətin ötürücü hissəsi kimi qəbul edilməsi vəziyyəti problemlidir. Buna uyğun olaraq təhsilin funksiyası mədəniyyət kodunu yayımlamaq, gənc nəsli informasiya ilə təmin etməkdir. Təhsil bütün həyatı boyu insan fəaliyyətinin xüsusi sahəsinə çevrilir. Onun funksiyası təkcə bilik, bacarıq və vərdişlərin bir nəsildən digərinə sistemli şəkildə ötürülməsində deyil, həm də insanların mürəkkəb informasiya məkanına uyğunlaşdırılması üsullarının işlənib hazırlanmasından ibarətdir.

İnsanın mühüm funksiyaları olan təhsil strategiyasının istiqamətlərini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

1) fundamental, ensiklopedik biliyin formalaşması

2) intellektual və mədəni sistemlərin formalaşması (şəxsiyyət yaradıcılığının inkişafı, qeyri-sabitlik şəraitində qərar qəbul etmə üsullarının mənimsənilməsi, müasir həyatın ontoloji əsaslarının dərk edilməsi, tarixi ənənələrin bilmək, sosial təcrübənin yenilənməsi metodlarına sahib olmaq)

3) texniki vasitələr və onlardan istifadə üsulları haqqında biliklərin formalaşdırılması (kompüterlərin, interfeyslərin işlənib hazırlanması, dil maneələrini aradan qaldırmaq üçün texniki vasitələrdən istifadə)

4) informasiya qanunları haqqında biliklər sisteminin formalaşması (informasiyadan istifadənin hədləri: dəyər, təhlükəsizlik).

Bu tendensiyalardan belə qənaətə gəlmək olar ki, postindustrial cəmiyyətdə informasiya proseslərinin intensivləşməsi, informasiyanın getdikcə daha dərinlən işlənməsi və ondan hərtərəfli istifadəsi insanın ahəngdar inkişafı, onun sabitlik və uyğunlaşma qabiliyyətinin artması amilinə çevrilə bilər. Bu baxımdan postindustrial cəmiyyət aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

- İqtisadiyyatda bilik istehsalı, məlumatın işlənməsi və yayılması ilə əlaqəli sektor üstünlük təşkil edir;

- Xarici və daxili ticarətin ümumi həcmində texniki informasiya satışının payı iqtisadiyyat, kənd təsərrüfatı və emal sahələrinin məhsul payından çoxdur;

- İnformasiyanın yaradılması, işlənməsi, yayılması ilə məşğul olan ölkə əhalisinin payı kənd təsərrüfatında və sənayedə işləyən işçi qüvvəsinin sayından çoxdur;

- İnternetlə yanaşı global telekommunikasiya şəbəkəsi formalaşır. İnkişaf etməkdə olan post-sənaye cəmiyyətində müasirlik əvvəlki dövrə görə daha mürəkkəb hala gəlir.

İnformasiya cəmiyyətində yeni iqtisadiyyat – biliklər iqtisadiyyatı yaranır. Sənaye cəmiyyətinin iqtisadiyyatından daha yüksək əlavə dəyər istehsal edir. Yenilik onun əsas məhsuludur.

Biliyə əsaslanan iqtisadiyyatda insan amili digər istehsal amillərindən daha vacibdir. Müasir innovativ şirkətlər artıq ənənəvi “fiziki” mənbələrə deyil, ilk növbədə innovativ insanlara arxalanırlar.

Postindustrial cəmiyyətdə əməyin formaları və mahiyyəti, insanın işçi kimi rolu və funksiyaları əsaslı şəkildə dəyişir. Yeni əmək funksiyalarını yerinə yetirməyə qadir olan yeni işçi tipinin formalaşdığını deyə bilərik. Postindustrial cəmiyyətdə bu prosesin əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi vurğulamaq olar:

1. Fəaliyyət prosesində insanın subyektiv mövqeyi yüksəlir. Sənaye cəmiyyətində işçilərin çoxu minimal səlahiyyət və məsuliyyət daşıyaraq böyük bir bürokratik korporasiyanın montaj xəttinin bir hissəsi və ya funksionerləri idi, halbuki onların səlahiyyətləri və vəzifələri minimal idi. Bütün səlahiyyət və qərar qəbul etmə funksiyası təşkilati iyerarxiyanın zirvəsində cəmləşmişdi. İşçilərin subyektiv mövqeyi zəif tələb olunurdu.

Post-sənaye cəmiyyətinin təşkilatları getdikcə daha “düz” və demokratik olur. Onlarda işləmək, səlahiyyətlərin adi işçilərə verilməsini əhatə edir və onlardan yüksək keyfiyyət, ucuz qiymət, daimi yenilik və sürətli qərar qəbul etməyi, məsuliyyəti öz üzərinə götürməyi tələb edir.

Sürətli dəyişiklik indi təşkilatın bütün üzvlərinin qərarların qəbulu prosesinə cəlb edilməsi, davamlı öyrənmə, təkmilləşmə inkişafda iştirakı ilə təmin edilir. İşçilərin subyektiv mövqeyi yüksəlir və peşənin məcburi hissəsinə çevrilir

2. Əməyin yaradıcı xarakteri artır. Sənaye tipli təşkilatda iş müntəzəm, sabitlik və vahidlik ilə xarakterizə olunurdu.

Müasir cəmiyyətdə adi peşələr avtomatlaşdırılır, proqram təminatı ilə əvəzlənir, işçilərdən getdikcə daha çox qeyri-standart yaradıcı həllər tələb olunur. Yaradıcı əmək tədricən reproduktiv əməyi əvəz edir və əməyin əsas formasına çevrilir.

3. Əməyin təşkilinin layihə forması və çevikliyi artır. Sənaye dövrü korporasiyasında əməyin təşkilinin tipik forması sərt bürokratik proses və ya konveyer tipli istehsal xəttidir. İşçi bu dəyişməz mexanizmin bir hissəsi oldu və bir “maşın”a bənzədərək şəxsi keyfiyyətlərini formalaşdırdılar.

Post-sənaye cəmiyyətində texnologiyanın yüksək dəyişmə sürəti qeyri-müəyyənlik vəziyyəti yaradır ki, bu da yalnız layihə mühitində həll edilə bilər. Buna görə də post-sənaye cəmiyyətində iş getdikcə daha çox layihə formasını alır. Layihə bir neçə nəfər tərəfindən birlikdə həyata keçirilən və unikal məhsul və ya xidmətlə nəticələnən müvəqqəti fəaliyyətdir. Layihə işinə internet işi, iş saatları və digər çevik funksiyalar daxil olmaqla insandan uyğun-

laşma, ünsiyyətcillik, məsuliyyət, yaradıcılıq, yəni şəxsi keyfiyyətlərin və xüsusiyyətlərin inkişafını tələb edir

4. Mütəxəssislərin ümumi qabiliyyətlərinin rolu artır. Sənaye dövrünün təhsili, əldə edilmiş bilik və bacarıqların davamlılığı ilə xarakterizə olunurdu. Ümumiyyətlə insan bütün iş həyatı boyunca bir peşəyə yiyələnir. Postindustrial dövrdə bilik və bacarıqların müvəqqəti olduğu aydın oldu. Bir neçə ildən bir yeni bacarıqlar yaranır və köhnələr sıradan çıxır. Tükənmiş qələmlə yazı bacarığı kompüterdə mətn redaktorundan istifadə etmək, həftəlik qənaət etmək bacarığı - elektron təşkilatçıdan istifadə, kitabxanalardan istifadə etmək bacarığı – internetdə məlumat axtarmaq bacarığına çevrilir.

Bu şərtlər daxilində insanın yalnız xüsusi bilik, bacarıq və qabiliyyətlər deyil, ümumi peşəkar səriştənin rolu artır. Proaktivlik (gözlənilən düşüncə), sistem və layihə təfəkkürü, yaradıcılıq, emosional zəka XXI əsrdə tələb olunacaq qabiliyyətlərdir. Onların inkişafı insanın peşəkar və şəxsi uğurunu müəyyən edəcəkdir.

5. İşçilərin dəyərində və motivasiya komponentlərində dəyişiklik baş verir. Sənaye dövrünün insanı öz fəaliyyətində ona münasibətdə dövlət-korporativ dəyərlər və ənənəvi “yad” motivlər (sabitlik, pul, status) üstünlük təşkil edirdi.

Postmodern insanın dəyərləri və motivləri fərqli olduğundan, yeni dövrün işçiləri üçün iş artıq öz-özlüyündə məna ifadəsi deyil, onun şəxsi məqsədlər və talelərlə necə əlaqəli olduğunu başa düşmək vacibdir.

Beləliklə, yeni şəraitdə təhsil sistemi fərdin və cəmiyyətin inkişaf mənbəyinə çevrilə bilər və ya məhdudlaşdırıcı amil ola bilər. Təhsilin inkişafa töhfə verməsi üçün o, öz aparıcı funksiyasını göstərməlidir. Təhsilin inkişafı sənaye dövründə formalaşmış və əsas komponentlərdə əks olunan xüsusiyyətlərini qəbul etmişdir: məzmun, texnologiya və təşkilat.

Məzmun baxımından, birincisi, bu, təlim proqramlarının “müəyyən edilmiş”, zamanla sınaqdan keçirilmiş biliklər əsasında formalaşmasında özünü göstərir (6, s.38). Buna görə də, tədris materialları çox vaxt mövcud elm və təcrübədən əhəmiyyətli dərəcədə geri qalır.

Məzmunla ənənəvi yanaşmanın digər bir mənfə cəhəti onun daha çox “bilik” (və ya elmi) paradigması ilə müəyyən edilməsidir. Bu, tədrisin tətbiqini azaldır və təhsilin keyfiyyətindən narazılığın səbəblərindən biri kimi çıxış edir.

Texnoloji baxımdan təhsilin mühafizəkarlığı ənənəvi (əsasən, frontal və qrup) tədris forma və metodlarından istifadədə, o cümlədən müəllim və şagird arasında subyekt-obyekt münasibətinin qorunmasında ifadə olunur.

A.M.Novikovun, qeyd etdiyi kimi, “ali təhsil hələ də kütləvi istehsal fabrikinə (konveyer sistemi) bənzəyir, burada gələcək mütəxəssislər eyni standartlara uyğun olaraq hazırlanır, onlar bütün həyatı boyu bürokratik bir təşkilatda gündəlik iş görməli olacaqlar (7, s.37). Bu cür təhsilin nəticəsi “şəxs funksiyası”dır: o, son dərəcə standart və dəyişməz peşə şəraitində yaxşı işləyir, lakin yüksək dərəcədə qeyri-müəyyənlik olan situasiyalarda, təkbəşinə qərar qəbul etməli və şəxsi məsuliyyət daşımalı olduqda çətinliklər yaşayır.

Beləliklə, ənənəvi təhsildə məzmununda, təqdimat metodlarında, texnologiyalarında dəyişkənlik yoxdur. Aydındır ki, o, insanları yeni dövrə, qeyri-müəyyənliyə, dəyişikliyə, seçmə, yaradıcı vəziyyətlərə hazırlamalıdır. Prioritetlər müstəqil planlaşdırma, tələbənin şəxsi və peşə həyatının inkişafı, ömür boyu təhsil üçün şəraitin yaradılması olmalıdır.

Belə təhsil ideyası elmdə bir neçə onilliklər ərzində işlənib hazırlanmışdır və “qabaqcıl təhsil” adlandırılmışdır. Bu konsepsiya inkişaf etmiş əks düşüncəsinin həyatda qalması üçün canlı maddə gerçəklikdən qabaq gözləməlidir. Bununla birlikdə, pedaqogikada qabaqcıl təhsilin birmənalı anlaşılması geniş inkişaf etməmişdir. Mühüm ümumi məqam, fikrimizcə, qabaqcıl təhsilin konkret biliklərin aparıcı elementlər ola bildiyi halda təhsili irəliləməyin mümkünliyünü insanın ümumi xüsusiyyətləri, qabiliyyətləri və strategiyalarında axtarmaq lazımdır (6, s.38).

İnsanları gələcəyə hazırlamağın yeganə yolu şəxsiyyətyönlü təhsil paradigmasından istifadə etməli, təhsilin məzmununun dəyişkənliyini qəbul etmək, fəal təhsil texnologiyalarını tədris prosesinə tətbiq etməli, tələbələrin peşəkar mövqeyini inkişaf etdirən və təşəbbüslərin həyata keçirilməsi imkanlarını yaradan çevik interaktiv təhsil və təşkilati mühitdən istifadə etməkdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Ə. F. Yeniləşən cəmiyyət. Müasir elmi paradigma və idarəetmə. B., 1998, 56 s.
2. Əhmədov H.H. Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası. Bakı: Elm, 2010, 800s.
3. Nəzərov M.H. Təhsilin sosiomədəni əsasları. Monoqrafiya. Bakı: 2017, 256 s.
4. Nəzərov M.H. "Postsənaye cəmiyyəti" nəzəriyyəsi: Z.Bjezinski, E.Toffler, D.Bell // Bakı, 22 dekabr 2014 – Newtimes.az
5. Белл Д. Будущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования: пер. С англ. М.: Академия, 2004. 788 с.
6. Ефремов А.П. Повышение квалификации и повышение квалификации // Вестник Челябинского государственного университета. 2012. № 19.с. 38-43.
7. Новиков А.М. Постиндустриальное образование: монография. М.: Эгвес, 2008. 136 с.
8. <https://center-yf.ru/data/stat/osobennosti-postindustrialnogo-obshchestva.php>

М.Г.Назаров

Философские особенности образования в постиндустриальном обществе

Резюме

Статья посвящена проблеме модернизации высшего образования. Показаны особенности и функции труда рабочих в постиндустриальном обществе. Было проанализировано, что современная работа - это проектная среда с гибкими условиями труда, и современный работник имеет способность принимать решения и брать на себя ответственность, что традиционное образование соответствует индустриальной эпохе и подготовке студентов к новому обществу. Модель опережающего образования обоснована как ключевая концепция модернизации образования.

M.H.Nazarov

Philosophical features of education in a post-industrial society

Summary

The article is devoted to the problem of modernization of higher education. The features and functions of workers' labor in a post-industrial society are shown. It has been analyzed that modern work is a project environment with flexible working conditions and a modern worker has the ability to make decisions and take responsibility, that traditional education is in line with the industrial era and student preparation for a new society. The advanced education model is justified as a key concept of education modernization.

Rəyçi: fəls.e.d. Z.B.Ağayeva

Redaksiyaya daxil olub: 26.01.2022

MÜNDƏRİCAT – СОДЕРЖАНИЕ**DİLÇİLİK – ЛИНГВИСТИКА****G.R.BƏŞİROVA**

DİL SİSTEMİNDƏ CÜMLƏLƏRİN YERİ 3

A.ŞƏLİYEVİNGİLİS DİALEKTLƏRİNDƏ SAİT VƏ SAMİT FONEMLƏRİNİN
TƏLƏFFÜZ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR 8**V.EMİNOVA**İNGİLİS DİLİNDƏ -İST VƏ -İTE SÖZDÜZƏLDİCİ ŞƏKİLÇİLƏRİLƏ DÜZƏLƏN
İSİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... 12**B.A.ƏSGƏROVA**

MƏTNİN İNFORMASIYA STRUKTURUNDA ARTİKLLARIN ROLU..... 16

S.İSMAYILOVA

DİALOJİ DİSKURSun TƏDQİQİNƏ YANAŞMALAR..... 20

A.İ.MƏMMƏDBƏYLİ

BAĞLAYICILAŞMIŞ ZƏRFLƏRİN MƏTNİN RİTORİK STRUKTURUNDAKI ROLU 25

P.B.MUSAYEVA

İNGİLİS DİLİNDƏ REDUKSIYA HADİSƏSİNİN NİTQDƏ REALLAŞMASINA DAİR 30

S.A.NƏSİROV

XXI ƏSRDƏ FRANSIZ DANIŞIQ DİLİ 34

S.QULİYEV

DİLİN MİLLİ MƏNƏVİYYATIMIZDA ROLU 39

S.S.QURBANOVAMÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ VİRTUAL DİSKURSDA “NƏZAKƏT” KONSEPTİNİN
İFADƏ VASİTƏLƏRİ..... 43**A.M.RÜSTƏMLİ**

MƏTN VƏ ONUN TƏSNİFAT MÜXTƏLİFLİYİ..... 47

S.RÜSTƏMOVAÜZEYİR HACIBƏYOVUN KOMEDİYALARININ DİL
VƏ ÜSLUBUNUN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ 52**N.SEYİDOVA**

SEMANTİK DƏYİŞİKLİKLƏRİN FORMALARI 58

L.E.SÜLEYMANOVA

DİSKURS PROBLEMİNƏ MÜASİR BAXIŞ 62

S.Ş.XANKİŞİYEV

FƏİLİ SİFƏT FƏİLİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARINDAN BİRİ KİMİ..... 65

S.Ə.XASIYEV

ALMAN DİLİNDƏ MODALLIQ VƏ MODALLIĞIN İFADƏ VASİTƏLƏRİ 69

Ф.С.БАХШИЕВАСОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПТА ПЕТУХ В РУССКОМ
И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ 73**Л.Г.БЕЙЛЯРОВА**ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ
НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ НЕМЕЦКОМУ ЯЗЫКУ 79**A.R.BASHIRZADE**CLASSIFICATION OF DEFINING RELATIVE CLAUSES
IN AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGE..... 82

ƏDƏBİYYAT – LİTERATURA**G.K.CƏNNƏTOVA**“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA OĞUZ MİFOLOJİ MƏKANI:
MƏSƏLƏNİN QOYULUŞUNA DAİR..... 86**B.F.HÜSEYNOVA**STEN BARSTOUNUN “VİK BRAUN” TRİLOGİYASINDA
SOSIAL PROBLEMLƏRİN İNİKASI 91**P.Ф.АСАДЗАДЕ**ОТРАЖЕНИЕ ФИЛОСОФИИ ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМА
В ТВОРЧЕСТВЕ АЙРИС МЕРДОК 96**П.М.ГУЛАМОВА**

ТИПОЛОГИЯ ЖЕНСКИХ ОБРАЗОВ В ТВОРЧЕСТВЕ И.С.ТУРГЕНЕВА 103

A.A.ИСМАЙЛОВА

ОСНОВНЫЕ ЛЕЙТМОТИВЫ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ДЭВИДА ГЕРБЕРТА ЛОУРЕНСА 107

**PEDAQOQİKA. METODİKA. PSİXOLOGİYA –
ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ****D.F.AĞAMALIYEVA**BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ BİOETİK DAVRANIŞLARIN
AŞILANMASINDA GÖRKƏMLİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİN ƏSƏRLƏRİNDƏN
İSTİFADƏ EDİLMƏSİ..... 113**Ü.A.AĞAYEVA**

TƏHSİL SİSTEMİNDƏ BOLONYA PROSESİNİN REALLAŞDIRILMASI..... 117

X.A.AĞAYEVAXARİCİ DİLDƏ YAZI VƏRDIŞLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASININ
SƏMƏRƏLİ YOLLARI 121**T.M.ALAYEVA**

AUTİST UŞAQLARIN MƏKTƏB HƏYATINA ADAPTASIYASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 126

L.F.BABAYEVATƏHSİLALANLARDA PEDAQOJİ TOLERANTLIĞIN FORMALAŞDIRILMASI
PROBLEMİ ÜZRƏ MÖVCUD ƏDƏBİYYATIN TƏHLİLİ..... 130**R.M.BAĞIROVA, N.Q.MUSTAFAZADƏ**İDMANÇILARDA VƏ İDMANLA MƏŞĞUL OLMAYANLARDA
MƏRKƏZİ HEMODİNAMİKANIN FUNKSIONAL VƏZİYYƏTİNİN TƏDQIQI..... 136**V.S.BAĞIROVA**

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MƏZMUNA ƏSASLANAN TƏLİMİN (MƏT) ROLU 141

İ.Ə.ƏHMƏDOVA

ROMANS JANRI VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... 147

M.R.HƏMİDOVAX-XI SİNİFLƏRDƏ BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ ŞAĞIRDLƏRDƏ
MƏNTİQİ TƏFƏKKÜRÜN İNKİŞAFINA YÖNƏLMİŞ METODLARDAN
İSTİFADƏNİN İMKAN VƏ YOLLARI..... 150**X.E.HÜSEYNOVA**İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ DÖRD BACARIĞIN İNKİŞAFI
VƏ LÜĞƏTDƏN İSTİFADƏ 154**Ə.T.HÜSEYNZADƏ**BİOLOGİYADAN ŞAĞIRDLƏRİN BİLİK VƏ BACARIQLARININ
SUMMATİV QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ 158

T.B.İBRAHİMOVA	
BİOLOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASININ PEDAQOJİ VALEOLOGİYA İLƏ ƏLAQƏLİ TƏDRİSİ	162
G.F.KƏRİMOVA	
AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQ XALQLARININ NAĞILLARINDA TƏRBIYƏ ANLAYIŞININ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ.....	166
H.Q.KƏRİMOVA	
AİLƏDƏ ŞAGİRD ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASININ PEDAQOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	172
K.F.MAHMUDOVA	
ÜMUMİLƏŞDİRMƏ BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASINDA SXEM VƏ CƏDVƏLLƏRDƏN İSTİFADƏ.....	175
G.MƏMMƏDOVA	
AİLƏDAXİLİ PSİXOLOJİ PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN YARANMASI SƏBƏBLƏRİ	179
T.Ə.NƏBİYEV	
BOLONYA TƏHSİL SİSTEMİNDƏ QLOBALLAŞMA	182
G.M.NƏZƏROVA	
MÜASİR TƏHSİL PARADİQMASININ SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	185
N.B.SALMANOVA, S.Q.QARAYEVA, S.İ.CABBAROVA	
GƏNC POLİATLONÇULARDA ƏDALƏTLİYİN TƏRBIYƏ OLUNMASINDA TƏLİM-MƏŞQ TOPLANIŞLARINDA TƏŞKİL OLUNAN KÜTLƏVİ-İDMAN TƏDBİRLƏRİNİN ROLU	189
Y.B.SƏMƏDOV, V.M.VƏLİYEV, B.R.SƏLİMƏDƏ	
QÜVVƏNİN İNKİŞAF VASİTƏLƏRİNƏ DAİR	193
Y.B.SƏMƏDOV	
TƏLİM PROSESİNİN QURULUŞUNA DAİR.....	198
A.Y.SÜLEYMANOVA	
PEDAQOJİ TƏHSİLİN MƏZMUNUNUN TƏRTİBİNƏ DAİR BƏZİ MƏSƏLƏLƏR	201
T.E.VERDİYEV	
AİLƏDƏ UŞAQLARIN MİLLİ QÜRURLULUQ TƏRBIYƏSİNİN PEDAQOJİ ŞƏRTLƏRİ.....	211
F.V.XƏLİLƏVA	
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ MÜSTƏQİL İŞLƏRİN TƏŞKİLİ PROSESİNDƏ ŞAGİRDƏLƏRİN TƏFƏKKÜR FƏALLIĞININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ	215
X.X.ZEYNALOVA	
ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASI VƏ ONUN PEDAQOJİ ELMİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ	218
H.Ф.АСЛАНЗАДЕ	
СОСТАВЛЕНИЕ ПЛАНА УРОКА НА ТЕМУ НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ДАСТАНЕ «КИТАБИ–ДЕДЕ ГОРГУТ» НА УРОКЕ РУССКОГО ЯЗЫКА В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ (8 КЛАСС)	221
З.ЗЕЙНАЛОВА, А.РАДЖАБЛИ	
ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СТРАТЕГИЙ В ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ	225
Э.Х.МАМЕДОВА, М.И.НОВРУЗОВА	
РЕГУЛИРОВАНИЕ ТРЕНИРОВОЧНЫХ НАГРУЗОК С УЧЕТОМ ДАННЫХ САМОКОНТРОЛЯ	229
Э.С.ТАГИЕВА	
ТЕХНОЛОГИЯ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ СПОРТИВНОЙ АКАДЕМИИ НА ПРИМЕРЕ ОТКРЫТОГО УРОКА «ФЛАГ – СИМВОЛ ГОСУДАРСТВА»	233
У.Н.ШАФИЕВА	
ПРЕОДОЛЕВАЯ СОВЕТСКОЕ НАСЛЕДИЕ В УЧЕБНЫХ ПРОГРАММАХ	241

İCTİMAİ ELMLƏR – ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

F.B.AYDƏMİROVA, X.Q.DADAŞOVA

XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA QARABAĞ XANLIĞININ

RUSİYA İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ..... 248

M.A.ƏHMƏDOV

AZƏRBAYCAN İNTERNET MEDİASINDA JURNALİSTİKANIN

ETİK VƏ HÜQUQİ MEYARLARININ POZULMASI HALLARI 252

S.S.MƏMMƏDOVA

AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURALİZM

VƏ TOLERANTLIQ - TARİXDƏN BU GÜNƏ 258

M.H.NƏZƏROV

POSTINDUSTRIAL CƏMİYYƏTDƏ TƏHSİLİN FƏLSƏFİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... 264

Nəşriyyat redaktoru: **Əzəmət Həsənov**

Texniki redaktor: **Günəl Muxtarova**

Çapa imzalanıb: 30.03.2022. Format: 84x108 1/16.

Həcmi: 17 ç.v. Tiraj: 300.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ**

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b

Tel./faks 596 21 44

e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az

Hörmətli müəlliflər!

«Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri» adlı ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsində çap olunmaq üçün elmi məqalələrin qəbulunu davam etdirir. Məcmuəyə **dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, fəlsəfə və ictimai elmlərin aktual problemlərinə** dair məqalələr daxil edilir.

Məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul edilir:

- Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir.
- Məqalələrin həcmi 5 səhifədən az olmamalıdır.
- Məqalələr kompüterdə yığılmış formada elektron daşıyıcıda təqdim edilməlidir (Word proqramında, səhifənin ölçüləri – A4, şrift 14, sətirlərarası məsafə 1,5 interval, sağ və soldan 2 sm, yuxarı və aşağıdan 3 sm.; Azərbaycan dilində mətnlər Times New Roman, Times-Latin, rus və ingilis dillərində mətnlər Times New Roman şrifti ilə).
- Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr bu qaydada göstərilir:
 1. Ədəbiyyat siyahısı mətnin sonunda əlifba sırası ilə verilir.
 2. İstinad olunan ədəbiyyat nəşr olunduğu dildə verilir.
 3. Ədəbiyyatlar AAK-nın tələbləri əsasında göstərilir:

Məs.: **Rəhimov A.N. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Mütərcim, 1997.**
Nağısoylu M.N. Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Riyazül-Qüds” əsəri orijinaldır, yoxsa tərcümə // «Mütərcim» jurnalı, №1-2, 18 mart 2003-cü il, s. 34-35.
 4. İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin içində göstərilir. Məs.: (5, s. 112).
- Məqalənin əvvəlində Azərbaycan, rus, ingilis dillərində 5-6 açar söz göstərməlidir.
- Məqalənin sonunda məqalənin yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrə ingilis və rus dillərində; məqalə rus dilində yazılıbsa, Azərbaycan və ingilis dillərində, məqalə ingilis dilində yazılıbsa, Azərbaycan və rus dillərində) xülasə verilməlidir.
- Məqalədə müəllifin elmi dərəcəsi, elektron poçt ünvanı, işlədiyi təşkilatın adı və ünvanı dəqiq göstərməlidir.
- Məqalələrə bu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin və ya müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurası rəy verməlidir.

Ünvan: **Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125/139b**

tel.: 596 21 44

e-mail: mutarjim@mail.ru

Məcmuənin elektron variantı: **www.mutercim.az**